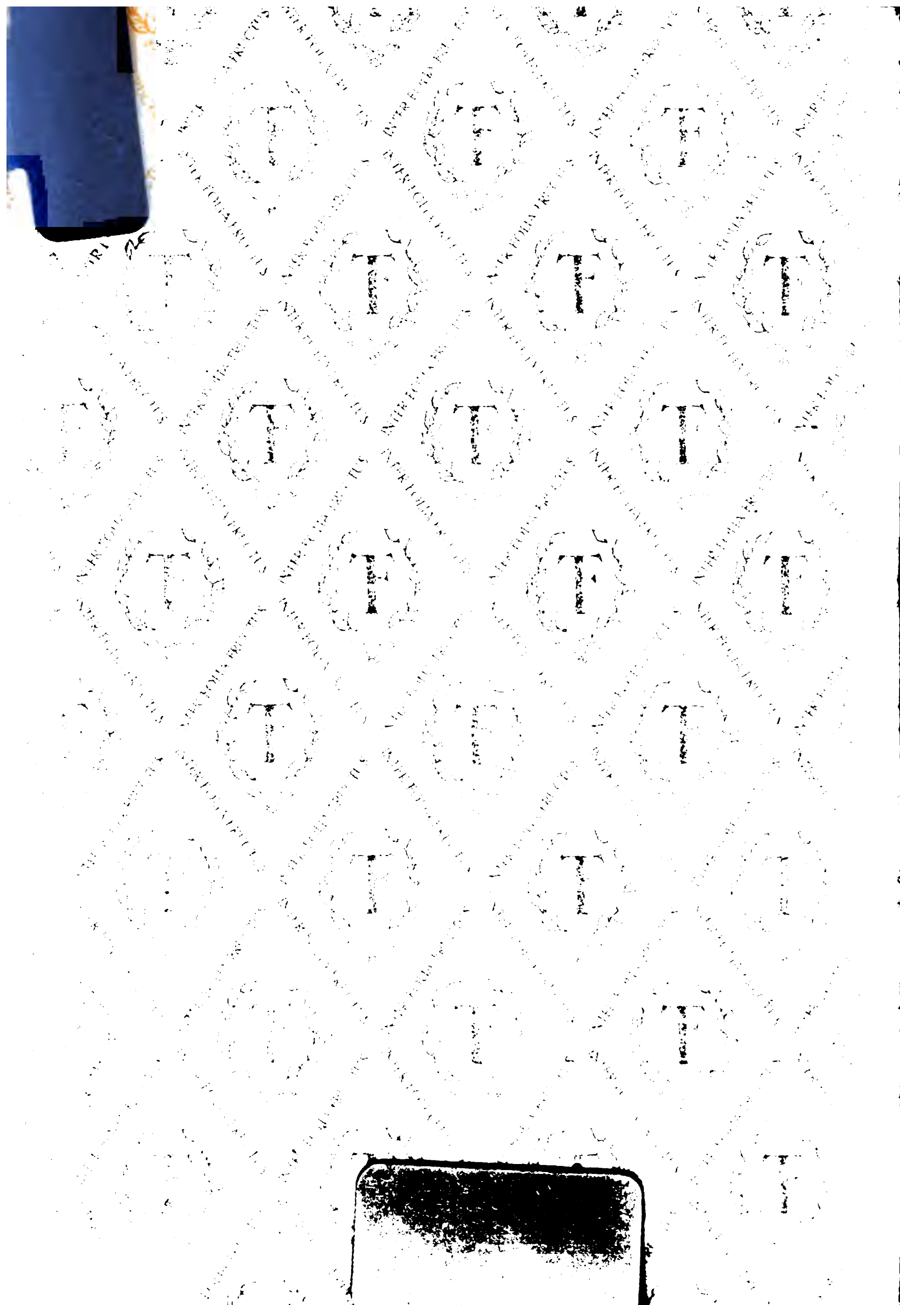
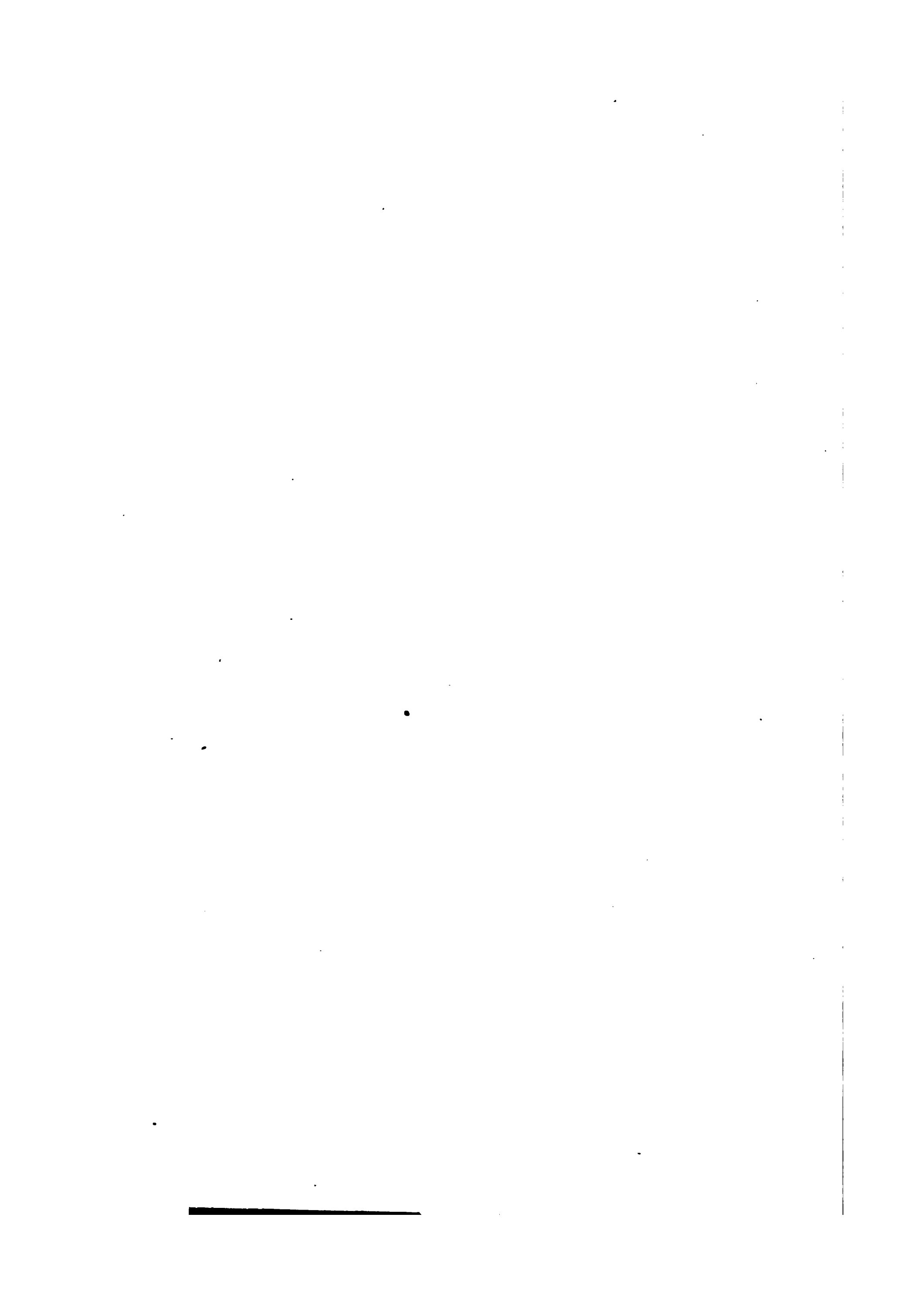

NYPL RESEARCH LIBRARIES
3 3433 07437136 4

BAJZA JÓZSEF

ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI

HARMADIK, BŐVITETT KIADÁS

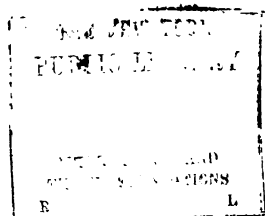
SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

BADICS FERENCZ

HARMADIK KÖTET

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
1899

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

KISEBB TÖRTÉNETI IRÁSOK.

CORIOLÁN S A HÁBORGÓ RÓMA.

Hoc illud est præcipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in illustri sita monumento intueri: inde tibi tuæque reipublicæ quod imitere capias: inde foedum inceptu, foedum exitu, quod vites. LIVIVS.

Története s polgári alkotmánya valamely népnek szoros kapcsolatban állanak egymással. Rómában e kettő oly sokképen összefonódva jelenik meg, hogy egyiket a másik nélkül előadni szinte lehetetlen. A hét hegyű várost, a sorsnak ezen legszebb remekművét, mint Polybius nevezte, szabadságszerelme alkotá nagygyá, de viszont a polgári alkotmány által nem korlátolt szabadságszomj egyfelől, és a magányos személyek szinte nem korlátolt uralkodói vágya másfelől, vitte hanyatlásához. Szabadság épite a királyi szék omladékain egy erős s minden szomszéd népeknek félelmes respublicát, ez törte meg a consulok, ez a tanács rettegve tisztelt tekintetét, ez teremté a tribunusi méltóságot, mely végre a népnek csaknem fejedelmi hatalmat szerze, de ez volt viszont, mi az országot örök rengés és viszályok között tartotta, melyeknek zavarából emelték ki fejöket utóbb a Sullák és Mariusok, a cæsari mindent legázló hatalom, királyi koronát készítve és zsarnokpálczát adva a Tiberiusok és Nérók, a Domitiánok és Caracallák kezébe, kik mindent undoksággá változtattak, mi a hajdani Rómában nagy és dicső volt. Mert a Romulustól szerzett, s mind utódaitól, mind a respublica alapítóitól sokképen változtatgatott polgári alkotmány

hiányos vala, sem tiszta republicanus szabadságot nem adott a népnek, sem a félig adottaknak fenmaradására bátorságúl nem szolgált, sőt eme helyett tágas nyílásokat mutata, melyen mind a despotismus, mind az aristokratia kényei féktelenűl kicsapongván, az elnyomás eszközeit magokhoz ragadozhatták. Innen a szünetlen panasz, bizodalmatlanság, háborgás és párt, melyek az országra többszöri inséget hoztak, a népet örök nyugtalanságban tartották. Ily alkotmány mellett a rendet s magát a szabadságot is csak a nép tömegében erős gyökeret vert erkölcsiség, jónak és igaznak szeretete, tarthatják fenn, mely tulajdonok, miként tudva van, változékonyak és gyarlók, mint maga az emberi akarat, melyen alapúlnak. Azon kevés tiszta időpontokat, melyeket a Tiberis melletti lakók értenek, nem polgári alkotmánynak, hanem erkölcseik még meg nem romlott korának köszönhették. Erkölcstelenség űzte ki a város falai közől a szabadság nemtőjét is.

A római respublicát senki se tekintse tehát respublicák ideálja, se polgári életét s viszonyait polgári boldogság fő pontja gyanánt. Benne a tyrannismus, az oligarchia, minden ábrázataiban, sőt még maga az anarchia is, ez a népek öldöklő szörnye, többet uralkodtanak mint a demokratiai szabadság, mely tiszta kifejlődési pontjára soha nem is jutott el.

Egy szakaszát fogom leírni a respublica alatt sokszor támadt háborgásoknak, melynek Coriolán nem oka, csak indító eszköze volt. Mert nekem úgy látszik, a minden tekintetben annyira érdekes római történeteknek nem azon része nevezetesb, mely e hódoltató nép messze táborozásait, hanem inkábbára az, mely beltörténeteit, forrását annyi nagy és alacsony, dicső és nemtelen tetteinek, ábrázolja. De mielőtt tárgyamhoz fogjak, szükség lesz Róma állapotját néhány vonással festenem, hogy ne csak a történteket, hanem azoknak okait is tudassam.

A királyok kiűzetése a patriciusi rendnek volt csak ked-

vező, nem az egész népnek. Király helyett most két consul ült kormányon, fejedelmi hatalmú. Választatásuk évenként történt, de kizárólag csak a lovagrendből. Azon elsőségek, melyeket a patriciusi rend Romulustól nyert s a királyok alatt mindig bírt, a királyok kiűzetése után nemcsak nem fogytak, hanem inkább növekedének jogbitorlat és vagyonzsarolás által. Hiában ügyekezett a derék Valerius Publicola, consultársa Brutusnak, még törvényekkel is, — milyen példáúl, ama nevezetes «De provocatione ad populum» — a népnek az aristokraták ellen védsánczokat építeni, ezen törvények siker nélkül maradtak, erejök kijátszatott. Míg végre a poriglan nyomottak megúnván a jármot, s megsokalván kivált azon bánásmódot, melylyel a lovagrendi hitelezők pórosztálybeli adósaikat sanyargatták, kitört a korlátok közől; elhagyá a hálátlan várost, s a szent hegyre vette magát, kebeléből jövendőre védszónokokat kivánva, kik ügyét az elnyomás ellen pártolják; s nem csillapodott le, mígnem kivánatait megnyerné.

Ezen szónoki, vagy saját nevével nép-tribunusi tisztség megállapításával Róma alkotmányában harmadszori nevezetes változás történt. Tarquin kiűzetése után monarchiai kormányból aristokratiai igazgatásra ment által, most pedig egy hatalmas demokratiának veté meg alapját. E demokratiához közeledés azonban nem egyszerre, hanem lassan, lépcsőnként ment, többszöri rengések után, melyeket részint erőszakos kitörései a népnek, részint a patriciusok vagy inkább a római tanács makacssága s meggondolatlan lépései, nem ritkán egyes polgárok tettei, szültek. — Mit a valeriusi törvény nem vala képes, a népnek befolyást szerezni a kormányra, azt most a tribunusi tisztség volt eszközlendő.

Eleinte úgy látszott, a tribunusi tisztség a consuláris hatalomnak nem ártand s még kevésbbé a tanácsnak; mert a tribunusok egész tiszti köre csak a pórrend pártfogására terjedett ki. Sem tekintettel, sem különös hata-

lommal nem bírtanak; még csak népgyűlést sem lehetett tartaniok. Öltözetök nem különbözött egyéb magányos személyekéitől, s kiséretök, midőn nyilvános helyen megjelentek, egyetlenegy viátorból* álla. Tanácsgyűléskor kinn ülének különös padon a terem ajtajánál; belépniök csak akkor vala szabad, midőn a consulok által hívatának, hogy a pór ügyében hozott végzés velök közöltessék. Ilyenkor, ha a végzést ártalmasnak látták a pártolt rendre nézve, ezen szót írták alá: Tiltom! melynek teljes ereje volt a hozott végzést megsemmisíteni. Hatáskörük a városra, s ennek falain kivül legfelebb mérföldnyi térre terjedett. Kötelességök volt, mindig — a latin ünnepeket kivéve — a városban maradni, ajtajokat éj és naponnan tárva hagyni, hogy lakjaikban az üldözött mindenkor ótalmat találhasson. Szóval, egész tisztségök nem vala egyéb, mint ügyefogyottak pártolása. De nem sokáig maradtak ők ily szerény korlátai közt a hatalomnak, kis idő elforgása múlva tehetségöket terjesztgetni kezdették, s a consulok, sőt még a tanács hatáskörét is kérdés alá venni; utóbb semmi sem vala eléggé nagy és magas, minek elnyerésére ne törekedtek volna. Ürügye alatt a póri jogok védelmének, szándékok vala, az aristokraták hatalmát megtörni, a mit idő haladtával el is értenek. Kedvező volt rájok nézve a tanács tagjai között több ízben támadt véleményi szakadás, mely zavart szült s azt, hogy a tanács gyakorta eltéveszté szemei elől igazgatási czéljait, s hibákra botlott, melyek később vissza-jobbíthatlanok valának. Ily hiba s ártalmas lépés volt részökre az ædilisi tisztség, melynek felállítását a tribunusok kérelmére megengedték. Ezen ædilisek szinte a pórseregből választattak, s nem voltak egyebek, mint vad eszközei a tribunusi kénynek. Tiszti körökbe tartozott a köz épületekre felvigyázni, milyenek a templomok, fürdők, vízcsatornák stb. Ezek előbb consuli felügyelés alatt állottak; s így

* A tiszti szolgáknak bizonyos neme neveztetett így.

az ædilisi hivatallal a tanács saját consulai hatalmát csonkította, s első alkalmat nyújta a tribunusi hatáskör terjedésére.[1]

Azon tanácsbeliek, kik ez új tisztséget felállíthatni vélték, azt hiteték el magokkal, hogy nagylelkűségök a pórrendet mindinkább hozzájok kapcsolandja, hogy általa béke és csillapodás állván be, a város boldogsága fog megalapíttatni. Kis ideig úgy tetszett, hogy nem rosszúl láttanak, mert a két rend közé csend és egyetértés állott be. De ez igen is rövid korig tartott, a háborgás tüze csak hamu alatt pisloga, minden pillantatban lángra lobbanható.

Az élelem szűke, mely T. Geganius és P. Minucius consulsága alatt (Róma építése után 261. évben) Rómát ostorozá, alkalmúl szolgált a tanács és vagyonosb polgárok ellen lángot támasztani. Sicinius Bellutus és Lucius Junius Brutus,[2] kik a Szenthegyre kivándorlott népnek a múlt időkben vezérei, utóbb pedig első tribunusai valának, most ædilisi hivatalra választatták magokat, hogy a köz dolgokba még mindig befolyások lehessen. Ez a két nyugtalan, vakmerő ember, kinek tekintete csak azon félreértésen alapodott, melyet a respublica két rende között támasztott s koronként élesztgetett, azon álhirt költötte, hogy a patriciusok készakartan támasztottak élelmi szükséget, a gabonát saját táraikban halmozván össze, melyet most szándékok nagyobb áron adni, hogy kármentesítsék magokat a tartozások elengedéseért, mivel a múlt időben a Szenthegyre vándorlott népet visszaédesgeték. Újabb neme, úgy mondának, a pénzcsikarásnak, melyet a nép zsarnokai feltaláltak, hogy a szegénység utolsó filléreit is magokévá tehessék.

[1] Dionysii Halicarnassensis Opera. Lib. VI.

[2] Valódi neve Lucius Junius vala; a Brutust maga adta volt magának, azzal kérkedvén, hogy valamint ama régi Brutus a királyoktól Rómát, úgy ő a patriciusi hatalomtól a pórrendet fogja megszabadítani.

A dolog azonban nem így álla. A Szenthegyre vándorlott, nagyobb részint földmívelő nép, más hazát akarván magának keresni, telkeit műveletlenűl hagyá, a minek természetileg szükséget kelle szülnie. Ezt jól tudták önmagok a tribunusok is, de ők a patriciusi rendet akarák gyanússá tenni a nép szemében, s megragadták e kis alkalmat is, tudván, hogy sikere leend az éhség miatt különben is nyugtalankodó pórrendnél.*

Ezen rágalmak ellen a tanács elégtételt nem kerese, nem vőn, hanem a helyett ügyekezett nagylelkűleg a köz szükségen segíteni. Két patriciust Siciliába külde gabonát vásárlani; mert az olaszországi népeknél, kik Róma növekedését irígy szemmel nézték s örvendettek nyugtalanságain, sőt gyakorta hasznát is vették, nem lehetett azt szerezni. Mind ezen gondoskodások ellenére nem szűntek meg a tribunusok fondorkodni s híreket terjeszteni, hogy a szegénységet lázadásra bírják. A consulok gyűléseket tartának, előadák a dolgok mibenlétét, elő azt, miként ügyekeznek a tribunusok zajgást támasztani, s mindezt azért, hogy a hiedékeny köznép tévedéseit felvilágositsák. A tribunusok sejtvén, hogy egyenes útaikon czéljaik felé nem haladhatnak, fortélyhoz nyúltak. Egyik gyűlésben nem engedék a consulokat szóhoz jutni, ők is beszéltek midőn amazok, s így a két egyszerre beszélő félnek egyikét sem érthették a hallgatók. Hiába mondatott, hogy a tribunusi hatalom csak a tiltom-ig terjed, hogy nyilvános előadásokat gyűlésekben tartaniok nem szabad, ők nem csak nem hallgattak semmi intést, sőt eléggé merészek valának, mint eddig példátlanúl, az állítani, hogy a consulok csupán a tanács elölülői, népgyűlésekben minden mások felett tribunusoké az elsőség. E szemrehányásokból szóviták keletkeztek, melyek csak lelkeket ingerlének s nagyobbíták a zajt, s a háborgás végre annyira szenve-

* Tit. Livii Historiarum Lib. II. — Biographien des Plutarch von Kaltwasser. Coriolan. — Dionys. L. VI.

délyes lőn, hogy a hevesbek közel valának kezeiket egymásra emelni. Ekkor a ravasz Brutus, ez időben, mint mondottuk, ædilis, a consulokhoz mene, igérvén, hogy ha szabadság engedtetik szólhatnia, a zajt lecsillapítandja.

A consulok azt hivén, hogy ezen kérelem, melyet nép és tribunusok jelenlétében egy ædilis hozzájok intéz, újabb bizonyítványa leend elnöki hatalmoknak, megengedék Brutusnak a szólhatást, bízva egyszersmind benne, hogy a tribunusokat kivánságaiktól elmozdítandja azon természetes okból, mert népgyülekezetekben nemcsak pór, hanem lovagrendű polgárok, sőt tanácsbeliek is vannak, kik felett tribunus elölülői tisztet nem gyakorolhat. De Brutus, a helyett, hogy a néphez s tribunusokhoz szólna, Geganius consulhoz fordúlt, — egyikéhez a múlt évben a Szenthegyre küldött követeknek, — s kérdé, ha emlékezik-e, miként egyike a szenthegyi békepontoknak abból álla, hogy a patriciusok nem fogják félbeszakasztani azok beszédét, kik a pórrend ótalmára vannak választva? «Igen jól emlékezem,» felelt a consul. «Miért jövétek hát most ide,» folytatá Brutus, «a nép és tribunusai tanácskozását zavarni?» «Mert e gyűlést mi consulok rendelénk és nem ti;» válaszolt tovább Geganius, s azt veté utána megfontolatlanúl, hogy ha a tribunusok rendelték vala e gyűlést, a consulok nemcsak nem háborítanák őket, sőt gyűlésökben meg sem jelentek volna.*

Alig hallá Brutus a consul szavait, örömharsogva kiálta fel: «Ti győztetek pórrendű polgárok! Tribunusok! — Hagyjátok a consulokat mai nap szólni, meddig nekik tetszik, holnap én fogom nektek megmutatni, mi a tribunus s meddig terjed hatalma. Tribunusok! mond tovább, adjatok parancsot, hogy holnap e helyt a nép összegyűljön; életemmel kezeskedem érte, hogy igéretemet pontiglan teljesíteni fogom.»

Ezen viszálkodások alatt beállott az éj, s a nép elosz-

* Dionys Liv. Plut. ugyanott.

lott. A pórrend nyugtalan volt megtudni, mi fog történni, a patriciusok ellenben egész nyugalommal tértenek haza, nem is sejtvén, hogy Brutus eléggé fortélyos lehessen valami nevezetes tettet véghez vinni.

De ők nem ismerék az embert, kivel dolgok volt. Brutus a gyűlés után azonnal Iciliushoz* ment, hol tiszttársaival késő éjig tanácskozék. Másnap összegyüjtvén a népet a piaczon, mindenek előtt elfoglalák a helyeket Vulcán temploma mellett, hová azok szokták volt magokat helyezni; kik a nép előtt beszélni szándékoztak. Tömérdek sokaság tolúlt össze. Elsőben Icilius szólott. Hogy a régi, de még mindig sajgó sebeket felszaggassa, lefesté élénk vonásokban, mit kelle a szegény népnek szenvednie a királyok kiűzetése óta mostanig Róma kegyetlen aristokratáitól; hogy ezen köz inségek soha nem szűntenek volna meg, hanemha két elszánt polgár feltámad a zsarnokok vakmerészségei ellen. Most élelmi szükséget csináltak, úgymond, hogy a népet újra és másodszor szolgákká tehessék - a tribunusoktól meg akarják tagadni a nyilvános szólhaitási hatalmat, csupán azért, nehogy a népet saját érdeke; felől felvilágosithassák, a mi kézzel-foghatólag bizonyítja, hogy a népre a tribunusi hivatalból hárúlt hasznokat fondorkodnak megsemmisiteni. Azért, vagy rontassék el a tribunusi hivatal, vagy ha a nép sikerét óhajtja, határoztassék el törvénynyel, hogy a tribunusok népgyűlést rendelhessenek, benne a pórnép java iránt tanácskozandók. Szükség továbbá kemény büntetéssel eltilalmazni, hogy valaki a tribunust nyilvános beszédében félbe-szakasztani, vagy hivatalos munkálatiban gátlani bátorkodjék. — E beszéd nagy tetszést nyert. Felkiáltások történtek, hogy Icilius hozza a törvényt javaslatba. A javaslat még múlt éjjel elkészíttetett, hogy annál sebesebben végzéssé válhassék, mert a tribunusok féltek, hogyha halasztatik, a patriciusok mindent megmozdítanak elnyomására. Icilius

* Spurius Icilius, ez időben első tribunus.

azonnal felolvasá a javaslatot: «Senki ne merészelje a tribunusnak népgyűlésben tartott beszédét zavarni; ki e tilalmat megszegi, kezességet állítson, hogy a reá rótt pénzbüntetést megfizetendi, ha pedig azt ellenkeznék tenni, életét s vagyonát veszti.» E javaslatot a nép szava azonnal megerősíté, mielőtt a consulok ellenállhatának. A tanács küzködött e végzés elrontásán. Az csak egy zugoly-gyülekezetnek, mely nem is vala szokott szertartásokkal megnyitva, koholmánya, úgymond; de a tribunusok nem hagyák magokat megzavartatni; érezve erejöket, tartalék nélkül kimondák, hogy a tanács végzéseit csak a szerint fogják tisztelni, a mint a tanács a népét tisztelendi. A kérdés heves zajgást támasztott, de végre csakugyan a tribunusok győztek, nagyobb lévén pártjokon a szám, s így az erő. Ekként eszközle a consuli egyetlenegy vigyázatlan szó a tribunusoknak ismét egy nagy lépést a hatalomra. A nép, örülve győzedelmén, lecsillapodott, s több nyugalommal tűrte éhségi kínjait is.*

Megérkezének azonban Siciliából a hajók, terhelten gabonával, melynek egy része országos pénzen vétetett, a más pedig Gelon, Sicilia királyának ajándéka vala. Kérdés támadt azonnal, mi áron adassék e gabona a szegény népnek. A tribunusok tanácsba hívattak, hogy adnának véleményt. A gyűlésnek azon tagjai, kik a tanács és nép közt mindenképen békét óhajtottak, azt mondák, hogy a Gelon nagylelkűségének köszönt gabona ajándékúl, a pénzen vett pedig csekély árért adassék a népnek. De midőn a szólás rende Coriolánra kerűlne, kinek a tribunusi hatalom kezdet óta tőr vala szemeiben, ezen beszéd harsant meg a tanácsteremben: «Azon szerfeletti gond, melylyel a tanács a nép szükségein segélni ügyekszik, csak arra való, hogy a pórban a felfuvalkodás vágyait nevelje. E nép, úgymond, csak úgy fog megmaradni kötelessége korláti közt, ha szükségek nyomják. Most van idő,

* Dionys. Lib. VII. — Liv. Lib. II. — Plutarch. Coriol.

hogy a tanács, lázadások által sértegetett felségét megboszúlja a háborgók fejein, kik vakmerők voltak a patriciusok ellenében magoknak hatalmat csikarni.» Ezek a tribunusok jelenlétében voltak mondva.

Mielőtt a történetek elmondásában tovább haladnék, szükség leszen ez embert közelebbről megismertetnem, hogy okait tudjuk meglepő keménységű s köz elkeseredést gerjesztett beszédének.

Cajus Marcius, ki később Coriolánus nevet nyert, egyikéből vette származását Róma első patriciusi házainak, s rokonságban álla Tullus Hostilius egykori királylyal. A gyermek, korán elvesztvén apját, anyjának, a később e gyermeke miatt elhírűlt Veturiának[1] gondja alatt növekedett. Róma akkori szokásaként tanulmányait testi gyakorlat s fegyverforgatásban állottak, melyekhez rendkivüli szeretetet és ügyességet árult el már gyenge éveiben. Első jelét hősi tüzének azon háborúban adá, melyet Róma a kiűzött Tarquin ellen viselt, ki magát az olasz népek segedelmével királyi székébe visszahelyezni ügyekezett. Ezen harczban az ifjú római kitűnő bátorsággal vívott, s egy társa életét a dictátor szemei láttára menté meg, melyért őt vezére tölgykoszorúval jutalmazá.[2] Ez a korán nyert jutalom benne a dics szomját nem gyengíté, mint sokaknál történni szokott, hanem nagyobbakra ösztönzé, s még inkább tüzelte; így történt, hogy ezentúl ritkán térne meg valamely csatából koszorúk, vezérei dicsérete s egyéb megkülönböztetés nélkül. Nevezetes, a mit felőle Plutarch emlékezetben hagyott, hogy nagy tettekre leginkább anyja tetszése ösztönzé, s dicsőségei legnagyobbikának anyja örömkönnyeit tartotta, melyek közt ez harcz-

[1] Plutarch Coriolán anyját Volumniának nevezi, Dionysius és Livius Veturiának; nőjét Plutarch Vergiliának, Dionys. és Livius ellenben Volunniának. A hihetőség a két utóbbi részén áll.

[2] A római törvény annak tölgykoszorút rendelt jutalmúl, ki polgár életét szabadítá meg.

koszorúit szemlélte, és őt zokogva magához ölelé. E gyengéd érzésből lehet megmagyarázni azon befolyást, melyet anyja minden tetteire, születésétől a Róma előtti táborozásig, gyakorlott.

Egyike hadi pályája szebb szakaszainak Corioli város ostroma volt, Cominius consul vezérlete alatt. A volscok, kiknek ez nevezetesb városuk vala, ide gyűjték erejöket, hogy falai alatt egy elhatározó ütközetet próbáljanak. A római seregnek csak egyike állott Corioli mellett, Titus Larcius vezérlete alatt, a másikat a consul a távolról csoportozó volscok ellen vitte, Marcius az ostromlók seregében álla. Corioli védhada egy kirohanást próbált a gyengűlt erejűnek vélt Larcius ellen, és szerencsés vala a rómaiakat egész sánczaikig visszaverni, de itt egyszerre Marcius termett előttök, kisded csoportjával. Izmos s egyszersmind ügyes kezei alatt azonnal rémítő mészárlás támada, s a rohanók elsői elhullongának. A következők óvakodtanak e példára közelebb jőni, s Marcius látván azt, harsány szóval kurjongatá vissza a futó rómaiakat, mert ő nemcsak öklével és csapásaival, hanem, mint Cátó bajnokban megkivánja, szavával és szemei tekintetével is oly rettentő vala ellenség előtt, hogy vele szemközt nem minden volt bátor megállani. Kiáltására többen csoportozának mellé, melyre az ellenség hátrálni kezde. Marcius nyomban űzé őket egész kapujokig. Ámbár azt tapasztalá, hogy társai csüggednek, visszavonakodnak a nyilak zápora elől, s hogy kevésnek van bátorsága a csatát egész a városfalak közé folytatni, de ő azért nem hátrált, hanem azzal buzdítván néhány bátrabbakat, hogy a szerencse nem a futók, hanem az űzők számára nyitá meg a kapukat, útat tört az ellenségen s beronta a városba. Itt eleinte mindenek hátráltak rémítő tekintete elől s meg valának lepetve különös bátorságától, de később észrevevén, mi kevesed magával van, minden irányból összeözönlének, és körbe vették az egyedülvívót. Harcz és pusztítás támada most, bámulatig véres és rémítő. Itt, úgymond Plutarch, az össze-

tolúlás sürűsége közt, ökle erejével, lábai gyorsaságával, s mindent elrémítő bátorságával, csodáit vitte végbe a hősi erőnek. Néhányan fegyverétől tolattak vissza, mások félelmökben hányták el a fegyvert, s így tért és időt csinála Larciusnak, seregeit könnyű szerrel a városba vihetni.[1]

Midőn a város el vala foglalva, a római katonák rablani kezdének. Marciust fellobbantá haragja; beszédet tarta hozzájok, mi gyalázat rablással tölteni az időt az alatt, hogy Cominius consul a maga osztályával hihetőleg veszélyes csatát vív. Szavaira kevesen figyeltek, de ő e kevéssel is megindúla a consul nyomán, hogy magát seregeivel egyesíthesse. Útközben inté társait állhatatosságra, s könyörgött isteneknek, engednék őt még a csata előtt Cominius táborába érni, hogy polgártársaival a veszélyben osztozhassék. Úgy lőn, mint kivánta. Cominius társai épen megérkeztekor gyónák meg egymásnak végrendeléseiket.[2] Eleinten köz rémülés támada, véresen és izzadtan látván őt a katonák megjelenni. De Marcius sebes léptekkel egyenesen a consulhoz mene, s örömmel beszélé a corioli fényes diadalmat. Cominius megölelte s kezét nyújtá neki, melyre a seregek újabb bátorságot vőnek s magok kérék vezéröket, vigye őket azonnal ütközetbe; Marcius viszont dicsőség lángjaitól hevűlve azt kéré, állítsa a consul őt azon helyre, hol az ellenségnek legerősebb csapatai fognak víni. Így kisded csoportjaival az antiumiak ellenébe állíttatott. Mihelyt a csata hajító dárdákkal elkezdődött, Marcius oly szertelen tűzzel rohant a táborhomlokra, hogy az, dühét ki nem állhatván, széledezni kezdett s az antiumi sor nem reménylett hirtelenséggel át vala törve. De most a volscok részéről minden szem Marciusra, és minden kéz Marcius ellen látszott fordúlni,

[1] Plutarch, Dionysius.

[2] Szokás vala a rómaiaknál, mint Plutarch beszéli, a csata kezdete előtt szóbeli testamentomot tenni három-négy tanú jelenlétében, kiki örököst nevezvén maga után halála esetére.

s a vakmerő el vala veszve, ha Cominius egy erős csapatot különösen segédére nem küld. Körűle rémítő vérontás volt; holtak holtakon. El vala bágyadva sebeitől s az erőszakos harcz munkáitól, de nem hagyá magát a nyugalomhelyre vitetni. A diadalmasnak, úgymond, szégyen mutatni elfáradást, s ment űzni a már széledező ellenséget. A sorok egymás után több pontokon is csakhamar áttörettek s Róma diadalma teljes lőn.

Következő napon a consul, a tábor jelenlétében beszédet tartván, elmondá, hogy e diadalt Marciusnak kell köszönni, s elhalmozá dicséreteivel a derék bajnokot; a zsákmánynak tized részét neki engedé, s ezen felül megajándékozá egy gazdagon felszerszámozott paripával. Marcius a consul dicséreteit megköszöné, a paripát elfogadta, de a tizedrészt elvenni nem akará, mert az, úgymond, nem becsületdíj, hanem bér, mely neki nem kell; ő megelégszik társaiéhoz hasonló osztalékkal. A helyett kéré a consult, hogy egy volscus barátját, ki derék, jámbor férfiú, s most fogolylyá levén, gazdag úrból szolgaságra jutna, engedje neki szabaddá tehetni.

Szavait rendkivüli örömzaj és tetszés követte. Haszonvágyon felülemelkedett lelki ereje nagyobb csodálatot gerjesztett, mint hős tettei, melyeket csatatéren annyiszor volt alkalmok szemlélni. Kik egyébiránt irígy szemmel nézték is felsőségeit, annál készebbek voltak őt most díjra méltónak vallani, minthogy nem fogadá azt el, s tisztelék az emberben az erényt. A tetszés zaja megszűnvén, Cominius újra felszólala: «Ajándékot, önakaratja ellen, nincs hatalmunkban reátolni, de van egy más szere a jutalomnak, melyet magától el nem háríthat. Határozzuk itt el, a mit különben is már jeles tette ada neki, hogy ezután őt e város nevétől fogjuk nevezni.» Ez idő óta, úgymond Plutarch, Rómában minden száj Coriolán névvel nevezte őt.*

* Diorys. Liv. Plut ugyan ott.

Coriolán nagy erejével bírt mind a léleknek, mind a testnek. Őszinte szivű volt, takarékos; honnak, törvénynek és rendnek barátja, védője, szigorú őre; s benne e békés indulatok hősi erővel, mint láttuk, s ezen felül ritka hadvezéri elmével valának párosúlva. Derék férj és házatya, igazságos barát, nagylelkű ellenség; egyképen sanyarú mások és maga iránt, de szertelenűl makacs és hajthatatlan volt; önérzésű nagy mértékben, s egész a kevélységig büszke; ezért a respublicai egyenlőség barátinak szemében metsző tőr. Kitűnő tehetségei s fennszárnyaló szelleme miatt polgártársai rettegék inkább, mint szerették. A haragnak, a mi balszerencséi forrása is lőn, nagy hatalma volt lelkén. Kormányra látszott inkább teremtve, mint kormányoztatásra, a mit honfiai sejtettek, azért vala előttök gyanús, félelmes. Egy évvel az imént beszéltem népmozgalmak előtt, consuli hivatalt keresett, s a tanács nagyobb része, meg lévén győződve, hogy az ily hadvezér az országnak csak jeles szolgálatokat tehetend, ügyekezett őt ezen tisztségre előmozdítani; azonban már maga az előkelők pártfogolása elegendő ok vala, hogy a nép a különben is rettegett ember ügye ellen támadjon. A tribunusok, kiknek legtöbb okuk vala tőle félni, a tanács törekedéseit úgy ábrázolák, mint összeesküvést a nép ellen, s ezért a nép reá nem szavazott, s neki azt kelle látnia, hogy választáskor olyanok ellenében veszté a csatát, kik vele érdemben és tehetségekben távolról sem mérkőzhettek. A tanács, minthogy szándéka nem sikerűlt, inkább magát, hogysem Coriolánt látta meggyalázva. Coriolán, ki a választásnál egykedvűleg mutatta magát, mint büszke lelkek szokták, szivében teljes vala boszúval; mert sok jeles tulajdonai között, szerencsétlenségére, nem ügyekezett lelkének megszerezni a türödelmet; szilárd természetében kevés szelídség volt, nem gondolá meg, hogy annak, ki ország dolgait intézni, emberekkel bánni és élni akar, mindenek előtt önérzetét kell megtagadni, s türelemhez szokni. Felgyújtva azon gondolattól, hogy a midőn más

származási fény, hízelgés, cselszövények által nyer tisz-teltetést, tőle az, érdemei mellett is, megtagadtatik, harag és elkeseredés foglalta el keblét. Haragját még inkább növelte az ifjú patriciusok szánakozása, kik bámulói valának; kiknek ő csatákban vezére s tanítója, vitézségben példája volt, kik versengettek egymással nyomdokain járhatni, mert a szánakozás csak tehetetlennek kedves, az erőset ingerli. Ez volt egyik fő oka Coriolán éles és kemény beszédének a nép ellen, s így állottak a dolgok, midőn a gabona iránti kérdés szóba vétetett.

«Ha a nép adakozásunkra számol», mond ő a tanácsban, «ha élelmet óhajt tőlünk csekély áron vehetni, adja vissza a tanácsnak régi jogait, és törölje el minden jelét utolsó lázadásának. Mire a piaczon a nép előtt a hivatalbeli személyek, melyeket a mi apáink nem ismertek? Mire a hatalom, mely ugyanazon város falai között két különböző respublicát képez? Tűrjem-e én egy Sicinius, egy Brutus uralkodását, ki királyokét sem tudtam? Örökké rettegnem kelljen-e ezen tribunusoktól, kik hatalmokat egyedül a mi gyarlóságunknak köszönhetik? Ne engedjük tovább, összegyűlt atyák, ezen gyalázatot! Adjuk vissza consulainknak minden felett, a mi római nevet visel, régi hatalmokat. Ha nem elégszik meg Sicinius, vándoroljon ki czimboráival, kik úgy is csak az ő kevélysége nevelői és zsarnoki tetteinek támogatói. Út a Szenthegyre nyitva áll. Nekünk engedékeny, békeszerető jobbágyokra vagyon szükségünk, s hasonlatlanúl jobb volna őket egészen nélkülözni, mint alacsony pórnéppel a kormány méltóságát megosztanunk.»*

Ezen beszéd mély hatású vala: mindenszerte mozgást és nyugtalanságot szült. A tanács ifjabb tagjai, s kik vagyonosbak valának, elragadtatva Coriolán beszédétől, azt mondák, hogy Rómának csak ez egy férfia van, ki rendíthetetlen, minden hizelgéstől ment, s érzeményit kimon-

* Hasonlítsd Plutarch Coriolánját Dionysius VII. könyvével.

dani bátor. Önmagok tevének szemrehányást magoknak a tribunusok felállítása miatt, s nyilvánosan szólottak azok eltöröltetése iránt. A vélemények oda hajlottak, hogy a respublica régi alapjaira állíttassék vissza. De az öregeknek Coriolán beszéde épen nem tetszett. Benne több fellengést láttak, mint érett okosságot, s aggodalomban valának következései miatt.

Mint sejték, úgy történt. A tribunusok hallván e szigorú beszédet, azonnal kimentek a tanácsból, összegyűjték a népet, elmondák Coriolán beszédét, keserűbb szavakban mint valódilag mondatott; összeesküvésnek nevezék azt, mely szerint a tanács a pórrendet, nőik s gyermekeikkel, éhhalásra akarja kényszeríteni, hacsak tribunusait bilincsekbe verve Coriolán kezeibe nem adja; Coriolán rémítő dühöncz, ki a pórnak élete és szabadsága után leselkedik. Boszúra hívák az isteneket, hegy büntessék meg a tanács hitszegését, mely megesküvék a tribunusi hivatal fentartására. A szikra legottan lángot fogott; ezer szájból lehetett hallani az elkeseredés hangját, a rémítő fenyegetést, s a város, mely csak imént csillapodott le, újabb lázadást láta falai között, rettentőbbet, veszélyesbet az előbbinél. Nem vala immár szó engedély felől, nem, mint előbb, kivándorlásról a Szenthegyre: a nép érzette erejét, s el volt tökélve a patriciusok urodalmát Róma felett Rómában kérdésbe venni. Beszédek valának hallhatók, hogy Coriolán erőhatalommal hurczoltassék ki a tanácsból s tétessék áldozatává a nyilvános boszúnak. De a fortélylyal teljes tribunusok, hogy tetteikre törvényszerűség palástját vonhassák, nem javalák az erőszakos lépést, hanem Coriolánt — mind eddig példátlanúl — a népgyülés elébe idézték, hogy magát igazolja.*

Coriolán, a rettegni nem tudó, a büszke, a tribunusok szolgáit, kik az idézett parancscsal hozzá jövének, mint

* Dionysius Lib. VII. Livius erről nem szól, mint általában Coriolánról röviden s fölületesen.

előre látni lehetett, megvetéssel űzte el maga elől; a nép pedig és tribunusai erre még inkább fellázadva, csoportosan jöttek a tanácsterem ajtajához, hogy Coriolánt elfogják. Coriolán kilépett, több ifjú tanácsbeliektől, kiknek bálványa volt, kisérve. Alig pillanták meg a tribunusok, intettek Brutus és Icilius ædiliseknek, hogy vigyék börtönbe. De a parancs vakmerőbb vala, mint végrehajtható. Coriolán és barátjai védelmi helyzetbe tevék magokat, s az ædilisek ökölütésekkel igazíttattak vissza. Fegyvert Rómában csak ellenség ellen volt szabad viselni, innen a nagy divatú ökölviadal. Erre a tribunusok a népet kiálták össze segédűl, de másfelől a patriciusok is egybecsoportozának társok védelmére. A háborgás nőttön nő; az ellenkezők szemrehányásra, gúnyra fakadnak; a tribunusok keserűen panaszolják, hogy magányos ember hivatalbeli személyre, mely szent és sérthetetlen, kezeit meri emelni; a patriciusok ellenben boszankodva kérdék: ki ada hatalmat tribunusnak tanácsbelit elfogatni, kinek méltósága egész pórrenden felül van? S ha a nép tribunusai a tanács tribunusaivá akarják-e magukat tenni? E szóváltások alatt megérkeztek a consulok, kik részint kérés, részint parancs által szétküldötték a viszálkodókat.

A tribunusok nem maradtak békén; következő nap összegyűjték újra a népet. A consulok és tanácsbeliek szinte eljöttenek, hogy tartóztassák őket valamely meggondolatlan lépéstől. A tribunusok itt újra előhozák, a tanács daczára, a gabona elosztatását, kikeltek a consulok, s ki az egész tanács ellen. Coriolán, úgy mondának, tyranni hatalomra törekedik. Barátait, kiket érdemei tisztelete szokott vala körűle összegyűjteni, zsarnoki poroszlóknak nevezték. «Coriolán parancsolá, mondának, hogy kezöket ædiliseinkre emeljék. Ő kezde verekedést, s ha mi nagyobb mérsékkel nem birunk, azóta Róma utczáin vér patakzanék s lángolna a polgári háború.» Midőn Coriolán rágalmazásiban kifáradtak, azt mondák: kinek

a patriciusok közől kedve vagyon őt védeni, lépjen szónokszékre és beszéljen.

Minucius lépett elő, az első consul. Először is panaszla mérsékelt hangon és fájdalommal azok ellen, kik minden csekély alkalmat megragadnak a respublicában viszályokat támasztani. Megmutogatá, mely igazságtalan dolog az élelmi szükséget a tanácsnak vétkül tulajdonítani, holott az a földmívelés elmulasztásának következménye. Azon két vádra, mintha a tanács a tribunusokat el akarná törölni s a népet éhen-halásra kárhoztatni, azt nyilatkoztatá ki, hogy a tanács a tribunusi hatalmat ezennel újra megerősíti minden törvényes jogaival, melyek a Szenthegyen megállapíttattak, a gabona árának meghatározását pedig a népre bízza. E szelid bevezetés után, mely egészen arra czélzott, hogy a sziveket lecsillapítsa, gyengéd szemrehányásokat tőn, mi vétkes némely nyugtalankodónak azon tette, hogy a tanácsban mondott beszédeket, mielőtt végzésekké válnának, mint bűnöket megróvják, s háborgások okaivá teszik. «Emlékezzetek, úgymond, midőn a Szenthegyre menétek, minden panaszitok csupán az adósságok elengedését tárgyazák. Alig nyerétek meg e nevezetes jótéteményt, új kéréssel jöttetek a tanács elébe. Tribunusokat akartatok magatoknak, kiknek egész hatalmok csak abból álljon, hogy a pórrendet a lovagrend elnyomásaitól védhessék. Uj jótétemény, melyet megköszöntetek, s úgy látszott, kivánságitok egészen be valának töltve. Akkor, bár lázadás uralkodott, senkinek eszébe nem juta a tanács hatalmait korlátolni, csonkítgatni, s az alkotmányt megváltoztatni. Micsoda jogon akarjátok ti most azt, mi a tanácsban történik, hatalmatok körébe vonni? — Mióta tartozik nektek egy tanácsbeli, ki a maga véleményeit a tanácsgyűlésben tartalék nélkül kimondá, felelet terhével? Mely törvény ad hatalmat arra, hogy halálra itéljétek? Tegyük fel, hogy minden rend felforgattatott, hogy az egész tanács a ti tribunusaitok törvényszéke alatt áll; tegyük fel, hogy Coriolán ellenetek igen

sanyarú vala, nem kivánja-e józan ész azt, hogy néhány a beszéd tüzében kiszalasztott szavakat elnézvén, egy jeles polgárt, érdemeiért, melynek ti, és csupán ti, annyi hasznát aratátok, számotokra megtartsátok? Nem érdemel-e e derék férfi, e nagy hadvezér tőletek sem kíméletet, sem kegyelmet? S ha teljességgel meg akarjátok büntetni, miért nem engeditek, régi szokásként, a tanácstól megitéltetni? Ezen engedély újabb békülést fogna szerezni, holott ha a lovagrenddel szűn nélkül viszálkodtok, csak elkeseredést fogtok eszközleni, melynek később magatok részéről is bánatos következései lehetnek.*

E beszéd nem tévesztette el czélját; vágyakat gerjeszte a keblekben csillapodásra. Siciniusnak váratlan és meglepő következésű vala, s nem tetszett; de elrejtve czéljait, magasztalá Minuciust és a tanácsot, hogy tetteiket a nép előtt igazolni nem tarták magukhoz méltatlannak. Ezután Coriolánhoz fordúlt: «És te, derék polgár, úgymond gúnyhangon, meg fogsz-e még továbbá is véleményednél, és a respublicára nézve oly hasznos tanácsaidnál maradni? Mért nem könyörgesz a néptől kegyelmet? De azoktól kegyelmet kérni, kiket előbb semmivé szándékozott tenni, Corioláu hős lelkének megalacsonyító!»

A fondor tribunus azért szóla ily hangon, hogy Corioláu ingerlékeny lelkét felháborítván, az feleletében újabb keserűségeket mondjon. Nem is csalák számadásai. Coriolán meg nem ismeré vétkét s meg nem kérlelte a szíveket maga iránt, sőt, a mit Minucius beszéde már-már helyre hozott volna, ő újra elrontá. Keményebben mint valaha, megtámadá a tribunusok vakmerészségét, kimondá, hogy a népnek nincs hatalma tanácsbeliek felett itéletet mondani. Ha valaki megsértetett a tanácsban mondott beszéde által, vádolja be őt a consulnak, a tanácsnak, kiket törvényes biráinak ismer, s kész előttök szavairól számot adni; de tribunusoknak semmi felelettel nem tartozik.

* Dionys. Lib. VII. Plutarch.

Az ifjú tanácsbeliek elkapatva az örömtől, hogy Coriolán egész bátorsággal megmondá a népnek, mit ők oly sokszor gondoltanak, felkiáltoztak, hogy Coriolán semmi törvény-ellenit nem monda: de a nép, mely az ő szavaiban büszkeséget és megvettetést vélt lelni, eltökélé, hogy éreztetni fogja rajta hatalmát. Sicinius észrevevén az indulatok forradalmát, miután néhány szót váltana tiszttársaival, nem is tartá szükségesnek a kérdést szavazás alá bocsátani, hanem minden további tekervények nélkül, Coriolánra, mint lázadó s a nép hatalma ellen feltámadott polgárra, kimondá a halálos itéletet, megparancsolván az ædiliseknek, hogy fogják el s lökjék le a tarpejusi sziklákról. A parancs azonban hirtelen vala, s nem is teljesíttetett, mert e bánásmód sokaknál, a pórrendűek közől is, kegyetlennek látszott. A tanácsbeliek pedig s minden jelen levő patriciusok összefutának védelemre, Coriolánt körbe vevék s elkeseredtökben kézbe ragadának mindent, a mi védszer elejökbe akada, készek az erőszakot erőszakkal visszaverni.

Látván ezekből a tribunusok, hogy Coriolánt nagy vérontás nélkül kezökbe nem keríthetik, rá hagyák magokat némely békésebb indulatú híveik által beszéltetni, hogy ezen kegyetlen s egyszersmind rendkívüli lépéstől, mely szerint vádlók és bírák egyszersmind, egy polgárt halálra itéljenek, elálljanak, s a helyett a vétkes szokott rendén kihallgattatván, a nép szavazata által itéltessék meg.*

«Ha csupán abban akad fel a patriciusi rend, úgymond Sicinius, hogy Róma jelesebb polgára szavazás nélkül itélteték meg, mi nem vagyunk ellene, hogy az ítélethozás szokott rend szerint a nép által történjék. E szerint jelentem neked Marcius, hogy mától huszonhét nap múlva a nép előtt megjelenj s védd magad, hogy a gyűlés kimondhassa rólad ítéletét.»

Ezzel eloszlának. A patriciusok örömmel tértenek haza,

* Plutarch. Dionysius itt némelyekben eltér Plutarchtól.

remélvén, hogy a háború, melyet az antiumiakkal épen ezen időben valának viselendők, tovább fogja húzni Coriolán dolgát, s azalatt le fog csillapodni a felingerelt nép. De a táborozás csakhamar véget ért, s a patriciusokban újabb aggodalom támada Coriolán miatt. Gyülekezeteket tartának s tanácskoztak, mint lehetne a dolgot jóra fordítani. Alkuba ereszkedének a tribunusokkal, ügyekeztenek őket rábírni, hogy Róma régi alkotmányához tartsák magokat. Minucius előadá, miképen Róma épitése óta még soha nem terjesztetett semmi tárgy a népgyűlés elébe, mielőtt azt tanács végzése oda nem utasítá. Még a királyok sem mellőzék el egy ízben is a tiszteletes patriciusi gyülekezetet. Azért kéri, kényszeríti őket, maradjanak őseik szokásánál. Ha Coriolán ellen nehézségök van, fordúljanak a tanácshoz, mely bizonyosan fog elégtételt adni, s elitélendi igazságosan, ha e kérdés népgyűlés elébe tartozhatik-e.

Sicinius szokott büszkeségével felelt: Ő soha sem fogja elismerni, hogy a tanács elitéléséhez tartozzék, mi jöhessen a nép elhatározása alá, mi nem; azonban társai, kik hasonló háborgók ugyan, de Siciniusnál okosabbak voltak, oda hajlának a consulok iránti tiszteletből, mint mondogaták, hogy a tanács végezze el, ha itt Valerius törvényének. «De provocatione ad populum» helye vagyon-e. Kiköték azonban, hogy a tribunusok vádait Coriolán ellen a tanács kihallgassa. E szerint összeegyezvén, a tribunusok a tanácsba hivattak. Közőlök Decius, a legfiatalabbik, vala szónok, mert kitűnőleg jeles előadással és ügyességgel bírt a gyülekezetekben szólni. Oly tehetség, mely Rómában nagyra becsültetett, s általa nem kevésbbé lehete magasra emelkedni, mint hadi tudomány és hősi elme által. Decius előadá lelkes beszédben, hogy Coriolán a népet éhséggel tanácslá kiirtani, a tribunusi hatalmat eltörleni; hogy minden tetteiben és szavában törekedés látszik magát Róma tyrannusává tenni, a mi már magában is halált érdemel. Előidézte Valerius Publicola törvényét, mely

szerint a pórrendnek joga van a patriciust, midőn tőle megsértetett, a gyűlésnek bevádolva, megitélni. Tanácslá a patriciusoknak, vonnák meg védelmöket ezen hondúló polgártól s engednék által őt a népi törvényszéknek.*

Beszédét végezvén, a consulok felszólíták a tanács tagjait véleményadás végett. Legelőbb a tanács vénei szólaltak meg, mert azon időben, úgymond Halicarnassi Dionysius, az ifjú tanácsbeliek nem bátorkodtak a vénebbek előtt szólni, nehogy őket tanitani láttassanak. Többnyire néma, azaz lábas szavazók (senatores pedarii) voltanak, s szavazások menetelből állott e vagy ama párthoz.

Mindenek Appius Claudiusra figyeltenek, várva, mi véleményt fog e gyakori ellenkezője a néphatalomnak jelenleg adni. «Tudjátok összvegyűlt apák!» mond ő, midőn a rend reá kerűlt, «hogy azon lengeségnek, melylyel ti a nép kivánatait teljesiteni magatokat mindig oly készeknek mutattátok, én régóta csaknem egyedül szegezém magam ellene. Jóslataimmal nem egyszer talán terhetekre is voltam: de a következés aggodalmimat nagyon is igazlotta. A felsőségi hatalom, melyet a lázadóknak engedtetek, íme most ellenetek fordúl. Jóságtokkal tenmagatok készitétek fenyitékvesszőt, mely most benneteket sujtogat; eszközöket adátok ellenségtek kezébe, melylyel most hatalmatok tiportatik. Hasztalan fedezgetitek saját szemeitek elől a veszélyt, melybe a tanács sűlyedez, igen is világosan kell látnotok, hogy minden az alkotmány felforgatására intéztetik. A tribunusok lépcsőnként haladnak céljokhoz, a fő hatalomhoz. E kevély nép, mely most tanácsbeliek felett törvényt mond, eleintén csak könyörögve járúlt előtökbe az adósságok elengedéseért. Készségtek új kivánságra ada nekik ösztönt, saját kebelökből kértek magoknak kormányzókat. Én erősen ellene szegűltem ezen újításnak, de minden iparkodásom daczára ti jobbnak láttátok tribunusokat teremteni, azaz teremteni a lázadá-

* Dionys. Lib. VII.

soknak örök vezéreket. A nép dühe örömmámorában e tribunusokat úgy kivánta sérthetetlenekké tenni, a hogyan még a consulok, fejei az egész respublicának, sem voltanak. A tanács megegyezett mindenben, nem jóindulat, hanem gyarlóságból. A tribunusi személyt törvény tevé szentté, sérthetetlenné. A nép kivánta, hogy eskü erősítse e törvényt, s ti megesküvétek, összegyűlt apák, unokáitok veszedelmét. S mit nyerétek mindent kegyelmetekkel? Gyarlóságtok csak utálatosakká teve benneteket a népnél, s növelte a tribunusi gőgöt. Ők önmagok teremtének magoknak tiszttársakat, s ezen csak tegnap született urak, ma már népgyűléseket tartanak, törvényeket csináltatnak a legalacsonyabb pórral, minket még csak nem is kérdve. S ez utálatos törvényszék elébe idéztetik ma egy patricius, tanácsbeli, egyike társatoknak, szóval, ez elébe idéztetik Coriolán, ez a nagy hadvezér, fényes polgár, ki még inkább tiszteletre méltó buzgalmiért a tanács ügyeiben, hogysem bajnoki tetteiért. Kimondatik rá a halálos itélet, mert a tanácsban, itt e szent helyen, szabadon, mint rómaihoz illett, megmondá véleményét; s ne alkossatok körűle ten személyeitekből védbástyát, szemeitek előtt ontatott volna a haza egyik legjelesebb polgárának vére, előttetek gyaláztatott volna meg a tanács felsége, s vége volna minden tiszteletnek hatalmatok iránt, vége szabadságtoknak és felsőségteknek. Azon bátorság és szilárd lélek, melyet ez alkalommal mutattatok, észrehozzák a dühösködőket. Ugy látszik, önmagok szégyenlik, hogy tették, mit nem kellett vala. Nem akarnak többé erőszakoskodni, mert az erőszak nem sikerűlt; a helyett most igazság és törvényszerűség pajzsával fedezik be magokat. Azonban, ó halhatatlan istenek! micsoda igazság az, melyet divatba akarnak hozni ezen vérontók? Alázat orczájában járúlnak elő-tökbe, hogy kicsalhassanak egy tanácsvégzést tőletek, melynek erejével legnemesebb lelkű polgártársatokat törvényszékök elébe hurczolhassák. Előtökbe szabatik irányúl Publicola törvénye; de ki nem érti azt, hogy e törvény

csak akkorra engedi meg a népgyülekezetre való hivatkozást, midőn valamely szegény pór a hatalmasok fondorlatitól gázoltatik. A törvény szavai világosak, csalhatlanok, mondván, a consulok által megitélt polgárnak joga van a népgyűlésre hivatkozni. Ez által Publicola csak azt akará, hogy a részrehajló biráktól nyomott fél ótalmat találhasson. Czélja a törvénynek, hogy az itélet még egyszer megvizsgáltatván, a vádlottal annál nagyobb igazság történjék. Felállitván a tribunusi hatalmat ti és a nép, nem szándékoztatok általa egyebet, mint hogy e törvényeknek fedező hatalmat, a pórnak pedig védet szerezzetek. Mi köze tehát e törvénynek egy tanácsbeli ügyével, ki felüláll az egész pórrenden, s ki tetteiről csupán a tanácsnak tartozik felelni? Hogy a dolgot kézzel foghatóvá tegyem, íme felszólítalak, Decius, nevezz nekem csak egy patriciust is, ki e törvény erejével valaha a nép-törvényszék elébe idéztetett volna; ha fogsz nevezni, akkor elismerendem ügyetek igazságát. De általában micsoda igazság volna az, a népet bírává tenni önnön ügyében? Azért tanácslom nektek, összegyűlt atyák! mielőtt végeznétek, jól fontoljátok meg, hogy Coriolán ügye elválhatatlan kapcsolatban áll saját ügyetekkel. Egyébiránt én nem vagyok azon gondolattal, hogy a népnek eddig adott jótéteményeinket, bármint jutottak legyen ők azokhoz, többé visszavonjuk; de nem tagadhatom meg magamtól, nektek mindenkép ajánlanom, ennekutána kivétel nélkül mindig visszavetni a népnek oly kérelmeit, melyekben jogaitok s a régi alkotmány változtatása czéloztatik.»*

Az eddigiekből látható, hogy a Coriolán miatti viszályok csak ürügyei valának egy egészen más szándéknak. A háborgás valódi oka az volt, hogy a patriciusi rend, a királyok elűzetése után mind inkább magához ragadván a hatalmat, az országlást jobban és jobban aristokrataivá tenni ügyekezett, a nép vagy inkább most már a hatalmat

* Dionysius.

szomjúzó tribunusok ellenben, törekedtek minél több demokratismust hozni be, azt törvényekkel is lassanként erősebb lábra állítani, hogy végre a főhatalom a népgyűlésekre szállván, ők lehessenek a hatalmas Róma urai. Így harczolának egymással szabadságszeretet és uralkodási vágy, aristokratismus és pórgőg, s e köz zavarból már ekkor emelheték vala ki fejöket a későbbi szabadsággázlók, ha a nép tömegében az erkölcs még romlatlan és tiszta nem volt volna. Egy Appius Claudius, egy Coriolán, mind észszel, mind indulattal bírtanak magokat Róma uraivá tenni, s hogy nem teheték, a nagy sereg szilárd erényei valának vigyázó őrök.

Voltak néhányan Róma tapasztaltabb polgárai között, kik már ekkor mélyebben tekintettek a dologba, s látván e szűn nélküli belháborgásokat, aggodalommal néztek ki a respublica távolabb jövendőjébe. Ezek között volt a tisztes Valerius is, ama consularis férfiú, ki felsőbb időkben a Szenthegyen oly buzgó eszközlője vala a békének. E valódi republicánus vérző szívvel látta azt, hogy a patriciusok magoknak többi polgártársaik felett oly elsőségeket bitorlanak, melyek minden szabad országban utálatosak. Lefesté a bajokat erős és igaz vonásokban. Beszéde szelíd volt és érdeklő, sokat mond az egyetértés és béke dicséretére, mint felette szükséges eszközökre a respublica fenmaradhatásához. Coriolán ügyében javaslá, hogy azt a nép elitélésére kell bízni. Ha a tanács a maga hatalmából némelyeket enged, annál erősebben megalapítja magát a többiekben, s mennyiben azok a magok terjedelmében csonkúlni fognak, annyiban nyerendenek belső erejökben. Semmi nem fogja a nép haragját annyira lefegyverezni a nagy érdemekkel tündöklő bevádlott iránt, mint ha annak ügyét rábizandja a tanács. Örömében, hogy szándéka teljesűlhetett, nem fogja Coriolánt kárhozatra itélni, tudván, mily kedves ő a tanács előtt. Hasznos fogna lenni engesztelésűl, ha a tanács tagjai magok is a nép közé vegyűlvén, hozzájok leereszkednének, velök ismeretségeket

kötnének. Ezek után Coriolánhoz fordúlván, kérte mindenekre, szerezzen a városnak nyugodalmat. «Menj, Coriolán, úgymond, lépj a nép elébe, engedd magadat általa megitéltetni, ez hozzád legméltóbb mód magadat igazlani, legalkalmasabb eszköz hallgatásra bírni azokat, kik tyranni czélokkal vádolnak. A nép, látván Róma nagy hősét a maga tribunusai előtt meghajolni, soha sem fog annak megbüntetésére vetemedni; ellenben, ha annak bírói hatalmát elismerni vonakodol, ha makacsul csak a consulok által akarsz elitéltetni, a tanácsot a néppel összeháborítván, rémítő lángot fogsz gerjeszteni. Gondold meg az anarchia szörnyűségeit, a törvényeket erő, a kormányt hatalom, a személyt és vagyont bátorság nélkül, dühös szenvedélyek és pártok martalékáúl. Gondold meg polgártársaid és barátid, rokonid és szüléid, gyermekeid és nőd átkát fejedre, ki mindezen szörnyeknek oka leendesz.»

Valerius valódilag szerette hazáját; a polgári háború képei kínosan szaggatták szivét, nem tartóztathatá könnyei folyamát, s könnyei e tiszteletes ősznek nagyobb szónoki erővel bírtak, mint bármely szónoki beszéd; megindították a tanácsot és békére készítették el a szíveket. Midőn látná, hogy a hallgatói érdekelve vannak, megereszté beszéde folyamát, s mintha új erőt nyerne, mintha nem is az volna, kinek előbb könnyeit hullani látták, azon tisztelet-parancsoló méltósággal szólott, melyet neki az ország kormányzatában oly sok évi tapasztalások adának.

«Rémíttetünk, úgymond, mintha szabadságunk koczkáztatnék, ha a népnek hatalmakat engedünk, ha megegyezünk benne, hogy itéletet mondjon arra, kik az ő tribunusait sértik. Én más itélettel vagyok. A respublica két rendből áll, patriciusok és pórnépből. Azt kérdem, melyikére bizhatjuk mi e kettőnek szabadságunk szent zálogát? Úgy vagyok meggyőződve, hogy az a nép kezében, mely csak elnyomás ellen védi magát, nagyobb bátorságban van, mint a patriciusokéban, kiket az uralkodás vágya kezdet óta mindig jobban csiklandott. A lovagrend, szüle-

tés, gazdagság, hivatalnál fogva örökké hatalmas fog maradni, a nép ellenben törvényes jogoknál fogva mindig őrszemekkel fog vigyázni az ország nagyjaira, kik netalán elnyomásra törekednek, és törvényszéke szigorúságát borzasztó intőjelűl fogja szemök elébe tartani. Összegyűlt atyák! Ti a királyi hatalmat eltöröltétek, jól tudván, hogy egyes személy hatalma nem szokott és nem tud korlátokat tartani, s nem elégedvén meg azzal, hogy a hatalmat két polgártársaitok kezébe csak egyetlenegy évnyi időre adátok, oldalok mellé háromszáz tanácsbelit rendeltetek, kik rájok szűn nélkül ügyelvén, tisztök teljesitésében nekik irányt mutassanak. De ezen mind a királyoknak, mind a consuloknak rémítő tekintetű tanács ellen a respublica semmi ellenőri hatalommal nem bír. Jól tudom, hogy e tiszteletes tanács mindeddig csak mérsékletnek adá példáit, de ezen mérsékletet, az én látásom szerint, csak háborúknak, csak külső ellenségtőli rettegésnek lehet köszönni. Ki kezeskedik azonban, hogy utódink hosszas béke alatt hatalomra jutván, a respublica szabadságát nem fogják megdönteni? Ki kezeskedik, hogy magában az ország szivében nem támad egy hatalmas párt, melynek feje magát Róma zsarnokává teendi? Kell tehát, hogy a tanácson kivül emberek legyenek, kik az ilynemű törekedést a népgyűlésnek bevádolván, még sarjadékban elfojthassák. Kérdheti valaki, ha nem lehet-e a nép részéről is hasonlótól rettegni, s ha akadályozhatni-e, hogy a pórseregből is egykor egy pártfej támadjon, ki a nép javának ürügye alatt mind a népet, mind a tanácsot függetlenségétől megfosztandja? De ti tudjátok, hogy ilynemű veszélynek legkisebb jelekor a consuloknak hatalma van dictátort nevezni, dictátor pedig a ti körötökből nevezhető, s ő élet s halál felett határtalan hatalommal birván, elég erős minden népi törekedéseket semmivé tenni. Hogy pedig a dictátor hatalmával vissza ne éljen, azon bölcs rendelést tevétek, hogy hivatala csak hat hónapig tarthasson. Ekként minden részről viszonyos vigyázat álland fel. A tanács

ügyelni fog consulaira, a népre a dictátor stb. Minél féltékenyebb lesz egyik rész a másikra, annál hasznosabb a szabadság fenmaradására, s annál tökéletesb leszen respublicánk alkotmánya.[1]

Valerius beszéde a tanács többségét meghódítá. Sokan voltak, kik még szólottak, de többnyire csak Valeriust ismételve. A szabadság fentartására, úgy mondának, semmi sem leszen oly jó foganatú, mintha minden polgárnak jog engedtetik a törvényszegőket a népgyűlésnek bevádolni. Ez a hatalmasbakat korlátok közt tartandja, a népnek pedig törvényes elégtételt nyújtand elnyomói ellen, s nem fog kísértetbe jőni, hogy lázadáshoz folyamodjék. E szerint a szavazat többsége eldönté, hogy Coriolán ügye a nép itélete alá bocsáttassék. — A tanács előtt tudva volt, hogy ártatlant enged által ellenségi szenvedélyének, de jobbnak látta ezúttal, Valerius okaira hajolva, minden személyes nézeteit elmellőzni.

Coriolán, látva, hogy a tanácstól elhagyatott, mielőtt a végzés aláiratnék, még egy beszédet tarta. «Ti tudjátok, összegyűlt atyák, milyen vala mindeddig viseletem köztetek; tudnotok kell azt is, hogy minden időkben s változásokon bizonyított hűségem a tanácshoz lázítá fel ellenem a nép haragját. Nem akarok szólni a háláról, melyet tetteimért mai napon tőletek nyerek. A következés, emlékezzetek meg, be fogja bizonyítani, hogy gyarló, sőt talán rossz czélú is vala azoknak tanácsa, kiknek véleményét most ügyemben követni jónak találtátok. Azonban, miután Valerius véleményéhez állátok, szabad legyen legalább tudnom, mit vétettem, s mily föltételek alatt adtok ki engem ellenségeim dühének?»[2]

E beszéddel Coriolán azt akará kivizsgálni, ha a tanácsban mondott beszéde a tribunusoktól kérdésbe fog-e vétetni? A tribunusok, bármint haragvának e beszédért Coriolánra,

[1] Dionysius.
[2] Plutarch.

nehogy a tanácsot magok ellen ingereljék, azt mondák, hogy vádjok csak Coriolán tyranni hatalomra törekedését fogja tárgyazni. «Ha így van — felelt Coriolán, — s csak ez alaptalan rágalom ellen kell magamat védenem, minden haladék nélkül megjelenendek a nép előtt, s ha vétkesnek találtatom, semmi büntetés alól magamat kivonni nem fogom. De aztán bizonyára ezen vádat hozzátok fel ellenem, s a tanács végzése ki ne játszassék.» A tribunusok megigérték, s Coriolánnak huszonhét nap adatott, melynek lefolyta után a gyűlés előtt meg kellett jelennie.

Ezen végzés a tribunusok által kihirdettetett a népnek, s egyszersmind parancs bocsáttatott mind a városiak, mind a künn lakókhoz, hogy huszonhét nap múlva a gyűlésben megjelenjenek Coriolán ügyében szavazni. Mindenek nyugtalansággal várták a napot, melyen Coriolánon boszújokat éreztethetik, mert a tribunusok annyira felingerlék ellene a szíveket, hogy sokan azt hinnék, ezen ember megdöntésétől függ a respublica boldogsága, kit azonban nem régiben még bálványozának.

Megjelent az elhatározott nap. Teméntelen sokaságú nép tódúlt össze a piaczon. A tribunusok, mielőtt a tanácsbeliek megjelennének, a népet tribusokra oszták. Servius Tullius uralkodása óta mindig centuriák szerint ment a szavazás, most a tribunusok ezt megváltoztaták, a mi Coriolán ügyére elhatározó befolyásu lépés vala.* Megjelenvén a consulok, kivánták, hogy a régi szokás tartassék meg; de a tribunusok egész bátorsággal kimondák, hogy ők másnemű szavazást népi ügyben megengedni nem fognak. Hosszabb szóverseny után csakugyan a tribunusok akarata állott meg, részint mert a tanács Coriolán ügyét nem akará saját ügyévé tenni.

Minucius consul felszólala Coriolán mellett, kérte a

* A centuriák szerint szavazásban a patriciusok voltak hatalmasbak, a curiák szerintiben a pór. Innen a tribunusok harcza ez utolsó mellett.

népet, tekintsék e nagy ember érdemeit, s ne adjanak okot róla azt mondhatni, hogy törvényszék elébe állíttatott, mint alacsony gonosztevő. Sicinius azt felelte, hogy ily tekintetek mellett szabad országban senki bátorságban nem élhetne, s minden nagy embernek büntetlenül lehetne vétkeznie. Monarchiákban, úgymond, hol személy uralkodik, kegyelmezhetnek a fejedelmek, de republicánus országban törvénynek kell uralkodnia, mely egyképen jutalmaz és büntet minden rendű polgárt. Ekkor elolvastaték a tanácsvégzet, mely szerint Coriolánt semmi mással vádolni nem vala megengedve, mint a zsarnoki hatalomra vágyódással. Ez vala minden védelem, mit Coriolán ügyében a tanács teve.

Most Sicinius szólala fel, s előadá, miként törekszik Coriolán, a római hajdani királyok ivadéka, régóta királyi hatalomra. Hogy születése, hősi tehetségei, párthíveinek nagy száma, kiket valódi jobbágyai gyanánt lehet tekinteni, gyanút igen is nagyot támasztanak ellene. Soha eléggé nem vigyázhatni, hogy ez a patriciusoktól örök magasztalásokkal elhalmozott hős, hazája szabadságát veszélybe ne döntse. Már csupán az is, hogy ő polgártársai szemében gyanút gerjeszte maga iránt, Róma törvényei szerint büntetésre méltó.

Coriolán megjelent a nép előtt, szilárd tekintettel, mely bámulatra ragadá nézőit. A tribunusok hamis vádai ellen semmit sem monda, hanem a helyett elbeszélé, mit teve eddig s mint szolgált hazájának. Előszámlálta az ütközeteket, hol jelen volt hét esztendő leforgása alatt; említé sebeit, felhordá vezéreitől nyert jutalmait, s mint lépett nyomról nyomra felebb a hadi pályán. Megmutogatá a népnek bajnoki koszorúit, melyeket itt és amott nyerni szerencsés volt, megnevezé polgártársait, kiknek életét megmentette, felhiván mindenikét bizonyságúl. Egy sereg, nagyobb részint a pórrendből, azonnal előlépett, s megvallá, hogy Coriolánnak köszönheti életét. «Mi számtalanszor láttuk, mondának ők, mint rohant be az ellenség

legsürűbb rendei közé, hogy polgártársa életét saját vérén megmentse, s most íme igazságtalanúl vádoltatik azért, hogy mi őt szeretjük mint éltünk szabadítóját, hogy rajta csüggünk mint védenczei. S lehet-e ez az ő vétke, vagy a miénk? Tehetünk-e mi másként hálátlanság mocska nélkül? Ha pénzre akarjátok őt itélni, készek vagyunk érette mindenünket váltságúl adni; ha száműzitek, vele fogunk menni; ha életét kivánjátok, vegyétek inkább miénket, mely úgy is övé, melyet nélküle nem bírnánk, s így legalább lefizetjük neki tartozott adónkat, s a hazának egy jeles polgárt megszabadíthatunk.» Könnyekre fakadtak e jószívű emberek beszédeik alatt, s gyermekileg zokogának. Ekkor Coriolán elszakasztá köntösét s megmutatá csatákban nyert sebeit. «E derék polgárok életéért nyertem e sebeket, úgymond, értök tevém véremet ezerszer koczkára. Egyeztessék meg a tribunusok az ily tetteket azon váddal, melyeket ellenem koholtak. Hihetni-e, hogy az, ki vérét a népért áldozza, a népnek ellensége legyen? Ki őket megszabadítani annyiszor küzdött, őket éhenhalásra kárhoztassa?»

E beszéd, nemes méltósággal, a mi Coriolánnak oly nagy mértékben tulajdona vala, elmondva, s azon önérzéssel és bátorsággal, mely az ártatlanságnak hű kísérője szokott lenni, nem volt foganat nélkül. A nép szégyenleni kezdé neheztelését. A jámborabbak azonnal felkiáltozának, hogy ily nagy embert s hasznos polgárt fel kell minden vád alól menteni. A tribunusok meg valának lepetve s rettegve látták a nem várt jelenést. Azonban Decius, mint mondánk, a legügyesebb s egyszersmind fortélyosabb szónok közöttük, azonnal felszólala, hogy Coriolán ellen még egyéb vád is van, melynek megczáfolására hasztalan lesz sebek mutogatása és tettek kérkedékeny emlegetése. «Tudjátok, úgymond, polgárai Rómának! hogy törvényeink szerint az ellenségtől elszedett zsákmány az egész római nép sajátja, hogy felőle sem katonának intézeteket tenni nem szabad, hogy az érettök bejött pénz a quaestor által a köz kincs-

tárba tétetik; s íme, mégis Coriolán, ezen törvények ellenére, melyek egykorúak Rómával, miután Antiumban nevezetes zsákmánylást tett volna, az elfoglalt martalékot barátjai közt osztotta el, s ekként a nép tulajdonát czimboráinak ajándékozá, hihetőleg zsarnoki czélja zálogáúl. Felszólítalak téged ezennel, Coriolán, hogy e vádat czáfold meg.»*

E vádnak megitélésére szükség említenem, hogy azon korban, midőn az élelmi szükség miatt a nép és patriciusok között viták folytanak, az antiumiak, használván az alkalmat, beütöttek Róma határaiba és pusztítottak, rablának egészen a városi kapukig, a nélkül, hogy Rómában a népet fegyverfogásra lehetne bírni. Coriolán nem tűrheté e gyalázatot. Engedelmet kért a consuloktól ellenök fegyvert foghatni; öszveszedé híveit, s megigérte a pórrendi katonáknak, hogy ha zászlójához állandanak, zsákmánynyal megrakodva fogja őket haza vezetni. A katonák ismerve Coriolán hadvezéri tehetségét, s ezen felül éhségtől űzetve, zsákmány reményétől kecsegtetve, csoportosan seregletttek Coriolán zászlójához. Coriolán kivezeté őket a városból, megrohaná a szerte kóborló ellenséget s több ízben megverve, beűzé Antium falai közé, hol, míg azok rettegve a Coriolán névtől, magokat zárva tartanák, ő kölcsönért kölcsönt fizetve, megengedé katonáinak a rablást, kik végig kalandozván a sík földet, teméntelen zsákmánynyal tértek vissza. Coriolán, igérete szerint, általengedé mindeniknek, a mit szerzett, részin sínlődő háznépe táplálékára, részint hogy példát adjon nekik élelemszerzésre az ellenség telkeiről. Ez volt tehát a vétek, melyet most Decius ellene felhozott, de az nem volt való, hogy ő a zsákmányt barátinak adta vagy épen felosztotta volna, mert mindeniké az volt, lett legyen patricius vagy pór, a mit saját erejével szerzett. Coriolán veszedelme az vala, hogy a zsákmánynyal terhelten visszatérőket azok, kik a

* Dionys. Plutarch.

városban maradtak, irígy szemmel nézték, a mit Decius megsejtvén, még azon időben eltökélé egykor Coriolán ellen használni.

«Királya vagy-e te Rómának, Coriolán, mond e fondor tribunus, hogy sajátjairól kényed szerint intézeteket tészsz?» Meglepve e vád által, melyre épen nem vala elkészűlve, Coriolán nem tuda egyebet felelni, mint hogy a dolgot előadta, miként történt vala. Kik azon csatában jelen voltanak, azonnal előállottak bizonyságot mondani a dolog valósága felől, azonban a másik felekezet nagyobb számmal volt, s most felzúdula. Látván a tribunusok e kedvező pillanatot, minél hirtelenebbűl szavazatra bocsáták az ügyet, s Coriolán a többség által örök számkivetésre itéltetik.*

A patriciusok nagyobb része magát is számûzve érzette e nagy emberrel, ki mindenkor támasza és véde vala a patriciusi rendnek. Eleinte közrémülés támadt bennök, de csakhamar boszú és elkeseredés foglalta el a szíveket. Némelyek Valerius ellen keltek ki, hogy sima beszédével a tanácsot elcsábítá, mások önmagokat vádlák szerfeletti engedélylyel, mindnyája keserűen bánta, hogy végeszközökhöz nem nyúlt inkább, mint ily nemeslelkű, nagy polgárt ellenségei negédének engedett. A nép ellenben örvendett fényes diadalmának, s a két rendet most nem ruházatról s egyéb jelekről, hanem vidám vagy sajnálatos arczáról lehetett megismerni.

Változás egyedül Coriolán külsején nem volt látható. Járása, arcza mozdulatai nyugalmasak valának, s mindazok közt, kiket e történet érdeklett, csupán az ő lelkén nem voltak elcsüggedés jelei. De e nyugalom csak külsején mutatkozott, belseje, mint látni fogjuk, vulkán vala, hol harag és elkeseredés lángjai égtek. A gyűlés után mindenek előtt haza tért, hol anyját és nőjét könnyekben elázva találta. Inté őket hideg, kevés szavakban, a sorsnak e

* Dionys. Plut. Liv.

csínyát állhatatosan tűrni; megölelé őket, apró gyermekeit gondjaikba ajánlá, s elhagyá a várost, a nélkül hogy egy-két védenczein kivül valakit magával menni engedne. A város végéig nagy sereg tanácsbeli és patricius kisérte. Haraggal levén eltelve gyávaságokért, egyikhez sem szólott; némán halada előttök, némán vált el tőlök.*

A pórnép lelkét mindeddig nem tapasztalt öröm foglalá el a győzedelmen, melyet a patriciusok hatalmán vőn. Nem ok nélkül, mert Coriolán megitéltetésével a respublica eddigi alkotmánya a maga alapjaiban vala megrendítve. A nép, mely ekkorig a patriciusok hatalmától függött, most ezeknek bíráivá tette magát, s végzéseket hozott az ország legnevezetesebb dolgairól. A főhatalom most a tanácstól a nép, vagy inkább a tribunusok kezébe látszott szállani, kik népvédői czímök alatt Róma kormányzóivá emelték fel magokat. Csupán a consulok, mint főigazgatói az országnak, voltanak előttök még némileg félelmesek; azért, hogy ezek hatalmát is megtörjék, oly patriciusokat ügyekeztenek consulokká választani, kik hozzájok szítanak, vagy szellemi tehetségök gyengébb, hogysem tőlök félni lehetne. Mint védei s pártfogói iránt vak bizalommal lévén a nép nagy serege, melyet szenvedély szokott mozgatni, ész ritkán, magokat vezetőjévé tették a közvéleménynek, gondolkodásnak. Jó hadvezér, úgy mondának, ritkán jó az ország kormányán; a hős megszokván háború idején a korlátlan parancsolást, győződelmes fegyvereivel bizonyos büszkeséget hoz magával haza, és felsőségi érzést, melytől szabad országban mindenkor félni lehet. Miután a consulok, elég igazságtalanúl, csak patriciusok közől választatnak, azon kell ügyekezni, hogy e nagy hatalmat szelid, jámbor emberek nyerjék meg. Az igen kitűnő elmék, győzelmekhez szokott hadvezérek, s általában a dicsvágyó lelkek veszedelmesek szabad országban. E gondolatok, melyekben oly sok való

* Plutarch.

is vagyon vegyűlve, a szabadságféltés színe alatt könnyen hitelt nyertek, s irányúl szolgáltanak a választásnál. Ehhez járúlt még az is, hogy Coriolán ügyében, mint láttuk, a tribunusok erőszakosan kivitték a curiák szerinti szavazást, a mi a népnek rendkivüli hatalmat ada, mitől jövendőben a tribunusok semmi nagyobb tekintetű tárgynál el nem állottak. Így történt, hogy a T. Sulpitius és Sept. Largius consulok alatt tartott választásnál a nép megtagadá szavát Róma nagyobb elméitől, s consulokká Cajus Julius Julust és Pub. Pinarius Rufust választá, két igen gyenge embert, kiknek sem harcz, sem béke idején nem lehete tekintetök, s consulok azért lettek, mert rá semmi érdemök nem volt. Így mene Róma alkotmánya a demokratia felé hatalmas léptekkel, a nélkül hogy haladását az aristokraták gátolni képesek lehettek volna.

Coriolán száműzetése első napjait mezei jószágainak egyikén töltötte. Itt kezde tünődni balesetén, s itt gondolá azt végig egész nagyságában. Föltámadának lelkében a boszúvágy szörnyei hálátlan polgártársai ellen, s a nagy ember odáig hagyta magát indulatitól ragadtatni, hogy hazája feldúlását eltökélné lelkében. Azonban miként volna az eszközölhető? Melyik szomszéd nép eléggé erős Rómával háborút viselni? Végig hordá elméjét a népeken, melyek hazájával ellenséges viszonyban állottak: sabinok és tusciusok, æquusok és volscok, s herniciabéliek. Elméje a volscokon, a régi Latium egyik népén, állapodék meg. Őket találta Róma legnagyobb ellenségeinek s egyszersmind leghatalmasbaknak fegyvert emelhetni. E nép több apró városokból állott, melyek szövetségben lévén egymás közt, követek által kormányzák magokat. Ezen Róma növekedését mindig irígy szemmel néző ország sokszor harczolt a rómaiakkal véres csatákat, bátran és elszántan, de kevés szerencsével. Sok birtokait veszté el, s utolsó háborújakor két évi fegyverszünetet kellett kérnie, hogy meggyengűlt erejét helyreállíthassa. De a balszerencse nem csüggeszté, nevelte inkább rómaiak ellen forralt haragját

a szilárd eltökélésű népnek. Olaszország nemzeteit nem szűnt meg Róma ellen bujtogatni minden alkalommal. E nemzeti gyűlöleten építé Coriolán a maga nagy reményeit hazáján boszút állhatni. Azonban szándékát kivihetni minden másnak könnyebb volt volna mint neki, ki a volscoknak egy és más alkalommal több károkat okozott mint minden római. Ő nem egyszer tette semmivé seregeit, nem egyszer pusztítá tartományaikat, bevette és feldúlá városaikat, s neve behatván minden volscusi megyébe, egyképen vala mind gyűlölt, mind rettegett.

Mindezeknél még egy nagyobb akadálya is volt Coriolánnak. Antiumban tudniillik egy férfiú lakott — neve Tullus Attius[1] — ki származás, gazdagság és bajnoki tehetségek miatt a volscoknál királyi tekintetben állott. Coriolán ezen embertől leginkább gyűlöltetett, mert a vitézségben egymásnak versenytársai valának, s a mi még bajosabb, Tullusnak gyakran kellett tapasztalni, hogy e római hőssel nehéz mérkőznie. Coriolán seregei gyakran megverték Tulluséit, s a két bajnok nem egyszer kelt egymással viadalra, honnan többnyire Coriolán tért vissza győztesen, s így közöttök a nemzeti gyűlölségen túl még személyes is vala. Gondolhatni ezek szerint, hogy Coriolán Tullusnak kedves vendége nem fogott lenni, s mégis ellent nem állván ennyi ok, e vakmerő római eltökélé nemcsak a volscokhoz, hanem magához Tullushoz menni. E vonás nevezetes bizonysága annak, hogy ő mélyebben tuda az emberi lélekbe is tekinteni, s hogy Tullushoz menetele nem rosszúl vala kiszámítva. Felöltözék oly ruházatba, mely őt Antiumban ismeretlenné tevé, s napszállat után bemenvén a városba, észrevétlenűl Tullus házába lopakodék. Itt elburkolá arczát köntösébe, és leült a ház tűzhelyén.[2] E különös megjelenés a házi cselédek közt

[1] Liv. Dionys. — Plutarchnál Tullus Amphidiusnak neveztetik.

[2] A ház tűzhelye Vestának, mint védistennőnek, vala szentelve s asylum gyanánt tekintetett, hol az üldözöttet megsérteni tilalmas volt.

figyelmet és csodálkozást gerjeszte, de senki eligazítani őt nem meré, mert külsején valami mutatkozott, mi iránta némi tartózkodást és tiszteletet gerjeszte. A szolgák bejelenték uroknak e különös ember megjelenését. Tullus azonnal kijöve, kérdé, kicsoda és mit kiván? — Coriolán fölfedvén ábrázatát, Tullusra függeszté szemeit. «Ha nem ismersz, úgymond, magam leszek magamnak árulója. Én Cajus Marcius vagyok, ki neked és hazádnak annyi kárt szerzettem. Tetteimet tagadni nem engedi a Coriolán név, melyet viselek emlékéül hazád iránti haragomnak, egyedül való jutalmáúl érdemeimnek, s a Rómáért kiállott veszélyeknek. A római nép negéde s az áruló és gyarló tanács, mindent elveve tőlem, sajátom egyedül e név maradt. Száműzve hazámból, tűzhelyeden kerestem állapodást, nem hogy éltemet mentsem — mert ha haláltól félnék, nem jöttem volna ide — hanem hogy üldözőimet megboszúljam, s íme máris boszúmat állom azzal, hogy téged, ellenségemet, személyem urává teszlek. Ha van bátorságod Róma ellen fegyvert fogni, fordítsd hasznodra balsorsomat, s tedd szerencsétlenségemet néped szerencséjévé. Én ügyesebben fogok tudni Róma ellen harczolni, mint valaha ellenetek, mert jobban ismerem az ellenség állapotját, mint a tiéteket. Ha pedig nincs merészséged Rómával föltenni, vedd éltemet, régi ellenséged életét, ki egykor talán neked és népednek még ártalmas lehetne.»*

Elbámúlva e bátorságon és beszéden, Tullus kezet nyújta a számúzöttnek. «Ne rettegj, úgymond, Coriolán! e bizodalom, melyet hozzám mutatsz, legyen záloga annak, hogy nálam bátorságban vagy. Te magadat adod nekünk s az elég kárpótlás, sőt nagyobb annál, mit elvevél. Szolgálatidat, melyekre ajánlkozol, igérem, mi jobban fogjuk jutalmazni mint polgártársaid. Remélj minden jót a volscoktól.» Bevezeté őt szobáiba, megvendéglé, s a követ-

* Plutarch. Dionys. Livius.

kező napot tanácskozásban töltötték el a kezdendő háború iránt.

A rómaiak s volskok közt, mint mondám, fegyverszünet vala, arról kelle tehát gondolkodni, mint lehetne ezt jó ürügy alatt megtörni. Alkalom önkényt ajánlkozék. A rómaiak nyilvános ünnepeket készűltenek tartani, melyek nálok egy részét tevék az istentiszteletnek. Az olasz népek seregenként jöttek Rómába ez ünnepekre, s oly nagy számmal, hogy nem férhetvén házakba, szabad ég alatt kellett sátorokban tanyázniok. E népsokaság aggodalomba ejté a consulokat, a mit hogy még inkább neveljen Tullus, fogadott embere által azon hírt szóratta el a városban, hogy a volskok Rómát felgyújtani szándékoznak. A consulok rögtön tudtára adák ezt a tanácsnak, mely ismervén a volskok gyűlöletét Róma iránt, hive a hírnek, s végzést hozott, s az egész városban kihirdetteté, hogy napszállatig minden volscus eltakarodjék Róma falai közől, sőt kijeleltetett a kapu is, a melyen kimenniök kelle. A parancs szigorúan hajtatott végre, s egy volscus sem marada Rómában. Boszúval és nehezteléssel tértenek haza, s annak vágyával, hogy e gyalázatot megtorolhassák. Tullus, mintha történetesen jőne elejökbe, álnokúl kérdé hazatértök okát. Midőn elmondanák, még inkább bujtá lángjokat. «Lehető-e, úgymond, hogy istenek s emberek gyülekezetéből mint őrülteket, szentetleneket kiűzének? s kiűzének minden egyebek között csupán titeket? Bevárjátok-e, hogy gyalázóitok, minden fegyverszünet daczára, rajtatok ütvén, telkeiteket újonnan feldúlják?»*

E szavak felingerlék őket, elannyira, hogy csakhamar gyűlés tartatván Antiumban, szavazat többsége által elhatároztatnék a háború. Mielőtt azonban szándékok kiviteléhez nyúlnának, Tullus, az egész dolog vezetője,

* Plutarch. — Dionys. L. VIII. azt mondja, hogy Tullus maga vala Rómában s maga terjeszté ez álhírt. Liviusnál láthatni Tullus beszédét.

elmondá nekik, hogy Coriolán közöttük van, s kérte, hívnák őt gyűlésökbe. «E hadvezér, úgymond, ki annyiszor bizonyítá be ügyességét, most még inkább fel van gerjedve a rómaiak ellen, mint minmagunk, s úgy látszik, a sors hozta őt közénk dolgaink jóvá-tételére. Ő bizonyosan helyes tanácsot fog nekünk adni, s annak veszélyeit megosztandja velünk.»

Coriolán meghívatott. Azon elszánt és bátor tekintet, melylyel elejökbe lépett, minden szemeket e nagy hírű emberre függeszte, ki maga egykor nagyobb rettegést gerjeszte lelkeikben, mint egész Róma. Szavait azon tisztelettel és részvéttel hallgatták, mely az üldözött érdemnek mindig elmaradhatatlan követője. Beszéde bátor, észszel és meggondolással teljes s szenvedélyeket lázasztó vala, s belőle látható volt, hogy Coriolán mind hadvezér, mind szónok egyképen nagy. Tanácsa az volt: küldessenek Rómába követek s kivántassanak vissza az elfoglalt birtokok; ha pedig megtagadtatnának, jelentessék háború. — Ajánlá szolgálatát a volscoknak, mint hadvezér vagy közvitéz. Beszéde felgyújtá hallgatóit; a háború elvégezteték; Coriolán Tullussal egyetemben hadvezérekké neveztettek, s egy alkalommal a római száműzött, polgári joggal ajándékoztatott meg.[1]

A követek elmentenek Rómába, a volscok üzenetét előadandók. Róma nem tudá, mit teszen fenyegetéstől rettegni, s országlása elveinek egyike vala, nem engedni, még győzelmes ellenségnek sem. A követeknek azon válasz adatott, hogy a római népnek nem szokása félelemből visszaengendi azt, mit győzedelmes fegyverrel magáévá tőn, s ha a volscok elsők nyúlandanak fegyverhez, a rómaiak utolsók lesznek, kik azt leteendik. A háború tehát el vala kezdve.[2]

Tullus és Coriolán a rómaiak válaszát előre sejtve,

[1] Dionys. L. VIII.
[2] Plutarch.

készen tarták seregeiket, s úgy egyeztenek meg, hogy Tullus a tartalékcsapatokkal honn marad védűl, Coriolán pedig a rómaiak és frigyeseik birtokának pusztítására megyen. Coriolán fölkerekedék táborával, megtámadá Circæát, s kiűzte belőle a nem régiben megtelepedett római gyarmatot. Utána elfoglalta Satricumot, Longulát, Poluscát és Coriolit, melyeket a rómaiak csak az imént foglaltak a volscoktól. Elvevé továbbá Corbia, Vitellia, Trebia, Labicum és Pedum városait. Voles ellentállván, ostrommal foglaltatott el, s lakosainak tapasztalniok kelle egy győzedelmes és boszús ellenség dühét. Coriolán megparancsolá katonáinak, hogy végig kóborolván a római telkeket, mindent dúljanak, pusztítsanak, de kíméljék a patriciusok birtokait. Ezt vagy azért, hogy a patriciusok iránti hajlandóságát mutassa, vagy, a mi hihetőbb, hogy a patriciusokat a pór előtt gyanúba hozza, mintha velök titkos egyetértésben állna, s a két rend között meghasonlást támaszszon. A mit, ha csakugyan czélja vala, el is ért, mert a nép azonnal fölemelé szavát a tanács ellen, hogy Coriolánnal szövetségben áll, s ő eszközlé, hogy most ellenséges fegyverrel jő, hihetőleg a tribunusi hatalmat eltörleni. A patriciusok ellenben szemrehányásokat tőnek a népnek, hogy oly jeles polgárt és hadvezért elkeserítettek hazája ellen fegyvert ragadni. Bizodalmatlanság, gyanakodás, gyűlölet támadt bennök egymás iránt, s a köz rendetlenségben nagyobb iparral dolgoztak egymás rongálásán, hogy sem az ellenségen. A consulok a város falai közé húzódtak, rettegve oly daliával mérkőzni mint Coriolán. A nép s tribunusai, kik máskor oly bátrak valának Coriolán ellen zajt támasztani, most nem igen mutattak kedvet vele szembeszállani. Mindenfelől határozatlanság, zavar és félelem. Rómából senki kimenni nem akara, részint mert vezéreiben nem bízott, részint mert Róma szövetségesei egymás után kezdének a győzőhöz pártolni.

Rómának rémítője, Coriolán, nem találván sehol aka-

dályra, elfoglalta Lavinumot, s egyenesen a város felé tartván, tábort üte a cluili sánczoknál, 40 stádiumra (öt német mérföldre) Rómától. Győzelmeinek híre mindenlelől öszvetódítá a volscokat, annyira, hogy még Tulfust is elhagynák katonái Róma felzsákmányoltatása reményében, s nyilván kimondák, hogy ők csak a római vezér zászlói alatt akarnak harczolni. Ez újabb győződelme volt Coriolánnak versenytársán Tulluson, de egyszersmind szerencsétlensége is, mert a dicsszomjú volscus lelkében újra fölébredett a boszú Coriolán ellen. Egész Olaszország Coriolánra függeszté szemeit és a rómaiakra, kiknek most szomorúan kellett látniok, menynyire függ a hadi szerencse gyakran egyetlenegy elmétől. Úgy látszott, mintha Coriolán száműzetésével az erős Rómából egyszerre a hősi lélek is elszállott volna. A rémülés rendkivüli volt; a nép, mely a város falairól nézte, mint pusztíttatnak telkei, heves zajjal békealkut kivánt; az itéletet, mely Coriolánt száműzte, kegyetlennek mondá és elrontani javaslá; szóval, az ingatag csoport, mely előbb nagy dühhel kegyetlenkedett az ártatlanon, most szint oly hévvel óhajtá, hogy az ne történt legyen. Egészen másként a patriciusok. Ők, előbb védői Coriolánnak, most ellenszegűltek a nép kivánatinak, részint, mert Coriolán most már mint hazája ellensége, inkább büntetésre, hogysem bocsánatra vala méltó, részint, hogy újabb példáját adja annak, a mit többször mutatott, hogy legnagyobb szerencsétlenség idején legmakacsabb a békekötésben. Ekkor mondatott ki a tanács által azon kevély szó, hogy Róma nem ereszkedik alkuba lázadóval, meddig fegyverét le nem teszi, melytől későbben gyalázattal kellett elállania.

Értésére jutván Coriolánnak e büszke válasz, fölkele táborával, s egyenesen a városnak indúlt, mintha azt ostromlani akarná. Ez elszánt és vakmerő lépés lelohasztá a kevély rómaiak dagályát, s büszkeség helyett rettegés fogá el szíveiket. Elvégezteték egyenlő akaratával a

két rendnek, hogy Coriolánhoz követek küldessenek békeszerzendők. Öt consuláris férfiú neveztetett ki, mind olyan, ki egykor Coriolán iránt hajlandóságát bizonyítá.

Coriolán eltökélé, hogy megalázza a makacs kevély népet. Katonáit két rendbe állítá fegyveresen, s közöttük kellett elmenniök Róma követeinek. Ő maga, körülvéve tábora nagyjaitól, tábornoki székén ülve fogadta őket büszkén, mint oly ellenség, ki karddal készül törvényeket szabni. A követek egész alázattal járúltak elébe, érzékeny és szerény szavakba önték kérelmöket, adjon békét a két háborgó népnek, s ne örüljön a volscok hasznával hazájának ártani. Coriolán kevélyen válaszolt: «Ha, úgymond, visszaadatnak az elfoglalt birtokok, ha a volscoknak szinte mint a latínoknak, római polgárjog engedtetik, ha visszahivatnak az elfoglalt földekről a római telepföldmívelők, akkor alkuba fog velök ereszkedni, különben nem.» Miután a volscok ügyében kevélyen szólott, szelidűlt ábrázattal fordúl hozzájok, nyájasan szóla velök, szívesen emlékezett iránta mutatott hajlandóságukról, megköszöné nekik, hogy pártfogolák nejét és gyermekeit, s harmincz napot engedvén gondolkodásra a békekötés pontjai felől, elbocsátá őket.*

Ez idő elfolyta alatt elfoglalá a latínoknak több városaikat, a határnap eltölte után újra visszatért táborával s megszállott Róma kapui előtt. Róma a harmincz napot tanácskozás között töltötte el, de a kevély republicanus nép újra is csak azt határozá, hogy semmi törvényt nem fogad el, meddig az ellenség fegyverét le nem teszi. Követek jövének, kérve Coriolánt, ne kivánjon tőlük oly békekötést, mely gyalázatokra szolgáland, mert semmi ilyenben megegyezhetni nem fognak. A természeténél fogva is már szigorú Coriolán hidegen felelt nekik, hogy egyéb választások nincs, mint az elfoglaltak visszatérítése vagy háború.

* Dionys. L. VIII. Plut.

Még három napot enged, úgymond, melynek elfolyta után többé ne merészeljenek hozzá jőni.

A követek visszatérte növelte a rémülést. Mindenki fegyverhez nyúlt; némelyek a falakra, mások a kapukra állani őrül, nehogy Coriolán titkos szövetségesei által, mint hitték, elárultassanak; sokan házaikat elsánczolni kezdették, mintha az ellenség már benn volna. Rend s hadfenyíték sehol; a consulok tehetetlenűl, mintha hivatalaikról lemondottak volna; a tribunusok hollétéről semmi hír. Ezek nem voltak többé a hajdani bátor rómaiak, kiktől reszketett Olaszország. Úgy látszott, egész nemzet lelke Coriolán lelkébe szállott, megboszúlni a hálátlanságot. Gyülekeztek és oszlának, tanácsot tanácsra halmoztak, melyeknek egyike sem volt a római névre méltó. Végtére a vallás szolgáit küldék Coriolán megengesztelésére.

Papok, jóslók, áldozat szolgái, ünnepélyes és szertartási öltözetökben mentenek, mint bucsújárásra, Coriolánhoz. Tisztes méltósággal léptek végig a táboron, s szónokjok istenekre és mindenre, a mi szent, kéré Coriolánt, kímélné hazáját; de ő el vala tökélve velök haragját éreztetni, s azt felelte mozdíthatatlanúl, mit előbb. «A mit kivánnak, magoktól függ. A volscok békére lépnek, mihelyt vissza lesznek adva az elfoglalt tartományok. Ne bizakodjanak, úgymond, a rómaiak azon költeményben, melylyel régi királyaik ámíták, hogy Róma istenektől van világ urává rendelve; ő bizonyossá teszi őket, mihelyt akarni fogja, hatalmába ejtendi a várost.» Megesküvék istenek színe előtt, hogy ő ártatlan leszen minden cseppjétől a kiontandó vérnek, s a mi balszerencse Rómát éri, saját makacsságának köszönje s azon vak átalkodásnak, melylyel rablása gyümölcseit meg akarja tartani. E szavak után egész tisztelettel haza bocsátá őket, a nélkül hogy föltételeiből legkisebbet engedne.*

* Livius, L. II. cap. 39. kételkedni látszik, hogy Coriolán maga elébe bocsátotta volna a papokat, sőt a második követség

Róma elveszve látá magát. Templomai tömvék vének, gyermekek, asszonyokkal, kik oltárok előtt könyörgöttenek istenekhez hazájok megtartásáért. Ekkor történt, hogy Valeria, testvére ama híres Publicolának, mintha istentől sugaltatnék, több főrendű asszonyokat vevén magához a Capitoliumból, hová imádkozni ment vala honáért, kijövén, Veturiához, Coriolán anyjához mene. Együtt lelték őt Volumniával, Coriolán nőjével, siratva hazájok veszélyét. Valeria mélyen illetődött szívből szóla hozzájok: «Róma leányai jőnek, úgymond, hozzátok Róma leányaihoz, közönséges hazánk ügyében. Ne engedjétek, nemes szívű hölgyek, Rómát volscok martalékává lenni, ne azt, hogy szabadságunkat az ellenség eltiporhassa. Jertek Coriolán táborába, könyörögjünk neki hazánk kíméléseért. Én nagy reményeket helyezek nemes lelkébe, s mindent várok anyja s nője iránti szeretetétől. Borúljunk lábaihoz, kérjük, kényszerítsük őt; oly magas szívű férfi nem fog ellentállhatni könnyeinknek, Meglássátok, istenek meg fognak indúlni igazságos esdekléseinken s megmentendik e várost, mely emberi segedelemtől elhagyva látszik.» Szavai elhaltanak zokogás és könnyek közt a derék római hölgynek.*

«Valeria, Rómának méltó leánya,» mond a sebhedt szívű Veturia, «te gyámoltalanságban keressz segédet. midőn hozzánk fájdalomtól elnyomottakhoz folyamodol. Mióta a nép kimondá itéletét Coriolánra, elaludt szivében minden tisztelet anyja, s minden hajdani szerelem nője iránt. «Anyám! nőm! úgymond ő elkeseredve, midőn akkor a népgyülésből megtért, fiatoknak vége! Coriolán száműzetik örökre a hazából, melyért oly hévvel lángola. Ajánlom nektek gyermekeimet, az apátlan árvákat. Én örömest távozom el e megromlott városból, hol férfiúi tökélyek

elfogadtatását sem hiszi, de Plutarch és Dionysius világosan említik.

* Plut. Dionys.

nem becsűltetnek többé. Éljetek boldogúl s viseljétek e csapást római hölgyekhez illő lélekkel.» E szavakkal elsietett. Én idősb gyermekét vezetvén, Volumnia karján vivén a kisebbet, sírva kisértük; de ő csakhamar felénk fordúla: «Ne jőjetek, úgymond, tovább, és hagyjatok fel haszontalan könnyeitekkel. Neked nincs többé fiad anyám, és te legjobbika a nőknek, férjed rád nézve örökre oda van. Kivánom, találj magadnak egy más, hozzád méltó férjet, szerencsésbet nálamnál.» — Volumnia elfásúlva rogyott össze szívmetsző szavaira, s mialatt én segélyére mentem, elhagyott bennünket vad érzéketlenséggel, a nélkül, hogy végölelésünket elfogadná, vagy kimondhatatlan fájdalmunkban részvételt mutatna. Elmene Rómából pénz és szolgái nélkül, senkinek nem mondva, hova, mely világrész felé. Azóta nem tud felőlünk semmit s nem tudata magáról velünk, mintha gyűlölségébe minden iránt, a mi római, minket, véreit is, befoglalna. Mi reményetek lehet e szerint ily hajthatatlan embernél? Mit tehetnek ott gyenge asszonyok, hol Róma papjai, tanácsbeli őszei végbe semmit nem vihettek? S mit is kivánhassak én, anyja, tőle becsülettel? Hogy hálátlan polgártársainak megbocsásson? hogy könyörűljön egy dühös népen, mely rajta ártatlanon nem könyörűlt? Hogy egy nemzetnek árulója legyen, mely őt magaslelkűleg vezérévé tette? Kivánhat római anya és nő dolgokat, melyeket a becsülettel megegyeztetni nem lehet? Nyúgodjatok meg, Róma lelkes hölgyei, közönséges sorsunkon, melyet megváltoztatni nincs ember hatalmában.»*

Valeria s a többi asszonyok még inkább elkeseredének e tagadó válaszon. Némelyek leborúltak Veturiához, megölelték térdeit, mások Volumniának könyörgöttek, egyesítse velök kérelmét Coriolán anyjánál. Veturia, nem állhatván ellent könnyeiknek, megigérte végtére a táborba menni, ha a tanács tettét jóvá hagyandja. Valeria azonnal

* Dionys. — Plut, itt eltér.

hirűl adá ezt a consuloknak, kik gyűlést tartának. Versengés és szóviták támadának a tanácsban; némelyek aggodalomban voltanak, hogy Coriolán a táborban tartandja nőiket s ez által fogja szüléiket s férjeiket kényszeríteni, hogy a várost fegyverzörrenet nélkül általadják, mások ismét egyebeket hozának elő, de végre megegyeztek Veturia szándékában, mert bíztak Coriolán erkölcsében, kiről tudták, hogy büszke, szilárd és hajthatatlan, de alacsonyságra vetemedni nem képes.

Következő napon Róma elsőrendű hölgyei Veturiánál összegyűlvén, a consulok által rendelt kocsikba ültek, s minden fedező kiséret nélkül a volscok táborába mentek.

Látván a volscok e közelgető kocsik hosszú sorát, azonnal hirűl vivék Coriolánnak, hogy nője és anyja jőnek. Coriolán eleinte csodálá, hogy római asszonyok, kik gyenge koruk óta elvonúltan és szigorúságban neveltetnek, eltökélheték magukat, minden véd nélkül, ellenséges táborba jőni, hol, mint tudva van, nőtisztelet és fegytelenség nem nagy tekintetben állanak. A követségnek ez új neméből azonnal kitalálta, hogy a rómaiak felette szorúlt állapotban vannak, eltökélék, vég eszközökhöz nyúlva, őt a várostól elmozdítani. Elhatározá magában Róma nőit tisztelettel fogadni, de szándékától el nem állani. Azonban itt oly állhatatosságra számolt, melyre minden keménysége mellett sem vala elég erős, mert alig pillantá meg anyját és nőjét, azonnal karjaikba röpűlt. Mindkét részről érzékeny örömben fejezé ki magát a viszontlátás boldogsága. Midőn a szív mozdulatai lecsillapodtak, Veturia azonnal a dologra tért. Coriolán, nehogy gyanússá tegye magát, tábora nagyjait azonnal összegyűjté, hogy tanúk legyenek. «Ezen római hölgyek, kiket imitt látsz — mond Veturia a volscok jelenlétében — engem és nődet távollétedben vigasztalának, most pedig rettegve egy véres ostrom következéseitől, hozzád jőnek, velem együtt kérni, adj hazájoknak békét. Kényszerítlek téged fiam, mindenre

a mi előtted szent, fordítsd győzedelmes fegyvereidet másfelé.»

Coriolán azt felelé, hogy e kivánat igazságtalan, s ha teljesítené, megbántaná az isteneket, kiket bizonyságúl hívott, midőn a volscoknak hőséget esküvék. Ő nem fogja elárúlni a derék népet, mely tanácsába vette s seregeit hadvezéri hatalmába, kormánya alá bízta. Ő Antiumban több tiszteletet, szívességet talált, mint hálátlan polgártársai között.

A volscok hangos tetszéssel jelenték, mint meg vannak Coriolán válaszával elégedve. — Veturia azt mondá, hogy nem szándéka valami olyanra bírni őt, mi becstelen volna, csupán azt kivánja, hogy a két nemzet közt békét kössön, mely mindkét részről hasznosabb leend a vérontásnál. «S képes vagy-e te e kérésemet megtagadni? úgymond. Inkább fogsz-e boszúd sugalmának, mint anyád kérelmeinek engedni? Gondold meg, fiam, hogy válaszodtól függend anyád dicsősége vagy örök gyalázata, következőleg élete. Ha megkérlelni nem foglak, tudd meg, én kezeimmel ontom ki lábad előtt véremet, és seregeid nem előbb, mint anyád holttestén fognak Róma ostromára menni. A római asszony tud és kész meghalni, midőn becsület kivánja. Sem azt, hogy Róma fiamon, sem hogy fiam Rómán diadalmaskodjék, nem akarom megérni.» Midőn látná Coriolán arczvonásiból, hogy beszéde megindítá, tovább folytatá szavait. Kérte őt istenekre, ősei árnyékára, seregeit Róma elől elvinni.*

Coriolán érzései nagy küzdésekben látszottak lenni, s a máskor szilárd eltökélésű ember határozatlanúl álla anyja előtt. Veturia elővevé az érzés minden fegyvereit, melyekkel anya gyermekére hatni képes. «Miért nem felelsz nekem, fiam? Nem ismersz-e engem anyádnak többé? Elfelejtetted-e, mi szorgalommal ápoltak ezen

* Livius egy boszúval teljes beszédet ad Veturia szájába. Plutarch emez általam közlött szelídet, kérlelőt, így Dionys is.

karok gyenge korod óta? Megtagadhatod-e első és egyetlen kérését annak, ki feletted szülői hatalommal bírt? Ime, ha mindezekre meg nem lágyúlsz, lásd anyádat előtted porba hajlani.» Letérdele, és általkulcsolá fia lábait, s letérdelének vele Volumnia is, és a többi asszonyok.

Coriolán egészen megzavarodva s mintegy magán kivül kiálta fel: «Óh anyám, anyám, mivé tészsz te engemet!» s ezzel fölemelé őt magához: «Te, úgymond, Rómát megmentetted, de fiadat örökre elvesztéd.» Sejté tudniillik a sors-üldözte ember, hogy tettét a volscok megbocsátani nem fogják. Félrehíván anyját és nőjét, bizonyosakká tevé őket: tábora főbbjeit reá fogja bírni, hogy békét köttessék, s a seregek elvitessenek Róma alól; ha pedig szándéka nem sikerűl, leteendi hadvezéri tisztét s megvonja magát valamely idegen nép városában. Ezzel érzékeny bucsút véve, elbocsátá őket.

Következő napon, miután tanácsot tartott volna, hol reábírta a volscokat szándékára, fölkeletkezvén táborával, elhagyá a várost. A volscok között kétféle vélemény támadt: némelyek nem elégedtek meg Coriolán tettével, mások ismét, kiket Veturia érdeklő beszéde szinte meghatott, javallák e lépést. Azonban mind a két fél ellenmondás nélkül követte őt, tiszteletből inkább, mint félelemből. De Tullus, ki már a táborozás eleje óta irígy szemmel látta öndicsőségét általa homályba borúlni, eltökélé megdöntését. E czélra, mielőtt Coriolán még megérkeznék, azon hírt terjeszté, hogy a volscok ügyét elárúlta, s méltó, hogy a gyűlés által feleletre vonassék. Coriolán megjelenvén, menteni akará magát s kérte az összegyűlt volscokat, hallgatnák meg mentségét. Azonban Tullus valamint hadvezéri, úgy szónoki tehetségeitől is rettegvén,* czimboráival zajt támaszta, hogy ne engedtessék

* Cicero Brutus 10. fejezetében Coriolánt a jeles szónokok közé számítja és Themistoklessel teszi hasonlatba.

szó az árulónak. A tolongás és zaj közt néhány e czélra fölfegyverzettek közelebb vonulának Coriolánhoz, s reá rohanván, gyilkaikkal,[1] mielőtt valaki segédére mehetett volna[2] megöldökölték őt.

A volscusi jámbor nép, ki tisztelé és szerette Coriolánt, ki többször látá magát megdicsőítve általa, felette elkedvetlenűlt e vérengzésen; méltatlannak s igazságtalannak találta azt. Temetésére minden volscusi városokból jött a számos nép, s eltakaríttaték a hős fényes pompával, és sírját a szánakozók fegyverekkel ékesíték föl, melyeket diadalmai alatt nyertek.[3] Ez vala vége a gyarlóságai mellett is nagy és nevezetes Coriolánnak, ki jobb sorsra volt méltó, mint a melyet mind Rómában, mind Antiumban tapasztalt. Róma, Dionysius szerint, egyet sem mutathata előtte, ki oly bátor, előrelátó s egyszersmind szerencsés hadvezér volt volna. Tehetségei több hasznot tehettek vala hazájának, mint minden előtte élt római jeleseké. Szerencsétlen viszályok által Róma megfosztá magát tőle, a mit akkor bánt meg, midőn haragjától reszketnie kellett.

Veturia tettének emlékezetére, azon helyen, hol fiát megkérlelé, templom építteték és szobor, melyen e felirás állott: Az asszonyi szerencsének.[4] A templom első papnéja Valeria lőn, kinek elméjében először támadt a szerencsés következésű terv.

Corolán halálának híre Rómában sem örömet, sem fájdalmat nem gerjesztett, mert benne a világ nagy jelességű embert vesztett ugyan, de Róma egy félelmes ellen-

[1] Dionysius szerint kövekkel veretett agyon.

[2] Plutarch. — Livius szerint, ki Fabius Pictor régi íróra (munkái nem jutottak el hozzánk) hivatkozik, azt mondja, hogy Coriolán nem öletett meg, hanem még sok időt élt azután a volscoknál. Ez nem hihető, mert róla többé semmi sem találtatik feljegyezve.

[3] Temetése leirását lásd Dionysiusnál.

[4] Dionys. L. VIII. Valerius Maxim. L. I. cap. 8.

ségétől is szabadúlt meg. Megengedteték azonban a tanácstól a római asszonyoknak Coriolánt tíz hónapig gyászolni; a leghosszabb gyászidő, melyet még Numa király rendelt. — A volscok csakhamar keservesen megbánták Coriolán vesztét, mert a rómaiakkal újdon harczba keveredvén, több ütközeteket veszítettek, s ezeknek egyikében Tullus is elesett, s végre békekötésre kellett állaniok, melynél fogva Róma urokká lőn.

A Coriolánon vett győzedelem Rómában a tribunusokat igen közel vitte azon hatalomhoz, melyre törekedtek. E ponttól fogva lépcsőnként emelkedett erejök. A consulok választására fő befolyást nyertek, sőt kieszközlék, hogy consulok a pórrendű polgárokból is választatnának; szóval, megállapíttaték idők folytával a demokratia, s bizonyos tekintetben a népfölség, mely, ha erősebb alapokon, tisztábbra fejlett elveken épűlt vala, a szabad Rómát hosszú időkig fentarthatta volna. Azonban ezeket tovább fejtegetni annak volna tiszte, ki a respublica történeteit írná.

CATILINA ÖSSZEESKÜVÉSE.

Rómában a Sulla-okozta változásoknak, és a mind inkább nevekedő erkölcsi elfajulásnak egyik következése Catilina összeesküvése volt, mely míg Pompejus a birodalom határait Ázsiában messze kiterjeszté, benn a városban csaknem felforgatta a római állodalmat. Szertelen fényűzés s az ebből keletkező pénzzavar volt szülőoka eme fenyegető vésznek. A hajdani samitai erkölcsök, melyek később ama keresetlenűl szép s a természethez még mindig közel álló görög-európai jelleget ölték magokra, kihaltak, és helyökbe keletiesen görög szín terjedt el a római életen. Mértékletlen tobzódás és hivalkodás lettek divattá, s az aristokratia még oly férfiai is, kik nem leltek bennök gyönyört, s nem is voltak gazdagok, illedelem miatt is kénytelenek voltak követni a divat balgaságait. E pazar fény nemcsak a magán, hanem a nyilvános életet is átözönlötte. A játékok például, melyeket az ædílek a nép számára adni kényszerűltek, roppant pénzösszeget emésztének fel. A költségeket csak kevés család bírhatta meg sokáig, számosan merűltek adósságokba, melyekből békeúton nem volt menekvés. Már Sulla korában a többek közt Crassus példát ada, mint lehet a zavarban halászni, mint lehet nemcsak távol háborúkban, hanem otthon a városban is meggazdagodni. Ily viszonyokból fejlett ki a Kr. el. 63. évben Catilina összeesküvése, melynek fejei, nem annyira új rendet előhozni, mint a fennlevőt is felforgatva egy sullai kort előidézni, adósságaiktól meg-

menekedni, polgártársaik rovására meggazdagodni, és ellenségeiket megsemmitni törekvének.

Lucius Sergius Catilina, az összeesküvés feje, azoknak egyike volt, kik a kicsapongó élet minden nemeivel eltékozlák vagyonaikat. Ő régi nemes családból származott, nagy erejével volt megáldva mind a testnek mind a szellemnek, s képes ennélfogva a legnagyobb dolgok végrehajtására. De nagy tulajdonai mellett valódi erkölcsi szörnyeteg, ki előtt semmi vétek nem volt iszonyatos. Vad szenvedélyei nem tekintettek sem jogra vagy becsületre, sem emberiességre. A sors azért látszott őt nagy tehetséggel felruházni, hogy annál erősebb eszközt készitsen benne az ártalomra. Már serdülő korában czivódás, verekedés és rablás, s polgári viszályok kedvencz foglalkozásai voltak, s ezekben gyakorlá ifjusága napjait. Merész, fondor, szinlő, vágyaiban lángoló, eléggé szónokló, de kevésbbé bölcs. Tömérdek szelleme mértékfeletti, hihetetlen, s rendkivül nagyokra vágyódott. Miután vétkei által minden hitelét elveszité, vagyonát teljesen elpazarlotta, csak a köz pusztulásban voltak reményei. És különben is megundokitott, istenek s emberek által gyülölt lelke sem ébren, sem alva nem hagyott neki nyugtot; büneinek tudata verdesé szüntelen felriadt elméjét. Szine véretlen, nézése undok, járása hol sebes, hol lomha. Már szemeiből látható volt feldúlt lelke.* Sulla idejében saját testvérét ölé meg, és szüzeket áldoza fel buja vágyainak. Mindezek mellett mégis a 69. évben prætorrá választatott, és a 63. évben, ugyanakkor, midőn a hires szónok Cicero, consulságra törekvék, Rómának és Itáliának legaljasabb gyülevész népeivel kötött szövetséget, hogy rablás, ölés, gyujtogatás által szerezzen vétkeinek és pazarlásainak eszközöket. Czéljára nemcsak az alantabb osztályban, hanem a magas aristokratiában is talált társakat. Tanácsbeliek, néptribúnok és quaestorok lettek czimboráivá, sőt a consulok egyike Caj. Ant. Hybrida,

* Cicero in Catilin III. — Sallust. Bell. Catilin. c. 5. 15.

maga Crassus és Cæsar is gyanúban voltak.[1] Ily mélyen volt sűlyedve Róma, hogy első férfiai nem iszonyodtak rablók és gyilkosok közé vegyűlni. E czimborálkodás nem is volt már titok. Az aristokratia jobb része tudta, hogy az álladalom első tisztviselői szövetkezvék azon galád czimborákkal, s hogy Catilina nagy reményt táplál consullá választatása iránt. Azért igazságkedvelő férfiút kelle keresni azok közt, kiknek nincsenek patriciusi ősei. Az aristokraták e szerint Cicero megválasztatásán ügyekeztek, mivel Catilinának ellensége volt és Rómának tisztább jellemű emberei közé tartozott.

Marcus Tullius Cicero nem születés, hanem önereje által lett kitünővé.[2] Ő Arpinumban született alacsony, de lovagrendű családból. Rómában képezte magát görög tanítók által a szónoklat, bölcselet és jogtudományban. Szónoki tehetsége korán kitűnt, s egyike lőn Róma, sőt a világ első szónokainak. Első, kit a törvényszék előtt védett s kinek ügyét megnyerte, az apaöléssel vádolt Sextus Roscius vala. Ez Cicerónak oly nagy hírt szerze, hogy sokan azt állíták, miszerint nincs ügy, mely Cicero nagy elméjének nehéz volna. Tapasztalás és mívelődés végett Görögországot beutazván, harmincz éves korában quæstorrá neveztetett a siciliai helytartó mellé, hol nagy becsületesség és ügyessége által mindenek kegyét megnyerte. Később ædil és prætor volt, a 63. évben pedig Cajus Antonius Hybridával egyszerre leve consul. Kevés férfia volt Rómának, kiben az észtehetségek annyira kimívelve és annyi nemességgel, fáradhatlan szorgalommal párosúlva lettek volna. Kitűnő bátorság mint Pompejusban, és oly méltóság mint Cátóban, benne nem volt ugyan, de ő tisztelője vala az erénynek, és bensőleg szerette hazáját és a szabadságot. Természeti félénksége daczára fenyegető veszély közepett, bátor leve mint a hősök legbátrabbika, és szónok-

[1] Plutarch Cató és Caesar Életéb.
[2] Vellej. II. 34.

latával rettentőbben sujtá a bűnt, mint a legélesebb fegyver. Egyébiránt voltak benne gyarlóságok is: hiú vala, dicsekvő és ingatag, miket azonban fényes tulajdonai mellett megbocsáthatni.* Consulsága felette veszélyes időszakba esett, merta consulválasztásban megbukott Catilina kétszerte dühösebb lőn, s ügyekezett czimborái számát mindinkább növelni. Az összeesküdtek nem csupán férfiakból állottak, voltak köztök gyanús életű előkelő nők is. Cicero a legnagyobb figyelemmel kísérte mozgalmaikat, de sokáig föl nem léphetett. Az összeesküdtek már a gallok egyik fajával, az allobrogokkal alkudoztak, kiknek követei esetleg épen Rómában valának. Sulla Itáliában megtelepült katonái már meg voltak nyerve az összeesküvés részére, és még sem volt lehetséges bizonyítványokkal föllépni. Végre Cicero hölgyek segedelmével birt fordulatot adni a bajnak. Ezekkel tevén magát egybeköttetésbe, közöttük az előkelő rangú Fulvia által, ki tiltott viszonyban élt Quintus Curiussal, az összeesküdtek egyikével, mindent megtudott és egyszersmind bizonyítványokat is szerzett Catilina ellen. Ekkor egybegyűjtvén a tanácsot, hatalmat adatott magának felügyelni, hogy a hazát baj ne érje. Sulla agg vitézei Etruriában már fegyvert is fogtak Mallius vezérlete alatt Catilina részére, s a Rómában lévő összeesküdtek csak arra vártak, hogy megérkezzenek, s azonnal tizenkét helyen felgyújtandván a várost, Cicerót a tanács nagyobb részével s több másokkal együtt meg fogták volna ölni.

Ekkor Cicero tanácsgyülést tartván, Catilinát, ki elég vakmerő vala ott megjelenni, egy hatalmas beszédben, mely mai napig is nagy hirben áll, szemtől szembe megtámadta. Szónoklata bámulatos hatású volt. Még azokban is felgyújtá a becsületnek és honszeretetnek érzelmeit, kikből az rég kihalt vala, s többen Catilina czimborái közöl elszakadának az összeesküvéstől. A beszéd után

* Plutarch Cicero Életéb.

Catilinának Rómában nem volt többé maradása, kénytelen volt még az nap a várost elhagyni és az Etruriában álló seregekhez vonúlni. Ezután az allobrogok követei Cicerónak mindent fölfedezének, bizonyítványokat adtak kezébe, és az összeesküdtek nagyobb részének neveit, kiket Cicero azonnal elfogatván, a tanácsban kivégeztetésöket indítványozá. Csaknem határozat kelt már Cicero indítványa helybenhagyására, midőn Cæsar fölkelt, s oly nagy ékesszólással szegült az indítvány ellen, hogy Cicero nagy szónoklata sikeretlen maradand, ha egy férfiú nem áll részére, ki erényei és jellemnagysága által volt tiszteletes tekintélyű.* E férfiú Marcus Porcius Cáto vala, a híres Cáto Censorius másod unokája, ki ifjabb, vagy uticai Cátónak is neveztetett. Egyike volt ő a világtörténet legtisztább jellemeinek, s képe a hajdankori Róma nagy polgárainak, ki az elfajúlt erkölcsök s kihalt szabadságszeretet korszakában, midőn a közromlás mindeneket magával sodrott, annak árja ellenében fenn tudta magát tartani. Nem pénz, nem dicsőség, nem hatalomvágy, hanem erény, igazság, haza és annak szabadsága voltak istenei, melyeket imádott, melyekért élt és utóbb meghalni is tudott. Szigorú és szilárd vala szóban és tettben, kíméletlen maga és mások iránt, mert képtelen volt kibékűlni kora romlottságaival és azon kor embereinek gyarlóságaival. Soha nem létezett még az erény eszményéhez hasonlóbb férfiú, ki jót csupán azért tett, mert lelkében nem volt tehetség máskép cselekedni. Igaz, miképen jellemével oly magasan fölülemelkedett polgártársain, hogy mindenkiben félénk tiszteletet gerjeszte maga iránt, de vágyakat nem költe tettei utánzására, mert mindenki kétségbeesett hozzá hasonlót tehetni. Igaz, hogy több jót eszközlendett hazájának, ha kissé hajlékonyabb tud vala lenni, de jól vette észre egy nagy történetíró, hogy ekkor a világtörténetnek nem volna Cátója. Bármennyit fáradtak szellem-

* Plutarch Cato Életéb. — Sallust. Bell. Catil. 50—53.

dús ellenségei az ő lealacsonyitásában, neve mocsoktalan volt és maradt örökké, mi szép tanúja az erény diadalmának az ármányokon.[1] Mit Cicero Catilina társai ellen ragyogó szónoklatával kivinni nem birt, Cáto, jellemének varázshatalmával eszközlötte ki. Ő Cæsar véleménye ellen nyilatkozott, és az egész tanács, melyet Cæsar csábszónoklata Cicero részéről elvont, mellé állott, és az inditvány elfogadtaték. Cicero azonnal kivégeztette az elfogottakat. Ezután sereg küldetett Etruriába az összeesküdtek ellen. Catilina és hadai hősileg harczolának és oly elszántsággal, minő nem ily galád ügyhöz lett volna méltó. Róma hada sok halottat számlált, az összeesküdtek pedig többnyire a csatamezőn végzék éltöket s köztök Catilina is. Holttestét elesett társaié közt, kik mindnyájan elül voltak megsebezve, találták meg, arczában még ekkor is ama szilaj daczczal, mely éltében sajátja volt.[2] Antonius a hadvezér, fejét Rómába küldötte. Ez vala vége Catilinának, ki, ha lelkiösmeret és kedély lakoznak kebelében, egyike leendett a világtörténet legkitünőbb embereinek. Róma hálásnak mutatta magát megmentője Cicero iránt. Kitüntetésében minden ember vetélkedett s a tanács két legnemesebbik férfia, Cato és Catulus inditványára az egész nép a *haza atyjá*nak szép és még ekkor meg nem mocskitott czimével tisztelte őt meg.[3]

[1] Plutarch, Cato Életéb. — Sallust. Bell. Catilin. 53. 54. — Dio Cassius XXXVII. 22. — Vellej. II. 35. «homo virtuti simillimus, et per omnia ingenio diis, quam hominibus propior, qui nunquam recte fecit, ut facere videretur, sed quia aliter facere non potuerat, cuique id solum visum est rationem habere, quod haberet justitiam.» — Cicero pro Sextio c. 28.

[2] Sallust. Bell. Cat. 59. 60.

[3] Plutarch Cicero Életéb.

EUDOXIA CSÁSZÁRNÉ.

Források: a byzanti egyházi és világi történetírók, részint egykorúak, részint későbbiek, kik általok még látott, de utóbb elveszett egykorúakat használtak, névszerint: Sokrates, Sosomenus, Evagrius, Suidas, Chronicon Alexandrinum, Johannes Malalas, Zonaras, Constantinus Manasses, Glycas, Cedrenus stb. Továbbá: Gibbon, S. J. Baumgartens Welthistorie, és Rotteck (Jacobi Irisében).

A történetirás száz férfi életviszonyait ábrázolja körülményesen, míg alig emlékezik egyetlenegy nőről. Hadvezérek és kormányférfiak, szónokok és művészek nevei ragyognak előnkbe az évrajzokból, mind férfiak; még az emberiség mocskai is, kik zsarnokok vagy hódítókúl véres pályakört futván meg, egész nemzetek ostorai valának, gyakran a legkisebb vonásokig körülményesen tüntettetnek ki, míg a nőről, ki talán erkölcspéldány s nemének dísze volt, alig szól a történet.

Való ugyan, s ebben kereshetni főleg okát e különös tüneménynek, hogy a férfi rendeltetése messzehatóbb, hatásköre nagyobb, országos és világtörténetibb, tettei változatosbak, szembeötlőbbek, sokszor szélvészek és villámok a polgári világ egén, míg a női pálya egyszerű, zajtalan, kevesbbé kitünő: mint a völgy forrása, melynek áldáshozó életét csak az eredményben, a mező virulásán vehetni észre. De csak a nem-gondolkodó, vagy a világtörténetben járatlan előtt nincs tudva, miképen a női igénytelen életből nagy következmények keltek az emberi nem sorsának alakulására. Még oly népeknél is, minden

időkön át, hol a nő teljesen jogtalan s csak elszigetelve állott a társaságban, ezen állásának kézzelfogható nagy eredményei voltak. A természet megboszúlja eltiport jogait a nemzeteken, ha közvetlen nem, később, századok, évezredekre kihatólag. Tanusítja ezt a nők ügyét elhanyagoló hajdankor története, és jelenleg egész napkelet. Cselekvőleg bár, vagy csak szenvedőleg, mindig nagy volt a nő befolyása: sok férfidicsőségnek nők voltak eszközei, nem egy borostyánja a férfihomloknak hölgyek nem ismert, nem tudott érdeme, s a nőnemnek általában közvetve több világtörténeti hatása volt, mint a történettudomány egy-pár, saját erejénél fogva kitűnt, vagy sorstól magasabban helyezett hölgy életében emleget.

De véleményem szerint, nemcsak az, melynek országos, vagy épen világtörténeti eredményét a történetírás kimutatni bírja, hanem sokszor oly női élet is, mely rendeltetése szűk körét meg nem haladta, küzdelmei által vonzó, tanulsága által érdekes s méltó tárgya az életoktató történeti Musa komoly figyelmének. Mennyi elragadó vonás egy valódi nő jellemében, s mennyi erénymagasság gyakran e parányi körű életben! Akartok látni állhatatosságot a hűségben, kifáradni nem tudó erőt a tűrödelemben, önmegtagadást és szelídséget, megnyugvást a sors vészeiben, szentségét a fogadalomnak, örömkönnyeit a megbocsátásnak? vessetek figyelmet a valódi nők házi életére, látni fogtok nem sejtett jeleneteket. Valóban, a történetírás jellemábrázolatinak csaknem legszebb lapjait veszté el azáltal, hogy a női igénytelen életet oly aránylag csekély figyelemre méltatá. Hány női pálya tűnt le ismeretlenűl, melynek munkálkodása, viszontagságokkali küzdelmei tanulságosabb és kedélygazdagítóbb tárgyai lehettek volna az olvasásnak, mint sok hős élete, sok hódítási hadzaj, miket a történetírás oly nagy számmal jegyzett föl.

E pár eszme, melyet imént elmondék, nem áll ugyan

itt egészen helyén, mert a nő, kinek életét vázolni akarom, nem igényelhet világtörténeti vagy csak egy országra kiható befolyást sem, női erényeiről pedig csak általában emlékeznek az egykorúak; s az ő élete nem az érintettem szempontokból érdekes, hanem mint földi változandóság feltünő képe, mint jó és balszerencse játéka vonzó és tanúlságos; azonban nem teszek, úgy hiszem, hasztalan dolgot, szót ejtvén a nőnek történeti fontosságáról, kiemelvén, habár csak általánosságban is, azon állást, melyre őt a természet híta meg, s melytől vad népeknél durva férfierő, művelteknél pedig gyakran bal fogalmak foszták meg. Nem rendeltetése a nőnek, hogy a férfival egy pályát futva versenyezzen, de vannak jogai, melyeket eltapodni, van szép hivatása, melyet akadályozni megtorlatlanúl nem lehet.

Az ötödik század első felében, aketté vált nagy római birodalom keleti trónján, a palotákkal ékes régi Byzantban, a sok erejű Theodosiusnak egyik férfiatlan unokája, ifjabb Theodosius ült vala, kivel a sors megverte volna a kormánya alatti népeket, ha kiengesztelésűl egy szellemdús leány nem áll a trón mellé, a vészeket némileg elhárítandó. Apjának, a gyarló Arkádiusnak halála után rá, mint nyolcz évű gyermekre, maradt a császári szék, az akkori világ legelső trónja. Nevelők és gyámok őrködének a gyermek és a birodalom felett, hogy amaz ismeretekben gyarapodjék, emennek pedig kormánya azon idő viharai közt szerencsével vezettessék. Fő befolyással, úgy látszik, ez ügyekre a derék Anthemius volt: jeles kormányférfi és tapasztalt hadvezér, kinek fejedelme becsülete és a nép boldogsága egyképen szivén feküdtek, kiről Synesius írá: «Ő az én s minden ember véleménye szerint a legerényesebb férfi volt mindazok közt, kik valaha országot igazgattak». De sem e férfiú, sem az oktatók nem voltak szerencsések belőle fejedelmet képezni, ki elődeire, Róma nagy császáraira, csak távolról is emlékeztetett volna. Állítják ugyan némely byzanti írók, miképen a tudomá-

nyokban nem volt járatlan, s név szerint a mathematikai tudományok, különösen a csillagászathoz értett, fegyvergyakorlott, ügyes nyilazó, jó lovagló volt, de kik ilyeket írnak is, más részről általában azt vallják, hogy igen szűk körű ész volt, s a dolgok kivitelében tehetetlen, a minthogy ellenkezőt bizonyító tettét egész országlása idejéből alig idézhetni, s így gyanússá válik tehetségei iránti minden kedvező tudósítás. Hogy vallást illető külsőségekben, melyek megtanulására kis emlékezeti erő elég, valamint a szentek és az eretnekek történetében — mint némely írók mondják — lehettek ismeretei, ez valószinű, mert ilyesmi mindennapi és igen korszerű volt azon időben, mikor a vallás merő szertartási része és külsőségei fontosbaknak tartattak a bensőknél, s ezeket a császároknak, a vallás fejeinek, nem volt szabad nem tudni. Minden efféle szertartási ügyekben testvérnénje, Pulcheria, volt mestere, kinek kevés észt igénylő tanai iránt meglehetősen fogékonynak bizonyítá magát a tanítvány. Sosomenus, és több egykorú író, tudósít, hogy ő oktatta legyen a császárt, mint viselje magát fejedelmi méltósághoz illőleg bucsújáráskor s más ünnepélyes alkalomnál; mint öltözködjék, üljön és járjon, hogyan fogja palástját, tartóztassa magát a nevetéstől; hogyan mutassa arczát most szelídnek, majd rettentőnek; hogyan hallgassa ki illedelemmel a panaszlókat, bocsássa el szokott hivatalos, semmit sem mondó válaszszal. Kormányügyeibeni egész iskolája, miben szinte Pulcheria volt oktatója, ilyféle bölcseségekben állott. Miből kettőt gyaníthatni: vagy hogy a testvére nevében uralkodni vágyó császári hölgy csupán önérdekei szerint hatott rá, vagy felfogván öcscse gyarlóságát, olyakban ügyekezett őt gyakorolni, mikkel a lelketlenséget némileg bepalástolhatni, s nem kölcsönözhetvén neki szellemet, benső ürességét csillogó mázzal borította be.

Pulcheria maga is túlbuzgó levén, ilyenné idomítá a császárt. Palotája nem sokat különbözött kolostortól. Reg-

geli órában nőtestvéreivel, mind ájtatos nénékkel, istendicsérő hymnusokat olvasott, vagy énekelt; a hosszasabb bőjti időkön kivűl szabályszerűleg minden héten két napot megbőjtölt. Nőkkel és heréltekkel vala szünetlenűl körülvéve. Népeket boldogítható magas hivatala szent perczeit hiú mulatkozásban és haszon nélküli foglalatosságban pazarlotta. Egyedüli cselekvőbb időtöltése, mi őt palotája falain túl csalá, vadászat volt. Naponkénti szenvedélye, szent tárgyú iratok másolása, melyeknél a betűk szépségére fordíta legnagyobb s mondhatni, rendkivüli figyelmet, s írásával annyira kitűnt, hogy egykorúi «szépiró (kalligraphos) császárnak» neveznék — egyetlen dicséretes tulajdonsága a több mint negyven éven át kormányszéken ülő fejedelemnek! — Másrészről ellenben rest és tespeteg lelkű ; a nevében kibocsátott okiratokat csaknem mindig olvasatlanúl írta alá.* Vakbuzgó és babonákat hivő, de egyébiránt szelíd, mértékletes, adakozó, szóval, jó ember volt, ha tudniillik cselekvéskörében, s különösen oly álláspontion, melytől milliók sorsa függ, jó maradhat az, kinek észtehetségei középszerűségen is aluliak. Tudniillik: a cselekvési pálya ész-vezette önállást igényel, s nélküle a legjobb szív, legtisztább erkölcs öntudatlanúl vétek szörnyűségei közé sodortathatik.

Theodosius húsz éves lőn, s eljött az idő házasodnia. Szokva levén mindég mások tanácsától függni, soha önállólag nem cselekedni, császári nénjét kérte volt meg, hogy e részben is segedelmére legyen, hölgyet szerezvén számára, kinek nem kellend épen magas származatúnak, de szükség szépnek lennie, kivel kecsekben Konstantinápoly legszebb hölgyei ne mérkőzhessenek.

Pulcheria szivesen vállalá el e fontos bizományt, mert az neki magának is felette igen érdekében állott. Tudni-

* Nénje egy alkalommal, hogy sikerrel megdorgálhassa őt, egy kötelezvényt íratott vele alá, melynek erejével Theodosius saját nejét, a császárnét, rabszolgául adta volt el Pulcheriának.

illik: a gyarló Theodosius birodalmát Anthemius után e szűz kezdé kormányozni, s minden arra mutat, hogy e fényes hatáskör hízelge nagyravágyásának. E szerint állása megtarthatása végett igen kelle vigyáznia, hogy a császár oldala mellett oly hölgy álljon, ki Pulcheriától függvén, vagy vele jó viszonyokban levén, a császárt tőle el ne idegenítse. Uralkodni szeretés mások felett egyik gyarlósága embernek, s ez jókora mértékben volt meg Pulcheriában, mind a mellett, hogy e hölgy némi kolostoriassággal szőtte körül életét, s nyilvánosan egy papi gyülekezet előtt, a nép jelenlétében, Istennek örök szűzességi fogadalmat tőn, s esküjét drágakövekkel kirakott aranytáblába vésetve, a konstantinápolyi nagy templomban őriztette. Palotája az imádság, elvonulás, és lemondásnak volt laka, melynek szent küszöbét nem léphette át férfi, kivévén gyóntatóit, kikben, a buzgók hite szerint, egyedül vala erő a nőben elfeledni a nemet. A történetirók különben magasztalják e hölgyet, mint a ki gondolni s gondolatot valósítani egyképen ügyes volt, és kormányát bölcsnek mondják, mert valóban, sokakéhoz mérve, szerencsés volt, s ember sokszor hiszi a szerencsét bölcseségnek.

Nem kis gondok foglalták el e szerint a császári udvart; hölgy kerestetett, ki a császárnak tessék s Pulcheria követeléseit kielégítse. A kormányzónő, kit jobban aggaszta ez ügy, mint magát a kedélytelen Theodosiust, rendeléseket tőn egész birodalom-szerte a kivánt tulajdonokkal bíró leány keresésére. Paulinus, a császár gyermekkori játszótársa, most udvarmestere és mindenben biztosa, tanúlt jeles ifjú, szinte meg vala bízva e fontos ügyben.

A sors úgy akará, hogy épen ez időben a császári szék zsámolyánál, pártfogását keresve, egy fiatal görög leány jelent meg, kinek viszonyaival közelebbről kell megismerkedni a olvasónak.

Athenæben, a görög műveltség hajdani fővárosában, nem sokkal előbb azon időnél, melyben a fönebb érin-

tettek történtek, egy Leontius nevű görög bölcs élt, ki, tudományokbani nagy jártassága mellett, varázslati mesterségben is avatottnak tartatott. Ez utóbbi vélemény onnan vehette eredetét, mert Leontius — némely történetírók Herakliusnak nevezik — mint tudománykedvelő, elvonúlt életet élt, és hivatalokra, mikre ismeretei igényeket adhatának neki, nem mutata vágyat, mi onnan magyarázható, mert Leontius, ha keresett volna is ez úton előmenetelt, nem remélhetett a keresztény vallásnak akkor már trónig emelkedése mellett, ő, ki görög elődei isteneihez mind végiglen hű maradt.

Három magzatból állott volt az özvegy Leontius családja, kik közől egy leánygyermek vala apjának szemfénye.* Athenais, így nevezték a leányt, testi és szellemi kitünő sajátságokkal megáldott gyermek volt. Apja szíve minden érzelmeivel csüggött e gyermekén, s ő viszont apjában lelte fel ápolóját, oktatóját, követendő példányát. Athenais mindig apja oldala mellett volt, ennek oktatásait hallgatta, ennek tudomány és tapasztalás-érlelte szavaira volt függesztve feszült gyermeki figyelme. Mi csoda, ha ily vezető karjain a fogékony elméjű leány művelődése nagy előmeneteleket tőn. Hitelt érdemlő tudosítások szerint Athenais húsz éves korában nemcsak azon kor külső műveltségében volt otthonos, hanem jártas komolyabb ismeretekben is, s a mennyi bölcsész, a mennyi költő emelte föl szellemi ereje által Hellas hajdani dicsőségét, azok munkáival ő ismeretes volt. Tanult vala e hölgy, a nélkül, hogy a komolyabb tudományok szárazságában női kedélye virágai elhervadnának, s azon észrevétel, miszerint hölgy valódi tudományt csak női kedvessége árán szerezhet, benne meg volt hazudtolva.

Athenais nemsokára elveszté élte leghűbb barátját,

* Glykas három fimagzatról beszél, de neki ellenmond minden többi író. (Lásd Glycæ Annales pag. 201. a velenczei kiadásban.)

egyedüli gyámolát, elveszté jó apját. Bátyjai jövének és felbonták a meglehetősen vagyonos* elhúnytnak végintézetét. «Fiaim, így hangzott az, legyenek örököseim; leányomnak pedig száz aranyat hagyok. Athenaist a szerencse nem hagyhatja el.»

Villámsujtottként merevedett meg Athenais e hírre. Meg nem fogható, mint tagadhatta ki apja az örökségből, kit úgy szeretett, ki oly engedelmes leánya volt. De bátyjai, nem tekintve testvéri viszonyokra, kifizetvén a száz aranyat, értésére adák, miként ideje az apai hajlékot elhagynia, mely most kizárólag övék. Ekkor lábaikhoz borúlt, kíméletért esdekle, panaszolva említé apja keménységét, könyörge istenekhez, lágyitsák meg testvérei szívét. Mind hiába; azok nem lágyultanak meg. «Ne irígyeld tőlünk, így szólának fulánkkal, e csekély vagyont, te szépségben gazdag Athenais, kit a szerencse nem hagyhat el.»

Anyja testvérének tanácsára, ki biztató szavaival felüdíté a gyámol nélküli árvát, eltökélte magát, Konstantinápolyba utazni, hol egy — apjáról rokon — nénje élt, s a hatalmas császár lábaihoz borúlva, vagy törvényekben keresni pártfogást és segélyt, vagy a császári trónról kegyelmet. Visszatekintve még egyszer az apai hajlékra, hol annyi drága emlékei éltek, melyektől most talán örökre el kellend szakadnia, eltávozott.

Könnyen átgondolhatni helyzetét a honából költöző, jóllehet ismeretekben gazdag, de szűk élettapasztalású leánynak; képzelhetni aggodalmait, midőn, éltében talán most először, hajóra szállott; midőn a szülőföld határait a távolban eltűnni látta, s magát tova nem ismert tartomány felé a tenger hullámaitól rengetve érezé. Ha szabad volna, a bizonyitványokhoz kötött történeti ösvényről letérve, a képzelet országába andalodnunk, elmondanók

* Constantinus Manasses gazdagnak állítja Leontiust, s elszámlálja az aranyat, ruhákat, épületeket, marhákat, bútorokat s egyéb ingót és rabszolgákat, miket fiainak hagyott volt.

Athenais szívgyötrelmeit, lefestenők való mély búját, melyek egész súlylyal nehezedének rá, kedélyét egész hosszú útja alatt elborítandók, ha az áldáshozó nagy természet, elragadó szép tüneményeivel gyönyört és csodálatot gerjesztve fogékony lelkében, szórakozást és enyhűletet nem ad a keservekben merengőnek. Útja Athenætől Byzantig a görög történetirás és költészet nagy emlékezetű helyein, melyeket ő olvasásból ismert, folyt vala. Kinyílt előtte az ægei gyönyörű szigettenger, látta Olympnak örök hó-fedte fejét, előtte állottak komoly némaságban Ida bérczei alján a másfél ezer éves Ilium örök dicsőségű romjai, Homér egész hőskorával. Átevezett Sestos és Abydos között a zúgó Hellesponton, s felnyílt előtte a csendes Propontis viharkímélt tükre, s Thrácia és Bithynia felhőtávol ormai jobbra és balra maradozván, lassanként kibontakozának a messze homályból Byzant kevély tornyai, palotáinak fedelei, a circus, a hippodrom, a zeuxippi fürdők stb. De minket Klio szigorú arcza elint a görög classicismus színhelyéről, hol a költői képzelet országa virúl, azért egyszerűen, adatok nyomán illik megmondanunk, hogy Athenais Konstantinápolyba megérkezett, nénje hajlékába szállott, hol segélyt, vigasztalást várt, keresett, remélt.

«Vértagadó igaztalanság, mit veled elkövettek; azért folyamodjál a trónhoz!» így szólt Athenais nénje, s elvitte őt a császári udvarba. Mint mondók, Pulcheria volt ez időben a kormányon mindenható.

A szép leány már kedves alakjánál fogva feltűnt volt a magas császári hölgynek, de még inkább meg lőn lepetve az által, miket mondott és a hogyan mondotta. Beszédét ész és műveltség bélyegzék. Viseletén és szavain erény önérzetéből kelt méltóság leányi szerénységgel volt vegyűlve, s midőn a császári hölgy lábaihoz hullva, esdeklő hangon elhagyott állapotát, gyámtalan ifjusága veszélyeit festené, szánakozás és csodálat váltogaták egymást Pulcheria lelkében, és hirtelen, mint szikra, ily gondolat

villant keresztül agyán: Ezen leányt isten küldé hozzá, ő rendelé a császár nejéül; senki sem boldogítandja őt úgy, mint ez, ki szelleme és erényei által dísze leend a trónnak, neki pedig (Pulcheriának), mint jóltevőjének, ki, gyámtalanságán könyörűlve, porból emelendi fényre, vakon engedelmeskedő híve, örökre hálás barátnéja. Azért nyájasan szólva a térdeplőhöz, fölkelni parancsolá őt, s jó reménynyel biztatva, más időre titkos szólalkozásra magához kérte.

Theodosius egy kárpit megől nézte és hallgatta a szüzet — így volt kicsinálva a dolog — midőn az más ízben a palotában megjelent. Athenais szépsége még feltünőbb volt, mint első ízben, mert most nem csüggedés, mint előbb, hanem remény és öröm sugárzottak szemeiben, s a reménytől földerített arczvonások kétszerte szebbek. Pulcheria szándékosan sokat és hosszan szólt vele, hogy a császár minél több időt nyerjen őt szemlélhetni, kedélyével megismerkedhetni. Paulinus, ki szinte jelen volt a császárral a rejtekben, Pulcheria meghagyásából, tüzelte az ifjú Theodosiusban az érzelmeket a szép Athenais meleg magasztalásai által.

A szerelem hatalmas szenvedély; villanyerővel járja át a legtespedőbb idegzetűeket is. A különben aluszékony Theodosiust is nem ismert érzelmekre gyújtá. Varázserővel érezve magát a görög hölgyhöz vonzatni, megvallá nénjének szerelmét s óhajtását, Athenaist nejéül bírhatni.

Athenais, alig hihetve füleinek, öröm s meglepetéstől remegve hallá nem hitt, soha nem álmodott szerencséjét. Képzeletében a legszebb remények keltek: ő, a gyám nélküli, hontalan árva, császári székbe, a világ legnagyobb birodalmának trónjába lépend, végtelen gazdagság közepett gyámoltalanokkal jót tehetend, kedvenczeit, a tudományokat, ápolhatja, védangyala lehet millióknak. Mily lépésre, mily áldozatra nem tökélte volna magát ily áron? De kivántatott is tőle áldozat; meg kellett tudniillik

tagadnia elődei isteneit, szülőinek hitét, s a keresztény vallásra térni. Atticus konstantinápolyi püspöknek sikerült őt a keresztények egyetlen mindenható istenének imádására birni, s megkereszteltetvén a nevezett püspök által, a szent víz erejével Eudoxia nevet nyert.

Az egybekelés napja a konstantinápolyi nép örömrivalgási közt ünnepeltetett. A császárnénak mindenki szerencsét kivánt, minden magasztalá őt, ki valóban azon ritka kivételek közé is számítható, kikről a hizelgés is igazat monda. Ő valódi és őszinte tiszteletben részesűlt, mert testi kellem, ész, műveltség, mindenki iránti szíves jóakarat, mindent meghódítva maga iránt, vetélkedtek benne az elsőségért. Arczképét számtalan példányban ügyekeztek visszaadni a müvészek, s kellemei leirásánál szívesen látunk időzni még komoly egyházi történetirókat is. Történeti bizonyossággal tudjuk, hogy Eudoxiának sugár termete volt, szép orra, szőke hajfürtei, kék szemei, piros ajkai, kellemes járása stb., s egész alakján és viseletén feltünő kellem és figyelemlekötő báj. Emberi gyarlóság a szerencsésben még a hiányt is tökélynek látja: most legalább nem volt szüksége nagyítani, mert a mit látott, többnyire valóság volt.

Midőn az athenæi egyszerü leány trónra emeltetésének híre a birodalomban elterjedt, megrémülve értették azt Leontius fiai, és el akarának rejtezni. De csakhamar remegve kellett engedelmeskedniök a császári parancsnak, mely őket a trón elébe Konstantinápolyba idézte. Földig borúltanak a fejedelmi felség minden ragyogványaitól körülvett császárné előtt, és töredelmes szívvel kegyelmet esdeklének. Eudoxia megölelte őket: «Én nem haragszom rátok, így szóla hozzájok; hogyan haraghatnám, kik szerencsémnek valátok okai, és csak eszközei egy felsőbb hatalomnak? Légyetek boldogok és szeressétek ezentúl teljesen kiengesztelődött húgotokat.» A kibékülés örömkönnyei áztaták a testvérek szemeit, s míg ők gazdagság és nagy hivatalokban — Genesyus illyr præfectus, Vale-

rius magister lőn* — melyekkel a császári kegy feldiszíté őket, gyakran érzették a nem érdemlett jutalom nyomasztó súlyát: húgok, ki rosszat jóval fizetett vissza, az öntudat legédesebb örömeit élvezé.

Alantabbi sorsból magasra emelkedettnek legdrágább jutalma azon öntudat, ha szerencséjét nem ármány, nem embertársai buktatásával építé, hanem személyes tökélyeinek, egyéni érdemének köszönhette. Ezen öntudat volt Eudoxia osztályrésze. Ő, úgy hitték milliók, a halandók legboldogabbika. Egy világ, melynek rá voltak függesztve szemei, mint szerencse különös kedvenczére tekintett. Ily hitben ringatták őt magát is fiatal képzelme első felhevülései. De ő nagy mélységből igen magas pontra hágott volt, a netovább pontjára, honnan az örök mozgás törvényei szerint csak lefelé nyílik út. Körűlfogva a nagy világ minden fénye s pompájától, szeretve, csodálva mindenkitől, szíve nem talált megelégülést. Mert azon kis országban, melyet tenyerünkkel fedhetünk be, mint a költő mondja, hol az érzelmi viharok fészke van, kincscsel, pompával, külragyogványokkal felette ritkán eszközölhetni csendet. Eudoxia nem nyerte el, a mit remélt. Ő rokon kebelre számolt; szívre, mely megértse, érzelmekre, gondolkodásmódra, melyek az övéivel egybehangzók legyenek, s ilyeket nem talált. Theodosius a menyegző után nemsokára visszaesett lelki tespedésébe. Eudoxiának, annyi szellemmel s női kedélylyel, csakhamar észre kellett vennie, hogy férjében csak árnyát öleli egy valódi férfiúnak, minő felől egykor fiatal képzelmei álmodának.

A szerelem anyagi része szellemdús egyéneknél gyenge kötelék a házasságban. Lélek lelket keres, s hidegen fordúl el a csupa anyagtól. Így volt Eudoxia férjével. Hogyan szerethette volna ez érzelem e gondolatüres lelket? Szel-

* Némely írók Gesius és Aurelianusnak nevezik Eudoxia bátyjait.

lemet elfoglaló gazdag eszmecseréről, érzelmek forró viszonzásáról Theodosiusnál szó sem lehetett. Ő nem vala férfi, öngondolkodó, öncselekvő, független és szilárd, minő a valódi nőknek férfiban tetszeni szokott. A császárnénak csak a legnagyobb szellemi nélkülözések jutának osztályrészűl, anyagi fény és hideg pompa ürességei közt, melyek nemsokára terhesekké váltak neki. Hányszor kellett viszszagondolni fiatal álmaira, s hányszor sóhajtani az időért, mikor bölcs apja szellemtápláló körében lelki kéjeket élvezett!

Ezekhez számítandó, hogy a császárnénak csakhamar észre kellett vennie, miképen Pulcheriávali viszonya sem az, mit ő reménylett. A két hölgyben némi idegenség támadt egymás iránt. Chrysaphiusnak, a császár egyik meghitt heréltjének, sikerült vala a gyarló Theodosiust egy időre Pulcheriától elidegeníteni, minek következtében a császári hölgy el is távozott az udvartól s nem vőn részt a kormányban. Azonban Theodosius csakhamar érzette, hogy nénjét teljességgel nem nélkülözheti, s így visszahivá őt újra a kormány ügyeihez. Olvassuk némely íróknál, hogy Chrysaphiusnak Pulcheria elleni e fondorkodásában Eudoxia is némi részt vett volna, s innen származtatják a két hölgy közötti meghasonlást.* E tény valósága azonban kétséges. Különben a két nő közötti viszony emez adat nélkül is lélektanilag magyarázható. Az uralkodni vágyó Pulcheria hihetőleg igen ügyelt, hogy a császárné a maga férjére fölötte nagy befolyást ne nyerjen és gyakorolhasson; az önállástalan Theodosiusra nézve pedig nem maradhattak siker nélküliek Pulcheria ravasz sugalmai. Igen valószinű, hogy ezek következtében Theodosius egész gyöngesége és bánásmódjának neje iránt csak azon határokig volt szabad menni, melyeket Pulcheria kijelelt, mert a fönebb mondottakból tudva van, miként a császár min-

* Zonaras nevezetesen e körülménynek tulajdonítja a meghasonlást.

den mozdulatát nénje akarata és szeszélyei kormányozák. Csaknem bizonyosnak tarthatjuk, hogy Pulcheria, a nő, és trónon mindenható, kétszeres hálahódolatot is várt és kivánt attól, kit trónra ő emelt. Az eszes Eudoxiáról föltehetni, hogy mindezeket észrevevé, s látta, miként ő csak névnél fogva császárné, s hogy minden léptei egy gyakorlott ügyességű és hatalmát féltő nő kémszemeinek ellenőrsége alatt vannak. Lehet, hogy e nyűgből a császárné szabadúlni akarván, Chrysaphius ármányainak legalább útat készíte a császárnál, s ügyekezett maga is férje véleményében ellene hatni Pulcheria szeszélyeinek, jóllehet talán sikertelenűl, nem levén cselszövényekben oly ügyes, mint a császári néne. Van nyoma olyasminek is a byzanti írókban, miből azt vonhatni ki, hogy Pulcheria kolostorisága daczára nem fojthatta el neme gyöngeségét, s irigységgel látta a magánál kecsesebb Eudoxiát a trónon, s nemével a féltékenységnek hallotta most csak őt magasztaltatni mindenfelől, holott azelőtt minden hizelgési tömjént egyedül ő élvezett volt. Ha pedig épen annak akarnánk hitelt adni, mit Suidas * a nestoriánusok bizonyítására mond, hogy Pulcheria a közönségesen szépnek vallott Paulinus iránt forróbb érdekkel viseltetett, mint ég menyasszonyához illett: akkor ez adat a két nő közötti egyenetlenségnek oly magyarázó kulcsa, mely fölöslegessé teendi fönebb elősorolt részint körülményekből fejtett, részint irók szavain épült gyanításainkat, mert semmi sem természetesb ez esetben, mint hogy Pulcheria női szíve féltékeny gyűlölettel tölt meg Eudoxia ellen, kinek tökélyei iránt a szép Paulinus is forró tisztelettel viseltetett, s kit viszont Eudoxia mind hálából, hogy trónra emeltetésének egyik előmozditója volt, mind tudományos műveltségeért becsült, pártolt, és gyakori társalgásaira méltatott.

Ily viszonyok közé volt helyezve Eudoxia. Külsőleg

* Suidas 138, 139. lap. a velenczei kiadásb.

fénytől körülragyogva, bensőleg érzelmei mélyen gyászolának, s a hatalmas császárné, irígyeltetve ezerektől, titkon legutolsó megelégült jobbágynője sorsát óhajtá magának. Őt a házassági kötelék anyává is hagyta lenni; de a legédesebb indulatok, mikkel a természet a nő szivét gazdagítá, az anyai érzelmek is neki meg valának keserítve. Egyetlen leánya, Eudoxia, miután Pulcheria vezérlése alatt udvaronczok által neveltetett, igen gyenge, még alig feselő bimbókorában, az ifjú Valentiniánhoz, a nyugoti birodalom örököséhez, amaz ismeretes erkölcs és jellem nélküli kéjenczhez, jegyeztetett el. Anyja kebléről még mint kiskorú elszakasztatván, idegen emberek közé, a bűnök fészkébe, egy minden vészektől hányatott udvarhoz vitetett. Az anya soha sem látta többé gyermekét, s mit felőle a hír néha hozott is, lelkét csak kínokkal töltötte el.

Gyötrelmeinek közepette ájtatosság és jótékonyság gyakorlatában, valamint az általa melegen kedvelt és pártolt tudományokban keresett szórakozást, enyhületet és örömet. Helyzete őt képessé tevé, kincsekkel rendelkezni, mit a szükségben sinlők, szegények és sors üldözötteinek gyámolítására használt, s ezek hálakönnyeiben talált némi örömet és kárpótlékot keserveiért. Emberszeretetét az újon keresztelkedettnek ájtatossága, egészen azon kor szellemében, kolostorok és templomok gazdagításával kapcsolá egybe. A napnak sok órái szellemi munkálkodásban folytak le. Tanúlt férfiakkal társalkodott, olvasott, írt. Minthogy ez épen ama kor volt, mikor az egyházatyák bibliai bölcsesége a pogány irodalom remekeit, mint állítólag kártékonyakat, háttérbe igyekezett tolni, a császárné, ki Hellas halhatatlan elmeterményeivel ismeretes volt, iparkodott saját irataiban a pogánygörög hajdan szellemét a kereszténység tanaival enyhíteni. Sokrates, Photius, byzanti írók, dicsérettel emlékeznek néhány versezeteiről, mert Mózses öt könyvét, Jósua könyveit, a birákat, Ruthot homéri versnemben dolgozá, szinte így

Zakariás és Dániel jóslatait. Zonaras emlékezik egy más munkájáról is, melyet Homérból vett rhapsodiának nevez. Ez nem más, mint Homérból válogatott versek Krisztus csodatetteire alkalmazva. Ő írta továbbá szent Cyprián legendáját és egy dicsérő versezetet férjének II. Theodosiusnak — vagy helyesebben vezéreinek — perzsákon nyert győzedelmeire. «Iratait, így nyilatkozik a szigorú Gibbon, melyek egy szolgai és babonás korszak tetszését megnyerték, a pártatlan kritika őszintesége sem rosszalá.»

Azon tanult férfiak közt, kik a császárné tudományos foglalkodásaiban részt vőnek, leginkább meg vala különböztetve Paulinus, magának a császárnak is biztosa, sokoldalú tanácsadója és barátja. És ezen viszony, mely a legártatlanabb lehetett, és mint a körülmények kiáltják, volt is, nagy szerencsétlenségnek lőn forrása.

Pulcheriának a császárné tőr kezde lenni szemeiben, s ha talán nem épen azon okból is, mit a nestoriánusok hirdetének, a fentebb elősorolt körülmények valamelyike miatt eltökélé, hogy e Paulinussali viszonyt a császárné megdöntésére használandja. E czélra fondor beszédeivel felizgatván az aluszékony császár lelkét, benne azon indulatot gerjeszté föl, mely, meglehet, maga keblét marczangolá leginkább: a féltékenységet.

A viszonyok ily módoni alakulása alatt egy kis esemény jöve közbe, mely a körülmények csodálatos egybetalálkozása miatt, Eudoxiát hirtelen vészbe dönté. Egy szegény ember január hónapban egy szép s rendkivüli nagyságú phrygiai almával kedveskedett a császárnak, midőn az épen a templomból haza jőne. A császár nejének küldé azt. Eudoxia dicsekedve mutatá, mint ritkaságot Paulinusnak, s mivel ez azt igen dicséré és csodálta, neki ajándékozá; Paulinus nem gyanítva, kitől kapta legyen Eudoxia, méltónak vélte, vele a császárnak kedveskedni. Az alma e szerint visszakerűlt a császár kezeibe. A Pulcheria által ingerlett Theodosius, tele féltékenységi gya-

núval, mihelyt meglátta Paulinus kezében az almát, felgyúladt a bosszú indulatától, de magába fojtá érzéseit, s Paulinus eltávoztakor azon színlett elfogulatlansággal, mit Pulcheria szinészeti iskolájában tanult volt, kérdé az épen hozzá belépő Eudoxiát: mit csinált legyen a küldött almával? Meglepetve a kérdéstől, s aggódva, hogy ha valót szóland, balúl értethetik a császártól, és fegyvert nyújtand maga ellen a különben is csak alkalmat leső Pulcheriának, boldogtalan elhamarkodással azt válaszolá, hogy az almát megette volt. Erre a császár ünnepélyesen ismétlé a kérdést, és felszólítá Eudoxiát, hogy szavai igazlására esküdjék meg a császár életére. Mit tehetett a szerencsétlen nő? vagy hazudságra kellett megesküdni, vagy, miután ama boldogtalan szót kiszalasztá ajkain, a valónak őszinte meggyónása által magára becstelen gyanút hárítani, és a vétlen Paulinusra a féltékeny császár haragja mennyköveit. Idő nem volt hosszabb fontolgatásra. Eudoxiát elhagyta eszmélete; ő megesküvék, elkábulva e nehéz percz súlya alatt, megesküvék botorúl, az ijedség remegő hangján, az elébe tartott feszületnél, a császár életére, hogy a mit monda, igaz. Ekkor a császár elővevé az elrejtett almát, és nejének szeme elébe tartá, ki mint villámsújtott állott előtte, egyszerre átlátva balszerencséje egész nagyságát. Theodosius magára hagyva az elaléltat, siete nénjéhez, meghallani annak e történet feletti itéletét.*

Eudoxiának nem kell vala megesküdnie, sőt már előbb nem kelle a valónál egyebet mondani: így fog ez esemény felől hihetőleg mindenki, és tagadhatatlanúl helyesen, itélni. De itélni helyesen nyugalmas álláspontból és cselekedni helyesen a szenvedély ostromló viharai közt, két igen különböző dolog. Az ember sokszor nehéz körülmé-

* Így beszélik az eseményt régibb írók, ú. m. Konstantinus Manasses, Glykas, Zonaras, Nicephorus, Kodinus, Malalas, és a Chronicon Alexandrinum. Az újabbkori Gibbon költeménynek tartja.

nyek közé jut, hol a vészből menekednie csak rendkivüli lélekéberség által lehet. Hányszor kisértetik meg az erény, ész, kitétetve véletlenség által oly elválasztó pontra, hol nem az feladata, hogy a lehető legjobb, vagy csak jó eszközt is válaszsza, hanem hogy kisebb rossz által elháríthassa a legnagyobbat, és ha nem volt elég sebes megfontolású a választásban, ha épen azon csalit fölébe hágott, hol bűn kígyója fészkel, lehet-e föltétlenül kárhozatra méltónak itélni? Nem szánakodást érdemel-e inkább, hogysem korholást, ki jót akarva, tévedésből vétekbe keverte magát. Csak az, ki nehéz viszonyok közt soha sem állott, vagy ki a körülményeket számitani nem akarja, birál föltétlen szigorral. Eudoxia tette helyeselhető ugyan soha nem lesz, de a beszámítást enyhítendi rá nézve azon körülmény, hogy nem valót szólva, házassági csendet akart eszközleni, és ha az erkölcsi szigor tiltandja is őt kimentenünk, emberi érzetünk nem tiltandja szánni őt, az emberi gyarlóságból elbotlottat.

Gondolhatni, hogy Pulcheria itélete ez esemény fölött nem volt kiméletes, vagy talán épen elnéző. Eudoxia hűtlensége bizonyosnak tartatott, valamint Paulinus árulása is. Mindkettő vétke iszonyúnak itéltetett, egyfelől szertelen hálátlanságnak, másról a császári felség mély megsértésének.

S íme e kis életrajz is tanulságot ad, micsoda természetű azon emberi jóság és szelidség, melyet a sors, önállás és keresztülható itélet segedelmeitől nem támogatva, cselekvés pályájára helyez. Theodosius, kinek aluszékony lelkében semmi sem volt képes egy kis erélyt, vagy szilárdságot ébreszteni, ki ellenségei daczát, magoknak Attila követeinek sértő, gúnyos szavait és viseletét gyáva türödelemmel tudta hallgatni, most egészen felbőszíté Pulcheria ingerlése. Belső vihartól érzette lelkét felháborítva, melynek nem birt ura lenni. A vétlen Paulinust, ura hű szolgáját, biztosát, ifjúkora óta barátját, a szelíd jó fejedelem, minden előleges kihallgatás, minden törvé-

nyes vizsgálat nélkül halálra hurczoltatva, bakóval végeztette ki.* Eudoxia külszínleg kíméltetett, talán a császári felség iránti tekintetből, vagy egy vég csilláma miatt férje irántai egykori szerelmének. De ki kétli, hogy a császárnénak kedvesebb leendett a halál e kíméletnél, mely el nem vehette tőle annak tudatát, hogy női hírének egyik legkényesebb lapja van beszennyezve, hogy egy nemes élet meggyilkoltatásának, ámbár vétlenűl, ő oka. És ezen időponttól fogva mind férje, mind Pulcheria részéről oly sértő hidegséget, oly bántó mellőztetést tapasztalt, hogy a császári palotábani jelenléte egészen elviselhetetlenné kezdett válni, és nemsokára férjénél kegyelemért esdekle a szentföldre költözhetni, élte további napjait, melyeknek oly kevés becse volt előtte, ott töltendő.

A császár, vagy inkább ennek nénje, nem monda ellent kivánatának, és ő eltávozott az udvartól. Egy ízben tett volt már zarándoklást Jeruzsálembe, akkor még császári felsége egész fényében. Antiochián ment volt akkor keresztül, hol a tanács és nép jelenlétében, drágakövekkel kirakott arany trónról beszédet tarta, a város előkelőit és a szükségben sínlő polgárokat nagy pénzöszveggel ajándékozván meg. A város a császárné tiszteletére két szobrot állíta, egyiket rézből a museumban, másikat aranyból a tanácsházban.

Jeruzsálemben Juvenális püspök kezébe nagy menynyiségű pénzt tett le, hogy az a szegények közt osztassék el, és egy drágakövekkel kirakott feszületet adott. A püspök viszont sz. István első mártir jobb kezével ajándékozta meg a császárnét. Mindezen helyeken élt még most is

* Kodinus (De orig. Constant. 44. lapon a velenczei kiadásb.) azt írja, hogy csak megtámadtatott Paulinus, de nem öletett meg, míg Kozma és Demjén szentek templomát föl nem építé, s hogy a császár ekkor a gyilkos megtámadókat színleg megbüntetni is igérte. Fölépülvén azonban a templom, Paulinus feje elüttetett. De a körülményről tudtomra semmi más író nem emlékezik.

szelídsége, ájtatossága és szívjóságának emléke. Azért útja diadalmenethez hasonlíta, mi neki sokkal kedvesebb lehetett most, mint amaz egykori, mert a szív önkényes hódolata volt egy többé semmi hatalommal nem bíró, hanem fényéből lebukott császárnénak.

Ő megtelepedett a szent városban, azon keresztényi eltökéléssel, hogy elfelejtendi a hiú nagyság és világi ragyogás minden gyönyöreit, megvigasztalódik egy becs nélküli férj elvesztésén, kiengesztelődik mindenkivel, ki neki, a vétlennek, ellensége volt, s megbocsátand annak, ki őt porból a legmagasabb fényre emelvén, ismét porig-lan buktatá: megbocsátand Pulcheriának, s kibékűl az üdvözítő sírján a vele kegyetlen játékot űzött sorssal. De Pulcheria, ki mindig mint valamely kikerűlhetetlen hatalom állott a császárné pályája fölött, gyűlöletet és üldözést táplált iránta szívében mindvégiglen.

A kíséretben, mely a császárnét Jeruzsálembe követte, Severus nevű pap volt, és János diakonus. A császárné ismerte hűségöket, bizodalmára és barátságára méltatva a két jámbor férfiút, sok szívességeket bizonyíta irántok, és hozzájok némi ragaszkodással volt mint olyakhoz, kik baráti maradtak a szerencsétlenségben.

Még ezen ártatlanoknak is lakolniok kelle, hogy a császári kegyből kiesettnek gyámolai, vigasztalói levének. Pulcheria ellenök is fel tudta ingerelni öcscse féltékeny gyanúját, és Saturnius, a császári testőrség grófja, e két férfiú kivégeztetésével bízaték meg. Ő megjelent Jeruzsálemben, mint bakója a kiengesztelhetlen bosszúnak, s a rábízott parancsot oly vadúl teljesíté, hogy Eudoxiának saját szemeivel kelle látni hívei elvérzését.

Ez iszonyú jelenetnél oly mértékben gerjedett föl lelkében a harag, hogy nem mérsékelhetvén magát, Saturniust egy szolgája által leszúratta. Végnélküli ingerlésére maga a szelídség is kivetkezik galambtermészetéből. Ez állapot, miszerint senki sem maradhatott bántatlanúl, ki Eudoxia híve volt, és ezen örök gázolás női becsületén, elviselhet-

len leve a császárnénak annyira, hogy végtére így vett önmaga tilalmas elégtételt.

A császári udvarnál Saturniusnak megöletése felségsértésnek nézetett. Azért Eudoxia minden császári díszjelektől megfosztatván, kisérete, mely udvarát képezé, visszahívatott, s ő egészen magányos személy állásába tételék. — A volt császárné a viszontagságok iskolájában a dolgok becse iránt valódibb fogalmakat nyert vala, hogysem e nagy változandóságon megnyugodni ne bírna, s ez tanúsítja, hogy ő a nem közönséges lelkek egyike volt. Örömmel vonúlt a magány rejtekébe, hol őt semmi vész nem látszott többé fenyegetni. Sokszor állíták ugyan elébe képzelmei méltatlanúl kiszenvedett barátjainak árnyait, de az idő megenyhíti a szív legmélyebb sérveit is, és Eudoxia békén élte volna le utolsó éveit, ha rá még egy súlyos csapás nem vár. Egyetlen leánya tudniillik, az akkor már elhúnyt Valentinián özvegye, elhurczoltatván Genserich vandal király által Rómából, a messze Carthágóban mint fogoly sínlett, a nélkül, hogy rajta anyja segíthetne. Semmi sem volt a földi létben többé, hová Eudoxia vigasztalásért reménynyel tekinthetett volna, azért a hitnek biztatásaihoz ragaszkodott s égre függeszté ájtatos figyelmét.

Sok évei folytak el teljes elzárkozásban a világi zajoktól, tisztelve Jeruzsálem egyházi tanult férfiaitól, szeretve a néptől. Kedélyében a vallásos hangulat vőn túlnyomó erőt. Mivel jókora mennyiségű vagyonnal bírt, melynek élvezésétől nem fosztá meg az udvar, templomok és kolostorok építésével hitt és ügyekezett jól tehetni. Feldiszíté a szent várost, kijavíttatá falait, melyek több helyeken le voltanak omladozva. Nem messze Jeruzsálemtől sz. István mártir tiszteletére templomot építtetett, hol később, 460-ik évben, tetemei díszes sírboltba temettetének. Ő túlélte volt Theodosiust és Pulcheriát. Férjét meggyászolá, Pulcheriának pedig megbocsáta, s midőn halála elkövetkeznék, vég órájában — hol a síron túli életet hivők minden álarczai lehullanak — ünnepélyesen megesküvék, hogy

azon büntől, melylyel ő és Paulinus vádoltatának, mindketten ártatlanok.* Lelke a megnyugvás azon derültségével szállott el, melylyel a tiszta öntudat jutalmazza a jókat, s kik a nemes haldoklónak ágyát körülveszik, az élőket, kibékítve a földi sors nehéz kisértéseivel, megerősíti az erény becsülésében.

* A történetirók általában magasztalják e nőt. Kassiodorus különösen kiemeli mint minden nők között a «legvallásosb és jelesbet».

A KÖZÉPKOR.

Ama roppant birodalom, melyet századok lefolyása alatt egyetlenegy város alkota, összeomlott, s maga az egykor világ urának méltán nevezett város is idegen hadfőnök előtt hajlott meg és a hajdani míveltség maradványainak egy barbar királyi székét kelle ékesítniök. Éjszaki Európa zordon éghajlata alatt termett, izmosult, kemény néptörzsek foglalják el a nyugoti birodalom elpusztult, megnéptelenült tartományait; nyomdokaik vérrel jelelvék; durva fegyvereik előtt a római elpuhult népnek csak halál vagy meghódolás közt lehet választania. Szépség és finomság, fényüzés és bujálkodás mívei nyugotról nagyobb részint elpusztúlnak, a hajdankor emlékei porba sűlyedeznek, a régi világ kereskedési kapcsa teljesen szétbontakoznak. Róma büszke és nagyhatalmú népe elenyészett. Új népfajok és vallások emelkednek fel a réginek omladékain. Az elhanyatlott élet után új társadalmi szerkezet képződik, mely megszámíthatatlan alakjai és árnyéklataival egészen korunkig terjed. Kormányszerkezetek és törvények, erkölcsök és szokások, öltözet és nyelv, még az emberek és helyek nevei is mások lettek. A keresztény hit messze kitolá helyéből a pogányságot, délkeleten pedig az iszlam emelkedett fel, mint váratlan vész, erőben, hatalomban és fényben, önállólag fejlődve és messze kiterjesztve uradalmát. A legyőzött rómaiak helyesebb polgári intézményei csak nehezen és lassanként származnak át a győzelmesekre; a kereszténység csak hosszabb idő után bírja fékezni

a diadalmasok vad szellemét, mely még ezen új hazában is kölcsönös és szakadatlan vitákban hullámzik, amaz időpontig, melyben Nagy Károly a germán fajú népek nagyobb részét a maga hatalmas frank birodalmában egyesíti.

Eme nagy, ezer éves időszak, mely a római nyugoti birodalom feloszlása óta (a 476. évb.) az országok és népek eseményeit, egész Amerika fölfedeztetéseig (az 1492. évb.), magában foglalja, *középkornak* neveztetik. E korszakban, melyben a történetek színpadán annyiféle egymástól különböző népek jelennek meg, s az újabb európai országok és állodalmi formák alakúltak, szükségkép nem lelhetni kitetszőleg uralkodó közös jellemet. Az egyének és állodalmak legváltozatosabb életének és hatásának színpada ez. Csupán annyi tűnik ki a középkor általános történeti eredményeként, hogy ez időszak alatt Európában minden képződés és alakulásnak van indúlva, hogy legtöbb népek és országok, külön helybeli viszonyaiktól függve, a fejlődésnek és képződésnek saját útját követik, s hogy ezek némelyike csak ritkán s mindig rövid időre tartozik nagyobb politikai egészhez, mint például a frankok Nagy Károly korában, vagy szinte ritkán egyesűlnek közös vállalatra, milyek példáúl a keresztyhadak voltak; hogy egyes népek és állodalmak közt sűrű harczok folytak, a nélkül mégis, hogy valamely fő nép vagy szilárdan megalapúlt állodalom, általok teljesen megsemmisíttetnék, s végre, hogy ezen ezeréves időszak, minden nevezetes eseményeinek alapjellemét polgári szerkezetben a hűbérrendszer — kivált a germán népekre nézve, melyektől a szlávokat teljesen meg kell különböztetni — az egyháziban pedig már a püspökség keletkeztével kezdődő, de csak a római püspöknek az egész nyugoti keresztyénség feletti túlhatalma által teljesen kiképzett hierarchiai rendszer foglalja magában.

Vannak a középkornak túlságos ócsárlói, valamint viszont túlságos magasztalói is. Amazok nem látnak benne egyebet, mint az emberiség legmélyebb lealjasodásának

korát, melyben a legirtózatosabb vadság és szellemi sötétség uralkodott. Az állodalomban, mely alapja és föltétele minden míveltségnek, nem látnak mást, mint laza alaktalan néptömeget, dölyfös elvadult urakból és rendezetlen, jognélküli szolgákból állót, kiknek csak az ökölben vagy legfölebb a papi köntösben van személy- és vagyonbiztosságuk. A vallás megfosztva egyszerűsége és tisztaságától, szerintök az egyház szolgájává volt alacsonyítva, az egyház papi ármánynyá fajúlt, melyben a lelkek babonákkal valának körülhálózva, s örök és ideigleni büntetésekkel aggasztva, s a kolostorok az egyház siralmas ráadásai. A tudományok mély álomba merűlvék, a művészetek vastag ízetlenségbe sűlyedvék, az ipar a hajdani világ mozgékonyságát és finomságát nem érhette el, a földmivelés azon kevés népét sem táplálhatta, mely Európa elpusztult országaiban élt; végre a társadalmi élet csömörletes vegyüléke volt a durva csillogásnak és mocskos szegénységnek, melyben az utálatos tobzódás élvűl és az aggasztó fenyíték erényűl nézetett. Mások ellenben a középkort egészséges erő és valódi emberi törekvések korának nézik, melyben minden viszonyok természetszerűleg és a legszabadabb fejlődésben alakúltak. Az állodalomban — úgy mondanak — mindenki saját becse szerint méretett; a férfi megkapta tettei jutalmát és becsületének megmentésében, melyért élt, saját akaratát követte, valamikor attól a közakarat eltért. A rendek különbözése természetszerű fejlődésből alakúlt, az életbe s mívelődésbe változatosságot hozott, és a társaságnak szabályzott alakot kölcsönze. A rendek büszkesége becsök érzetét mutatta s egymás ellenében vetélkedést támasztott erejök gyakorlatában. Elnyomva csak az volt, ki lelketlenség, tunyaság és gyarlósága által azt megérdemlette. A kereszténység győzelmét ünneplette: az emberek lelkét égi boldogsággal tölté el, s hősökké és tűrőkké tevé őket s képesekké minden tettre és szenvedésre. A tudományos törekvések a legmagasabb és szentebb felé voltak irá-

nyozva, mi által sajátságos méltóságot nyertek. A művészet munkáiban a legmerészebb és hatalmasabb a leglágyabb s gyöngédebbel volt csodálatosan egyesítve, és a vallás által, mely minden művészi kisérleteknek alapjáúl tétetett, a végetlen érezhetőleg volt a végessel egybeforradva Minden városi ipar gyors emelkedésben volt, és nevezetes találmányok által bámulatra méltólag elősegéltetett. Végre az egész társadalmi élet egészséges, erős bőségben mozogva, lovagias gondolkodás és nemesi erkölcs, gyöngéd szerelem és meghódító szemérem, szűziesség, erkölcsösség, vendégszeretet, s minden emberi és polgári erény által díszíttetett.

A nézetek ily ellentéte feltünő, de már maga azon körülmény, hogy mindkét nézet védője a történetből tud okokat felhozni véleménye támogatására, bizonyítja, miképen mindkét nézet egyoldalú, túlzott és hibás, s mindkettő kártékonynyá válhatik. Az első azon ellenséges indulatból veszi eredetét, melyet a hitszabadságnak harcza a pápák s közvetlenűl az egész középkor ellen támaszta. A szenvedély a történettudomány elhanyagolását szülte, a tudatlanság előitéletet támasztott, az előitélet a korral borzasztólag nevekedve, a hűbérrendszer elleni harczhoz szövetkezett. Ezen fölül még két körülmény erősíté s új tápot adott neki. A római jog, mely mindenhová betolakodott és a honi jogot elfojtá, pártolóit egyoldalú önhittséggel tölté el, mely az élet más törvényei iránt eltompítá őket; s a hajdani irodalom a maga szépségével vakítva annál nagyobb erővel vonta el az embereket a hazától és a haza történeteitől, mivel már a gyermek meg volt vele töltve, mielőtt lelke eléggé erős volna valamit ellökni és szabadon választani. Azok pedig, kik ez előitélettel el voltak telve, egyes jelenéseket, melyek a középkorból tudomásukra jöttek, csak előitéletök világában néztek meg s épen azért nem tökélhették magokat arra, hogy minden tüneményeken és azok szellemébe hassanak. A másik véleményt a népek baleseményei szülték az újabb időben,

kivált a németeknél.. Az inségek közepett sok mély érzésű kevély enyhülés után epedett s azt, mivel a jelen csak nyomort mutatott, a multban keresett, és mert cselekedni jövendőben sem érzett magában erőt, a reményről is lemonda. A kereszténység, mely látszólag hanyatlásra hajlott, sok lelket felizgata s forró vágygyal tölté el, s a hűbérrendszer, melynek maradványai épen oly szenvedélyesen védettek, mint megtámadtatának, sok embert, kinek benne valami megmenteni vagy nyerni valója volt, vonzott magához. Nem tagadhatni azonban, hogy a hűbérrendszernek vannak nemes és nemtelen védői. Az elsők, kiket tévedésök miatt csak szánni lehet, az életnek általában csak magasságaira függesztik szemeiket, melyek nem ritkán a költészettől nyernek fényt s melyet aztán meg nem szűnnek bámulni. Oltár előtt térdelve, ájtatosságba és szép képek nézetébe merűlve, nem gondolnak azon borzalmakra, melyekkel gyakran a legszentebb dolgok is lealacsonyíttattak. Magas hegyvárak termeibe lépvén a hatalmas lovagnak hűsége, a házi nő nyájassága, s a vár kisasszonyának szerelmes tiszta erkölcse mellett elfelejtenek a völgybe tekinteni s azon végetlen nyomorra és borzasztó ínségre figyelni, melyek által ama csodált dicsőségek egyedül voltak lehetségesek. Ha azonban eme csábító vélemény őket a középkor történetének alapos vizsgálatára izgatná, úgy egyoldalúságok kártékonyságától nem volna mit félni, mert a kiábrándulás csakhamar bekövetkeznék. Azonban úgy látszik, e botor tisztelet csak botor bálványokra csábít, s hogy ha lehetséges volna a legesztelenebb és istentelenebb dolgot végbe vinni, a középkor hozatnék újra vissza! És ennélfogva eme vélemény nemtelen védőinek, kiknek a középkorhozi visszatérésre elegendő okuk van, kártékonyan segít. S ezért még ártalmasabb mint az első. Mi mint ember és népélet sajátsága a középkor tulajdona, azt nem vitathatni el tőle, s az ilyeket történeti tényekkel bizonyára határozott körvonalakban kell a későbbi nemzedék elébe állítani, hogy hason-

litást tehessen ama kor és a magáé közt, hogy megtanúlja, miképen a hűbérrendszer a maga idejében teljesen korszerű és az akkori társadalmi szövetségnek szükséges intézvénye, a gyarmatoknál ezelőtt háromszáz évvel túlélte magát s eredeti czéljától elfajúlt, és hogy az egyházi uralomnak, melynek sötét idők adának lételt, ötszáz évig tartó hatalom után az egyházjavítás korszakában el kelle múlnia a vallási és egyházi szabadságra megért és nagykorúakká nőtt népeknél.

Igazságtalan dolog e korszakot általában vadnak és barbarnak nevezni, melyben Theodorich és Nagy Károly, Alfréd és a Hohenstaufenek, Gerber és Abaelard, Vicleff és Huss éltenek és hatottak; melyben a jog mesterkéletlen értelme oly egyszerű törvényekben van kifejezve, mint például Nagy Károly capituláréi: melyben szabad bírák szolgáltattak igazságot és az Alpokon innen lakó népekre még római és egyházi jog nem erőszakoltatott. De másrészről a történetek szoros vizsgálata után meg kell vallani ennyit, miképen azon időszakban, mely a nyugoti birodalom felosztásától IV. Henrik császár uralkodásáig, vagy az egyházi hatalom megalapitásáig terjed, az Európában fölébredt új, erős élet, noha lassan és természetes úton halad ugyan a polgári szabadság és szellemi élet biztos kifejlése felé, de kivülről kevésbbé akadályozva és nyomva, mint a következő időben Hildebrandtól kezdve a XV. század elejéig, midőn a trónok és nemzetek fölé a római püspök súlyos keze interdictumok és egyházi átkokkal nehezült, midőn az idegen római jog a germán népekre tolatván, saját egyszerű joguk elnyomaték, midőn a hatalmas vazallok egymást és a fejedelmeket megharczolák, míg végre az ököljog hatalmát az örök béke korlátolá, midőn az emberi szellem erőteljes emelkedése az inquisitio és később a túlszigorú könyvvizsgálat, a Waldensiek üldözése, a nemes Huss megégettetése s több hasonló vérjelenetek által gátoltatott. Azonban már a XV. század elején új szellemi élet s a társadalmi állapot javulása

jelentkezik. Az újonnan alapított iskolák, kivált Németországban, Huss tanai és a hussiták háborúja, a könyvsajtó, a lőpor és iránytű feltalálása, az állodalom s egyház közti surlódások, némi szigetek és partvidékek fölfedezései, oly jelenések, melyek a bevégződő középkorba tartoznak, azonban Európa új és végetlenűl fontos kifejlését politikai és egyházi tekintetben a XVI. század kezdetén előkészítették.

Való, hogy legtöbb népek, melyek a nyugot-római birodalom feloszlása óta egyes tartományokon elözönlének, első megjelenésökkor a római birodalom emez egykori tartományaiban hasonlatlanúl kevésbbé valának míveltek, mint a meggyőzött rómaiak; való, hogy nevezetesen a szláv néptörzsek, kik a germánok kelet és nyugot felé vonulása után ezeket keleti és Közép-Európába követték, míveltség tekintetében még alantabb állottak, mint a germán néptömeg, de másrészről mily változatos magas életet fejtenek ki épen ezen ifjú friss és romlatlan törzsek azon új viszonyok közt, melyekbe lépnek! Mint olvadnak össze magokkal hozott erkölcseik és szokásaik az életnek és míveltségnek azon formáival, melyeket találtak! Mi hatalmasan épít és képez eme korszakokban az emberi szellem az állodalmi szerkezet új formáin, az egyházi intézvényeken, egyes rendek egymás iránti viszonyain, és a földmívelés, ipar, kereskedés, tudományok és művészetek új alakulásain! Lehet-e a középkor népeinek ezen teljesség, gazdagság és erőben jelentkező élete mellett e korszakot általában barbarság, tudatlanság és fejetlenség vonásaival bélyegezni? Lehet-e ezer év eseményeit egy összes eredmény alá vonni? Lehet-e eme sokféle egyes népeket, melyek ezen korszakban a Themsétől a Tigrisig, a Szajnától a Volgáig, a skandinávi jéghegyektől az Atlas-bérczekig új földekre települének, egy mérték szerint nézni? Nem viseli-e ezek legtöbbje, mely magát e korszakban képezve, az ekkori népeknek már csak elkülönözöttsége miatt is, a helyszerűnek és a sajátságos viszonyoknak jellemét magán?

Ha mélyebben nyomozzuk azon három század nagy és nevezetes politikai eseményeinek okait, melyek a mi korszakunkat közvetlenűl megelőzték, azokat részint csirázatban, részint már első alakzatukban kiképezve félreismerhetlenűl megtaláljuk a középkorban. Sőt elvitázhatlan az is, miképen a középkor sok intézvényei támadásuk és első kiképeztetésök idejében hasonlíthatlanúl nagyobb czélszerűséget tanusítnak, mint később, és hogy csak eredési jellemöktől eltávozva válhattak elfajultak- és károsakká. S ha a középkort kitünő népeinek s állodalmainak erős előretörekvésökben a bel- és külélet jobb formái felé, egybehasonlítjuk a római birodalom végszázadaival, melyekben fejetlenség, katonai zsarnokság, erkölcsromlás, elpuhulás és az egész egyes részeinek teljes feloszlása az utolsó császárok örök egyformáságú kormánya alatt feltűnnek: akkor a középkor nemcsak kitünőleg nyerni fog, hanem általában szelleme magas erejével bennünket még vonzani is és sokkal élénkebben érdekelni, mint a római világbirodalom sűlyedő szelleme vagy a byzanti birodalomnak az egész hosszú középkoron át minden elaggott országoknak intő példáúl magát fáradságosan vonczoló árnyékképe.

Mi gazdag és sokféle eme korszakban az új színpadon föllépő népek látványa! Mi alatt a germánok Itália, Gallia, Spanyolország és Britanniában a míveltség még fenn lévő maradványainak ellen nem állhatnak, a sajátképi németországi germánok csak lassan építik új szerkezetök sajátságos épületét, lassan alapítanak városokat és csak halk fokozatokban érnek el a tudományok és művészetek világához, mi alatt hajdani testvéreik, a magas éjszakon lakó normannok, tengeri rablásban, merész kalandozásokban az éjszaki és keleti tenger partjain, Britannia és Francziaország felé, lelték kedvöket, Skandinaviában pedig az Asa-tan a rajta épült helyszerű és jellemteli mythologiával együtt lépett életbe. Mint válik el az Elbénél a germán és szláv törzsek jelleme! Ez utóbbiak is honosak

lesznek ugyan az általok elfoglalt tartományokban, földet mívelnek, marhát tenyésztenek és ipart űznek, törzsfőnökök alatt állnak, kiket ütközetkész csapatok élére szabad népválasztás emel, de a germánok hűbérrendszert egészben véve ismeretlen marad előttök, a kereszténység később jut el hozzájok mint amazokhoz, és a városaik száma kisebb mint a germánoké, a harmadik rend a politikai élet lelke, a míveltség, felvilágosulás és jólét középpontja, nem emelkedhetik fel nálok. Azért a szlávok a középkorban, valamint az utána következőben, sőt még ma is, a germán népek és országok megett hátra maradtak, mind a mellett, hogy az ő állodalmi formáik is az Európán elterjedő s a régi formákat elváltoztató korszellem hatalmas befolyása alatt állottak.

S mindezek mellett, mily átalakulása mutatkozik egész Európának a történetnyomozó előtt, ha eme földrész állodalmi formáit a XV. században azok V. századbeli alakjaival hasonlítja. Ezen átalakulás ezeréves fáradság műve s ama hosszú és szerencsés harcz eredménye, melyet a szorgalom a tunyasággal, a szellem az érzékiséggel, a világ a sötétséggel, a lassan fejledező míveltség a lassan tünő vadsággal, a szabadság magasabb élete a szolgaság és személyrabság dermedtségével vívott. Maga Európa keleti és éjszaki része, melyből Róma évkönyvei uradalma legfényesebb korszakában csak homályos és kétes elnevezések alatt emlékeznek, a XV. század vége felé nemcsak megnépesedtek, hanem nagyobb részint vadságukból is kivetkeztek. Ott, hol az V. század végén vándor pásztorok tanyáztak, hol földmívelés s városi szorgalomnak nyomai sem voltak, a XV. század végén termékeny gabonamezők, virágzó városok, népes székhelyek emelkedének, s a tenger nyüzsgő réveiben kereskedő-hajók lebegtek. A kormányok rend és szilárdság által tűnnek ki, csaknem minden nép irott törvényekkel bír, melyek által a vagyon biztosítva, a népek jogai és szabadságai meghatározvák s végre van hajtva, mi a hajdankorban

nagyobb részint ismeretlen dolog volt, tudniillik a legfőbb hatalom czélirányos korlátok közé van szorítva, hogy a polgár önállása s az általános szabadság ne veszélyeztessék; a tudományok a tanodákban virágzanak, hol minden tudomány-nemek taníttatnak, a melyek terjedelme és jelleme felől a hajdankornak sejtése sem volt, s a művészetek is némely országban magas fokra emelvék. Az iránytű feltalálása kiterjeszti a hajózást a földek közti tengerek szűk határain túl, a harmadik világrész éjszaki csúcsa, Európa, Afrika és Amerikának nyugoti részén egy gazdag szigetvilág födöztetnek fel, a földisme a messze terjedett és újonnan képződött világkereskedés által oly gazdagulást, terjedelmet és határozottságot nyernek, mikhez az ó világban nincs hasonlat; kereskedés és ipari szorgalom jólétet és társadalmi közlekedést terjesztenek oly tartományokra is, melyek a rómaiak korában erdők és mocsárok voltak, a hierarchiának kelletén túli hatalma egyes merész emberek, valamint a német földön alakult iskolák, a hajdankor classikai nyelvének visszaállítása, Huss tanainak Közép-Németországban elterjedése által megrendíttetik, az erősen emelkedő városok győzelmesen tartják fel jogaikat a lovagok és földmívesek közt és a polgári szabadság lehelete, miként a germán népek ifjú korában, újra föléleszti az ököljog által elpusztított mezőket; a szabad polgári rend valahol csak az állodalmakban rendek képződnek, a papsággal és nemességgel együtt renddé emeli magát; a Hansa-szövetség hajói és gazdagsága egész Európában ismervék s hatalmát még fejedelmek is rettegik; a lőpor feltalálása az egész hadmesterségnek megváltozott alakot ad, és a könyvsajtó mind a mellett hogy Rómából és Mainzból csakhamar censura által korlátoltatik, gátolhatlanúl terjeszti a tudomány és művészet kincseit mind a négy világrészre.

Ez új világ a XV. század végén nem volt puszta szempillantat és vak eset műve; első anyagai a középkor egyes jelenéseiben már léteznek. Ennek első századaiban esett a

mag a földbe, mely a középkor végén ily szép gyümölcscsé érlelődött. Még az is, hogy eme nevezetes időszakban világ és árnyék, vadság és szabadság oly közel állnak egymáshoz, s gyakran különös vegyüléssel egymásba olvadnak, maga ez ív emeli a részvétet ama gazdag kép iránt, melyet a középkor tükröz.

Mint külön sajátsága a kornak említhető a földmívelés, városi ipar, kereskedés és hajózás elterjedése Európa éjszaki és keleti részén, a társadalmi rend utáni általános törekvés és annak első megalapítása a legtöbb európai országokban s az ezekben többnyire hűbérrendszeren nyugvó szerkezet és törvényhozás behozatala, melyek keletkezésökben e korszak bélyegét hordják ugyan magokon, de egyszersmind czélszerűségök jellemét és az ekkori szükségekhez alkalmazottságukat is; a házi és nyilvános élet javítása és szépítésére szolgáló számos találmány megismertetése és elterjedése s az újra fölébresztett tudományok szorgalmas mívelésére irányzott hasznos intézetek alapítása, sok ezer tanintézet emelése, és a mi valamennyinél nagyobb hatású, a könyvsajtó feltalálása.

Eme nagy időszak nem azért neveztetik középkornak, mintha közvetítés vagy átmenet kora volna a hajdankorból az újba, még kevésbbé azért, mintha minden benne élő népek középmíveltségi állapotban éltek volna, hanem mivel az általunk történetileg ismert első és az emberiség által eddig megért legutóbbi korszak közt középen áll. Benne az emberi nemnek új alakulása kezdődik, mely sokat vett ugyan a hajdankorból, de mégis némely tekintetben azzal ellentétet képez. Az újabb kor a középkorból támadt, mely egyszersmind amannak első szakaszát képezi; de azon csirákat, melyeket az magába fölvett, sajátlag alakíta és az utóvilágnak átadott, nagy forradalmak változtaták meg és az újvilágnak a maga külön jellemét kölcsönzék. A középkor az őt megelőzötthöz és az utána következőhöz van kötve, s valamint az újkor megértését elősegéli, úgy őt magát is csak a hajdankor ismerése által

érthetni meg. Tökéletesen kimutatni azon határvonalt, hol kezdődik és hol végződik a középkor, nehéz, sőt lehetetlen. Mert miként a természet országában, úgy az emberi állapotok fejlésében is a nagy változások nem egyszerre, hanem lassanként átmenetekben következnek; a létnek támadása, valamint elmulása, a tüneményeknek egész sorából áll, s mit mi születésnek vagy halálnak nevezünk, az nem egyéb, mint ezen sornak utolsó íze. Elhervadás és felcsirázás rendszerint ugyanazon kezdődnek, s mialatt a régi fokonként rohadásba sűlyed, az új élet is kezdi pályáját. Így a hajdankor utolsó időszakában régit és újat egybeolvadva találunk, s nem határozhatni el tökéletesen, hol kezdődik és végződik egyik vagy másik. Mindazáltal tudományos szabatosság miatt kell határokat kijelelni, azért a történetírók a középkor kezdetét többnyire a nyugot-római birodalom leomlása, végét pedig Amerika feltaláltatása idejére vagy a XV. század végére teszik. A XV. század végén Amerika feltaláltatásán kívül más nagy események is jelentik, hogy a középkor mulófélben van, s a világban új viszonyok kezdenek alakúlni. Névszerint 1453. évb. II. Mohamed elfoglalja Konstantinápolyt; keleten az ozmán törökök lesznek uralkodók, s az európai állodalmak megrettenvén, közelebbi szövetségre ösztönöztetnek. A római birodalom keleten is elenyészik; a görögök Olaszországba menekűlnek és segedelmök által szerencsésen felébred kivált Firenzében a Mediciek oltalma alatt a classikai hajdankor tanulmánya, a tudományos míveltség könnyebb és nagyobb terjedést nyer a fölfedezett sajtó által. Nemsokára ezután a burgundi hódító táborozás a helvetiai szövetség vitézségén törik meg és Merész Károly herczeg elesik 1577-ben Nancy előtt, kinek öröksége Ausztria nagyságának teszi le alapját, de egyszersmind a német birodalom élén álló ház vetélkedésének is a franczia királylyal. Ugyanez időben szabadítja meg I. Vasiljevics István Oroszországot a mongoloktól és éjszak-keletnek teljes függetlenségét. Egyes országok, kivált éjszak-

nyugoti Európában, kimívelték belső állapotjukat, a német nemzet római szent birodalmának szövetséges alkotmánya el van határozva: az örök béke, birodalmi törvényszék és kerületi osztályozás által Németország jobban van rendezve. Francziaországban a nagy vazallok megbukása által a királyi hatalom szilárdabbá van téve, Angliában a veres és fehér rózsa harcza be van végezve és a nemzet birtokában van legkitünőbb szabadalmainak. Spanyolország egyesítésének le van téve alapja, s az éjszaki országokban a calmari béke feloszlásához közel. A fejedelmek hatalma csaknem mindenhol nevekedőben; lőszerekkel fegyverzett állandó seregek a lovagok várait és a polgárok falait könnyebben meghódíthatókká teszik; a nemesség és városok elvesztik fontosságukat. Az európaiak szeme egy idő óta Oceánon túli új tartományokra van függesztve. 1492-ben Columbus Kristóf fölfedezi a világ negyedik részét, Vasco de Gama 1498-ban megtalálja a tengeri utat Kelet-Indiába, egészen más kereskedés támad az alakuló gyarmatrendszerhez kapcsolódva. Európa túlnyomadéka minden más világrészek felett meg van alapítva. VIII. Károlynak ez idő közben 1498-ban kezdett Nápoly elleni hódító táborozása által Olaszország általános középpontjává lenni, az európai politikának, az állodalmak közelebbi ütközésbe jönnek, az egymást kölcsönösen korlátozó tagok rendszeréhez kezdenek hajlani. A korszellem változása mindenben jelenti magát, a pápa hatalma már meg van törve, az eretnekek (igazság-tanúk) száma szaporodott, az egyházi gyülekezetek megtarták elsőségöket az egyház hierarchiai fejei felett. Ekkor tette Luther 1517. octob. 31. az első elhatározó lépést, és a béke útján hasztalan kisérlett egyházi forradalom s az általa támasztott protestantismus bevégezték a gondolkodás átalakítását. Mindezek előfutárjai az érkező újkornak.

A középkort legtermészetesebben négy időszakra osztályozhatni, melyeket ugyanannyi könyvben fogunk előadni.

I. könyv. Az állodalmak megszilárdulásának korszaka, melyben a népvándorlás bevégződik, s tart egész Nagy Károly haláláig 814. évig.

II. könyv. Az állodalmak megszilárdulásának korszaka; melyben a középkort vezető eszmék kiképződnek, az első kereszthadig 1273-ban.

III. könyv. A kereszthadak és papi uralom korszaka; a középkor sajátképi virágkora Habsburgi Rudolfig 1273. évig.

IV. könyv. A középkor elhanyatlásának korszaka, melyben a középkor nézetei és formái kezdenek eltünedezni és helyt adni az újabb koréinak, Amerika fölfedeztetéseig 1492. évig.

A PÁPÁK VILÁG-URADALMA.*

Nem Róma által sajátképen, de Rómából az egész mívelt világ két ízben kormányoztatott: először fegyver és mellékesen, egy magasabb míveltség ereje által; századokkal később a vallási vélemény hatalmánál fogva. Ámbár sok százados időköz van e két korszak közt, mégis ezen másodszori uralkodása Rómának csak az elsőnek következtében volt lehetséges; mert csak ama tekintély és fontosság által, melylyel Róma mint régi fővárosa a leghatalmasabb világbirodalomnak, még a népvándorlás után is bírt, nyert az ottani püspök már előleg különös tiszteletet és becsültetést.

A népség iszonyú nagy száma és különfélesége mellett, melyet Róma magában foglalt — hol a legkülönbözőbb országokból, legkülönbözőbb míveltségű, legeltérőbb nézetű emberek voltak egyesűlve — mintegy természetesen történt, hogy már igen korán jókora számú nép találkozott, mely egy keresztényi községet és saját egyházat képezett. Mert legkorábbi időkben csak egyes, nem összes egyházak léteztek. Nem voltak hierarchiai alárendelések, hanem mindenhol szabad egyesületek, melyek, közérdek miatt, egymást tanácscsal és tettel segélték, de egyik a másiknak nem parancsolt. Egyetlen különbség, mi a különbféle

* Hasonlítsd e czikket az egyházi történetekkel, különösen Spittler e munkájával: «Geschichte des Papstthums» (wieder herausgegeben von Paulus).

keresztényi községekben az első században tétetett, a *zsidó és pogány kereszteltek* közt volt.

Az elsők (a «zsidókeresztények») jelesebbeknek tartattak, általában míveltebbek is voltak. Ezen tekintetben Rómának (hol többnyire pogánykeresztények voltak), daczára hihetőleg aránylag nagyobb számú hivőinek, tekintélyben, más keresztény községek megett, vagy legalább nem előttök, kellett állania.

A keresztény községek a magok elől járóik s tanítóikat legtapasztaltabb s értelmesb tagjaik közől választák,[1] hol természetesen különös tekintet lehetett az új tan főnökeinek ajánlásaira. (Az apostolok általi úgynevezett tanító-beiktatások). A megválasztottakat sajátképi anyagi hatalom, az akkori viszonyok fekvése szerint, nem illette.[2] Ellenben nevezetes erkölcsi hatalmat nyertek annál fogva, hogy a keresztények, kiknek nem volt bizodalma a pogány tisztviselőkben, mert ezektől megvettetének s üldöztettek, egymás közötti pörös ügyeiket elöjáróik által szokták eldöntetni, kik mintegy önkényesen választott itélő biróságot képzettek.

Bármi magasra emelkedett is egyébiránt ezen előljárók és püspökök tekintélye aránylag, mégis egészben véve sokáig kevéssé fontos állások lehetett, még magát a rómait sem véve ki, ámbár fővárosbani tartózkodása és egy nagy számú község közepetti hatásköre sokféleképp szolgált arra, hogy személyes tekintélyt nyerhessen. Az első másfél századból sem nevöket a római püspököknek nem ismerjük bizonyosan, sem a sort, miként következtek volt egymásután. Mint tudósok nem tűntették ki magokat. Egyiktől egy fenmaradt levél nem nagy véleményt támaszthat bennünk szerzője ismeretei és tudománya iránt. A római püspök állása általában oly kevéssé volt

[1] L. Timoth. 3., 1—7., 5., 17—18.

[2] Hogy a presbyterek stb. nem voltak parancsolók, kitetszik Máté 20., 23., 2. Kor. 1. 24.

kitünő vagy épen magas, hogy régi iróknál csak mintegy mellékesen találjuk megjegyezve, hogy ez vagy amaz «római püspök is volt».

Csak a harmadik század közepén tünik ki valamennyire a római püspök, de még ekkor sem úgy, hogy sejteni lehetne, mi nagy hatalomra jutand el egykor. Némely esetekben kivülről is hozzá folyamodtak volt, tőle véleményt és tanácsot kérve. Azonban ezek csak önkényes és egyes lépések voltak, melyek jövendőre semmi következéseket nem föltételeztek; legkevésbbé sem czéloztatott velök valami hódolásféle a római püspök puszta akaratának.* Ezen fölül ez elöljárók folyvást nem tűntek ki tudomány által; irataik általában tartalmatlanabbak, mint a keleti püspökökéi, a mint általában akkor nyugoton kevesebb tudomány volt, mint keleti felében a római birodalomnak. Nem hiányzottak gyűlöletes viszályok sem a fővárosban, a püspöki széknek, valahányszor az megürült, elnyerése végett.

A keresztény vallásnak állodalmi vallássá emelkedése körülbelül egykorú a császári széknek Byzantba áttételével. Evvel, úgy látszott, a római püspöknek más püspökök feletti némi csekély túlnyomó tekintélye is teljesen eltemettetett. Azonban a valóságban épen ellenkező történt: Róma még sokáig a legnagyobb, legnépesebb, legnevezetesb városa volt a világnak; ezen kivül épen a kormány távolléte adott alkalmat egy független, önálló tekintély megalapítására, azalatt, míg az udvar közelében levő püspök a császári szeszély, intés és parancsnak föltétlenűl hódolt. Fontos állású tisztviselők már hasznosnak kezdték nézni a római püspöki méltóság elnyerhetését és törekedtek utána.

De miként a római püspökök, úgy más a római birodalom nagyobb városaiban levők is, kitűnteték magokat a kisebb helybeliek felett. Ily kitünőbbek mintegy nyolczan

* Csupán tanácsát kérték és hallgatták volt meg.

vagy tizen voltak, közöttük névszerint a római, alexandriai, antiochiai, jeruzsálemi és a konstantinápolyi is. Miután a három elsőben nevezettek többi püspöktársaikat tekintélyben felülhaladták, a nicæai canon következtében, 381-ből, bizonyos felügyelési jogot nyertek fölöttök. Így képződtek némi metropolitai megyék. Ennek következtében az alexandriai püspöknek hatalma volt az egyházi viszonyokat egész Aegyptusban egyedül rendezni (beavatkozása nélkül minden más metropolitai püspöknek); hasonlólag az antiochiai és jeruzsálemi püspöknek napkelet egyház ügyei voltak alárendelve, a rómainak napnyugoté, azonban ez utóbbinak később (a 451-diki chalcedoni concilium végzései következtében) az egyházi felügyelése alá rendelt megye nagy részét a konstantinápolyi újabban alkotott metropolitai kerületnek kelle átengednie. E mellett a nicæai canon világosan elhatározá, hogy egyik megyének (metropolitai kerületnek) püspöke nem avatkozhatik más megyében fekvő egyházi község ügyeibe. Habár a római püspök, puszta rang tekintetében tiszttársai közt első volt is, mégis sem az alexandriai vagy antiochiai, sem a jeruzsálemi és konstantinápolyi, vagy bármelyik pap emezek megyéjéből, nem volt neki sajátkép alárendelve, söt még a nyugoti papság felett is csak felügyelési joga volt, de semmi felsőbb úri hatalma nem. Úgy látszott inkább, miképen a konstantinápolyi püspök akarja magát minden tiszttársai fölé emelni, ilyesminek jeléül nézetett név szerint, hogy az közönséges birodalmi püspök (episcospus oecumenicus) czimét vette fel.

Már fönnebb érintettük volt, miképen a császárok a keresztény vallásügyet rendőri intézvény gyanánt nézték és a szerint bántak vele. Ebből az következett, hogy a papoknak is eleintén, mint valami világi poroszlóknak, kötelességök volt az uralkodók szeszélyének engedni és intéseiket végrehajtani. Ha ezen zsarnokok valamelyikének valami balgaság jutott eszébe, azt mit a fejedelmi szeszély kigondolt, a papoknak s legelőbb a metropoli-

tanusnak — kellett megerősiteniök. Ellenszegülés nem tűretett. Így látjuk a római püspököt gyakran a császár által tiszteletlenűl, illetve önkényesen letéve, számüzve, bebörtönözve, és helyébe mást, simulékonyabbat behelyezve. Nem egyszer kellett a római püspöknek engednie, nézetét a birodalom fejének véleményéhez alkalmaznia, vagy egészen megváltoztatnia. Sokszor egy tárgyban háromszor is látjuk változni véleményöket. És ha a római püspök a byzanti udvari hittan parancsainak engedelmeskedett is, a nyugoti püspökök nagyobb része az ő saját rendeleteit sem teljesíté; mert a nyugoti góthok, frankok, burgundok, longobardok stb. keveset törődtek a konstantinápolyi kényurak szeszélyeivel, hanem ellenkezőleg inkább még azon római püspököt is, ki nekik magát aláveté, egyenesen eretneknek nyilváníták.

Azonban lassanként a dolgok mindig kedvezőbben alakúltak a római püspökök, mint a többiek javára. A császár szemei és hatalma előtt élő konstantinápolyi püspök sokkal inkább ki volt téve a hatalomparancsnak, mint ez, ki messze a Tiberis mellett lakott, úgy hogy amannak sajátképi önállásra vergődni sehogy sem lehetett. Az alexandriai, antiochiai és jeruzsálemi metropoliták nemcsak önmagok gyengíték erejök s tekintélyöket hittani tárgyak feletti viszálkodásaik által, hanem meg is buktak, vagy egészen, vagy némi részben, midőn az *iszlam* elkezdé diadalmeneteit. Így ama nagy városi püspökök közől csak a római maradt fenn, ki tekintélyét megtartani, és minél kisebb lett a konstantinápolyi császárok hatalma Olaszországban, azt annál jobban terjeszteni képes volt.

A mint az ő véleménye tekintélyképen emelkedett, megalapodott külső hatalma is. A császárhoz hasonlólag, ki érdemes vagy érdemesnek tartott embereket bíborszalaggal megajándékozva különböztetett meg, a római püspökök is pallium név alatt egy nemét a rendszalagnak osztogaták. Azonban evvel a későbbi idő fogalma semmiben sem volt egybekötve. Első alkalommal a római püspök a

császártól kért rá engedelmet, valamint a kitüntetendőt is előbb megkérdezte, elfogadandja-e a szalagot? Valami ez által támadandó leköteleztetésre, a római székkel szemközt senki sem gondolt. I. Gelasius (492—496-ig) volt első, ki irataiban más püspököket nem «testvéreinek», hanem *fiainak* nevezett. Ezen időben kezdtek a római metropoliták követeket (legatus) más országokba küldeni. Symmachus (498—514-ig) első állítá fel ezen tételt: hogy a «római püspöknek istenen kivül nincs semmi birája.»

Ámbár Rómának a germán népek általi meghóditása, és északnyugoti európábani uralkodása eleintén nem igen volt alkalmas a római püspök tekintélyének nevelésére (annál kevésbbé, mivel mellesleg igen gyűlöletes viszálkodások történtek koronként a püspöki szék birtoka felett, hogy például Theodorich «barbár királynak» kelle határozni a két igénylő Symmachus és Laurentius között, azonban a barbárok uralkodásának épen közelsége eszközlött a Tiberis melletti metropolitáknak végre teljes függetlenséget a hatalmas római császár sokat rettegett hatalom-parancsaitól. Ez utóbbiak a magok részéről azért vélték ama püspöknek némi engedményeket adhatni, mivel remélték, hogy a római metropoliták viszont szellemi hatalmuknál fogva az olaszországi tartományokat ügyekezendnek az ő uradalmuk alatt megtartani, miután a római fegyvererő azt tenni nem volt többé elégséges.

Ekkor elkezdé Leo császár (az isauri), a nyolczadik században, harczát a képek imádása ellen, mely imádás valóban szertelenségig üzetett, és nemcsak a zsidók s mohamedánoknak, hanem az értelmesebb (bár kis számú) keresztényeknek botrány és gúnytárgyúl szolgált. Ezen időben már II. Gergely római püspök elég erősnek érzette magát a császárral oly hangon beszélni, mely bámulatra ragad bennünket s mely egyszersmind tanúja amaz idők durvaságának, valamint az akkori római püspök miveletlenségének. «Mi rémítő botrány! így írt Gergely a császárhoz, te a katholikusokat bálványozással vádolod s vád által

saját tudatlanságod s istentelenséged árulod el. Ezen tudatlanságnak kell tulajdonítanunk stilusod és okoskodásod otrombaságát; a sz. irás első elemeinek ismerete elégséges megszégyenítésedre, és ha valami grammatikai iskolába jőnél, s magadat vallásunk ellenségének mutatnád, az együgyű ájtatos gyermekek szarvas könyveiket fejedhez vagdalnák.» Egy második irásában ugyanezen püspöknek a császárhoz (tehát az alattvalónak urához) ezeket olvassuk: «Fenyegetsz bennünket ó zsarnok, testi és katonai erővel; fegyver és mez nélkül mi csak a Krisztust kérhetjük, az égi seregek fejedelmét, hogy küldjön számodra egy ördögöt tested megsemmítésére és lelked megmentésére. Azt mondod eszelős gőggel: Parancsaimat Rómába küldendem, és sz. Péter képét szétrombolandom, és Gergelynek, mint elődének Mártonnak, lánczokban kell a császári trón zsámolyához hurczoltatnia. – Adná isten, hogy én sz. Márton nyomdokaiba léphetnék; szolgáljon azonban Constans sorsa az üldözőknek intésűl... Nekünk egyébiránt kötelességünk a hivő nép épületére és gyámolítására élnünk; és harcz esetében is saját bátorságunkra nézve nincs mit félnünk. Tehetetlen levén a római alattvalókat védeni, a várost tenger felőli helyzete talán kiteendi zsákmányolásodnak; mi azonban 24 stadiumnyi távolságra mehetünk a longobardok első várába, és akkor... kergetheted a szeleket... A népek tekintete a mi alázatosságunkra van függesztve, és ők sz. Péter apostolt, kinek képe szétrombolásával fenyegetőzöl, tisztelik mint földi istent... A barbarok alávetették magokat az evangelium jármának, mialatt egyedűl te maradál siket a pásztor szavai iránt. Ezen ájtatos barbárok lángolnak dühökben; bosszút szomjaznak. Hagyj fel elhamarkodott rossz vállalatoddal: fontolj, reszkess és bánkódjál. Ha megátalkodol, mi ártatlanok leszünk a vértől, mely ki fog ontatni; nehezedjék az a te fejedre.»

A képimádás miatti harcz tovább tartott félszázadnál (726–780-ig) s a palotaforradalom egy neme következté-

ben (IV. Leo császár meggyilkoltatván) a képimádás védőinek győzelmével végződött. A nicæai concilium 786-ban mellette nyilatkozott. De az ottani végzések nyugoton nyomatékos kétségeskedést támasztának. Nagy Károly egy külön iratban megczáfoltatá és 794-ben Frankfurtba hivott nyugoti nagy synodus fő dolgokra nézve elvetette a képimádást; megengedtetett ugyan a képek felállítása a templomokban, de azok imádása világosan tiltatott — és ezen rendelés a nagy Károly által is becsűlt I. Hadrián püspök végzéseinek daczára hozatott.

Míg a képek miatti ezen viszálkodások véget érnének, a politikai viszonyok a pápaságot külsőleg egy új állásba helyezték. A görög császárok hatalma Olaszországban megsemmisíttetett. Longobardok fenyegették Rómát és az ottani püspököt. Ezen szükségben ez utóbbi a frankokhoz folyamodott, kiknek nagy távolsága őt egy közép-olaszországbani maradandó, közvetlen uralkodás ellen is biztosítani látszott. A segedelem megadatott. A frankok most Olaszország nagyobb részét úgy nézték, mint az ő birodalmukhoz tartozót, a pápa iránt különös tiszteletet és kitüntetést mutattak és némely külső elsőségeket is adának neki. Legtöbbet használt a frankok fejdelmei (Pipin és nagy Károly) és a római püspökök közti kölcsönös személyes viszony, melynél fogva saját érdekökben lényegesnek látták egymást viszonosan segélni. De ezen viszonyok megitélésére nem kell ezen s az utána következő időkből állítólag eredt adományleveleket forrásúl venni; emez okiratokat, mint tudva van, a kritika épen oly általánosan hamisaknak találta, mint Constantin állítólagos adományleveleit.* Károlynak valódi állása a római püspökökkel

* Lásd erről Valla Lőrincz értekezéseit (újabb időben Münch E. tanár által újra kiadva.)

Hogy Pipin népválasztás által lőn királylyá, és nem a pápa hatalom-szavánál fogva, ki csak egyházilag szentelé meg, mit a nép már megtett, más helyen már mondatott. Hogy a pápa volt, ki a templomban először kiáltá: «Károly a császár!»

szemközt eléggé határozottan van kijelelve egy tényben, miszerint a frank király magok a rómaiak által elűzött III. Leo metropolita ellen törvényes vizsgálatot tartott, hol a fejedelem maga személyesen elnökölt, és ő volt az, ki a vádlottat, miután az előbb a tisztító esküt letette volna, ártatlannak és szabadnak nyilatkoztatott, következőleg birói hatalmat gyakorlott felette.

Azonban a római metropolita most sajátlag nem volt több mint a frankok első birodalmi püspöke. Ő csak urat cserélt; a keleti rómaiak fejét a frankokéval. A többi püspökök különben is tőle egészen függetlenek voltak. Így nevezetesen ama nyugoti góthokéi Spanyolországban lassanként nagy hatalomra tudtak emelkedni, melyet azonban egyedül magok hasznára fordítottak a nélkül, hogy római tiszttársuknak legkisebb nyeresége volt volna belőle.

De magában a frankok birodalmában, Nagy Károly gyenge, erő és értelem nélküli utódai alatt, mindig nagyobbra nevekedett a püspöki hatalom. Minthogy a püspökök a magok hivatalát legközelebbről (és eredetileg) a népválasztásnak köszönhették, gyakorta egyszersmind a nép természetes képviselői gyanánt léptek fel. Még a hűbérrendszer és személyrabság elterjedése is lényegesen használt nekik. «Minél nyomorúabbak voltak az idők, mond egy régi franczia író, ki maga is pap,* annyival több alkalom mutatkozott az egyháznak gazdagság gyűjtésére, annál több ember tette magét annak hasznára személyrabbá, annál

melyet a sokaság után hangoztatott, való. Ez közvetlenűl akkor történt (igen jellemző körülmény), miután Leo Károly törvényszéke előtt megjelent és általa felmentetett volna. Károly részére az, hogy császárrá nyilatkoztattatott, nem volt egyéb mint merő anyagi haszon nélküli czím. A római püspök maga részéről ez által a maga «törvényes ura» ellen (mint mondani szokás) lázadt fel; mert még sajátképen a konstantinápolyi császár alattvalója volt, ki ellen magát forradalmi helyzetbe tevé. Igaz, hogy a következés egy szempillantatig sem lehetett kétséges s ez az, mi ily dolgokban, szokott vélemény szerint, mindent szentesít.

* Garnier apát.

többen adák oda legalább birtokukat, hogy azokat az egyháztól mínt puszta haszonbérlők kaphassák meg újra bitang czímek alatt, mint mondatott. Mert az egyházi javak kikölcsönzése a püspökök joga volt, miáltal iszonyú hatalomra emelkedtek. Mióta a municipális curiák és senatusok kimentek a gyakorlatból, s gróf vagy királyi tisztviselő vitte a kormányt, a püspök gyakran lelt alkalmat a maga tekintélyét a nép javára érvényesnek bizonyítani. Ő, ki ama régi senatusból egyedül maradt fenn, és gyakran a nép összesége által választatott. «Egyébiránt történtek bitorlások is. «Azon elv állíttatott fel, hogy a pap mint istentől eredő intézvényhez tartozó, magasabban áll mint a királyság, mely csak emberi rendelkezés, s ennek következtében a pap nincs és nem lehet a királynak alárendelve; hogy az eltorzított és lázító szokás, midőn a püspököknek a hódolati eskünél felszentelt és csak szent dolgok illetésére szánt kezeiket tisztátalan és vétekkel fertőztetett (királyi) kezekbe kell tenniök! Végtére, hogy az isten számára felszentelt egyházi javak világi czélokra nem fordíttathatnak többé.»

Jámbor Lajos alatt a 829-iki gyülekezetben a püspökök már annyira mentek, hogy azt állítanák: «miképen ők istentől vannak rendelve a bűnösök kormányzására, s ők a királyokat le is tehetik, ha ezek az ő intéseikre nem hallgatnak.» És ezen gyenge császár odáig engedé jutni a dolgot, hogy saját papjai őt nyilvános egyházi bűnbánásra kényszeríték, úgy hogy most már egy második * előjátéka adatott annak, a mi később IV. Henrikkel vala történendő. Egy egyházi személy, Wala apát Corveyben, már ez előtt régen tette volt azon észrevételt: miszerint az egész állodalmi testület boldogtalansága onnan származik, hogy a császárnak a papságra, a papságnak a világi dolgokra felette sok gondjuk van.

A római püspökről ezen időszakban még semmi külö-

* Első előjáték volt a Theodosius császárrali eset.

nös figyelemre méltó nem tűnt ki. Oly kevés tudatik rólok ez időből, hogy ama mese Johanna nevű pápanőről magok a katholikus egyházi irók előtt valószínűnek és czáfolhatatlannak látszott; (protestánsok voltak, kik kifürkészték, hogy itt nem pápanőt, hanem egy asszonyias természetű férfit — III. Benedeket — kell érteni). Mint nevezeteset kell ezen időszakból följegyeznünk, hogy az ellenlábasok (antipodesek) iránti tant a pápa mint istentelent egyházilag kárhoztatá! (Ma már minden tanuló gyermek tudja ezen tan helyességét!)

Azonban némi körülmények munkáltak egybe, hogy a pápai hatalmat lényegesen emeljék. A fejedelmek gyarlósága felől már fönnebb emlékezénk. Ezek viszálkodása a házassági ügyekben (kicsapongó életöknek legközelebbi következménye) szolgált különösen okúl a római püspökök hatalma emelésére, s arra, hogy a világi hatalom fejeit mélyen megalázzák, és azokkal hatalmas karjaik erejét nyomatékosan éreztessék. Nagy Károly is kedvelője volt a tobzódásnak, szakadatlan házasságtörésben élt, törvényes feleségeit magától elűzte, tőlök elvált és új házassági szövetségeket kötött, a mint szeszélye és politikája hozták magokkal. Neki egy püspök sem, a római oly kevéssé mint bármely más, merészlett e miatt ellenmondani; sőt inkább mindenben hajlékony eszközöket talált bennök, kik mindig tudtak ürügyöt s egy bármi nyomorú látszólagos okot találni tisztátalan kivánatai jogositására. De másként alakúltak a dolgok az ő erőtlen utódai alatt.

Lothar császár, ki a Károlytól, dicsőséges ősétől, adott példát követve, törvényes házasságát fel akará bontani, csak azért, hogy egy mást köthessen, a kölni és trieri érsekekben engedelmes szolgákat talált ugyan, azonban a római püspökök előtt az igen kivánt alkalomnak látszott, hogy a megvetett császárné hozzá folyamodott. Ő a császár ügyét birószéke elébe vonta, és kényszeríté őt, mivel az akkori fogalmak szerint egészen egyházi ügy iránt volt kérdés, e tárgyat ezen törvényszék előtt eldöntetni és nem

tartózkodott a kölni és trieri érsekeket tisztátalan érdekből származott, nem igazolható itélet-mondásaikért egyházi átok alá vetni. Lothar gyenge ember levén, oda engedé magát a pápai bosszúnak martalékáúl. — Ily esetek később több izben ismételtettek. Kicsapongó életűek levén a fejedelmek, és mindig a pápai hatalom egy vagy más módoni gyarapodásával végződtek.

Egy nevezetes esemény, mely hasonlólag hatalmasan munkált, az *izidori* decretumok megjelenése volt. Izidor, sevillai püspök (meghalt 636-ban) nevezetes conciliumi végzések, és római püspökök fontos határozatainak gyűjteményét szerkeszté, mely gyűjtemény sokképen használtatott. A kilenczedik század első felében (836 előtt) ezen gyűjtemény egyszerre csak megjelent sok előbb nem ismert okiratokkal megbővitve. Az újonnan hozzá csatolt bizonyítványok a pápát mint Krisztus képviselőjét és egyház fejét állitják fel, alárendelik neki az egész papságot, névszerint minden püspököket és érsekeket, és jogot tulajdonitanak neki conciliumokat egybehívni, s azok végzéseit helybehagyni vagy elvetni.

A tudományokban ezen időben uralkodott járatlanságnak kell tulajdonitani, hogy ezen decretumok századokig tartattak valódiaknak. Minden, mi a keresztény egyháztörténetekből okiratilag fenn volt, a legvilágosabb ellentétben állott lény és alak tekintetében ezen áldecretumokkal. Ezek a viszonyoknak egészen más alakulását mutatták, mint a milyen valósággal volt; mind a mellett, hogy ez okiratok több századbóliaknak mondattak, mind ugyanazon egy barbár latin stíluson voltak irva, és vannak köztök a hetedik századi iratokból kiszedegetett helyek.

Azoknak nincs igaza, kik ezen áldecretumokat a római püspökök koholmányának állítják. Sőt egybehangzó körülmények világosan arra mutatnak, hogy szerkesztőjök pap volt (és pedig nem valami magas állású) a mainzi megyéből (hihetőleg Benedek diaconus, ki frank királyok capitularéit is készitett). Neki legközelebbi czélja épen

nem volt a pápai hatalom fölemelése, hanem mindenek előtt azt akarta, hogy a világiaknak lehetetlenné tétessék pap ellen panaszt tenni, mit az által gondolt kivihetőnek, ha a belföldi püspököktől, mennyire lehet, elveendi az elitélési hatalmat és azt a sokkal távolabb római püspök birószékéhez viendi, hol még ezen fölül a pör-folyam is igen megnehezíttetett. Ez által az egyházi ügynek egész szerkezete megváltozott; hogy minden érsek, püspök, egyes pap otthon függetlenebb legyen, a messze lakó, idegen római püspöknek rendeltetett egyenesen alá.

Bizonyos ugyan, hogy ezen utóbbi izidori decretumok szerkesztésére a római püspököknek nem vala befolyása, érvényességet azonban ők szereztek neki. Sokan érzették azon időben, hogy ezen decretumok nem valódiak, de megmutatni azt nem tudták. Így Hincmar rheimsi érsek, azon időben igen tanult ember, vitatkozott ellene, de bebizonyítási szerencse nélkül. Ennek hasznát tudta venni I. Miklós római püspök és 863-ban egy bullában valódiaknak nyilvánítá, és ez idő óta érvényesek lettek. (Hogy nem valódiak, annak megmutatása csak a XVIII. században sikerült, és ma a katholikusok sem vitatkoznak többé felette.) És miután a canoni törvénykönyvbe általmentek, most már törvényes erejök van, a nélkül, hogy philosophiai vagy történeti hitelességre szorulnának. — Nevelték a papi tekintélyt a bűnbánási szigorú rendelmények is, és az, hogy ezeknek alamizsnává változtathatása megengedtetett.

Azonban a római püspökök valódi hatalma, mind ezen kedvező körülmények mellett is, még mindig csekély volt. Ők voltak főleg okai, hogy a császári tekintély Rómában lesülyedett vala s ennek káros következménye egy fejetlenségi (anarchiai) állapot lőn, melyben nekik magoknak is sokképen kellett szenvedniök. Ebből következett különösen, hogy pápákat nem ők, hanem a katonaság választott s így történt, hogy a választás nem egyszer világi személyekre esett, gyakran házasokra, kiknek nőik és gyer-

mekeik is éltek. Ezen kivül a császárok, az Ottók, fenségi jogaikat erélyesen gyakorlák, és hogy magasabb állásaikban e császároktól menten hagyattak, csupán annak köszönhették, mert ezen fejedelmek a római püspökökben ellensúlyt láttak a római nagyokkal szemközt. A tizedik század első felében a pápai tekintély a legmélyebben sűlyedt, mikor az egyházi dolgokra Marozia, az öregebb és ifjabb Theodora befolyással voltak.[1]

Ez időben alig volt képzelhető, hogy a római püspök hatalma egyhamar fölemelkedhessék, s annál kevésbbé, mert ez időtájban III. Henrik is a maga császári tekintélyét Rómában szilárd kézzel tudta fentartani.

De miután III. Henrik korán elhalt (1056.) s utána egy nő leve a német birodalom uralkodónéja, és végtére a kormány egy fiatal, általában tapasztalatlan, tudatlanságban és kicsapongó életben nevelt ember kezébe jutott (névszerint IV. Henrikébe), a pápai hatalom a világi kormány ellenében, óriási lépésekkel haladt előre. A papi viszonyok akkor valóban mélyen sűlyedett erkölcsi állapotjának fölemelése részint valódi alapúl, részint ürügyűl szolgált. Kezdődött ez a Rómában 1059. tartott egyházi gyülekezeten. Nem annyira a pápa (II. Miklós), mint Hildebrand archidiaconus, és Damiani Péter, ostiai püspök, a legszigorúbb végzéseket hozták itt a papi házasság, simonia (papi hivatalok árulása) és a papi hivatalnak világi kezekbőli elfogadása ellen. Elhatároztatott az is, hogy a pápa ezentúl római papok (hét cardinál-püspök, és 28 cardinál-pap)[2] által választassék, «nem csonkítva a Henrik király és utódai iránti tiszteletet, kik a választás helybenhagyási jogát a magok személyére nézve fentartották (eddig a német királyok gyakorlák a helybenhagyási jogot, föltétlen és kérdésen kivül; sokszor a római püspököket

[1] Lásd Luitprandot és Gibbont.
[2] Ezen határozatból látszik, mi kis terjedelmű volt a római patriarcha egyházmegyéje.

rövidleg csak kinevezték, vagy a nagyok által kineveztették; ők nekik leginkább azért adtak több mint közönséges hatalmat, mivel azt remélték, hogy a papok között elharapózott erkölcsi romlottságot a római metropoliták segedelmével kiirtandják).

A római metropolita állásában lényeges változás volt észrevehető azonnal, mihelyt ezen méltóságra szerzetesek kezdtek emelkedni. A szerzetesi elvek és egész nézetmód mindenben, de kivált egyházi dolgokban gyakorlatba vétetett. Most a nőtlenségi parancsnak a szerzetesekről a világi papokra is ki kell vala terjesztetnie; szinte azon vak engedelmesség követeltetett tőlök, melyre magokat amazok kötelezték; még öltözetet is meghatárzottat kelle a világi papoknak hordaniok. «A mennyi szigorúan uralkodó pápa volt, mind szerzetes volt előbb; s a nyersebb kormányú mind olyan, ki a kolduló szerzetesek közől emelkedett ki.» Minden szerzetesek közől pedig a clunyi (cluniacensis ordo) egy neme a benedekieknek volt az, mely által a római metropoliták hatalma előmozdíttatott. Egész ekkorig minden kolostor magánálló volt; összeköttetés nem volt közöttük. A cluny rend ellenben (a tizedik század utolsó negyedében támadva) elejétől fogva hierarchiai szerkezetű volt, és már alapítványainál fogva minden kolostorainak a pápa hatalma alatt kellett lenniök.

Azonban a sajátképeni pápai urodalom VII. Gergely által alapíttatott meg. Egész eddig legfölebb a világi hatalmaktól különösebben pártolt patriarchaságról lehetett szó. Most azonban egyszerre fölemelkedett az, nemcsak a királyság magasságáig, hanem még ennek is fölébe.

Egy ily, habár sokképen előkészített rövid idő alatti iszonyú változás végbe vihetéséhez rendkivüli elme kellett. Ilyennel birt kétségen kivül Hildebrand. (1073—1085-ig VII. Gergely név alatt pápa). Alacson sorsban születve — apja kovács volt — mindent a mi leve, saját tehetségének, szorgalmának és önmaga szerzette

ismereteinek köszönhette. A kolostori elzárkozottság — minthogy clunyi szerzetes volt — a viszonyok szabadabb áttekintését lényegesen elborítá előtte, és mogorva szellemet képzett benne, ellenben egyszersmind eszélyességét ébreszté és nagyravágyását annál mélyebben szilárdítá, minél kevésbbé volt szabad annak bensejéből kitörni. Ezen férfiú vezette már 1059. év óta tényleg a római szék ügyeit. Így történt, hogy midőn római püspökké választatott, nemcsak mindenek felett és teljesen ismerte a német egyház állapotját, hanem egyszersmind egy alapeszmétől, egy fő tervtől, úgy volt áthatva, a hogyan elődei közt egyetlenegy sem, utódai közt talán csak egy.

Fő szenvedélye, mint mondók, nagyravágyás volt, mely őt némi teljességgel nem menthető lépésekre, milyen Henrik császárrali bánása Canossában, ragadta őt. Szenvedélye kielégítésének mintegy eszközéül szolgált ezen jelszó: az egyházi állapotok javítása és emelése. Ő munkált is valósággal hatalmas karral sok szembeötlő balságok elhárításában. Maga a küzdés makacssága hozta magával, hogy sokat jónak tartott, mit az elfogulatlanabb utóvilág nem ismert el annak; hogy ő valódi lelkesedéssel lángolt és ábrándig ragadtatott. Kolostori életének s általában korának mogorvasága, valamint egyes történetei mutatják, hogy ő sem volt minden balitéleteken, sőt még babonán is fölül, mik aztán nem engedének neki tiszta, borútlan pillantatot az egyházi ügyek minden részeibe, és sokszor csalódott a maga nézeteiben.

Ha nem kétkedhetünk is benne, miképen ő azon hiedelemmel munkált, hogy jóért, igazért, jogosért fárad, tetteibe sok vegyült, ösztönűl és rúgóúl nagyravágyó szenvedélyéből. A javításokat ő nem avval, mivel leginkább lehet vala, a felvilágosodással, ügyekezett megszilárdítani, hanem egyéb eszközökkel. Szelleme annál magasabbra tört, minél inkább érzette fensőbbségét tehetségben és tudományban a maga fő ellensége IV. Henrik felett.

Benne a jeles elme, mely fáradságosan saját erejével tör maga előtt pályát, egy nyers hatalom-úrral állott szemközt, ki mellett csak a születési véletlenség volt, és ennek következtében csak a durva anyagi erőre támaszkodott.

Hildebrand szemeit azonban csak egyes dolgokban homályosítá el a túlbuzgalom. Ő elég eszélyes volt helyesen átlátni, mennyit lehet egyik vagy másik hatalmastól követelni vagy kivánni. Ő nem minden fejedelemhez intézett hasonló követeléseket.

Az aránylag eszesebb és szilárdabban álló angol királyhoz távolról sem közelíte oly szembeötlő követeléseket mint Henrikhez; sőt eleinte ennek is engedett, a római püspöki székbe emeltetésének helybenhagyását is kikérte tőle, a mi egyéb iránt ezután csakhamar nyilvánított elveivel annyira ellenkezett. Átgondolás és ügyes kiszámítás bélyegzi nagyobb részét az ő tetteinek. Ő mindenkihez a legokosabb szót tudta intézni. Például a mór fejedelemnek, ki akkor Afrikában úr vala, nyájas hízelgő szavakban azt nyilvánítá, hogy ők mindketten (a pápa t. i. és a szultán) ugyanazon istent imádják, és remélhetik, hogy egykor együtt nyugvandanak Ábrahám kebelében). Azon jellemző vonások, melyekkel őt egykorúja Benno cardinál festi,* nem mind költöttek ugyan, azonban sokszor túlzottak, és a wormsi synodus határozatai is 1076-ból (melyek által ő a pápai székre méltatlannak és hivatalából letettnek nyilváníttatik), sok oly vádlásokon alapíttatnak, melyek túlzottaknak látszanak.

Gergely fő törekvése az volt, hogy az összes papság erkölcsileg fölemeltessék, annak minden ereje szigorú hierarchiai szerkezet által központosíttassék, és a jog ezen összes hatalom felett parancsolni a pápa kezében egyesűljön, annyira, hogy egyes püspökök, sőt még a conciliumok hatóságának is meg kell vala szűnnie. És ekkor az egyház, melynek egysége e szerint kieszközöltetett, nem

* De rebus gestis Hildebrandi.

csak az állodalomtól tétessék függetlenné, hanem a papi hatalom elhatárzottan a világi fölébe emeltessék és a pápa fölötte álljon a fejedelemnek.

Tervében volt neki a papi házasság iránti tilalomnak gyakorlatilag érvényessé tétele. «Az egyház a világiaktól nem lesz független, míg a papok az asszonyoktól nem lesznek szabadok», így írt Gergely maga. De bár a nőtlenség elvét sok jeles papi személyek vitatkozása ostromlá is, mégis sikerült azt kivinnie ama hirtelen elterjedt balhiedelem következtében, miszerint a feleséges pap által mondott mise nem tartatott szentnek, érvényesnek és méltónak azon pénzre, mely érte fizettetett.

Továbbá azt is kivánta Gergely, hogy az egyház egysége külsőleg is megállapíttassék, hogy mindenütt a római egyházszokások (s ezekkel a latin nyelv kizárólagos használása) hozassanak be.

Az izidori decretumok rendszerét lényeges oldalaikról egészen átalakítá: ezeknél fogva t. i. szándékosan lehetetlenné tétetett, papok ellen valamely sikerrel panaszt tenni. Ez nem volt Hildebrand tervébe beilleszthető, ő rendkivül megkönnyitett minden vádoltatást a maga birószéke előtt, jött legyen az paptól, vagy világitól, hogy mindnyája tőle féljen és reméljen. Evvel egybefüggőleg a katholikai egyház minden papjainak tekintélye és méltósága csak a pápai hatalom kifolyásának nyilvánittatott; minden felszenteltnek a maga osztályában és rendében csak a pápa vicariusának kelle lennie, saját hatalom nélkül, csak a maga felhatalmazójától kapott hatással. Ennek következtében a püspököknek felszentelés idejekor pápához hűségre kelle megesküdniök, miáltal magokat a pápa iránt felelőseknek és alávetetteknek nyilvániták, föltétlen engedelmességet igértek, és hogy azokat, kik parancsainak ellenszegűlnek: a herætikusokat és schismatikusokat, mennyire lehet, üldözendik.*

* Ezen engedelmességi formula többek közt megvan Barthel értekezésében «de pallio» és a Paulus által kiadott: «Geschichte

A legmakacsabb harcz, melyet Gergelynek a maga tervei kivitelénél ki kellett állania, a püspökök investiturája miatti harcz volt. Mivel ezek tisztségök elfoglalásakor hűbéri jószágok élvezetébe jutának, tehát mind ez ideig az ország fejedelmének hűbéri esküt tartoztak tenni, s valamint a világi hűbér-úr hűbére jeléűl zászlót, úgy a püspök (s minden magasabb rangú pap) fejedelmétől egy gyűrűt és pálczát kapott, a mi *investiturá*nak nevezteték. — Gergely ellenben ezen tételt állítá fel: a mi egyszer az egyháznak ajándékoztatott, azt tőle többé nem vehetni el, sem birtokának tartamát hűbéri eskütől függővé tenni; ezen fölül azt nem lehet megszenvedni, hogy a papnak békés keze a világi király vérrel fertezett kezétől függővé tétessék. — Ezen harczot azonban Gergely nem nyerhette meg; tartott az még az ő holta után is, sőt közvetlenűl tart még ma is.

Gergely azonban nemcsak a papok hűbéri alárendeltségét ügyekezett a világi hatalom alól kivenni, hanem minden tartózkodás nélkül azon merész tételt állította fel, hogy egész világ a pápai szék hűbére, minden fejedelmek a pápa hűbéresei. S ennek következtében Francziaországban hűbéri adót kivánt minden háztól; az apuliai és calabriai herczegnek forma szerint meg is kellett azt igérni minden az országban levő pár ökörtől, egy dalmát és horvát herczegre hasonló adót vetett; szinte ezt követelte a magyar és angol királytól, itt azonban kivánt siker nélkül. Még miután IV. Henrik ellen sváb Rudolfot ellencsászárúl felállítá, ámbár ez őt az angyalvárban keményen ostromlá, mégis a mellett maradott, hogy Rudolfot csak akkor ismerendi el királynak, ha a pápai követ kezeibe leteendi ezen esküt: «Hű akarok lenni ezen órától fogva idvezűlt Péterhez és annak helyetteséhez, Gergely pápához, valódi engedelmességgel . . . és szent Péternek híven

des Papstthums von Spittler munkában. Ezen okirat komoly figyelmét érdemli a kormányférfiaknak.

védkatonája (miles: Lehnsman) leendek.» Ennek következtében nemcsak a kereszténység minden országaiból iszonyú jövedelemnek kelle Rómába folynia,[1] hanem azon jognak is támadnia a pápa részére, hogy királyokat helyezzen trónokba és letegyen, a minthogy szándéka is volt évenként Rómában synodust tartatni, mely a kereszténység minden fontos kérdéseiben határozzon, mivel ő ura az egész világnak. — Mi különösen a pápának királyok feletti törvényszékét illeti, e részben Gergelynek párthívei közől sokak ellen kellett küzdenie, kiknek úgy látszott, hogy ő igen messze megyen. Ő azonban ezt mondá: hogy a világi dolgok bizonyosan nem oly nagybecsűek s nem is oly nehéz rólok itélni mint a papiakról: ha a pápa a papi dolgokról tud itélni, kell neki tudnia a világiakról is, ő kinek méltósága különben is sokkal magasabb mint a királyi, mert emez csak az emberi felfuvalkodás találmánya, holott amaz a lélek miatt létezik; — minden kereszténységen kivül élő fejedelem ördög uralkodása alatt áll; még a legkisebb papnak is hatalma van az ördög felett, mennyivel inkább kell hogy legyen tehát annak, ki minden püspökök közt első, hatalma az «ördög rabszolgái» felett; — a királyoknak nem mindenike, de nagyobb része istentelen, a pápák ellenben, mihelyt ezen méltóságra emelkednek, szentek; ne a szentek legyenek-e e szerint, kik a világ felett itéletet tartsanak?[2]

Az ember elámúl, mint volt lehető azon aránylag rövid idő alatt, melyben Gergely a pápai székben ült, egyházi és társadalmi állapotokban oly hatalmas és maradandó változásokat végrehajtani. Csak oly nagyeszű, tetterős és tapasztalt férfiúnak mint Hildebrand, sikerűlhetett ilyesmi. Azonban még így sem vihetett volna mindent ki. Három körülmény szolgált különösen nagy czéljaira: ő maga és

[1] Gergely pápa gyakran érzett pénzhiányt. A gazdag Matild segedelme nélkül legnevezetesb tervei lehetetlenekké váltak volna.
[2] Lásd Spittler, «Geschichte des Papstthums.»

egyedül cselekedett, szabályszerűleg cardinálisait sem használva, csupán az ismeretes nagygazdagságú Matilddal tanácskozva; így tervei nemcsak titokban maradhadtak, hanem eltökélni is hirtelen lehetett magát. Azon látszólagos nagy önhittség által, melylyel mértéket meghaladó igényeit mint régen bebizonyított dolgokat hirdette, elszédíte mindeneket; állításainak valódi szertelensége és teljes váratlansága által sokszor annyira meglepte és megzavarta ellenségeit, hogy ezek szükséges ügyességgel ellenszegűlni és megtámadásait kellőleg visszautasítani nem voltak képesek. Végtére, ő a dolgokat mindig oly helyzetben tudta tartani, hogy fő ellenségei soha sem juthattak el egymásközti egyetértéshez; különösen, hogy a németek és normannok érdeke mindig egymástól elválva volt.

Az investitura miatti harcz Gergely halála után ennek utódai által is folytattatott IV. és V. Henrik ellen. Ez utóbbi e tárgyat eszesen tudta felfogni. Míg Gergely kiáltozá, hogy a világi hatalom az egyházi dolgokkal a maga földi czéljaira visszaél, s ezen jelszót ürügyűl használta, mivel a maga részéről a királyságot a pápaság alá hajtsa, V. Henrik szinte igen eszélyesen oda törekedett, hogy az egyházitól a világit elválaszsza, hogy se a császár egyházi, se a pápa állodalmi ügyekbe ne avassa magát. A háttérben az emberismereten alapodott azon bizonyosság állott, hogy ha a papság a vagyon élvezését világi hatalom kegyéből nyerhetendi, nem fog ez ellen igen élesen szegűlni. — Maga második Paschalis pápa, elődének, Gergelynek, tervét oly kevéssé látta át, hogy a császártól zaklattatván, vele ünnepélyes egyezkedésre lépett, miszerint a világi főhatalom az investituráról egészen lemondand, a pápa ellenben kötelezi magát, hogy a püspökök és apátok (csak ő nem) minden világi vagyont, mit a császároktól kaptak, visszaadandnak. Az egyezkedés mindkét részről ünnepélyesen adatott tudtára a világnak: a császár és pápa az úr vacsorájánál ugyanazon ostyát kétfelé törve élvezék,

és a pápa teljes diadalt vélt ezáltal nyerni. De midőn a püspökök és apátok ezen szerződés végzéseit megtudták, melyeknél fogva nagy birtokaikat, hol mint fejedelmek hivalkodtak, vissza kelle adniok, egész Német- és Olaszországot ellenszegülés zaja hatotta át. A pápa az ily ünnepélyesen kötött szerződést annál kevésbbé bonthatta fel, mivel önmaga is a császár hatalmában volt; azonban oly tanácsot adott, hogy az egyezkedést egy synodus (cancilium) nyilvánítsa érvénytelennek, a mi lehetséges, mert a pápa ennek alatta áll. A császár nem bírt elégséges hatalommal a szerződés erejét biztositani. Az a synodus által kárhozatosnak nyilváníttatott, de nem a pápa is, ki csak az egyház nevében cselekedett; e helyett a császár vettetett egyházi átok alá.

Több mint tíz éves küzdés után végtére (1122.) a wormsi concordatum keletkezett V. Henrik és II. Calixtus között. Ezen egyezkedés sajátképi határozatai nincsenek egész bizonyossággal tudva, mert az ez iránti fenmaradt okirat igen hihetőleg nem valódi.* Mennyire a dolgot ki lehetett fürkészni, a császár elállott a gyűrű és pálczávali hűbérezéstől; a papságnak a maga püspökeit és apátjait egy császári felhatalmazott jelenlétében kellett szabadon választania; kérdéses választás esetében a fejedelemnek volt joga a metropolitával egyetértőleg a kérdést a «jobb részre» eldönteni; a megválasztott a hűbért a regalékkal egyetemben a császártól fogadja el egy «sceptrum» általadásában és pedig Németországban előtte, Olaszországban pedig utána a felszentelésnek.

Ezután azt lehetett volna gondolni, hogy ama hosszú kártékony viszálkodások, a világi és egyházi hatalom közt, egészen meg vannak szüntetve. De a dolog nemsokára egészen máskép mutatkozott. III. Inczével egy oly férfiú lépett (1197-ben) a pápai székbe, ki igen sok eszélyesség-

* Otto Frisingensis (Konrád császár testvére) egy más szerződést ismert, mint a mostani állítólagos okirat.

gel, ismerettel, buzgalommal és nagyravágyással telve, a pápai hatalomnak szilárdabb alapot ada mint maga VII. Gergely képes volt. Az idő általános viszonyaitól igen nagy mértékben segélve, ő a pápai hatalmat fényének legmagasabb fokára emelte. A német császár (VI. Henrik) ugyanazon évben halt meg, melyben az ifjú (harminczhét éves) Incze választatott. Egy gyermeknek (a Hohenstaufenek közőli II. Fridrik császárnak) kelle a meghalt császár utódjának lenni; Németországban ennek ellenszegűltek, mert nem kelle nekik «regensség» és a korona birtokáért czivódtak; Német- és Olaszországban nem volt világi hatalom.

Ekkor Incze is elkezde munkálni. Róma városát egész tartományával együtt, mely mindeddig a német-római birodalom részét képezte, forma szerint magának tulajdonítá, arra kényszerítvén a császári præfectust, hogy az ő részére tegye le a hűbéri esküt, és az Ancona és Spoletóban levő német őrseregeket, hogy ezen helyeket hagyják el. Senki sem volt, ki ezen nyilvános bitorlást visszautasítani, vagy megtorlani képes volt volna. Az özvegy császárné, hogy fia számára legalább a siciliai birtokokat megmentse, haldokolva kérte a pápát, esengő kifejezésekben, adná a nápolyi és siciliai királyságot, mint saját hűbérét, az ő magzatának, a világi fejedelmek, némely egyházi dolgokban már II. Urbán pápa által elismert jogának helybenhagyása mellett (oly föltétel, melyet az egyház feje nem teljesített, sőt az előbbi szerződéseket is, önkényleg feldöntötte és megváltoztatá); egyszersmind pedig Inczét fia gyámjává nevezte.

Incze nemcsak uralkodott tényleg két Sicilián, hanem a cseh, bolgár, oláh és arrogóniai herczegeket királyokká emelte; a sváb Fülöp és IV. Ottó közti viszálkodásban, a német koronát ez utóbbinak adta; és később midőn nem mutatkozék irántâ eléggé engedelmesnek, ismét letevén őt, székébe a közben fölnevekedett II. Fridriket, annak nevezetes engedményei mellett, helyezte be; s ama nyo-

morú angol királyt (ország nélküli Jánost) egy interdictuma által kényszeríté az országot mint adóköteles hűbért a pápától elfogadni; Auguszt Fülöp franczia királyt egyházi átok alá vetette, és általában világi dolgokban úgy mint egyháziakban, határtalan önkénynyel intézkedett.

Igyekezett ő az egyházi hatalmat rendkivül kiterjeszteni és maradandólag, szilárdan a pápa kezeiben központositani. Sokféle eszközök szolgáltak neki e czélra. Már előtte a canonisatio, a meghaltak szentekké avatása, a pápa kizárólagos jogának nyilváníttatott.* Ő a fülbe-gyónást egyházi törvénynyé tette, mi az egyháznak oly hatalmat adott, minővel semmi vallásbeli egyház, mióta a világ áll, nem bírt volt. Továbbá ezen tételt állította fel: hogy a világi tekintély holdhoz, az egyházi naphoz hasonló; isten két világot helyezett az égre, egyiket nappali uralkodónak, másikat az éj társának; a hold nemcsak sötét test, hanem minél közelebb jő a naphoz, annál jobban elmerűl annak fényében, annyira, hogy végtére nem is látható; minél közelebb jő tehát a világi hatalom az egyházihoz, annál kevésbbé érvényes, mert a pápai hatalom sugáraiban el kell enyésznie. Azon képes beszédnek is, miszerint az egyház a püspök menyasszonya, Incze igen nagy hasznát tudta venni: ha a pap a maga egyházától eltávozik, hitvesétől távozik el, minthogy pedig a házassági elválás nincs megengedve, tehát ez oly bajos dolog, mely iránt csak isten vagy annak helyettese határozhat.

* Eredetileg a nép canonizált, szentnek (sanctus) nyilvánítván mindazokat, kiket különös tiszteletre méltóknak tartott; mert csak ily értelme volt eleinte e szónak. Aztán a püspökök éltek ezen joggal, megyéjökben s az általok nevezett szentek megyei (dioecesanus) szenteknek tartattak. II. Miklós pápa (993-ban) volt, ki első nyilvánítá egyetemi szentet (Ulrik nevű ágostai püspököt). VII. Gergelyről mondatik, hogy a püspököknek a canonizálást eltiltotta, ő maga gyakorolván azt synodusokban. Végtére pedig III. Jenő kizárólag maga élt ezen joggal.

Szinte így ezen bibliai tételből: ha a keresztények közt viszálkodás támad, határozzon iránta a község, ez állításra talált védokokat: senkinek sem szabad háborút viselnie a pápa megegyezése nélkül, ki a keresztényi község összeségének képviselője.

Fő fegyvere Incze pápának az *interdictumok* voltak, melyeket egész tartományokra rámennydörgött. Ezek következtében minden istentiszteletnek meg kellett szűnnie; «az oltárok díszítményei leszedettek; a szentek szobrai feldöntettek; minden keresztek a földre hányattak; a harangozás tiltva volt; a szentség nem osztatott ki; egy halott sem temettetett pap által megszentelt sírkertbe; ének és imádság nélkül, «szentetlen» földbe takartatott; házasságok nem az oltár előtt, hanem a temetőben áldattak meg; egyik embernek nem volt szabad a másikat az útczán köszönteni; mindennek hirdetni kellett, hogy az egész vidék átoknak vidéke.»

Micsoda benyomást kellett ennek a nagy tömegre tennie, mely akkori időben tudatlan volt s az isteni tisztelet külsőségeit legfőbbnek tartotta, s azt hivé, hogy a szertartásoktól függ az idvezűlés vagy pokolbeli gyötrelem.[1] Erősben mint bármi más által lázasztatott fel ennél fogva a nép a maga fejedelmei ellen, mint a kik e névtelen szerencsétlenség eszközlői és okai valának.

A kolduló szerzetesek is, kikkel Incze elönté egész Európát, igen nagy segedelmére voltak czéljaiban. Püspökök, vagy benedeki szerzetesek nem lehettek közönyösek a fejedelem kegye vagy neheztelése iránt, a kolduló szerzetesek ellenben, semmi veszteni valójok nem levén, a pápának bármely szeszélyére ellenszegűltek a fejdelmeknek.[2]

Utolsó és fő, csaknem legnevezetesb alkotmánya Inczének a «szent inquisitio» volt, amaz eretnek-törvényszék,

[1] Spittler szavai.
[2] Spittler.

mely közvetlenül a pápa alatt állott, az eretnekeket és tévelygő hitűeket mindenütt felkutatá, azoknak élete és vagyona felett itéletet mondott, kizárásával minden fölebbvitelnek, a feloldók neveit elhallgatva őket megjutalmazá, és végtére a gyanúsakat nemcsak bezárá és megbüntette, hanem az embereket általában odáig vitte, hogy a hites társak egymást, gyermekeiket, szüleiket, barátjaikat, jóltevőiket is bevádlák. — Tartozunk egyébiránt az igazságnak avval, hogy megmondjuk, miképen az inquisitio csak Incze után emelkedett a maga legnagyobb irtózatosságaira.

Ezek után megfogható lesz, mi módon emelhette ezen pápa hatalmát odáig, hogy a fejedelmekhez, névszerint a német császárokhoz, úgy szóljon mint hűbéreseihez, és a püspökökkel úgy bánjék mint házi cselédeivel, s azoknak méltó létét úrilag megvizsgálván, mielőtt hivatalaikban megerősítené.

VII. Gergely a synodusok iránt még némi tekintettel volt és legerőszakosb tetteit azok helybenhagyásával ügyekezett megerősíteni, Incze ellenben ezen korláton is túl tevé magát, és arra, hogy egyház-gyülekezetben Lateranban (1215.) az egybegyült püspököket oly kevésre méltatá, hogy még csak tanácskozni sem engedé őket egymás közt: némán kelle nekik kivánatait aláírni. A fülbe-gyónás és transubstantiatio tana itt nyiváníttattak egyházi szabálynak.

Incze volt az első pápa is, ki keresztények, az állítólagos eretnekek ellen forma szerinti kereszthadat viselt: t. i. a szerencsétlen albigensesek ellen. És mivel toulousei Rajmund gróf ezen egyház híveit nem akarta a pápa utasításai szerint üldözni, a pápa a nevezett fejedelmet egyházi átok alá vetette, és országát elajándékozá montforti Sciron grófnak, ki ama meggyőződéséhez hű népet ezerenként mészárolta.

Incze hatalma nem aludt ki az ő halálával, hanem fenmaradt utódaiban, kikben azonban annyi cselekvőség

és körültekintés nem volt. A korszellemnek tulajdonítható, hogy e hatalom lassanként némileg csökken egyes dolgokban, ámbár egészben még mindig igen nagy maradt. III. Honorius pápa (1216—1227) egy decretumában excommunicatio büntetése alatt eltiltotta Párisban és környékén a római jog tanítását azért, mert a világi tanítók homályt vetének a kolostori iskolákra (ugyanekkor Bolognában, Montpellierben, Toulouseban szabad volt a római jogot tanítani.) — IV. Incze (1251—1254) ezt állítá fel: Krisztus nemcsak papi, hanem királyi hatalmat is alapíta, és szent Péternek a földi és mennyei birodalmak kulcsait adta, mint ez a több kulcsokból átlátható. VIII. Bonifácz (1294. körűl) mondja aztán (ezen bullában: Unam sanctam in Extr. com. V. 8.): «A ki tagadja, hogy szent Péter hatalmában a világi fegyver is bennfoglaltatik, az rosszúl érti az úrnak szavát, ki ezt mondja: dugd kardodat hüvelyébe. Mind a két kard tehát, a szellemi és világi, az egyház hatalmában bennfoglaltatnak. De egyik kard a másiknak kell hogy alávetve legyen, és a világi hatalom a papinak.» XXII. János (1314—1334) decretumai szerint a kormányköz (interregnum) alatt Németországban minden hatalom a pápára megyen át, kinek sz. Péter személyében isten a világi és egyházi birodalom jogait adta volt.* — Ez időben a pápáknak iszonyú jövedelmeik folytak be a legtávolabb országokból. Az akkori angol parlament nyilvános tudósításai szerint a tizennegyedik században, Rómába ötször nagyobb pénzösszegek folytak be, mint a mit a király (az ország kormánya) kapott.

«Nem mindig, így hangzanak magának Görresnek (kit a németek ultra-katholikusnak neveznek) szavai, nem min-

* Tudva van, miképen 1700-ban I. Fridriket a pápa nem akarta porosz királynak elismerni, mivel királyi méltóságot csak pápa adhat, s az ezen régi királyi széket nem adhatja «akatholikusnak.» Tudva van, miképen a pápa nemcsak a westphaliai, hanem a bécsi békekötés ellen is óvást tett.

dig voltak nagy kormányzói az egyháznak; gyakran a vétek is pöffeszkedett a pápai széken; földi gyönyörök: fukarság, uralkodói vágy és minden megalacsonyító kicsinyes vétek uralkodott ott, és kártékonyan terjedve el az egészre». Azonban gondolkodó és értelmes ember ezeket sem a vallásnak, sem az egyháznak nem fogja tulajdonítani, hanem egyes emberek gyarlóságának, szenvedélyeinek.

A pápaság egyébiránt hatalma legfensőbb fokáról alászállott volt, midőn szép Fülöp azt vitte ki, hogy az egyház fejei Francziaországban (Avignonban) lakjanak. Apró személyes czivódások a nevezett király és VIII. Bonifácz között, mielőtt még ez pápává választatott volna, lehettek sajátképeni okai a dolgok eredménydús átalakulásainak. Az egyház feje eltiltá a papok adóztatását, a király ellenben a pénznek külföldre (tehát Rómába is) kivitelét. Erre kölcsönös nyilatkozások következtek kikeresett pórias és durva szidalmakkal, mindkét részről. — Ily pápa-választáskor (VIII. Bonifácz halála után) Fülöp ki tudta vinni, hogy oly egyházi személy választatott, ki neki megigérte a francziaországbani lakást (V. Kelemen 1309.). Most kezdődött a pápák úgynevezett «hetven éves babyloniai fogsága» Avignonban (1376-ig évig). Az egyház feje azon helyzetbe jutott, hogy a király akaratának kénytelen volt engedni, s neki mindenekben kedvében járni. Magának a gazdag, s épen e miatt a királytól üldözött templomrendnek megsemmisitését, sőt a templomvitézek gyilkoltatását nemcsak el kellett nézni a pápának, hanem még helyben is hagynia, és ezért neki is rész juttatott a zsákmányból.

Mostantól fogva általában jövedelmeik szaporitásán ügyekeztek a pápák, annál jobban, minél kisebb hatalommal birtak a régihez képest; a papi hivatalok árulása, bűnbocsátási díjak, annaták, a megürült püspökségek jövedelmei, mind ezen időszakban emlitendők (Angliában egy időben csak két honi püspök volt, minden egyéb püspöksé-

gek római udvari embereknek adattak pénzért). Ezekhez járultak a tizedek, hűbérek, ajándékok stb. XXII. János pápa minden eszközt használt jövedelmei növelésére és halálakor 33 millió értékű vagyont hagyott maga után.

A franczia király és pápa közötti viszálkodásban az elsőbbik két új fegyvert használt: ő az emelkedő *tudományos mivelődést* és a *polgárságot* is bele tudta húzni a harczba. T. i. a világiak általi tanítást pártolá a kolostorbeliek nevelése felett, és a párisi egyetemet, mely igen késznek mutatkozott a pápai iratok elleni tudományos harczra, a mi nem is maradt siker nélkül. De ennél még fontosabb volt, hogy a király a pápának azon ügyekezete ellen akarva hatni, miszerint a király alattvalóit az engedelmességi eskű alól feloldozta, a harmadik rend érdekeit vonta a magáéiba. Általában pedig nem annyira a királyok, mint a parlamentek voltak azok, melyek a pápák igényeit visszautasítgatták. Így történt névszerint Francziaországban, így még inkább Angliában. Parlamentjének köszönhette Anglia, hogy I. János óta a pápának fizetni kellett nyomasztó hűbéri adótól megmenekedett, mi azon időszak óta szűnt meg, midőn ezen gyülekezet (1367-ben) szilárdan kinyilatkoztatta, hogy a királynak nem volt joga az ország függetlensége iránt rendelkezni.

Visszatérvén a pápa Rómába, régi hatalmát nem volt képes többé helyreállítani. Az egyház fejeinek erkölcsi hatalma mindig jobban és jobban csökkent. Az egyházi átkok nem voltak oly rettentőek mint azelőtt. Ehhez járult, hogy magában Rómában forradalmak keletkeztek, ötven évig tartó forma szerinti szakadás (schisma) és felekezetesség az egyházban, pápák és ellenpápák voltak, és néha egyszerre három pápa is. A pápaság benső állapota maga, valamint a világ külső alakulásai mindig jobban készítének előre egy nagy változást és megrázkódást az uralkodó egyházban. Ezekről azonban az újabb korbeli

állapotokról értekezően fogunk szólani, névszerint a reformatió jellemzésében.*

* Hogy a pápák történetét egy áttekintésbe lehetőleg összefoglaljuk, azt egész az újabb korig ábrázoltuk. Most a többi nevezetes történeti eseményeket adandjuk a korábbi időkből, melyeket szinte mindig egy-egy képben ügyekszünk ábrázolni, habár egy kép néha különböző időszakokat foglal is magában.

NÉPEK VÁNDORLÁSA, KERESZTHADAK ÉS KÖZÉPKOR.

(Schiller után.)

A társasági alkotmánynak újabb rendszabása, mely Európa s Ázsia által éjszakon alkotva az újabb népekkel a napnyugoti királyság romjain hozatott be, szinte hét század lefolyta alatt elég időt nyerhete magát ezen új, ezen nagy nézőszínen s új szövetkezések között megpróbálni, jó és rossz oldalainak mindenikét kifejteni, s különböző minden alakjain és változatin keresztülfutni. A vandalok és svévek, alánok és gótok, herulok és longobardok, frankok és burgundok stb. utódaik végtére már meghonosodtanak azon földön, melyet atyáik karddal vívtanak ki, midőn a vándorlás szelleme, a rablói lélek, mely őket ezen új hazába vezette volt, a tizennegyedik századnak folytában más alakban s más ösztönrúgók által bennök ismét feléledett. Európa délnyugoti Ázsiának visszaadá most a pusztításokat és népözönt, melyeket hét század előtt ezen világ éjszaki részétől venni s eltűrnie kellett, azonban igen hasonlatlan szerencsével; mert valamint a barbár népeknek temérdek vérözönbe került vala Európában örök királyságokat alapítani; szinte oly áldozattal kellett most keresztyéni utóiknak néhány várost, néhány erősségeket Syriában megvenniök, hogy azok két századdal később ismét elveszendők legyenek.

A balgatagság és dühösködések, melyek a keresztbadak tervét szülték, az erőszakoskodások, melyek annak kivi-

telét nyomban követték, a jelen által elfoglalt szemet nem igen vonhatják magokra. Ellenben, ha tekintjük ezen történeteket összefüggésben az előttök lefolyt, s utánok következő századokkal: akkor az ő származatok eléggé természetesnek fog látszani arra, hogy bennünk csudálatot gerjeszszen; következéseiben eléggé hasznosnak, hogy visszatetszésünk egy valamely egészen más érzeménybe fel ne oszoljon. Ha okait tekintjük, úgy ezen keresztyéni hadküldemény a szentföldre oly egyszerű, oly szükséges szüleménye a maga századának, hogy bármely gyakorlatlan is, kimerítőleg elébe állíttatván ezen történetek históriai præmissái, önkényt reá fogna bukkanni. Ha következéseit nézzük, fogjuk észrevenni az első világos lépést, mely által a vakhit önnön maga kezdi a rosszakat megjobbítani, melyeket századok óta az emberi nemnek okozott, s talán nincs históriai probléma, melyet az idő tisztábban megfejtett volna, mint az, melylyel a genius, ki a világtörténetek fonalát szövi, magát az emberi okosság előtt oly nyugtatólag kimentette volna.

Ama természetlen s erőbágyasztó nyugalomból, melybe Róma minden népeket, kik felett magát uralkodóvá tevé, elsűlyesztett; ama szolgai puhaságból, melybe egy számos emberviläg munkáló erejét elfojtotta volt, szemléljük az emberi nemet, a középkornak határt nem ismerve zajló szabadság-ösztönéből vándorlani, hogy a két szertelennek boldog középpontján nyugodhassék, s a szabadságot renddel, a nyugalmat munkálattal, különféleséget egybefüggéssel jótevőleg egyesítse.

Egyike a nehezebb kérdéseknek, ha ezen szerencsés állapotot, mely bennünket jelennen örvendeztet, melynek közeledését mi legalább bizonynyal hiszszük, az emberi nemnek hajdani virúló létéhez képest nyereség gyanánt nézhetjük-e, s ha mi Róma és Görögország legszebb korához képest jobbúltunk-e valóban? Görögország és Róma nagy görögöket s nagy rómaiakat nevelt, — de a nemzet soha, még legvirítóbb korában sem emelkedhetett fel nagy

emberekké. Vad kietlenség volt az egész világ az Athenabélinek Görögországon kivül s ezt ő még boldogságai közzé is számlálta. A rómaiak önkezeik által bűnhödtek, minekutána urodalmoknak egész nézőszinén egyebet római polgárnál s római rabszolgánál nem hagytanak. Státusaiknak egyike sem osztogathat római polgárjust; de a helyett oly javat bírunk, melyet, ha római akart maradni, római polgár nem bírhata, s ezt oly kézből bírjuk, mely nem vette el mástól, mit egynek adott; s a mit egyszer adott vala, többé vissza nem veszi. Nekünk tudniillik emberi szabadságunk van; oly vagyon, melynek — bármilyen különböző a római polgárjustól — becse annál inkább nevekedik; minél többen osztakozunk véle, mely semmi kormányalkatnak változékony nemétől, semmi státusingadástól nem függve, az igazságnak józan és rendületlen alapjain nyugszik.

A nyereség tehát nyilván van, s a kérdés egyedül az volna, ha a czélhoz nem volt-e közelebb út is? s e hasznos változás nem fejthette-e ki magát kevésb erőszakkal a római státusból, s ez emberi nemnek szükségképen kellett-e ama gyászos időszakaszt, a negyedik századtól egész a tizenhatodikig keresztülfutni?

Józan okosság anarchiai világban nem lehet tartó. Mindenkor öszvehangzásra törekedvén, veszélynek teszi ki magát inkább a rendet szerencsétlenül védeni, hogysem egykedvűleg nélkülözni.

Szükséges feltétele volt-e a népek vándorlása s az ezt követő középkor szerencsésebb korunknak?

A dolog felett Ázsia adhat néminemű világosítást. Miért nem virúlt fel nagy Sándor táborozása nyomában egyetlenegy görög szabad státus is? Miért van China szomorú állandóságra kárhoztatva, hogy örök gyermekségben aggjon el? Mert Sándor emberiséggel hódoltatta meg a népeket; mert az ő kisded görög csoportja elenyészett a nagy király milliói között; mert a mandsuk csordái China iszonyú térein észrevétlen eltűntenek. Csak embereket győztek

ők meg, törvény és szokás, religio és státus sértetlen maradtak. Despoták által elnyomott státusokra nézve nincs egyéb szabadúlás a végenyészetnél. Kímélő győzők csak gyarmatosokkal nevelik, táplálni a sínlődő testet, s nem tehetnek mást, mint hogy a betegséget megörökítik. Hogy egy mételyes tartomány, egészséges győzőjét meg ne mérgezze, hogy a német Galliában rómaivá ne fajúljon, miképen a görög Babylon falai között persává: azon formának kelle szétromboltatnia, mely az ő utánzói szellemének oly veszélyes lehetett vala, s az új nézőszínen, melyre most lépett, minden tekintetben erősebb félnek kellett maradnia.

Megnyilik Scythia vadonja s napnyugoton egy sivatag fajzat torlódik ki. Pályája vérrel jelelve, megette városok sűlyednek hamuba, s az emberi kéz műveit s a föld termékét egyenlő dühösséggel tapodja szét. Döglelet és éhség pótolják, mit tűz és vas elmulasztának, de az élet egyedül azért enyészik el, hogy helyette egy sokkal szebb virúljon ki. Nem számláljuk a holtakat, melyeket rakásra halmozott, nem a városokat, melyek hamuba dőltek, szebben lesznek ők felkelendők a szabadság kezei között, s egy jobb fakadéka az emberi nemnek fogja őket lakozni. Minden mesterművei a szépségnek és pompának, bujaságnak és elfínomodásnak semmivé válnak; drága emlékek, melyek az öröklétnek emeltettek, porba sűlyednek, s egy balgatag önkény áskál a józan rend intézetin; de közepette még ezen vad zajongásnak is kitetszik a rendelő kéz, mely az előkor kincseiből a születendő emberi nem számára kiválasztatott, s észrevétlen szabadúl meg a jelenidő mindent szerteromboló haragjától. Egy sivatag homály terjed most el a pusztulásnak ezen tág mezején, s csábító ingerrel nem bír többé, nem ellenállással, elnyomorúlt, elbágyadt maradványa lakóinak egy új hódoltató szemei előtt.

Tágas tér maradt most a szinen, s egy új emberfaj, mely frissítő gyarmatjáúl a kimerült napnyugotnak éjszak

erdeiben nevekedett, századok óta csendben s önmagától nem tudva bírja azt. Erkölcsei durvák és vadak, azok törvényei is ; de tiszteli ő durva módjában is az emberi természetet, melyet fínom rabszolgáiban az egyedül-uralkodó nem becsűl. Hábortalan elmével s meg nem kísértve az adománytól, melylyel a meghódolt római kínálja, hív marad a frank saját törvényéhez, mely által győzedelmes leve, kevélyebb és bölcsebb, hogy sem a szerencse eszközeit szerencsétlen kézeiből fogadná el. Hamvai felett a római pompának üti fel vándorsátorát, s lándsáját, mely főkincse a meghódolt földön s a bírói székek előtt szegezi ki, s maga a keresztyénség, ha egyébként békóiba kivánja a vadat vonni, kénytelen ezen rémítő fegyvert derekára övezni.

S íme, most eltávoz minden idegen kéz a természet fiától. Byzáncz és Massilia, Alexandria és Róma között széthányatnak a hidak, honába siet a félénk kalmár, s a tengereket bujdokló hajó árbocztalan nyugszik a révben. Egy folyamokkal s erdőkkel teljes sivatag, egy vad erkölcsök éjszakája hullámzik Európa torkolatjánál, s egy egész föld részét elzárja.

Hosszadalmas, nehéz s nagy emlékezetű háború kezdődik most; vad germániai szellem küzd egy új éghajlat gyönyöreivel, új szenvedésekkel, a példák csendes hatalmával, az összeomlasztott Róma hagyományaival, melyek még új hazájában is ezer hálókkal leselkednek utána, s jaj egy Klodion utódjának, ki Traján uralkodószékén magát Trajánnak véli! Ezer hangok riadnak fel a scythiai vadont emlékezetébe hozni. Uralkodás szomja és szabadság, dacz és állhatatosság, fortély és merészség keményen ütköznek egybe, az erő borzasztó törvénye visszatér, s századhosszat nem látni, hogy a párolgó fegyver elhűlne. Szomorú éjszaka, mely minden fejeket elsetétít, függ Európa felett, s csak néhány sugárok csillámlanak fel, hogy a hátramaradt homályt még rémítőbbnek mutassák. Úgy tetszik, az örök rend elfutott a világ kormányától,

vagy távolabb czélt űzve lemondott a mostani embernemről. De egy, a maga minden gyermekeinek egyenlő anya menti meg azonközben az elcsüggedő tehetetlenséget az oltár zsámolyánál, s a vas szükség ellen, melytől fel nem oldozhatja, megerősíti őt az önáldozat hitével. Az erkölcsöt az elvadúlt kereszténység oltalmába bízza, s a közép fajnak megengedi, hogy ezen ingadozó gyámbothoz támaszkodjék, melyet az erősbeknek ereje szétroncsol. De ezen hosszas háborúban együtt melegszenek fel státus és polgár; a német szellem hatalmasan védi magát a szívbilincselő despotismus ellen, mely a korán elgyengűlt rómait eltapodta. Elevenebb szökellettel foly a szabadság forrása, s győzhetetlenűl és teljes erőben érkezik a későbbi emberfaj azon szép századhoz, hol végtére az embernek és szerencsének egyesűlt munkája által vezetve, a gondolat világossága az eltökéllés erejével, a belátás a hősi tehetséggel párosúl. Midőn Róma Scipiókat és Fábiusokat nemzett, nem voltanak bölcsei, kik rényök czélját megmutatták volna; midőn bölcsei virágzottak, a despotismus a maga áldozatit megfojtogatta, s az ő megjelenésöknek becse az elgyengűlt században elveszett volt. A görög rény sem érte el a periklesi és sándori tiszta időpontokat; s midőn Harun a maga arabjait gondolkodni tanította, keblöknek tüze már elhűlt vala. Egy jobb genius volt az, mely az újabb Európára ügyelt. A középkori hosszas fegyvergyakorlat a tizenhatodik századnak egy egészséges, izmos fajzatot alkota, s az ész, mely most a maga zászlóját kiterjeszti, erővel teljes bajnokokat nevelt.

Mely éghajlat alatt hozta a fej a szívet lobogásba, s hol fegyverkeztette fel az igazság érzete * a bajnokot? Mely

* Vagy a mi annak tartaték. Nem szükség, úgy hiszem, mondani, hogy itt az anyag értéke, mely megnyeretett, nem jő számításba, hanem a kezdetbe vett munka nehézsége; nem a mű, hanem a reá fordított szorgalom. Lett legyen az akármi, mely miatt a kuzkodés támadt, az mindég a józan okosságért való

helyen, hanemha itt, tapasztaltatott azon csudatünemény, hogy a csendes vizsgáló elmélkedései az öldöklő csata hadi lármáivá váltanak legyen, hogy az önszerelem szava a meggyőződés erősebb szava mellett elnémúlt, hogy végtére az ember a legdrágábbat, a legnemesbért felszánni képes lehetett? A görög és római rény legfentebb szárnyalatiban sem emelkedett a polgári kötelességeken felül, soha; vagy csupán csak egyetlenegy bölcsben, kinek neve korának legnagyobb szemrehányása volt: a legszentebb áldozat, melyet a nemzet a maga hőskorában tett vala, a hazáért volt. Egyedül a középkor folytában szemlélünk Európában oly léleklobbanást, mely az észnek egy magasabb bálványáért a hazát is feláldozza. S miért egyedül itt, s itt is csak egyetlenegyszer ezen tünemény? Mert egyedül Európában, s itt is csak a középkor végén találkozott össze az akarat hatalma az ész világával, s egy még férfias emberfaj egyedül itt szállíttatott által a bölcseség karjába.

A históriának széles egész tartományában, a státusok kifejtődését az ész kifejtődésével igen hasonlatlan haladásban látjuk. A státusok egyévű növevények, melyek rövid nyár alatt elvirúlnak s a nedvek bősége miatt sebes rothadásba mennek át; a felvilágosodás lassú növevény, mely, hogy megérjék, szerencsés eget, gyakor ápolgatást és a tavaszoknak hosszú számát kívánja. Honnan ezen különbség? Mert a státusok szenvedélyekre vannak bízva, melyek minden kebelben gyújtványra találnak, a felvilágosodás ellenben az észre, mely idegen segédek által fejtődik ki; újabb s újabb találmányokra, melyeket az idő és esetek csak lassanként hordanak együvé. Mi sokszor virágzik s hervad el az egyik növevény, meddig a másik csak egyetlenegyszer is megérhetik! Mely nehéz tehát az, hogy a felvilágosodást a státusok várják, s a későbbi okosság a

küzködés volt; mert csak okosság útmutatása által fedeztetett fel a hozzá való jus, s egyedül ezen jus miatt forrtanak a viták.

korábbi szabadságot még meglelje. A világ történeteiben csak egyszer adta fel magának az előlátás ezen problemát, s mint fejtette meg, láttuk.*

Csak Európában vannak státusok, melyek felvilágosodottak, erkölcsösek és egyszersmind függetlenek is, egyébhol mindenütt vadság lakozik a szabadsággal, szolgaság a műveltséggel. De egyedül Európa is volt az, mely háborgó évezredeken vívta magát keresztül; s ez évezredeket csak az ötödik és hatodik századi pusztítás hozhatta elő. Az nem őseiknek vére, nem az ő fajzatjoknak charaktere, a mi atyáinkat az elnyomás jármától megmentette, mert az ő hasonlólag szabadon született rokonainak, a turkománok és mandsuk is meghajtották nyakokat a despotismus alatt. Nem európai földszín és az éghajlat, mely nekik ezen sorsot osztá; mert ugyanezen földszínén s éghajlat alatt szenvedték a brittek és gallok, a hetrurok és lusitá-

* Szabadság és kultúra, bár milyetén elválhatatlanúl legyenek a magok fő teljességében egymással egyesűlve, s teljességökhöz csupán ezen egyesület által emelkedve, nehéz őket mégis a magok eredetében összekapcsolni. Nyugalom a kultúra feltétele, s mégis a szabadságnak semmi sem veszedelmesb, a nyugalomnál. A régikor minden elfinomodott nemzetei kulturájok virágát önnön szabadságokon vették meg; mert nyugalmat az elnyomatástól nyertek. S épen azért vált romlásokra a kultúra, mert romladékony anyától vette lételét. Hogy az újabb népek ezen áldozattételtől megkíméltessenek, azaz: hogy nálok kultúra és szabadság egyesűljön, a nyugalmat egy egészen más úton kelle megnyerniök, mint a despotismusé. De egyéb út nem volt lehető, mint a törvények, s ezeket, a még szabad ember csak önnön maga alkothat magának, a mire csak a haszon átnézése vagy tapasztalása, az ellenkező balkövetkezéseinek fogja őt elhatározni. Amaz azt tette fel, a minek még jövendőben kellett történnie, és így egyedül a törvénytelenség balkövetkezései által kényszeríttethetik. De a törvénytelenség igen rövid tartékonyságú és sebes lépésekkel vezet az önkényes hatalomhoz. Mielőtt az okosság a törvényeket feltalálhatta volna, addig az anarchia rég despotismussá lehetett vala. Hogy tehát az okosság időt találjon magának törvényeket alkotni, a törvénytelen lételnek meg kellett vala hosszabbúlnia; s a középkorban ez történt.

nok a rómaiak jármát. A vandalok és húnok fegyvere, mely kímélet nélkül öldöklötte nyugotot, s amaz erős népfaj, mely a megtisztúlt nézőszínt magáévá tette volt, s egy ezer esztendejű háborúból győzhetetlenűl tért meg, – ezek voltanak a mi szerencsénk teremtői; s imígy találjuk fel a rendnek lelkét újra két legborzasztóbb jelenetekben, melyeket a história felmutathat.

Úgy tartom, ezen hosszas kicsapongást nem szükség mentenem. A históriai nagyobb epochák szorosban vannak egymásba fonódva, hogysem egyik a másika nélkül felvilágosíttathatnék. A keresztHadak története csak kezdete azon talány felfejtésének, melyet a történetek philosophusa magának a népek vándorlásában feladatva szemlél.

A tizenharmadik században lőn, hogy a világ geniusa, ki eddig homályban teremtve szőtt, a leplet félrevonta, hogy nagy munkája egy részét mutassa. A setét ködfátyol, mely Európa láthatárát ezer esztendeig borította, ezen időpontban foszladoz szét, és tisztább ég tekint le. A papi egyformaság és politikai egyenetlenség, hierarchia és feudalismus egyesűlt nyomorúságainak, meggyűlve és kimerűlve a tizennegyedik század lefolytánál, a maga legirtóztatóbb születésében, a szent háború lármái közt, magoknak kelle saját enyészetöket elkészíteni.

Egy vakbuzgalom nyitja fel ismét az elzárt napnyugotot, s a felnőtt gyermek kilép az atyai hajlékból. Elbámúlva pillantja meg magát az új népek közt, örvend szabadságának, örvend merészségének a thráciai Bosporusnál, elpirúl Byzánczban a maga vad ízletén, bárdolatlan, tudatlan létén, s megréműl Ázsiában a maga szegénységén. A mit onnét veve és haza hozott volt, mutatják Európa történetkönyvei; napkelet históriája — ha volna egy — meg fogná mondani, a mit ő ezekért ada és hátrahagyott. De nem úgy rémlik-e, mintha a frankok hőslelke még egy mulékony életet lehelt volna haldokló Byzánczba? Váratlanúl szedi a Komnenusokkal össze magát, s a néme-

tek egy rövid látogatása által felerősödvén, megyen e pillantat óta nemesebb léptekkel a halálra.

Megette a keresztes vitézeknek épiti fel hídját a kalmár, s a kelet s nyugot között újra feltalált köteléket, mely egy harczi szédület által mulékonyan kapcsoltatott össze, megállapítja, s megörökíti a még hatalmasb kereskedés. A levanti hajó ismét üdvözli jól ismert folyóit, s gazdag szállítványa szorgalomra ingerli a sóvár Európát. Nemsokára szükségtelen leszen neki a hetevénycsillag vezérfáklyája, s erős törvénynyel önmagában biztosan ereszkedik az ismeretlen tengerre.

Ázsia vágyai hazájába kísérik az európait; de itt saját erdei nem ismernek többé rá, s más zászlók lebegnek várai felett. Elszegényedvén saját hazájában, hogy Euphrát partjain ragyoghasson, végtére lemond függetlensége imádott bálványáról, a maga ellenséges uralkodó hatalmáról, és megengedi rabszolgáinak, hogy a természet jusait aranynyal váltsák meg. Önkényt nyújtja karjait a rabbilincs alá, mely őt ékesíti ugyan, de a soha meg nem szelidűlhetőt meg is szelidíti. Királyi méltóság emeli fel magát azonban, és a szántóföld rabszolgái emberekké válnak, s a pusztulás tengeréből támad fel egy termékeny ország, a nyomortól meghódítva — a polgári község.

Az maga, ki e vállalat lelke volt, s az öszves keresztyénséget a maga nagyságáért munkáltatta, a római hierarcha, látta reményeit megcsalva. Fellegkép után kapkodva keleten, nyugoton valódi koronát játszott el. Ereje a királyok gyengesége volt; az anarchia és polgárháború azon kimeríthetetlen fegyvertár, melyből mennyköveit szedte. Most is szórja még ezeket, — de most a királyok megerősített hatalma áll ellene. Az egyházátok, a mennyországtól elzáró interdictum, a szentelt kötelességektől felmentés nem oldja fel többé azon üdvös kötelékeket, melyek az alattvalót törvényes uralkodójához csatolják. Hatalomvesztett haragja hiába küzd az idő ellen, mely trónusát felépítette, s most arról levonja őt. A középkor e rémképét

babona szülte, a meghasonlás nevelte nagygyá. Bármi gyengék voltak gyökerei, oly gyorsan és ijesztőleg nőtt fel a tizennegyedik században, hogy párját nem látta egy időkor sem. Ki hitte volna a legszentebb szabadság ellenségéről, hogy a szabadságnak küldetett segédül? Midőn a királyok és nemesek közti küzdelem hevesebb lőn, az egyenetlen küzdők közibe állott, s feltartóztatta a veszedelmes eldöntést, míg a harmadik rendben egy jobb küzdő nőtt fel, a percz teremtményét felváltani. A zavar által gyarapodva, most a rendtől sorvadt el; az éj szüleménye eltűnt a világosság előtt. De eltűnt-e a dictátor, ki a megbukott Rómának Pompejus ellen segedelmére sietett? Vagy Pisistratus, ki Athéna pártjait megosztotta? Róma és Athéna a polgári háborúból szolgaságba mentek át — az új Európa szabadságba. Miért leve Európa szerencsésebb? — Mert itt egy tünedékeny phantóm tette azt, a mit ott a maradandó hatalom; mert egyedül itt találkozott kar, mely eléggé erős vala az elnyomatást gátlani, de gyenge azt gyakorlani.

Mi másként veteményez az ember, s mi másként hagyja őt a sors aratni? Hogy Ázsiát trónja zsámolyához kösse, hősfiai millióját áldozza fel a szent atya a saracénok kardjának; de ezekkel széke legerősb támaszait vesztette el Európában. Újabb jusokról s újabb nyerendő koronákról álmadoz a nemesség; s engedelmesebb szívet hoz vissza uralkodói lábaihoz. Bűnbocsánatot s paradicsomi gyönyörűségeket keres a jámbor zarándok a szent koporsónál; egyebet, és többet nyer, mint a mit magának ígért vala. Ázsiában találja fel újra saját emberi létét, s innét hozza magával európai rokonainak a szabadság magvait, — sokkal fontosb szerzeményt, mint Jeruzsálem kulcsai, vagy szögei a Megváltó keresztfájának.

NÉHÁNY VONÁS LORD CHATAM CHARAKTERÉBŐL.

Anglia ritkán volt nagy férfiak szűkében, de Anglia becsűlte is minden időben kitünő elméit. Eme boldog szigeten szabad tér nyílik a szónak és írásnak, a közvélemény ezen két hatalmas tényezőinek. Pedig ki nem tudja, mi ellenállhatlan hatású a közvélemény, mely Talleyrand szerint is «nagyobb észszel bír mint Voltaire, nagyobb észszel és hatalommal mint Napoleon, nagyobb észszel mint valamennyi miniszter, a ki volt, van és leend.» A szabadon nyilatkozó közvélemény buzdítója és jutalmazója egyszersmind Angliában a fejlődő elmének. Teljesen önzés nélkül nem születik ember, dicsvágy nélkül felette ritkán nagyobbszerű szellem. Mindkettőnek a közvéleményben nyílnak koszorúi. Az egykorúak elismerése és méltánylása kedvesebb jutalma a nemes, nagyratörő kebelnek az anyagi haszonnál, sőt amaz gyakorta eszközlője emennek is.

Az ó-világ két nagy nemzete, görög és római, is nagy tiszteletben és kitüntetésben részesíté férfiait, kik polgári vagy hadi, művészi vagy más pályán kortársaik közől kiváltak. S mely népnek volt annyi nevezetes férfia, mint Róma vagy Görögországnak? Az újabb népek közt a franczia, de még inkább az angol, tűnik ki e részben.

Anglia polgára, ha valamely kitünő szolgálatot tett hazájának, mindkét parlamenttől nyilvános köszönetet veszen; megyék, városok, társulatok, egyes polgárok hálalevelekkel, ajándékokkal tisztelik meg; nagy-tekintélyű

egyesületek nevezik tagjokká, ünnepélyes lakomák, melyeket a nép örömzaja emel, tartatnak tiszteletére; pénzek veretnek, szobrok állíttatnak emlékezetére. Mind annyi szép jutalmai a polgárerénynek, s oly varázserejű ösztönök nagy tettekre, hogy őket magok Róma büszke diadalmenetei is csak fénynyel és pompával, nem valódi értékkel haladják meg. Rodney admirálnak — miként Archenholz «England und Italien» czímű munkájában említi — azon fényes győzelmeért, melyet aprilis 12. 1782. Sz. Domingónál a franczia seregeken nyert, a két parlament köszönetet külde, fényes társaságok vendégelték meg, tiszteletére emlékpénzek verettek, a király pairré s ország bárójává nevezte, s a parlament maga s gyermekei számára 2000 font sterling évdíjjal ajádékozta meg. A nagy-hírű Wolfe tábornok halálát, ki Quebecknél a szerint, mint a görög Epaminondásról tudjuk, végezte dicsőséggel teljes hadi pályáját, az angol nép mai napig a legrészletesb körülményekkel el tudja regélni, s méltó fájdalommal emlékezik a dicső férfiúról, kinek valamint mindenki bámulta vitézségét, úgy egyszersmind rokonszenvvel volt iránta szeretetreméltó jellemeért. Szám nélküli efféle események bizonyítják, mint méltatja az angol nép kitünő férfiait. S ez lőn egyik nem csekély oka a többek közt Anglia fölemelkedésének a nagyság azon fokára, melyen még alig volt a földtekének egy nemzete is valaha. Egyes nagy polgárok alkotói a nemzet nagyságának, s nagy férfiak nélkül még egy nép sem emelkedett ki a mindennapiság köréből.

Anglia, miként említém, becsűli férfiait, s nem feledkezik meg senkiről, ki a hazának kitünő szolgálatot tőn, ezért oly számosak ott az ünnepelt férfiak, mert semmi nincs nemes érzelmű halandónak hizelgőbb, semmi nem tüzeli és buzdítja inkább a lelket magasra törekedni, mint nemzetének becsülése.

Azon férfiú neve is, kinek életpályájából itt néhány vonást rajzolni szándékom, egyike Anglia legünnepeltebb

neveinek. Pitt Vilmos — vagy hogy nagy-hírű fiától, az ifjú Pitt Vilmostól, megkülönböztessük — Chatam Vilmos azon emberek közé tartozik, kiket az angol óriásfajnak nevez. Ő Westminsterben született 1708-ban. Apja, Róbert, cornwalli falusi nemes volt, nagyapja Tamás, madrasi kormányzó, ki a franczia királynak azon híres gyémántot, mely maig is nevét viseli, 300,000 talléron adta el. Chatam apja nem volt vagyonos és fiának 100 fontnyi évjövedelemnél nem hagyott többet. Első neveltetését az etoni és oxfordi tanodákban nyeré.

Ifjúkora azon időszakba esik, melyben a toryk és wighek egymás elleni szenvedélyes villongása forrott, egyik egy, másik másféle kormányt óhajtván. A pápa iránti ellenszenvben s a franczia hódítás elleni gyűlöletben azonban mindkét párt egyet értett. Ezen gyűlölet a Francziaország elleni hosszas háború által, és XIV. Lajos önkényes kormánya miatt, még inkább élesedett, tápláltatva iskolák s egyházakban papoktól, kik félelmet s aggodalmat terjesztettek, miszerint a francziák segedelme által az elűzött királyi család s a katholika egyház uralma visszatérend. Eme gyűlölet képezé egy részét az angol nevelésnek, más részét pedig a hon s alkotmány, igazság és munka-szeretet, és erkölcsi szigorú fenyíték. Ezen kül benyomások közt fejlett ki Chatam, s már az ifjúban sejthető volt a leendő férfiú. Ő természetes méltósága és kellemes viselete által első pillantatra megnyert mindenkit. Beszéde, arczvonásai nemesek valának, s őt látni és hallani kellett egyszerre. Ifjúsága napjait leginkább a classicai hajdankor tanulmányainak szentelé. Elragadtatva olvasa a görög és római nagy népekről, s férfiakról, s azok tettei s irataival tölté el lelkét, emelte kedélyét.

Eleinte hadi pályára lépett. Rokonai zászlótartói tisztséget vásároltak számára. De kevés hajlama volt ezen pályához ; s a zászlótartó korának első állodalmi férfiává képezte magát. Minden idejét, melyet egészsége — mert köszvényben sínlő volt — és ügyvédi állása engedett, a

régi Hellas és Róma viszonyainak és hőseinek tanulására szánta, kik hazájokat szó és tettel dicsőítették. Ezeknek boldog kora és közügye lebegett szemei előtt, midőn hona fölemelésére gondolt.

1735-ben Old Sarum városa képviselőjévé választván őt, az alsóházban az ellenzékiek közt foglalt helyet. Itt mély belátása, szabad, félni nem tudó lelke, szónoki ereje s önzetlenűl lángoló hazafisága által köz figyelem s beszéd tárgya lőn. Walpole Róbert állott ekkor a kormány élén, kinek nézetei épen nem voltak olyanok, hogy Chatam helyeslését megnyerhették volna. Midőn a walesi herczegnek szász-góthai herczegnőveli házassága jött vitatkozás alá, Chatam védelmére kelt, és kedvezőleg nyilatkozék, s e miatt a hálás trónörökös őt kamarásává nevezte. A ministerium, mely más véleményben volt, ezért igen felindúlt ellene, s nem tudván őt egyébként megbosszúlni, kényszeríté zászlótartói hivatalának letételére. A gyűlölt kormány ezen bánása még inkább nevelte a népnek irántai szeretetét. Ez időbe esvén a spanyolországi háború, a ministerium élesebb rendszabályokat akart behozni a gyalázatos matrózfogdosás iránt. Chatam szónoki tehetségének egész erejével ellenszegűlt, mire Walpole, elkeseredvén ez ifjú ember vakmerészségén, kiönté rá epével teljes gúnyait. Chatam nem döbbent meg a hatalmas ministertől, Nyomorúnak nevezte őt, ki látva tévedései kártékony hatását, azokat újakkal tetézi, s ő, kinek korlátozottságát a kor csak merevenebbé teszi, nem érdemli meg, úgy mond, hogy ősz hajai a megtámadástól kíméltessenek.

Bár a közvélemény Chatam mellett nyilatkozott volt, mégis Walpole kormánya megbukása után, nem juthatott ministeri állomásra, mert nem bírta a király kegyeit. De ő nem volt azon férfi, kit könnyen el lehetett rettenteni; minél ellenségesb indulattal volt iránta a kormány, annál szorosabban csatlakozott a néphez s annak ügyéhez, s lemonda kamarási hivataláról is. 1744-ben vagyoni álla-

potja is javúlt, mert özvegy Marlborough herczegné végintézetében 10,000 font sterlinget hagyományozott számára, mint magát kifejezte, személyes érdemeinek tisztelete jeléűl, s mivel oly nemes önzetlenséggel tartá fenn a törvények tekintélyét s az ország romlásának ellene munkált.

1756-ban a newcastlei herczeg alatt új ministerium alakíttatván, abban Chatam is foglalt helyet, de hivatalát nem sokáig vitte, mert társaiétól különböző nézetei voltak, s a király némi egyéni szándékainak is ellenszegűlt, miknek következtében állomásából elbocsáttatott. Azonban mind szándékai tisztasága, mind elméje rendkivüliisége által annyira megnyerte s bírta volt a nemzet szeretetét, hogy a népnek köz kivánatára s Angolország másik nagy férfia és szónoka, a nemes Fox befolyása által a király újra megbízta őt ministeri hivatallal, és a kimaradt Legge helyébe kincstári cancellár lőn. «Sire, így szólt Chatam a királyhoz, ajándékozzon meg engem bizalmával, s én meg fogom azt érdemleni.» A király válaszolt. «Érdemelje meg ön bizalmamat, s meg fogja azt nyerni.» Chatam nem úgy értette e szavakat, mint a király akarta volna. De soha sem érdemlette még meg senki ura bizalmát jobban, ha az valódi értelemben úr volt.

Ő jún. 29. 1757. lépett a kormány élére, s azonnal kitűnt rendkivüli tehetsége egész hatalmában. Most bizonyítá be, mit tehet az, kinek ereje s akarata van, ki czélját ismeri, mely úton törekednie kell, s ismervén az ahhoz vezető utakat is, szilárdsággal bír ezen útakon járni. Ő volt most a kormány lelke. Sebesen elébe vágott Choiseul franczia minister minden számolásainak. Lángszava kihangzott a parlamentből egész Anglián keresztül. Új fiatal erő mutatkozott az elaggott kormányban, s a nemzet, minden tehetségeit felajánlá egy ily kormány segedelmére, mely bizalmát bírta. Németországban a hétéves háború erélyesen folytattatott, s a porosz király évenkénti pénzöszveget kapott segedelmül. Az angol hajóhad alig

felényi erővel megverte és szétüzé a francziát. Oly túlerővel folytattatott a háború, hogy Choiseul Madridba ezt írná: «Francziaországot nem tekinthetni többé kereskedési hatalomnak. Neki sem künn, sem honn nincs hitele. Mi nem vagyunk húsz milliót előteremteni képesek, a nélkül, hogy a kamatfizetést felfüggeszszük, ebből pedig forradalom törne ki.» A spanyol király ajánlotta békítő közbenjárását, de Chatam visszautasítá azt, mondván, hogy nincs idő békére gondolni. Angliának még nagyobb hódításokat kell tennie, hogy kereskedésének teljes kifejlődést szerezhessen. Az álladalmak háborúk által lettek hatalmasokká; így tevé magát Francziaország is nagygyá, s a jelen háborúban Anglia jogszerűleg gyengíti és alázza meg versenytársát. Ő nem akarja minden hódításait megtartani, azonban ügyét nem választhatja el Poroszországétól, s a spanyol közbenjárást el kell utasítnia, mert az az amerikai franczia gyarmatok sorsa iránt több békétlenséget tanusít, hogy sem elfogulatlan közbenjáró lehessen. De az ezen szavakban kifejezett czélok elérése sokkal nehezebb lőn, midőn III. György király lépett a trónra (okt. 25. 1760), mivel ő német örökös tartományai iránti szeretetből békét óhajta, s mivel lord Bute kedvenczévé válván a királynak, a toryk befolyást nyertek, s a wigh ministerium feloszlása várathatott. Mielőtt Chatam a ministeriumból kilépne, a francziákkali békealkudozásokat teljesen megszakasztá. A király, ámbár nem volt vele egy politikai nézeten, becsülte őt, s midőn hivatalából kilépett, 3,000 fontnyi nyugdíjt rendelt számára, melyet halála esetére özvegye és legkorosabbik fia is megnyerendők voltak.

Hogy az alsóházból, hol a kormánynak veszélyes volt, elmozdíttassék, 1766-ban burtoni viscounttá és chatami gróffá neveztetvén, a felsőházban nyert ülést. Anglia népe ismerte érdemeit. London városa köszönő írást küldött hozzá és a Blackfriar-hidnál tisztelő felirás tétetett számára; az angol nép szabadsága palládiuma gyanánt

nézte őt. Már ekkor intette a kormányt, és tanácslá, hogy az amerikaiakkal kímélve bánjék. S midőn 1775-ben háborúra kelt a dolog, így szólott :

«A történettudomány mindig kedvencz tanulmányom volt, s büszkélkedve, hogy angol vagyok, a görögök s rómaiaktól a hazaszeretet nagy emlékezeteit örömmel és készséggel vettem át lelkembe. Ennek következtében nyilvánítom most, hogy a szabadságnak amaz ünnepelt földén sem a nép, sem a tanács nem látszik előttem viseletében nemesebb és szilárdabbnak, mint a philadelphiai congressus. Ezen bölcs követek beszédeinek megfontolása után azt mondom, ministereink dicsekvő szavai és fortélyai épen oly tehetetlenek ily szellemek megalázására, valamint szigetünk ereje arra, hogy egypár ezer fölfegyverzett hesseni rabszolga segedelmével egy országot lenyomjanak, hol a szabadság szenvedélye, az azt megalapító minden erényekkel mérhetlen nagy térek felett lehel. Vak ministerek! nem látjátok, hogy Amerikának Hambdenei és Sidney-i vannak? Az ellenszegülési szellem, mely azt ma lelkesíti, ugyanaz, mely eldődeinket tüzelte, hogy az önkény-követelte adót elhárítsák, miután hajdan rézlapra vésetett azon elv, miszerint Nagy-Britanniának semmi alattvalója meg nem adóztathatik, csak saját megegyezésével. Kívánjunk magunknak szerencsét, hogy a wigheknek, alkotmányunk szilárd alapja hű őreinek, kiáltása túl az Atlanti-tengeren viszhangzik. Nekünk hű wigheknek most még inkább meg kell ismernünk az angol-amerikaiakban testvéreinket, mint valaha. A mi dolgunk, folytonos előterjesztésekkel kieszközleni, hogy anyaföldjökkel kibéküljenek. Egy pillantatot sem kell elveszteni, hogy hozzájok közeledjünk. Ők még rémei lehetnek Franczia és Spanyolországnak és megszentetlenítő szövetkezéseket gátolhatnak; az nem ellenkezik dicsőségünkkel. Seregeink Amerikában még nem szenvedtek csatavesztéseket. . . . Látom a csodálkozást e szavaimon. Ministereink színlik, mintha a tapasztalatlan hon-

védtől nem félnének, én azonban igen félek a szabad emberek önvédelmétől. De mik tehát eszközei a kibékülésnek? Visszavegyük először az egyik, azután a másik határozatot? Nem, hanem vegyünk vissza mindent egyszerre, mi testvéreinket megalázza és bántja; mindenek előtt pedig a bostoni hadsereget távoztassuk el, melyet ott úgy is csak kudarcz látszik várni.» A kudarcz valóban be is következett gyorsan e beszéd után, mivel a parlamenti nagy többség a háború és ministerek mellett szavazott.

Gróf Chatam egyike volt a legnagyobb hazafiaknak, kiket a történetirás Anglia ministerei közt felmutathat. Oly férfiú, kiben a rendkivüli elme, a legnemesebb szívvel és határtalan honszeretettel volt párosúlva; vállalkozó, mindenek felett uralkodni tudó szellem, tele eszközökkel és nagy eszmékkel, és a legnemeseb eszmélettel oly korszakban, midőn a romlás, hazájában mint mirigy terjedett, s minden erény elenyésztével fenyegetett, ő erkölcsei tisztaságával tűntette ki magát. Soha sem volt még minister iránt oly általános bizalom ez országban, mint melylyel ő dicsekedett, soha oly egyezség király, parlament, és nép között mint az ő, fájdalom, csak rövid ideigleni dicsőséges kormánya alatt. Terjedt volna ez csak két évvel továbbra, úgy Anglia nem látott vala amerikai háborút, s a hatalom, dicsőség és virágzat oly magasságára emelkedik, melyekhez képest 1762-ki viszonyai csak árnyék voltak. 1760-ban a spanyolnak háborút üzenni az ő tanácsa volt, előre látván, miképen a spanyol udvar csak azt várja, hogy ezüsthajója — mely Amerikából évenként Európába hozta a drága érczeket — biztosságban legyen, s magát azonnal ellenségnek fogja bizonyítani. Fogadtatott volna el tanácsa, az az angol hatalmába esvén, a spanyolnak törvényt szabhatand vala. De a parlament elveté azt, és Chatam jóslata pontosan teljesűlt, mihelyt tudniillik az utolsó gálya a cadixi öbölbe szállott, sőt még azon nap, hogy híre Madridba ment, a spanyol, álarczát letevén, a háború kilobbant. Hasonló tanács vala,

hogy Amerikában minden franczia szigetek hódíttassanak meg, semmi vissza nemadatván. Így a teljesen semmivé tett franczia tengeri erő többé fel nem emelkedendett; de ez hasonlólag ellenkezőkre talált.

Közöljük töredékét egy beszédének, melyet 1762-ben mondott a parlamentben, nemsokára hivatala letétele után. Belőle látszik magas szelleme, és mély belátása, melylyel állodalmakat s embereket átlátni tudott.

«Anglia egész Oceán kulcsait tartja jelenleg kezében. Hatalma nagyobb mint bármely állodalomé Európában; még két-három táborozás, s minden végre van hajtva. Minek tehát e szünetek? Minek ellenségünknek időt engedni, hogy a béke alatt megerősödjék? Miért nem akarjuk mi nagyságunk munkáját bevégezni? — Európa, úgy mondják, gyanakodni kezd, s azon idegenség, melyet mi a béke iránt mutatunk, a még egyik pártra sem hajlott hatalmakat tartózkodókká teszi, s félő, nehogy egymás közt egyesűljenek. Mit nekünk Európa gyanakodása? A politika azt tanácsolja, mutassuk, mintha mi az effélét nem vennők észre, meddig az erőt felettök kezünkhöz nem ragadtuk; mihelyt ez megvan, a színlés felesleges. Van-e ok reá, hogy a neutrális hatalmak szövetkezését rettegjük? Nem vagyunk-e mi erősbek, mint valamennyi tengeri hatalmak összesen? Spanyolország épen alkalmas időben nyilatkozik ellenünk, vagy legalább azon időben, mely általunk leginkább használható. Ha ezen korona a neutralitást a háború elején töri meg, minket nagy zavarba ejthetendett; de ő várt, míg Francziaország tönkre jutott, s akkor jelenté ki, miképen mellé áll, hogy magát is megbuktassa. Ellenségeink jobb szolgálatot tesznek nekünk, mint min magunk tudnánk. Ha parancsolnók, hogy érdekünkben munkáljanak, nem munkálhatnának jobban. A háború folytatása egyedüli hatalmunkban álló eszköz arra, hogy a súlyegyent fentartsuk, s akadályozzuk, nehogy egy nagy hatalom Európát bilincsekbe verje. Francziaország tengeren le van verve, de nem szárazföldön is. Három éves béke

ezen országnak visszaadandja minden elvesztett erejét. Engedjünk a francziáknak ennyi időt, akkor ismét elülről kell kezdenünk. Mit segíthet rajtunk Amerika, ha Francziaországnak örökre el nem veszszük eszközeit nyugtalanítani? Mi már sok békekötéseket tettünk ezen koronával, s mit segített mind az rajtunk? Kényszerített új háborúkat kezdeni. A háborúk tömérdek költségeinkbe kerültek; ha nem kötünk hasznos föltételek mellett békét, úgy győzedelmeink által többet veszítendünk mint a mit nyertünk. Mi különös hasznot hajthat nekünk Canada a terreneuve-i halászat szabad és nyugodt birtoka nélkül? Mit nekünk átengedni akarnak, költségeink huszad részét sem teszi. A nép, mondják, békét óhajt; de tudta-e ezen nép valaha, mit akar? Ez beteg test, mely csaknem mindig eszelősködik; másnak kell helyette gondolkodni, mert ő nem képes. Nincs tehetségében, mondják, többé az adót fizetni; szinte így beszéltek a háború második évében és szinte így fognának, ha az még tíz évig tartana. Az ország, mondják, tönkre van téve; de nincsenek-e mind azok is, kik velünk harczolnak? És az országok nem azon arányban szegények vagy gazdagok-e, melyben más országok azok? . . . » stb.

Egy alkalommal a ministerek a sajtó és az írók ellen szigorúbb rendszabályokat indítványoztak, s a nyilvános szó annyira gyűlölt szabadságának hatalma komoly veszélylyel volt fenyegetve. Chatam felszólalt védelmére a szabadságok ezen legelsőbbikének, melynek ótalma alatt egyedül biztos minden egyéb szabadság. «Ily rendszabályok mellett, mond ő, milyeket ti ajánlotok, a legártatlanabbnak is rettegni kell életeért; holott a mi alkotmányunk azt kivánja, hogy minden angol lak saját lakójának vár legyen, bástyák és árkok nélküli vár; legyen bár az szalmakunyhó, mely körűl az egek viharai zúgnak, melybe a természet elemei berontanak. Mit az elemek tesznek, a király azt nem teheti, a királynak azt nem szabad merészlenie.»

midőn beteg állapotjában mankókon jelent is meg a parlamentben, s ülve szónokolt, soha sem voltak visszatetszők.*

Mint személyesűlt nemtője Brittanniának uralkodott e hatalmas szellem fejdelme akaratán, a parlament törekvésein, s az angol hadak vitézségén. Kormánya az ő akaratából állott. Minden többi ministerei alárendelteinek látszottak, nem mintha ő felettök önkényes hatalmat bitorlott volna, hanem mivel tiszta szándékát, mélyen látó elméjét mindenki ismerte, szívesen hódolt nézeteinek. Ama mindent merő, szilárd britt szellem, mely balgatag kormányok s nyilvános szerencsétlenségek hosszú lánczolata alatt csaknem lehanyatlott vala, mintegy újjá születék, mihelyt a sors ezt az erős kart a kormányra tette. Az ő intézkedései alatt Britannia köz dolgai bizonyos erkölcsi fenségben jelennek meg, s a nemzeti virágzat oly fényes

* Minden, habár kevéssé művelt, de szabad népeknél, már legkorábbi időkben némi hatalommá emelkedett fel a szónoklat, és befolyást szerze magának a közgyűléseken vitatás alá került tárgyak feletti határozatokra, mielőtt még a szónokművészet szabályai megalapíttattak volna. A legrégibb irat, mely e tárgy felől elméletileg szól, Aristoteles *Rhetorikája*, s ez már egy később kori munka, melyet gyakorlati nagy szónokok előztek meg: Perikles, Demosthenes, Aeschines. Így volt ez Rómában is. Előbb voltak szónokok, mint szónoklat szabályai.

A szónoklat csak szabad népeknél fejlődhetik ki. A görög s rómaiaknál korán nagy fokra emelkedett, de mihelyt e népeket zsarnokság igázta meg, teljesen lehanyatlott. Hol korlátlanúl sáfárkodó emberek, akár fejedelmi, akár papi öltözetben, parancsolnak, ott nincs szónokművészet. A franczia nép is az első forradalom óta dicsekszik nagy szónokokkal, kik között a legnagyobbakat a forradalom teremtette. Anglia régebben birván alkotmányos szabadságát, több kitünő elméket mutathat fel e tekintetben, mint bármely újabb nép. De Angliában sok kedvező körülmény is van a szónoklat kifejlésére. Ott a szónoki tehetség útat nyit minden polgárnak a legmagasabb állás elnyerésére. Bármi szegénynek szülessék valaki, ha ezen tehetséggel megáldatott, csak Britannia koronájára nem, másra mindenre lehet

pontot ér el, milyenben a római köztársaság legragyogóbb korai tündöklöttek. Alatta az angol egyetlenegy évben (1759.) a világ négy részeiben nyert diadalt. Úgy látszott, eleve nem volt barátja azon eszmének, hogy Németországba angol seregek küldessenek, mert ő Anglia egész erejét a tengeri háborúban kivánta volna használni. Fridrik király tettei azonban megmásiták politikáját, s azon azon alapra állíták, miszerint Amerikának Németországban kell meghódíttatnia. A porosz táborozásnak heves magasztalója volt, s szónoklatiban egymásra halmozta a képeket s szóvirágokat, melyeket olykor beszéde sebes folyamában nem eléggé szerencsésen választott.

Mindenektől elismert becsületessége, szabadelmű, szilárd viselete, a parancsnokok eszélyes megválasztása, melynél nem tekintett czímre, családra, rangra; nagy tevékenysége, melyet másokba is át tuda önteni; terveinek vakmerősége, melyeket okossággal és hidegvérrel gondolt ki, s hévvel és állhatatossággal hajtott végre, méltán tették őt nemzete bálványává. Európában s Amerikában szobrok emeltettek tiszteletére. Irlandban Cork városa állíta egyet,

reménye. Innen van aztán, hogy Angliában a szépművészet ezen ága még a pór által is tiszteltetik és gyakoroltatik. Ezen oknak köszönik az úgynevezett vitatkozó társulatok (Spouting Clubs) is lételöket, melyeknél a szónoklatnak alig képzelhetni jobb iskoláját. Ezekbe mindenkinek szabad bemenete s joga van a szőnyegre kerűlt tárgyhoz szólani. Bennök nem ritkán az ország köz dolgai felett, melyek a parlamentben előjőnek, hallhatni vitatkozásokat; hol kereskedők, kézmüvesek, tengerészek oly beszédeket rögtönöznek, melyek minister szájából is kitünők volnának, s az idegen, ki először láta ily gyülekezeteket, alig hitetheti el magával, hogy nem parlamentben van. Az angol parlament legnagyobb szónokai többnyire ezen társaságokban képzették magokat. A nagyhirű lord Mansfield itt adta első jeleit szónoki tehetségének. Swift, Goldsmith, Foote, Garrick, a humoristikus Sterne és sok száz nagy férfiai Angliának nem tartották illetlennek magokhoz ezen társulatok gyűléseiben szorgalmasan megjelenni.

mely 4,000 fontba került. Emlékpénzek verettek, egyik lapon arczképével, másikon ezen körirattal: «Azon férfiúnak, ki miután hazáját megmenté, szónoklata által a gyarmatokat is megtartotta volt.» Kávéházak, csapszékek, theakertek, utczák neveztettek nevéről. Minden házakban láthatók voltak mellszobrai mindenféle nagyságban, vagy arczképei. A szegényebbeknél rézbe metszett arczképei a legbecsesebb házi bútorokhoz számíttattak.

Francziaországnak századok óta nem volt oly veszélyes ellensége mint ő. Nem levén udvaroncz, francziák iránti idegenségét még béke idején sem rejtegette. Mert úgy volt meggyőződve, hogy e két állodalom érdeke egymás mellett meg nem állhat. Változhatlan elve volt Francziaország megalázása, mit ki is mondott a parlamentben, 1760-ban pedig a spanyol követnek, ki a francziák mellett szólt, ezen szavakkal: «Ettől el nem állok, míg a londoni Tower fegyverrel el nincs foglalva.»

A népnek irántai szeretete tette lehetséggé a néphadnak Angliában lehetetlennek látszó felállítását, úgy miként az akkori idő kivánta. Nevezetes és a maga nemében akkor különös intézet! *

* Eredete ezen intézetnek oly régi, mint Alfréd uralkodása, de szerfelett hiányos és később kellemes levén, századokon át nem használtatott, s magok az angolok semminek nézték, míg Chatam ujjá nem alkotta. A törvényhozásnak az volt szándéka, hogy hadsereget állítván fel az ország belsejében, az háború idején, mikor az állandó katonaság kivül a haza határain harczol, a hazát véletlen s előre nem látható veszélyek ellen ótalmazza. Minden megye önkénytesen az ország polgárai közül vállalkozott emberekből ezredet tartozik állítani. Ezen seregek hetenkint leginkább vasárnapokon néhány óráig fegyverben gyakoroltatnak; minden évben pedig a megye egyik nevezetesebb városában egy egész hónapra egybegyűjtetvén, gyakorlataikat nagyban űzik. E czélra évenkint Chatam idejében 130,000 font sterling kivántatott, de Chatam gazdálkodó rendszere szerint azontúl csak felének kelle egybehuzatnia, mely czélra 21,000 font sterling elég, mert zsoldjuk ugyan elég nagy, de az nem

1776-ban, midőn az amerikai háború sokakban aggodalmat gerjesztene, mindenek óhajtották, hogy ő a kor-

fizettetik ki máskor, csak fegyvergyakorlatok idején; kivévén a segédet, őrmestert és dobost, kik állandó zsoldban vannak. Tisztté senki sem lehet ezen seregeknél, kinek fekvő birtoka nincs. Minden rangfokozatra törvény határozza meg a jövedelem mennyiségét. Például: hogy valaki ezredes lehessen 500 font jövedelmének kell lennie. Azonban ezt úgy kell érteni, hogy 500 fontnál kisebb jövedelem zárja ki a polgárt az ezredesi hivatalból, nagyobb, bár mi magas számig, nem tekintetik akadálynak. Annak meggondolása, hogy ezen hadak nem külső politikai háborúkat folytatni, hanem mindenkinek családját, vagyonát, házi isteneit: a törvényt és szabadságot fogják védeni, számtalanokat tüzelt fel elannyira, hogy az ország elsőbb emberei, kiktől gazdagságok, korok vagy tisztségök miatt alig lehetett hadi szolgálatot remélni, magokat ezen polgári seregekbe íratták. Még azon a nemesi nagyravágyásnak kedvetlen törvény sem idegeníté el őket, miszerint senki ezredesi hivatalnál felebb nem emelkedik. Az egyesűlt ezredek és hadtestek parancsnokai a szárazföldi hadak tábornokai voltak, kiket a király nevezett ki. Minek nem csupán az volt oka, hogy az ilyenek nagyobb taktikai ismerettel birtak, hanem az attóli félelem is, nehogy az ország valamelyik nagya, tömérdek vagyonnal birván, egy hadsereg élén magát könnyen diktátorrá emelhesse. A nagyravágyás ily szűk korlátok közé szorítása oly kevéssé idegenítette el az angol nemességet ezen intézettől, hogy az inkább vetélkedve tódúlt e polgári zászló alá, s többet, kik előbb ország ministerei voltak, lehetett látni mint ezredeseit ezen hadaknak. Mi a hadfegy és gyakorlatokat illeti, azok az angol szárazföldi ezredekéitől nem különböznek. A szolgálati készség és buzgalom azonban a néphadban nagyobb. Természetes következése annak, hogy mindenki szabad akaratból és kedvvel szolgál, a szárazföldi seregek ellenben, valamint más országokban, meglehetős tarkán vannak összeállítva, s a tisztek az itt annyira megvetett szárazföldi szolgálatot nagyobb részint nem hajlamból vállalják el, hanem csekély szerencsekörülményeik miatt, mi a néphadban egészen másként van, hol az ország nagy és gazdag nemessége maga a személyes szolgálat által a hazafiságnak hódol. Ezen néphad nevezetes intézménye Angliának; ez egyszersmind őre is a nép jogainak és az alkotmánynak, mert az angol az állandó katonát a «szabadság sírásójának» nézi.

mányban részt vegyen. Jöttek felhívások hozzá ezen ügyben, s előleges igéretek, miszerint szándékai sokaktól támogattatni fognak. De hogyan léphetett volna ezen becsület s erényteli ősz oly társaságba, milyen akkor a kormányon ült? Felelete méltó volt magához: «Örömestebb szövetkezem a dögvészszel, mely most Sztambulban uralkodik, mint North ministeriumával!» A parlamenti üléseket azonban, bár beteges volt, el nem hanyaglá. Gyapotba burkolva mankókon jelent meg, s hatalmas ékesszólásával a ministerek lelkébe mennydörgött.

Végre Amerika ügyei oda fejlődtek, hogy Francziaország elismerte függetlenségét, s Angliában is sokaknál tetszést nyert azon vélemény, miszerint kereskedési engedményekért hasonlólag ismertessék el annak függetlensége. Chatam súlyos beteg volt, s nem vőn részt a parlamenti ülésekben, de azon véleményben volt, hogy Amerika függetlenségét, mely a készűlő Francziaországgal szövetkezett, nem kell elismerni. A richmondi herczeg ellenben indítványozá a függetlenség kimondását, és kifejté ez iránti nézeteit a felső házban. Ezen gyengeség fellázítá Chatam lelkét. Megjelent a parlamentben halálsápadt arczczal, lángoló szemekkel, fiára, Pitt Vilmosra, támaszkodva. A lordok egész gyülekezete megindúlva állott fel ez ünnepélyes jelenésnél. Elvégezvén Richmond beszédét, ő szólott:

«Utólszor jelentem meg ezen termekben, hol hazámnak javára és dicsőségére annyi hasznos határozatokat láttam hozatni, és most megjelentem nehéz aggodalommal, mely érzéketlenné teszen a fájdalom és közel levő halálom iránt. Mily távol vagyunk ama napoktól, mikor a régi világban rettegtek tőlünk, az újban pedig hódoltak előttünk! Mi zavarai által a sorsnak és önhibáinknak jutottunk oda, hogy ezen kamarákban oly indítványt kell hallanunk, miszerint Anglia Amerika feletti fenségéről mondjon le? Hálát mondok az égnek, hogy a sír nem záródott be felettem, mielőtt szavamat fölemelhetném ezen régi és

nemes ország szétszaggatása ellen. Óhajtanám, hogy bírnék erővel, hazámnak megmutathatni, mi fáradsággal s módokkal volna lehetséges ezen gyalázatot kikerülni; és csak arra vagyok képes, hogy önöknek megmondjam, mint lázít az fel engem, mily gyávaságnak tartom azt, hogy jogainkat feláldozzuk, és legvirágzóbb birtokainkat feladjuk. A nép, melyet oly sokáig rettegett a világ, most letérdel a Bourbon-ház előtt. Bármily határozat jobb, mint a kétségbeesés. Még egyszer feszítsük meg erőnket, és ha el kell esnünk, mint férfiak fogunk elesni.» Richmond kimondá óhajtását, hogy Chatam az eszközöket adja elő, mik által Anglia a háborút Amerika és Francziaországgal meggátolhassa, s kérdé, melyik angol oldandja meg ezen csomót, ha az ő szelleme nem képes? Minden szem Chatamre volt függesztve; mély hallgatás uralkodott, és Chatam szólni készült. Melle nagy benső harczot árult el, szemei az égre valának függesztve. S íme az elgyengült ősz ember egyszerre öszverogyott, s halottként vitetett ki a parlamentből. A gyűlés nem merte a tanácskozást tovább folytatni. Ez történt april 7. 1778. De lelkének vég fellobbanása új bátorsággal tölté be a népet, s a haldokló kivánsága szerint a háború folytattatott az amerikaiakkal, s a francziáknak a függetlenség elismerése hadüzenetül vétetett. Ezen parlamenti jelenés után Chatam még egy hónapig élt. Meghalt hayesi mezei birtokán, nem messze Kenthez, máj. 11. 1778. Róla méltán elmondhatni, hogy hazája dicsőségének védelmében halt meg. A derék lord Camden, meghitt barátja, vég pillantatiban ágya mellett állott. Miként Sokrates vég óráiban, úgy tanácskozott kitünő jellemű és rokonelvű barátjával a haza ügyeiről. «Kedves Camden, sóhajta fel a halállal küzködő, barátja kezét megszorítva, kedves Camden, mentse meg hazáját!» s pár percz múlva elszunnyadt benne az élet. Valamint a nép, úgy maga a királyi tanács is gyakran és sokáig érzette holta után, miképen a fenforgó ügyek feletti itélete és kedélyek feletti hatalma hiányzanak. Az angol családok

úgy gyászolák, mintha mindeniknek tagja volna. Ő házatyaként szívökre köté, miképen Anglia ereje a családi viszonyokban, a vallásosságban és szeretetben, az igazság, hűség és házi körben alapodik. Intőleg és elrettentőleg mutatta fel a rómaiak képét, azoknak családi megromlását, nyomorait és elbukását. Egykor e nevezetes szavakat is mondotta: «Rossz ministerek nem fosztják ugyan meg a királyt népe szeretetétől, de azt megtehetik, hogy a korona nem leend érdemes a viselésre.»

Erényeinek egyik legnagyobb tanúja, hogy évekig levén csaknem egyedüli ura Angliának, soha kevélységgel polgártársaira nem tekintett, magának kincseket nem gyüjte, s a nemzet vagyonával a legtakarékosabban gazdálkodott. Mindenek iránt szelíd, könyörülő, egyedül Anglia ellenségei iránt volt büszke és hajthatatlan. Egy Londonban lakó németnek a királynál némi keresete lévén, ügye miatt gróf Chatamhez fordúlt. Ő akkor még álladalmi titkár, a Pitt nevet viselte. Mivel a kérés kegyelmi ügy vala, Pitt őt a királyhoz utasítá, megtanítván, mit mondjon, mi okokat hordjon elő leginkább. Azonban még ezekhez kérelemlevélre is szükség levén, ez a nagy tekintélyű ember annyira leereszkedett, hogy annak elkészítését egy homályos s előtte teljesen ismeretlen egyén számára azonnal egyik titkárának parancsolná. Több efélét lehetne életéből idézni. -- Ajándékot elfogadni, magán cselszövényekkel segíteni, előtte ismeretlen dolgok voltak, és szegényűl is hala meg.

A parlament együtt volt, midőn halálának híre megérkezett. Lord North alig mérsékelheté magát, hogy öröme nyilván ki ne törjön. Mámorában kész javalója volt azon tervnek, melyet Chatam baráti indítványoztak, hogy mausoleum állíttassék számára, temetése a haza költségén tétessék meg, utódainak segédpénz adassék, a mi nélkül most talán minden angol nemesek közt a Chatam ivadéka volna a legszegényebb. Ellenmondás nélkül elfogadtatott minden, de a ministeri párt nemsokára meg-

bánta tettét. Az alacsony lelkek, kikben az erény is gúny volt, nemcsak nyilvános parlamenti beszédeikben kisebbíték Chatam érdemeit, hanem a parlamenti határozatot is eléggé aljasak voltak mindennemű eszközökkel gyengíteni.

London városa a mausoleumot Pál templomában kivánta felállítani, hol még akkorig nem volt. Iránta kérelemlevél is nyújtatott be a királyhoz ; de rá tagadó válasz ment, s az emlék a westiminsteri palotába tétetett. A közköltségen teendő temetés ünnepi pompákat vonzott volna maga után, miről a ministerek hallani sem akartak. Azon inditvány, hogy a parlament a temetésen jelen legyen, nem fogadtatott el, ámbár a felsőházban csak egy szavazat híjával. De London városa nemesen buzgott a végtisztelet megadására. Nemcsak a tisztviselők, hanem a polgárság számos tagjából álló követsége kivánta a haza ezen sok érdemű fiának a végtiszteletet megadni, s kérte az udvart, hogy a temetés napját adja tudtokra. Ezen kérelmet nem volt tanácsos elutasítani, tehát czélja hiusíttatott meg. A temetés napja titokban tartatott, s csak két nappal előbb hirdették ki, hogy ily kis idő alatt semmi készület ne tétethessék valamely nagyszerű ünnepélyhez. Ekként az udvar minden czéljait elérte. Mindazoknak, kik bármi egybeköttetésben állottak az udvarral, tiltva volt a temetésen jelen lenni. Tehát ezen roppant költségekkel tartandó nemzeti temetés nem állott másból, mint hogy a koporsó a parlamentház egyik palotájában, melynek falai fekete színbe vonattak, négy hétig tartó köz nézésre tétetett ki, s annakutána a boldogúlt házi tisztei s mintegy negyven számiglan való baráti által kisérve a westminsteri templomba vitetett, s csak a részrehajlatlan történetirás tartotta fenn magának a jogot, feljegyezni azon gyalázat emlékét, minden jóknak utálatúl, mit az emberi irígy aljasság itt egy nagy férfiú holttetemeivel elkövetett.

Kicsiny volt bár azonban temetési kisérete, igen fényesnek lehetett mégis mondani. Annak nagy része oly egyénekből állott, kik születés, rang, vagy érdemnél fogva

Anglia első emberei közé tartoztak; oly kiséret, mely valódilag érezte, kitől fosztatott meg Anglia, melyben — szemtanú bizonyítása szerint — minden szemek könnyben úsztak. Barre ezredes, a parlament egyik nagy tekintélyű szónoka, szíve mély keservében kezébe ragadá a Chatam nemzetség zászlóját, melyet előbb egy szolga vitt a koporsó előtt, s maga vitte be a Westminsterbe. A sokatság, mely jelen volt, jajszóval jelentette fájdalmát, s a szív keserve többekkel mondatta azon nevezetes szavakat, melyeket gróf Shelburne szájából néhány nappal a temetés előtt a parlamentben hallott: «Igen félek, úgy mond ő az ország akkori nehéz körülményei közt, hogy Chatam halálával az angol dicsőség napfénye szállott le.» De hála a sorsnak, e jóslat nem teljesűlt, mert Anglia virúl ma is és virúlni fog, mint hona a szabadságnak, hatalomban és dicsőségben, míg férfiai születnek Chatamhez hasonlók, s míg a nemzet nem csupán nemes és nagylelkű, hanem eszélyes is lesz kitünő polgárait becsűlni.

GRÓF KOHÁRI ISTVÁN.

Azon férfiak között, kiknek tettei által Magyarország előkorai oly gazdag fényben ragyognak, Kohári István úgy tünik fel, mint egyike a szellemi erő és polgári hűség legszebb képeinek, melyet az emberiség nemtője jó és balszerencse kedvezéseinek és ostromának teve ki, s midőn annak csábjait tántorodás nélkül, ennek veszélyeit hősi állhatatossággal keresztülküzdé vala, felállította mint csendes zajtalan nagyság emlékét, például s ösztönűl az utókorok ivadékainak. Ily lélekbe egy-két tekintetet vetni nem lehet nem-kedves dolog a lélektan és história barátja előtt.

1664-ben hír futamodék Bécsben, hogy Kohári István, a báró, s atyja annak, kiről itt szó leszen, a Léva melletti harczban elesett, s a füleki nevezetes erősség Nógrádban, melynek kapitánya volt, kormányzó nélkül maradván, az ellenség rohanásainak tárva van. A hír elhata a mi ifjú Kohárinkhoz is, ki Csábrágon 1649. mart. 11-dikén születvén, miután a tanulmányok első elemeit is itt vette volna, most magasabb tudományok végett a bécsi főiskolákat járta, s tanulásainak épen utolsó évét tölté, készítgetve magát a papi életre, melyhez rég óta bizonyos benső vonzalmat érzett, s a mi hihetőleg magával is ragadta volna az áhítatos ifjat, hanemha a körülmények más pályát mérnének elébe. Elvégezvén tudniillik iskoláit, atyja halála által haza szóllíttaték, hol nemsokára parancsát vette I. Leopoldnak, Magyarország akkori királyának, melyben Fülek-

vár kapitányává neveztetett. A még alig huszonegy évü ifjú, meglepetve e váratlan parancs által, ügyekezett a nehéz tisztséget magáról szerényen elhárítani, említvén királya előtt korát s tapasztalatlanságát a hadi pályán. Azonban a király, bízva a lévai hős nagy reményű fiában, újolag parancsolá, hogy hivatalát haladék nélkül vállalja el, melyet atyja érdemei miatt ad neki, kinek hogy hős nyomdokaiba bátran s férfiúi lélekkel fog lépni, erős hittel hiszi.

Fülekvár azon korban egyike vala a nevezetesebb helyeknek, részint, mert környéke lakhelye volt sok nemes családnak, de leginkább, mert kulcsa gyanánt nézetett a bányavárosoknak. Hazánkat polgári háború pusztítá, s a mi még keservesebb, egyik háborgó fél a törökkel kötvén szövetséget, behozá azt az ország szívébe, hogy segedelme által magát az ellenfél irányában megerősítse. Tököli Imre volt ezen párt feje. Seregei s azon törökök, kik Egerben s környékén tartózkodtak, kegyetlen zsákmányolásokat tevének Fülek táján, s készülőben voltak magát Füleket ostrom alá venni.

Kohári, megerősítve, a mennyire lehetett Fülek bástyáit, nem elégedett meg avval, hogy magát a falak között csak védőleg viselje majd, hanem addig is, míg Tököli hada a távolban volna, gyakori és nevezetes megtámadásokkal nyugtalanítá, s néhányszor a kóborló török csapatokat Fülek mellől egész a dunai tájakig verte el. Ezen kisebb csatákkal nemcsak gyengíté az ellenfél erejét, hanem azon fölűl általok a Kohári név a füleki hadakban bátorságot és bizodalmat, a törökökben pedig félelmet gerjesztett.

Egy jókora csapata a Budán tanyázó törököknek megindúlt Eger felé, s út közben néhány falura élelmi adót parancsolt. A föld népe fölötte ki vala zsarolva, nem volt ereje az ellenség kivánatit teljesíteni, s rettegés és aggodalmak közt várta a vad katonák bosszúját. Azonban egyike a falu lakóinak, talán bátrabb és leleményesb a többinél, hirtelen zajt támaszta, s szaladva, mintha távol-

ról jőne, fenn hangon kiáltozá, hogy Kohári közelget seregeivel, s a falut legott meg fogja lepni. A törökök, hallván a Kohári nevet, ijedten kapkodák össze podgyászaikat, s elveszetteknek hivén magokat, ha a magyar sereget bevárják, lovaikra szökdelve futának lélekszakadtan, s szabadon és bántatlanúl maradt az adóval sanyargatott nép. Ily hatású volt már ekkor a török seregeknél az ifjú hős puszta neve.

De a szerencse, mely mind eddiglen hű kisérője volt, most elfordúla tőle, s oly ínségeket mért vala rá, melyek középszerű lelket elcsüggesztettek volna, de nem őt, a megtörhetetlent, kinek ereje a bajok s veszélyek nagysága által még inkább nevekedett. Tököli Imre, feje azon pártnak, mely az akkori kormány ellen fegyvert fogott, naponként ragyogóbb szerencsével hordta győzedelmes zászlóit. Szatmár és Kassa megadták magokat, a mi Tököli merész lelkébe még nagyobb bizalmat s bátorságot önte, s mint gáttalan vizár, úgy nyomúlt diadalmas fegyvereivel előre.

Fülek s a hadi pályán feltűnt ifjú Kohári darab idő óta nevezetes tárgyai voltak figyelmének, de csak most látott alkalmat reá, hogy vágyait kielégítse. Felszólítá a váradi basát, hogy azalatt, míg ő Kassa vidékén foglalásokat teszen, szálljon Fülekhez s vegye e sok hasznot igérő helyet ostrom alá. A basa, megszaporítván török csapatait, jókora számú magyar s erdélyi hadakkal Fülek alá nyomúlt, s az ostrom elkezdődött. Tűzzel és vakmerően folytak a török ostromai, de Kohári annyi bátorságot s vitézi lángot önte seregeibe, hogy a vívók, többszöri megkisértés után is, kénytelenek voltak minden nevezetes siker nélkül visszavonúlni. A város és vár tizenhét napig szakadatlanúl lövetett, s pedig nagyobb erővel mint előbb — mert az ostromlók száma mindig nőttön növe — a nélkül hogy Kohári szilárdsága csökkent volna. Ez ifjú hős a legveszélyesebb helyeken is személyesen jelen volt, a ledöntött falakat újra felrakatta s megerősítteté; katonáit biztatta

bátorítá; a merészeket dicsérettel s jutalommal ösztönzé szebb és nagyobb tettekre, a félénkeket megdorgálá, s mindnyájokat kötelességökre emlékeztette. Szívreható beszéddel festé előttök: mi szép, mi szent halál az, melyet hős a haza ügyében szenved, s készítgeté őket azon szilárd eltökélésre, mely lelkében élt, a várat semmiféle körülmények közt fel nem adni.

Látták a város lakói a veszély nevekedését, látták, hogy azt többé az ostromlók rohanásai ellen védeni nem lehet, s felgyújtogatván saját lakaikat, a várba vonúltak. Az égés tizennégy napig dühöngött, s a legrémítőbb jelenéseket mutatta, melyeket csak képzelet adhat. A lángok ropogása, melyeknek fénye az éjfélt világos nappallá változtatta, az ágyúdörgés, ellenség zajgása, fegyvercsattogások; a várba vonúlt nők sikoltozásai, kik ágyúgöbektől összeroncsolt, félig holt gyermekeiket ég felé emelve siratták, végre megcsüggeszték a várbeli hadak bátorságát. Fenn hangon kivánták vezéröktől, hogy a várat, mely különben is kőhalom már, némi kedvező föltételek alatt adja által. Kohári hallani sem akart ilyesmiről. Azt felelé katonáinak, miképen készebb magát a vár omladékai alá temettetni, hogysem életét hűtelenséggel megváltani. E nyilatkozás új erőt önte egy részébe az elcsüggedteknek, de az csak kis rész vala, a nagyobb számban áruló eszmék kezdettek elharapózni. Azonban az ostrom folyton folyt; a veszély naponként nagyobb leve, nagyobb a félelem, reményvesztés, kétségbeesés; elannyira, hogy nem hallgatván végtére parancsaira, az ellenséggel alkuba bocsátkozék, egyezésre lépett, s mind a várat, mind pedig ifjú hős vezérét a basa hatalmába adta (1682).

Zajló öröm közt vezette a török vezér Fülekbe katonáit, vígadva szerencséjén, hogy ily nevezetes helynek juthata birtokába, de mint elbámula, midőn látná, hogy a vár, melyet oly sok fáradsággal s mintegy három ezernyi ember életén s diadaldicsősége nélkül vett meg, nem más mint csaknem földig rontott omladék. Fellobbana haragjá-

ban, s kevésbe múlt, hogy a fogoly Kohárinak saját kezével nem vevé életét. De meggondolva azt, hogy Tökölinek nagyobb örömet teszen, ha életben szolgáltatja kezeihez, mérséklé bosszúját, s bilincsekbe veretvén Fülek hősét, Tököli táborába küldötte.

Tököli, ki akkor Regécz alatt álla, rendkivül örvendett a fogolynak, részint mert benne hatalmas ellenségtől menekűlt meg, de leginkább, mert reménylette, hogy idő lefolytával pártjához fogja őt vonhatni, s általa seregei egy jeles hőst s a mi még becsesebb, jeles hadvezért nyerendenek. Mindent elkövete a hajlékony, a csáberejű Tököli, hogy foglyának szívét magához hódítsa, de Kohári mozdíthatatlan maradt. Sem hizelgő szavak, sem fenyegetés nem lehettek elég erős eszközök őt eddigleni ösvényéről eltéríteni, sőt Tökölinek keserű szemrehányásokat teve, mint lőn királya ellen hűtelen, s hazáját, melynek javára kell vala törekednie, mint dönté a legboldogtalanabb ínségbe. S mindezt oly merész tekintettel, annyi élességgel, hogy Tököli, ki eddig iránta nyájassággal viseltetett, elsápadva a bosszútól, börtönbe viteté, s fogadást tőn, hogy fejét vételi. De a lengyel király s Tököli baráti nem javalák e szándékot, s azért megmásítván tervét, fogságra itélte őt, a legkegyetlenebbre, melyet gondolni lehet. Elzáratá tudniillik a regéczi várnak egyik sötét, mély üregébe, hol huszonhárom hónapot töltött a börtön ínségei által sanyargatva. S hogy bosszúja teljes mértékű legyen, feldúlá mindazon birtokokat, melyek Kohári tulajdonai voltak, nevezetesen a csábrági vár egy részét földig rontatta. Mindezeknek híre a szerencsétlen fogolynak tudtára esett, hogy ínségei általa még inkább nyomasztók legyenek, de őt e csapások nagysága sem vala képes megtörni s híve maradt föltételeinek, elannyira, hogy végtére a számára rendelt őrök is, eltelve szánakozás, tisztelet és szeretet érzéseivel iránta, utat mutattak szabadulására, s önkényt ajánlkozának védtársainak. De menekvésöknek a szerencse nem kedvezett. Téren, tetőn, erdők sivatagai közt, nem

ismerve a tájat, midőn darab ideig bolyonganának, az éhség őket egy faluba hajtotta, hol a szökevény őrök megismertetvén, a futni akaró fogolylyal együtt elfogattak. A szöktetésnek szerencsétlen eszközeit Tököli kegyetlenűl karókba huzatva öldözteté el, Kohárit pedig Munkácsra küldötte s egy az előbbinél még borzasztóbb földalatti üregbe záratá. Itt le nem írható inségekkel kelle megküzdenie. Minden közlekedés a külvilággal el vala tőle zárva s még őreinek is tilalmas volt vele szót váltani. A legártatlanabb dolgok, melyek lelkének derűletet vagy elszóródást kölcsönözhettek volna, meg valának tagadva. Éj és nap egyenlők körűle; sötétség, borzasztó csend, falak dögleletes párolgása, lélek és test-öldöklő bú voltanak elválhatlan társai. Puszta, nyirkos föld szolgála neki székűl és ágyúl, víz s egy kevés száraz kenyér naponkénti eledelűl, s annyi szánakozás sem mutatkozék senkiben iránta, hogy miután ruháit a nedves lég elrohasztá, s tagjai a tél hidegének voltak kitéve, egy kevés szalma engedtetett volna fekhelyéűl. Rá nézve a könyörűlet, a szánakozás, mely föld férgeivel is érezteti kegyelmét, meghalva látszottak lenni, s meghalva s eltompúlva iránta minden emberi érzés. Ily meg nem nevezhető szenvedések fakaszthatták lelkéből azon panaszt, melyet életírói feljegyzettek, hogy neki hazájában s honfitársától kelle oly elbeszélhetetlen nyomort szenvednie, melyeket pogánynál sem remélt vala feltalálhatni. Lelkének az életbölcseség, melylyel nagy mértékben bírt, s a hévvel szeretett költészet adának enyhet. Fogságának idejét többnyire magyar versek készítésében tölté. Elgyengűlve izmos tagjai a sanyargatás kínjaitól, mozdúlatlan hevert börtöne fenekén, mit az őrök észrevevén, s holtnak gondolván őt, bejelenték Tökölinek. Megengedtetett, hogy kihozassék fogságából, de midőn a tisztább levegő, az álom s a kissé jobb eledel egészségét valamennyire helyreállíták, ismét visszaviteték a régi inség és gyász helyére.

Hosszabb idő elfolytával Tökölibe újra egy-két sugára

szállott a reménynek, hogy elsanyargatva ennyi szenvedések által, e nevezetes ember talán mégis részére vonható lesz. Egy napon felhozatá őt börtönéből s törvényszéke elébe állítván, hol egy basa s néhány nagyobb tekintélyű személyek ültek, parancsolá, hogy szolgaként háta megé álljon. De Kohári megemlékezvén származásáról, meg hivatalairól, melyeket viselt volt, s azokat tiszteletlenségtől óvni kötelességének hivén, széket fogott, s arczczal fordúlva a hatalmas vezérhez, kinek pillantásától függött léte, mindenek bámulatára leült. Tököli meglepetve e bátorság, ez arcz által, melyben büszkeség s bizonyos tisztelet-parancsoló méltóság ültenek, elnyomá haragját s azon fájdalmat, melyet foglyának megvető viselete keblében gerjesztett, s a helyett, hogy őt pironság, hogy szidalommal illetné, mérsékelt tekintettel fordúlt felé, s igyekezett félig parancsoló, félig nyájas hangon makacs föltételeitől eltéríteni.

«Mit használnak — úgy mond — neked a hűségnek e fellengő álmai? Íme az ínségek örvényeibe döntöttek. Magadat gyötrelmek, kínos szenvedések játékává, szép ősi birtokaidat enyészet martalékivá tetted. Semmid sincs többé mint puszta neved s haldokló életed e roskadozó tetemekben, mely nem is élet többé, csak árnyéka a voltnak, s hogy ennek is még birtokában hagyattál, egyedül nekem s kegyeimnek köszönheted, mert tőle megfosztatnod csak egy hang, egy szemhunyorításba került volna. Most tehát kötelességnek kell ismerned jó indulatimat meghálálnod. Térj el megátalkodott föltételeidtől, állj felemre s a szabadság zászlói mellé. Hazádnak csak úgy fogsz valódilag szolgálni, ha bajnoki karjaidat, melyekbe hatalmat s erőt ada isten, az ellen fordítod, ki polgártársaid szabadságát, melyet századok szenteltek meg, esküje ellenére szolgabilincsekbe készűl verni. Vagy lehet-e csak reményed is tovább szabadúlásra, s eszközölheted-e végét inségeidnek más úton, miután az ország nagyrésze fegyvereimnek meghódolt? Lehet-e örömed, hősi bátor lélekkel

birván, oly úrnak szolgálnod, ki egy szép országot, a te hazádat, melyet annyira szeretni állítasz, fegyverrel is kezében eléggé gyáva és erőtlen volt birtokában megtartani?»

De Tököli hizelgő s még nagyobb mértékben csábító beszéde foganatlan volt. «Tudd meg, felelt Kohári büszke önérzettel, tudd meg te, ki hazád ellen idegen fegyverekkel harczolsz, hogy őseim a hűséget, melylyel hazájok iránt tartoztak, soha valamely ballépés által be nem mocskíták. Nem volnék én méltó ily apák ivadékának neveztetni, ha magamat vagy hatalmadtól megrettentetni, vagy incselgő beszédeid által elcsábíttatni hagynám. Mit te átalkodott, makacs föltételnek nevezsz, az előttem semmi más nem, mint hűség a haza iránt, melyet megszegni kárhozatos bűnnek tartok. Bár a szerencse az általam pártolt ügytől elhajlani látszik, lesz még oly idő, mely e dolgokat kedvezőbbre változtatandja, mert az igaz ügy csak koriglan hagyja magát elnyomatni, nem végkép, nem örökre. Éltemet, melyet parancsolsz kegyed s ajándékod gyanánt néznem, nem tartom méltónak oly nagy áron, a hűség árán, megvennem. Lelkem a szabadúlásra el van készűlve, még a halál is, melylyel rémíteni akarsz, csak szabadúlást fog adni, a mi sokáig már úgy sem késhetik, mert ez árnyék lét, mint nevezed, roskadozó tagjaimban hosszú korig már nem tarthat. Egy mindenható biró mindkettőnk tetteit meg fogja majd itélni, s akkor nyilvánná leszen, az volt-e vétkes, ki fogytáig honához hű maradt, vagy ki pogánynyal köte bűnös szövetséget, hogy polgártársai vérében gázolva, királyi bibort s magas csillogást nyerhessen. Mindent tehetsz, hatalmad alá bilincselt a balszerencse, de azon örömet nem fogod elérni, hogy hűtelennek vagy valaha magadénak vallhass. Történjék bármi, én magamhoz s az általam védett ügyhöz hű maradok.»

Elhalványodék Tököli bosszújában e beszédekre, s talán vérén vett volna foglyának elégtételt, ha nője — az angyal-

lelkű Zrínyi Ilona — nem könyörög vala érette. De a lelkes asszony kérlelő szavai annyira bírták a különben kemény és hajthatatlan Tökölit, hogy levétetvén foglyáról a lánczokat, úgy küldé szabadabb tagokkal először az ungvári, később a sárospataki börtönbe. Itt vette Kohári hírét, szívének újabb gyötrelmére, hévvel szeretett anyja s Imre testvére halálának. Az első hír kivált mélyen érdeklette, mert mintegy bizonyosnak hivé, hogy annak bánat s keserűség az ő fogságbeli szenvedésein voltak okai. Azonban itt létét valamennyire elviselhetőbbé tette Tököli, vagy, a mi hihetőbb, magas szívű neje azzal, hogy a száraz ízetlen kenyér naponként kétféle főtt eledellel szaporíttaték.

Ütött végre az örvendetes óra, mely Kohári szabadúlását meghozá. Megveretvén a törökök (1683) Bécs mellett, hazánk lassanként emelni kezdé fejét a háború vészeiből. A királyi seregek nyomában, melyeket külföldi segedelem tett erősekké, mindenhol győzedelem járt, s Tököli pártja nem lépcsőnként s halkan, hanem sebes nagy bukások közt közelgett végéhez. Egy év lefolyása alatt el volt a láng oltva, s maga a derék Tököli hitszegő czimboráitól bilincsekben Sztambulba küldve. Kassa s a Tökölihez hajló magyarországi felrész megadák magokat. Patak is csakhamar meghódolt, hol legelső gond volt az elhírűlt nevű Kohári megszabadítása (1695).

Szívreható pillanat volt, midőn a királyi hadak a szerencsétlen sínlődőt, ki két hónapot tölte három év felett annyi szenvedések közt, a börtön sötétségeiből felhozták. Örömzaj a hadfiak, érzékeny ölelkezés, üdvözlések a tiszttársak, a barátok részéről, követték lépteit. Magasztalás, dicséretek ömlöttek minden ajakról a szilárd lelkű bajnokra. S megemlékezvén Kohári hajdani szerencséjéről, tiszteletes deli alakjáról, s összehasonlítván azt az előttök álló csonttá aszott, halovány, rémhez hasonlító termettel, melyből az ínség s hosszú gyötrelem és pusztulás eleven képei szólottak, sokakban az elszigorúlt katonai szív is

meglágyúla, s szemeikben a szánakozás könnyeit lehetett látni. Voltak többen Kohári baráti közt, kik tanácslák, hogy e beteg roncsolt alakban menjen királyához s láttassa vele, mi nagy áron óvta meg hűségét. De Kohári, ki szerényebb volt, hogysem tettein a kérdésnek csak színét is megszenvedte volna, nem akara visszadöbbentő alakjával királya elébe tolakodni, s csak midőn tagjai kissé több erőt s arcza vidámabb színt nyertek volt, utazott Bécsbe a király üdvözletére.

Leopold nyájasan s a legnagyobb leereszkedéssel fogadta. Az udvar fő emberei jelenlétében egy rövid beszédet tarta, melyben Kohári érdemeit emelte ki. Ezután közelebb intvén őt magához, nyakába egy arany lánczot akasztá, s ezen szavak közt: «Éljen a hűség tüköre!» összveölelte. S hogy a Tököli pusztításai által birtokaiban szenvedett kár valamennyire megtérűljön, s egyszersmind maradandó emléke legyen a vitézi erőnek s polgári hűségnek: Fülek várát a hozzá tartozó környékkel neki s maradékainak ajándékozá. Harmadik Incze akkori pápa, atyai levelet külde hozzá, jelentve örvendését, hogy ínségeiből a boldogságos szűz, Magyarország védasszonya, megszabadítá, s dicsérettel emlékezék királya iránt mutatott hűségéről. Küldött ezen fölűl egy szentelt kalapot is pápai kegye jeléűl. Oly ajándék, melylyel a pápák nagy tekintélyű s a kereszténység védelmében érdemeket szerzett hadvezéreket szoktak megtisztelni.

1686-ban a király seregei Eger ostromára gyűltek Auria János vezérlete alatt. Jelen volt Kohári is, mint altábornoka a Dunán inneni részeknek, mely hivatallal fogsága után tisztelé meg a király. Hada az úgynevezett hatvani kapunál állott a völgyben, hol a nép egy kutat maiglan is a Kohári névtől nevez. A várvédő török, erős bástyái között, igen kedvező állapotban volt, s remény csak kevés lehetett a bevétel iránt. Az ostrom lassú s csekély sikerű vala. Kohári azonban a várvívás alatt folytonos munkásságban volt. Az ellenség kicsapásait többnyire vitézűl

verte vissza, s rendkivül sok nyugtalanságot, kárt és veszélyt okoza nekik apró csatáival. Azonban a sors úgy akarta, hogy itt új szerencsétlenség érje. Egy nap, midőn a törökök vakmerő elszántsággal kirohantak, Kohári heves harczba keveredék s oly eszélyes fordulatokat teve, hogy az ellenség észrevevén, mi tapasztalt hőssel keltek legyen csatára, nevezetes veszteség után vissza kezdének húzódni. Kohári seregei előtt űzte őket a kapukig, s mivel egyike volt a legbátrabbaknak, egészen előre nyomúlt, a tűznek szinte közepébe, hol záporként süvölte a halálos ón. A lövések ezrei közől, melyeknek mindenike mintegy ellene látszottak irányoztatni, csak egy érte őt, de ez veszélyesen s karját összeroncsolva annyira, hogy kénytelen volt az ütközetből eltávozni.

Orvosi vizsgálat után jobbjában a csont darabokra zúzva találtatott, a mi oly fájdalmat okoza, hogy sokan elveszték reményöket életben maradása iránt. Azonban, magát Bécsbe vitetvén, kigyógyúlt, de a hibás orvoslat miatt, karja fegyverviselésre, sőt még irásra is alkalmatlanná leve. Ez okból a király, egy hold-alakú ezüst lapra metszetvén a Kohári nevet, megengedé, hogy aláirásokban ezt használhassa törvényes érvényességgel. Ezen lapról az 1715-diki országgyűlésnek 29. törvényczikkében is van emlékezet.

Ez idő óta visszavonúlt a hadi pályáról, s nyugalomban élt a tudományoknak, melyeket annyira kedvelt, míglen az újabb polgári zivatar, csendei közől, fel nem verné.

1703-ban Magyarország ismét fegyverben állott. — Rákóczi Ferencz, mostohája Tökölinek, fia első Ferencznek és a balszerencse kegyetlen játékivá lett Zrínyi Ilonának, kiszabadúlván német-újhelyi fogságából, hová vétlen záratott, a vitéz lengyeleknél keresett menedéket. Innen, kitörvén Magyarországban a lázadás, június végén honába jöve. Tódúlva rohant az osztrák kormány ellen elkeseredett nép zászlói alá, s nemsokára egy jókora sereget

látott maga előtt vakmerő, elszánt fegyveresekből, kik készek voltanak a lehetetlenséggel megvíni, ha vezérök úgy kivánta. A háborgások elkezdődtek, s felső Magyarország csaknem egészen Rákóczi hatalmába esett. A király, hogy mindinkább magához csatolja híveit, tisztségekkel ajándékozá meg őket, nevezetesen Kohárit tábornoki főőrmesterré nevezte. Rákóczi felekezete sem késett csábitó eszközeivel, hogy Kohárit részére vonhassa, de ő nem volt részökre megnyerhető, a miért a szövetséges sereg bosszúra gerjedve ellene, midőn a bányavárosi vidékeket Bercsényi vezérlete alatt zsákmánylanák, Kohári szomszéd birtokait sem mulaszták el öldöklés és ragadozás által dúlni.

Leopold hadseregeit ezen időben a franczia háború foglalta el, a mi Rákóczira nézve felette kedvező volt, mert az ellenséges hadak többnyire az ország határain kivül állván, a szövetkezettek fejedelme szabadon s akadálytalan tehette hóditásait. De megveretvén a francziák Hochstädt mellett (aug. 13. 1704.), a császár ügyei derűltebb színt kezdtek magokra venni, s Rákóczi követelései is kissé engedékenyebben kezdtek hangzani. Így történhetett vala, hogy szeptember végétől október 15-ig a két ellenhad között fegyverszünet köttetett. Leopold használni akarván ez időt, Rákóczival alkuvásba bocsátkozék a béke iránt. Selmecz volt az egybejövetel helye. A király Kohárit, Rákóczi pedig Bercsényit küldé békeszónokúl. Kohári mindent elkövetett, hogy a polgári lángot elcsillapíthassa, s szívreható beszédeket tartott Bercsényi előtt e szent ügyben.

«Mi gyönyörűség lehet, úgy mond egy alkudozás alkalmával, ha magát Rákóczi Magyarország fejedelmévé teendi, miután mindezen dicsőségeket csak hona inségén s egy vele rokon nép vérével szerezheti meg. Nem borzad-e hazája romlásán emelkedni oly fénytetőre, hol nem lehet maradandó, mert királyi hatalomnak csak törvény adhat állandóságot, erőszakos bitorlás nem. Emlékezzék Rákóczi őseire, emlékezzék, mivé lőn Tököli egykori rémítő hatalma?

Azon isten, kinek őrszemei századok óta függnek csodatéve e harczok vészeitől szakadatlan hányatott hazán, nem fogja boszulatlan nézni az ártatlanúl kiontott polgári vért, nem azt, mint pusztíttatnak vétektől fertőzött kezek által még az oly tisztelendő helyek is, melyeket imádság s vallási szertartások szenteltek meg. Bizonyára egykor rettentő számvetésre fog vonatni az, ki mindeneknek oka volt. Hagyja magát Rákóczi a hazafiúság szent érzelmeitől ihletni, tegyen le fellengő képzelmeiről Magyarország koronája bírhatása iránt, álljon azokra, miket ész és polgári hűség tanácslanak; fogadja el a királytól ajánlott békepontokat, kivel most, midőn háromféle külháború által nyugtalaníttatik, nem leszen nehéz kedvező egyezésekre lépni. Itt az időpont, a legjobb alkalom, melyet ha használatlanúl hagyand, félő, hogy egykor, midőn késő leszen, meg ne bánjon.»

E beszéd Bercsényire nézve elveszté foganatát. Egyrészről az akkori kormány, mely mellett Kohári ügyvédkedett, Magyarország iránti eljárásaival, a leghidegebb ellenszenvet, és legmélyebb bizalmatlanságot gerjeszté fel maga iránt a magyar népben, mely nem könnyen volt elcsillapítható; más részről Bercsényi maga nem volt azon egyéniség, kivel könnyen lehetett egyezni. Ez a kevély, mindig szertelenekben gyönyörködő, túlságok között csapongó szellem, ki makacs volt s elbizakodott, s bátor vakmerő mint kevés, ki nem tudá, mit teszen félni, a helyett, hogy megengesztelődve Kohári javaslatait csak kevéssé is figyelembe vette volna, vad tűzzel lobbana fel, az elnyomott hazát, a megsértett törvényeket, a nép felett önkényesen gázoló királyi hatalmat, melyet sem igéretek szentsége, sem koronázáskori eskü féken s korlát között tartani nem tudtak, oly bántó és éles szavakban hánytorgatá Kohári előtt, hogy ez a békekötés lehetőségéről reményeit veszteni kezdé. Nevelte Bercsényi bátorságát azon hir vétele is — mert az alku a fegyvernyugvás határidején túl huzódék — hogy Kassa, Eperjes és Eger Rákóczi fegyvereinek meghó-

dolt. Ez okból oly nehéz föltételeket szabott Kohári elébe, melyeket annak elfogadnia lehetetlen volt. Így történt vala, hogy az alkudozás, melyet Bercsényi heves, türödelmetlen természete szemrehányásokká, szóvitákká változtata, Kohárinak nem kis fájdalmára, siker nélkűl félbe szakadt, s Bercsényi újra táborba szálla, Kohári pedig tudósitván a királyt a Selmeczen történtekről, mivel birtokait a szövetkezettek fegyverei pusztíták, magát Budán vonta meg.

Leopold halála után (1705). első József ült a kormányra, s hasonló bizalommal, mint atyja, viseltetett Kohári iránt. 1707-ben főtábornoki helytartóvá, négy évvel később pedig honti főispánná nevezte, s ez utóbbikká úgy, hogy e hivatal mindig a Kohári-család tagjainál maradjon. Itt szerény, mindenek iránt leereszkedő indulata s a dologban mély belátása által magát tárgyává tette a szeretettel párosúlt tiszteletnek. III. Károly az 1714-diki országgyűlésen (októb. 8.) benső titkos tanácsnoki hivatallal tisztelé meg; december 8-dikán pedig, midőn Pálfi Miklós ország nádorává választatnék, őt a király országbirájává nevezte. Így juta a hivatalok után soha nem sovárgó Kohári a polgári fénynek csaknem legmagasabb fokáig, s nem gazdagság és családi viszonyok, nem hizelgés és udvari cselszövények segedelmével, hanem a hadi és polgári körben szerzett érdeme, hűsége s állhatatossága által.

Elgyengűlvén agg kora terheitől, csábrági várában vonta meg magát, s itt élte hanyatló éveit derűlt vidám kedélylyel, a kies táj s háboritatlan nyugalom ölében. A várat, mely Tököli s Rákóczi hadai által csaknem omladékká tétetett, nagy költségekkel ismét fölépitvén, messze kitündöklő nagyszerű palotává tette. Nyájas szív, vidám kedv, valódi magyar barátság s vendégszeretet uralkodtak e díszes falak közt, a miért ritkán is voltak látogatók nélkül. Egy tisztelkedni, más pártfogást, legtöbb tanácsot kérni jöve, s kevés volt, ki a bölcs öregtől vigasztalás nélkül tért volna meg. Várának nyugoti felén egy tágas terem

volt, hol réz koporsóját, melybe temettetni kivánt, tartotta. Naponként bizonyos időben elzárkozék itt, s hihetőleg a halálhoz, melyet nem messze vélt lenni, készítgette magát. Halotti szertartásait maga rendezte el, s így történt vala, hogy azt a nagy szempillantatot, melyet ember többnyire rettegve vár, ő békén s nyugalommal várta be. Martius végén 1731. gyenge ájulás lepte meg, s benne hánykodás s fájdalom nélkül szunnyadt el. Tetemei Sz. Benedek egyházában, a Garan mellett, tétettek le a Kohári-nemzetség sírboltjában.

Nyolczvankét évet élt nőtlenűl, s ezen szép kornak nagyobb részét a haza gondjai közt. Igen korán lépett a cselekvés pályájára, s csak néhány évvel halála előtt vonúlt vissza. Még 1720-ban úgy látjuk megjelenni, mint elnökét egy pesti küldöttségnek bizonyos vallási viszály elintézése iránt, hol lelkes beszédei éles itéletet s nem kevés theologiai ismeretet tanúsítának.

Kohári nem volt ama szertelen lelkek egyike, kik lángeszök erejével korlátaikból kitörvén, szembeszökőleg nagyszerű, bámulatraméltó dolgokat visznek végbe, s mintegy kényszerítik a jelen s utókorokat tetteikről magasztaló szavakban emlékezni. Cselekedeteinek mindenikén bizonyos öszhang és benső csend, nyugalom és szerénység mutatkoznak. Ő gondosan látszott elhárítani magától mindazt, mi által a tettek zajgó fényt, szembeható ragyogást kapnak, s ez vala oka, hogy irígyei nem voltak, hogy társai előtt mind hadi, mind polgári pályán tiszteletben álla, s miután magasabb tisztségekre emeltetett is, az udvari fondorkodások s rágalom tőreitől menten maradt. Ő fejedelmeinek egyképen volt híve s egyképen bírta azok kegyeit s bizodalmát is; bár a kormány, míg ő pályáját futná, három különböző kezeken ment által; s a mi még több, kedvencze vala királyainak, a nélkül, hogy előttök az udvariak szokásaként szolgailag csúszott volna. Jámbor volt együgyűség, magas szívű kevélység nélkül. Igéreteihez, adott szavához szigorúan hív, barátaihoz szíves,

ellenségeihez nemes lelkű; a bántást könnyen feledé, a jótéteményt esztendők után is hálaszavakkal emlegette. Bátor és irtózatos a csatában, szelíd azoknak körében, kiket lelke rokonainak hitt. Minden magától különböző egyéniségekkel könnyen össze tuda férni a nélkül, hogy hibáikhoz simúlna, vagy saját jelleméhez hűtlenné lenne. Lelkében nem volt gőg, de oly nemes büszkeség, mely szívét alacson tettektől őrzé. Föltételeiben szilárd és állhatatos, sem fenyegetés, sem kérelem által nem mozdítható. Igazságszerető s kegyelmes egyszersmind, a mi korában szinte közmondássá vált. Elméje azon időhöz képest tudományok által kitünően mívelt, melyeket, a mint fáradhatlan szorgalommal űzött, fáradhatlan buzgósággal is ápolt. Rendkivűl nagy s hű emlékező tehetséggel bírt még elaggott korában is. Sok évek előtt történt dolgokat név, hely, szám, idő tökéletes megjelelésével tuda elbeszélni. Fogságában több rendbeli hosszabb versezeteket készíte, s mert az írás szabadsága tőle megtagadtatott, emlékezetében tartotta, s szabadúlása után írta le. Felzsákmányoltatván csábrági vára Rákóczi hadai által, néhány verses költeményei elvesztek, s ő azokat újra emlékezetéből le tudta írni. Szerény vala oly mértékben, hogy ha jelenlétében dicsértetett, arczán kedvetlenség látszott, s a beszédnek vagy más irányt ada, vagy azonnal félbeszakasztá. Ha tetteinek valamelyike szóba jött, magától minden érdemeket eltolt, s társaira hárítá. Végintézetében eltiltá, hogy felette valaki dicsérő halotti beszédet tartson. Asztalánál pompa és bőség uralkodtak pazarlás nélkül; ő maga kevéssel megelégedett, s ruházata egyszerű volt, s még ott is, hol mások tékozlásig fénylettek, ő kevéssel vala több mint nem-szegény. Termete közép volt a sugár és zömök közt, tagjai izmosak, hibátlanok, kivéve jobbját, mely az egri ostromban kapott sérelem miatt kissé öszvehuzódott volt. Domború, félig kopasz homlok emelkedett föl szemöldei felett, melyek alól egy pár kék villogású szem lövelte sugárait. Arczán, mely férfiúi szép-

séggel teljes vala, tiszteletet gerjesztő méltóság ült. Halavány színe bizonyos gyenge, kétes pirosság által vala felderítve, s e szín — mint életirói vallják — arczán mindig egyforma volt, és semmiféle viszontagságok között nem változott. Csalhatatlan jele a tiszta, erős, s magán uralkodni tudó léleknek.

Adakozásait szorgalmasan följegyzették életirói. Itt elég legyen mondani, hogy holta után összeszámíttatván, közel hatszáz ezer forintnyinak találtatott az öszveg, melyet nagy részint közhasznú intézetekre ajándékozott.

Több magyar s latin verses munkái maradtak, melyek a magyar költészet kézikönyvében Toldy Ferencz által kijelelve láthatók. Bennök életbölcseség s didaktikai szellem lehel, s néhányat erővel és szépséggel teljes helyek ajánlanak.

A TELEKIEK TUDOMÁNYOS HATÁSA.

Olvastatott a magy. tud. akadémiai könyvtár megnyitó ünnepélyén, dec. 23. 1844.

Sok család virágzik a két magyar hazában, melynek eredetét messze a régi korba vihetni fel, mely tagjai sorában hadi és polgári koszorúkkal ékes fejeket mutat; de nem nagy azok száma, melyek a szellemi virradásra közvetve, még kevesebb, melyek közvetlen hatottak. Mert azalatt, míg más népek, roppant számmal, rokon ivadékoktól környezve, békés évtizedek, néha félszázadok élvezetében világot derítének mind hazájok, mind az emberiség ismeretkörére, addig az idegen földre település magyar, egy messzehagyott honnak testvértelen raja, csaknem ezer éves életén át saját lételeért küzde, és küzd mai napiglan ellenséges nemzetiségek elsodrani készülő özönében. Ily nehéz körülmények között, midőn hosszú időfolyamokon át, folytonos fegyverzaj viszhangzik bérczen és síkon, a haza kebelében és határaihoz közel, midőn az érdekkülönbségek ezre miatt minden figyelmet csak a jelen perczenetek vas szüksége köt le, a tudományos buvárkodásnak semmi mozgalmi tér nem nyílik, a szellem sem magasra, sem mélyre nem szállhatván, parányi körben tesped. És e nyomasztó viszonyok jutának osztályrészül apáinknak, ezek nekünk, későbbi unokáknak; ezért maradánk oly messze a nemesebb népfajok mögött, ez oka, hogy a fegyverzaj megszűnte után is, annyi idegen elem egymás közti harczában, tudományos ébredezésünk oly nehéz, oly szertelen lassú.

Kétszeres dicsőség jut e szerint azon keveseknek, kik a gátló körülmények daczára, magokat tudományszeretet s ápolás által tették kitünőkké e hazában. Az ő érdemök elfogyhatatlan fényű és nem csekélyebb mint azoké, kik hadi pályán áldoztak vagy vért vagy életet. Ők is a haza virágzásaért fáradozának, küzdő bajnokai voltak a lételéért csatázó nemzetnek, elszánt, nehéz harczokat vítak a butaság, balitélet, babonás hit, vakbuzgalom, szóval a szellemi sötétség óriásai ellen; homlokveríték között egyengetvén az ösvényt a felvilágosulás és nemzetiség mennyei nemtője előtt. Azért neveik oda tartoznak a hadhősök nevei mellé, kiket, ha a magyarnak csakugyan van jövendője, a hazának egykor keletkezendő nagy történetírói igazságosban méltatván, e nemzet áldásaiba fognak ajánlani. A lantverő Zrínyi érdeme nem kisebb, mint az eszéki hidat elromboló Zrínyié, s a velős beszédű Telegdi és Pázmány, az ékes verselő Gyöngyösi, és a kedves dalnok Faludi, hősek valának a magok pályáján, szinte úgy mint Szondi vagy Dobó, Losonczi vagy a kenyérmezei győzők, s a magyar beszéd törvényhozója Révai, és a nyelvművész Kazinczy, hosszú időkre kiható győzelmek vezérei voltak a szellem birodalmában. A csata bajnokainak köszönhetjük, hogy még fennáll e haza, a tudományok bajnokainak, hogy virágzik, hogy e nemzet összetörvén az idegen hangok nyolcz százados jármát, nemzeti nyelven gondolkodik és szól, hogy rá az értelmiség világa mindig erősebb és boldogítóbb fényben dereng, s férfiasan kezdi emelni fejét a szabad nemzetek sorába. Azért tisztelet a tudomány férfiainak, kik népünk számára hódításokat tettek, tartományokat foglaltak a szellem országából. Ha ők nem fáradnak, gyakran üldöztetés, többször félreismerés, néha még megvetés között is elszántan és csüggedetlenűl, csaknem minden jutalom nélkül az egy öntudatén kivül, ha a nemzet legnagyobb kincsét, a nyelvet, mely iskolából, tanácsteremből, szónokszékről, a társalgás csillogó csarnokaiból száműzve, megvetve, elfe-

ledve, paraszt-kunyhókba menekült, ott nemsokára elvadulandó, keblök szent érzelmeivel nem erősítik, lelkök gondolatával nem táplálják, edzik, gazdagítják, ízlésökkel nem nemesítik, ma le kell vala mondanunk a nemzeti szellemben gondolt és akart fejlődésről. Mi vált volna a honszerző apák nyelvéből, közepette annyi mívelt népnek, közel ezer éven át, az irodalom bajnokainak fáradalma nélkül? Ki mert volna arra gondolni, hogy az elhanyagolt, szószegény, durva beszéd iskola és törvényhozás nyelve legyen? S mit Második József elvből, de hazafiútlan tanácsosok szavára is, tőn, a későbbi fejdelmek szükségből tették volna, elmaradva látván a nyelvet a haladó század eszméitől; s a magyar nemzet egyik legemlékezetesebb királya, V. Ferdinánd, nem tehetné le 1844-ben nemzetiségünk egy új időszakának alapkövét, nem adhatná fejdelmi szavát, a legvérbehatóbb szót, mit a magyar nemzet három száz év óta fejdelmi ajkakról hallott, hogy országgyüléseinkhez ezentúl a nemzet nyelvén akar szólani. Nyomról nyomra kelle e téren minden talpalatnyi földért megküzdeni, meddig a nagy győzelem kivívatott, magas fokra kellett emelkednie a nyelv fejlődésének, hogy ily nagy lépés a lehetetlenségek sorából kimozdúljon. S a küzdők seregében ott állnak, mint előcsatázók a magyar irodalom bajnokai, és ott általában mindazok, kiket tudományok pártolóinak nevezhetünk, mert tudomány nélkül nyelvmívelés nem gondolható. És e részben nincs mit szemrehánynia egyik szak emberének a másik ellen. E jelen percz nagy eseményének mind előkészítői voltak, munkálkodtak legyen komoly tudománynemben, vagy a virágosabb költői pályán. Bölcselőre szinte úgy szükség vala, mint regényíróra, dalköltőre mint történet vagy természettudósra, mindnyájan sugárokat adtak a nemzeti nagy felvirradáshoz.

Isten támaszokat állíta e nemzetnek egyes fiakban, egész családokban, kik szívökben hordozván ügyét, megmenték a vég enyészettől, s fáradván szent buzgalommal,

hadi polgári és tudományos pályákon, teremtői levének a mai, sokat igérő kornak és nagyokra ébredt nemzedéknek. Ezen támaszok közé sorozandó, melyről ez alkalommal szólni akarok, a Telekiek fényes háza is, ez a nemes sarjadékokat nevelt régi törzs, mely hadi és polgári viszonyokban egyképen kitünő, különösen pedig tudományszeretet és pártolás által tevé magát oly emlékezetessé, hogy e részben kevés családot mutathat fel a két haza hozzá hasonlót.

Eredetét veszi e családvér a Mecsenicsi Garázdáktól, kiknek egyik ága Szilágyinak nevezte magát. Horogszegi Szilágyi László s Garázda Miklós és Dénes már a XV. század elején terjedelmes birtokok urai valának Boszniában. Nekik köszönhette Zsigmond király, hogy a pártütő Hervoja János spalatrói herczeg megaláztaték s a zvornoki vár a király hűségében megmaradt.[1] Ezen Szilágyi Lászlótól származik Horogszegi Mihály,[2] a vajda s Magyarország választott kormányzója, a bátor hadvezér és szilárd férfiú, kinek vas akaratát korona igéretével sem lehete meghajtani,[3] a tudomány-kedvelő és maga is tanult ember;[4] ettől Szilágyi Erzsébet, Hunyadi János hitvese, ama két nevezetes magzat anyja, kiknek egyikére századok után is gyászszal, másikára kevély örömmel emlékezik a magyar, anyja a vérpadon elesett Lászlónak és anyja Mátyásnak, kinek halálakor magát az igazságot megholt-

[1] Jos. Benkő, Transsilvania Tom. II. 412. s köv. l. — Kazinczy Ferencz Eredeti Munkái II. köt. 373. s köv. lap.

[2] Szilágyi Mihály egy adománylevelében, melyet a Telekiek ma is bírnak, a Szilágyi-Garázdákat «consanguineusoknak» mondja. Erre mutat a Szilágyi, Garázda, Teleki-házzal közös czímer is, a vadkecske. Kazinczy Munk. II. 374.

[3] «Pars magna procerum Michaelem ipsum optandum Regem esse prædicabant, quod ille nepotis gratia obnixe recusavit.» Bonfin. Dec. III. libr. 9.

[4] Czvittinger Spec. Hung. Lit. a Szilágyi czikkben 373. s köv. ll.

nak vélte a nép, s így a Telekiekre a haza legnagyobb korának dicsősége is visszafénylik, mert Hunyadi Mátyásban is Garázdák vére forrott.

A Garázda-ivadék 1414 körül költözött a török által feldúlt Dalmátországból e hazába, s Bihar, Arad, Békés, Zaránd megyékben települt meg. Megszerezvén itt Zágorhid, Szék és Telek helységeket, egyike Zágorhidi, másika Széki, harmadika Teleki-Garázdáknak nevezték el magokat. A Széki-Garázda ág utóbb egy leánycsemetében maradt fenn, s azt egy Teleki-Garázda vette nőül. Így egyesűlve a két ág sarjadékai, Széki-Telekieknek nevezték magokat, s nevezik mai napiglan.* — Ősapja minden későbbi Telekieknek Mihály lőn, ezen néven második, Apafi Mihály fejdelem ministere, ország főtábornagya, Huszt, és Kővár várainak, Csík, Gyergyó, Kászon, Sepsi, Kézdi, Orbai székeknek főkapitánya, minden királyi tizedek és harminczadok fő haszonbérlője s Apafi halála után 1690. apr. 15. Erdélynek választott fő kormányzója s a családban első gróf; sokképen magasztalt és gáncsolt, s még a történetirás által eléggé alaposan meg nem birált ember, de kétségtelenűl nagy elméjű, s békében és hadban egyképen nevezetes tünemény. Neje Köröstarcsai Vér Judit volt, s e házasságból hat fiú és hét leánygyermek sarjadt fel. Ezektől ágaza el a magas virágzatú s maiglan tündöklő család, és rokonságba jöve a két haza majdnem minden fényes házaival, mert egybeszövődve látjuk azt a Betlen, Barcsai, Bánfy, Kemény, Wesselényi, Kendeffy, Kornis, Toroczkai, Mikes, Vér, Szerencsy, Zeyk stb. fejdelmi, grófi és nemesi törzsökkel.

A Telekiek közől számosan viseltek a két hazában első rendű hivatalokat. A nagynak nevezett Mihálynak felebb láttuk czímeit; egy Sámuel magyarországi al- és erdélyi főcancellár volt, két József a szent korona őre, többen belső titkos tanácsosok, főispánok és ezek helytartói,

* Benkő, Kazinczy a fölebb idézett helyeken.

referendáriusok, királyi táblai birók, hétszemélynökök, egyházi gondnokok; egyik a pécsi iskolai kerület igazgatója; tudományos testületek elnökei, tagjai, és néhányan magasabb hadi hivatalokban. Díszes czímek, de amelyek gyakran érdemetlent is fényköddel vonnak körül, s én nem említném őket, ha a Telekiek érdemét e czímektől kellene mérnem, de ők többnyire magok adtak a hivatalnak fényt, nem az nekik, mely különböztetés a mai hivatalsóvárgók nagy táborában nem lesz szükségtelen, hogy a magasra vergődött üres lelkek a legnagyobb fény közepett is kénytelenek legyenek érzeni a magok semmiségét.

Nem tevém feladatomúl a Teleki-ház történeteit megírni, azért elég legyen e futólagos vázlat annak eredete s régisége első nyomai iránt. Ki többet kiván felőlök tudni, forgassa át a magyar és erdélyi történetek legutóbbi két századát, s lapjain nem egyszer fog találkozni a Teleki névvel; én czélomhoz képest a Telekiek tudományos hatását kísértendem meg, mennyire az adatok szűke és erőm kicsinysége engedi, vázolni.

A Gyula-, most Károly-fejérvári nagy templom falán * fekete márványba vésve még a múlt század elején ezen sírverseket lehete olvasni:

Quem non livor edax alienaque gloria torquet,
  Perlegat hæc latiis carmina cæsa notis,
Tres fuimus clari cognato e sanguine vates,
  Pannoniam Dravus qua rigat altus humum.
Unus erat Janus, patrias qui primus ad oras
  Duxit laurigeras ex Helicone deas;
Alter erat Petrus, genitus de stirpe Garázda,
  Qui tulit Aoniæ plectra sonora lyræ;

* Lásd: Halotti tanítások, melyek gr. Sz. Teleki László és Teleki Eszter eltakaríttatásuk alkalmatosságával elmondattak. Kolosv. 1779. — Kazinczy Ered. Munk. II. 375. — Néhai gr. Sz. Teleki József úr sírhalma. Pest, 1819. 7. lap.

Ultimus hos ego sum, cognata e gente secutus,
Tertia doctarum gloria Pieridum.
Strigonia Petrus requiescit in arce, Joannem
Ipsa suum sedes pontificalis habet;
Hic mea, si dederit sors, ossa recondite: si non
Nil nostra, jaceant quolibet illa loco.
Vivens scripsi a. d. 1507. vixi annis XXXVII.

Ezekből világos, hogy egy Garázda Péter költő volt, s hogy ezen mívelt beszédű sírirat szerzője is Garázda rokon, s végre hogy a nagyhírű Cesinge János vagy mint maga szerette volt magát nevezni Janus Pannonius is, Garázda-ivadék vala. Ama két elsőről nem tudunk többet, mint az idéztem versek mondanak, mert oly időkben éltek, melyben a tudomány-gyarapítóknak nevökkel, s irataikkal együtt könnyű volt az emberek emlékezetéből kiveszniök; Janus felől azonban, mint Telekiek rokonáról, helyén lesz kissé többet mondanunk.

Született a XV. század ezen ünnepelt költője 1434-ben aug. 9. Slavóniában, azon tájon, hol a Dráva a Dunába szakad. A versek, honnan ez adat vétetett, a helyet nem jelelik meg név szerint. Magasabb neveltetését az olasz ég alatt, Pavia és Ferrarában nyerte, hová őt anyabátyja, Vitéz János váradi püspök, saját költségén küldötte volt. Kevés idő alatt oly nagy előmenetelt tőn, hogy tizenhatodik évében Itália legtanultabb embereinek figyelmét vonta magára, s a modenai püspök, János Antal, és Estei Lionell, ferrarai herczeg, szeretetével dicsekednék. Ez időben már néhány költeményt írt, epigrammokat, tudniillik, a nevezett Estei Lionellre és ennek 1450-ben történt halálakor sírirást, úgy szinte a jubilæumi búcsújárásokról, és egy nagyobbat III. Fridrik császárhoz: «De pacanda Italia.» Alkalmat erre a császár Olaszországba jötte adott, mikor a nevezetesebb városok őt nagy fénynyel fogadván, püspökök, tanácsbeliek, tudósok ékes beszédekkel üdvözlék, s a háborgások eloltására és békeszerzésre kérték, buzdíták. Általadatott-e a vers a császárnak, vagy elmondotta-e

azt Janus előtte, nem tudni, de az utóbbit ifjú kora daczára is föltehetni, mert Aeneas Sylvius III. Fridrik történetében említi, hogy még gyermekek is üdvözlötték a császárt, nevezetesen Sforza herczeg kilencz éves fia. Janus a görög és római nyelvben oly előmenetelt tett Olaszországban mulatása alatt, hogy tanítója Guarino mondata szerint, midőn Latium nyelvén szólott rómainak, midőn görögül athenaei születésűnek gondoltatnék. Itt és ez időben írt epigrammáin s egyéb rövid versezetein kivül, melyek közt több elegia van, egy költeménye is készült a szelek versengéséről (Eranemos), s hihetőleg azt is, mely Gonzaga Lajos, mantuai herczeghez van czímezve, akkor írá. Ugyanez időben fordíthatta a maga jóltevőjének Jakab Antal Marcellnek, olasz nyelvű elegiáit latinra. E munkája azonban elveszett, hacsak Velenczében valahol elrejtve nem lappang. Fordította továbbá Plutarch némely munkáit prózában. Végre a Guarino és Marcell dicséreteit írta, legnevezetesebb műveit, de ezeken a vég simítást hazaérkezte után tette meg. E két költemény nemcsak terjedelmes tudományát s régiségbeni jártasságát tanusítja, hanem szeretete s hálája szép érzelmeit is tanítói s jóltevői iránt. Epigrammáiban pedig sok élénkség és tűz van, s a legtöbbekből azt látjuk, hogy a heves és (Strozza Vespasián bizonyítása szerint) igen szép ifjú az olasz nap által még nagyobb lángolásba hozatva, határtalan tisztelője volt a szépnemnek. A nálunk is ismeretes Galeotto, ki Janusnak még Olaszországban ismerőse, barátja s a verselésben oktatója volt, bizonyítja, hogy haza térvén Cesinge, nagybátyjával, Vitéz Jánossal, együtt a király udvarában élt, miből gondolhatni, hogy alkalma volt a budai akademia felállításában a király szándékát segéllni.

Lajos király Pécsett, Zsigmond Budán állítottak ugyan felsőbb iskolákat, de azok lehanyatlának, legalább nem terjeszkedtek ki minden tudományra. Dénes érsek és Janus arra buzdíták a királyt, hogy egy iskolai egyetemet alkosson, rá szokás szerint pápai engedelmet kérvén.

II. Pál pápa megadá azt, levelet irván iránta Dénesnek és Janusnak, melyben meghagyja nekik, hogy a bolognai főtanoda példájára «studium generale» állíttassék. Nem tudni, hol állott az Budán s meddig állott? — A király egy bizonyos levelében, melylyel Janust és Rozgonyi Jánost a pápához küldé segélykérelem miatt a háború folytatására, így nevezi őket: «Capita consilii nostri primaria.» Martiusban elindúltak, s a velenczei birtokokban mindenhol kitüntetéssel fogadtatának. Janus Rómában két szép beszédet tarta. Ezek mind annak bizonyítványai, hogy a tanult férfinak itthon és külföldön tekintélye és híre volt. Meghalt mint pécsi püspök 39 éves korában. Minthogy 1471-ben a Mátyás király elleni öszveesküvésben, melyért Vitéz János is börtönnel lakolt, neki is része vala, a király haragját rettegvén, nem merték fényesen temetni, hanem tetemeit beszurkolt koporsóban egy kápolnába rejték el hívei. Mátyás sok idő után Pécsre jövén, megszidá az alacsony félelmet és a tetemek fényes temettetését parancsolá. Síriratát maga készíté:

Quin etiam tacita jaceamne ignotus in urna,
  Signari hoc cineres carmine mando meos;
Hic situs est Janus, patrium qui primus ad Istrum
  Duxit laurigeras ex Helicone deas.
Hunc saltem titulum, livor, permitte sepulto;
  Invidiæ non est in monumenta locus.

Verseit legelébb egy erdélyi Hadrianus Volfart, utóbb Zsámboki és mások adták ki; de csonkán, hibásan s olyakkal vegyest, melyek nem övéi. Gróf Teleki Sámuel cancellárnak jutott a szerencse, ez egyik ősrokona elmeműveit összeszedni. Kiadta ő azokat Utrechtben, 2 kötetben 1784-ben, egykorú kéziratból és tizenhárom más kiadás után szerkesztve. Ugyanő azóta is fedezett föl némely kiadásokat, melyek m.-vásárhelyi könyvtárában őriztetnek. Decius Barovius Telegdi Jánoshoz írt levelében említi, hogy Janus magyar nyelvtant is írt legyen, de azt

már ő is elveszettnek jelenti, s fel sem is fedeztetett maiglan.[1] Zsámboki mondja, hogy magyar történetet is írt versekben, melyet ő Bécsben látott és olvasott. Megvannak-e még ezek, és hol vannak, felőle tudomást nem szerezhettem. Ennyit a Garázda-vérből eredt Janus Pannonius felől.[2]

A magyar irodalom barátjának akarata ellen is azon gondolata fog ébredni, vajha e tanult ember és koszorús költő magyar nyelven írta volna köztetszéssel fogadott míveit. Hol állhatna most irodalmunk, hol nyelvünk, ha azok mívelésében ily elme gyújt vala első világot, és lángeszű követőkre talál. Ma talán nyelvünket gazdag irodalmunkért külföldi tudományos emberek tanulnák, miként mi a külföldi nyelveket. De mi vala az ő korában a magyar nyelv? s mi volt maga a franczia, angol és német is! Mind a rómainak szolgái. Ezek ugyan a következő századokban lerázták annak nehéz bilincseit, de mi, sorsverte nép, épen ekkor hajtánk meg nyakunkat a török száz ötven éves igájába. A magyar költészet csak egy századdal később kezde ébredezni Balassa és Rimay szűk körben zengő lantjaik által.

Elmondám, mit a Garázda-ivadékokkal rokon férfiak tudományos foglalkodása felől tudunk; álljon itt most a Teleki nevű Garázdák tudomány körüli hatásának vázolata.

Egy egész kis sereget képeznek azon Telekiek, kik a tudományok ügyét saját irataikkal előmozdíták, melyek között vannak munkák, miket irodalmunk nyereségének lehet nézni.

Már a nagy Teleki Mihálynak egyik fia, MIHÁLY — ezen néven harmadik — a kővári kerület főkapitánya, író volt, s a mi több, magyar író. Ő Weber Ádám János latin

[1] Bod Péter, M. Athenás.

[2] Hormayr és Mednyánszky: Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. Erster Jahrgang 1820. 10—124.

munkáját magyarra forditotta, mely ily czím alatt nyomatott ki: «Fejedelmi lélek, avagy a jó fejedelemnek szükséges ajándéki, melyeket rövid szakaszokban foglalván, históriákkal és politikai elmélkedésekkel világosítván, deák nyelven adott ki Weber Ádám János, sz. Ágoston reguláris canonokja stb. Kolosvárott nyomtatta Némethy Mihály 1689.» 4-rétben 138 lap. Ajánlva van a könyv «A méltóságos iffjabbik Apafi Mihálynac, isten kegyelméből Erdélyországának választott fejedelménec nekem kegjelmes uramnak ő nagjságának.» Az ajánló levéből kitetszik, hogy ezen Mihály is sokat forgott Apafi fejdelem körül. A könyv tanításokat foglal magában a fejedelmek számára, mint kelljen magokat viselniök köz és magán viszonyaikban. Az író korához képest jól tudja magát kifejezni, gyakran szabatos és szép rövidséggel s mindamellett, hogy latinból fordít, szorgalmasan kerűli a latin szavakat, s úgy tekinthetni őt mint a tiszta magyarságbani úttörők egyikét. Nevezetes e könyvben az igék úgynevezett ikes faja szabályainak szoros megtartása annyira, hogy a 138 negyedrétű lapon sehol sem vettem észre ez elleni vétséget.

Nem lesz érdektelen a szerző magyarságának bizonyítványáúl egy-két helyet közleni. Mindjárt a könyv első lapján ez áll: «Az embernek természeti ha jó, az embert igazgatni, ha rosz, az embertől igazgattatni kell, kiváltképpen attúl, az ki másoknak igazgatására előltétetett. Nem jó királyok azok, az kik csak az ő alatta valóknak királyi, és nem magoké. Az első, az ki magát az királynak alája veti, maga légyen az király, tanúllya meg annakokáért a maga igazgatását, minekelőtte gyakorlaná az alatta valóknak igazgatását. Mert az maga igazgatása fundamentum az alatta-valóknak igazgatásának. Az maga igazgatása az a közönséges óra, melyhez kellessék az alatta-valóknak igazgatását szabni.» A negyedik lapon: «A Király az Királyi nevezetre valóságossan akkor méltó, mikor az ő Királyi-székiben ül az állhatatosság, és selyem köntösében gerjedez az Jóság, Királyi koronájában fénylik az

Bölcsesség, az szívében él az kegyelmesség, fegyverében öltözik fel az erősség, az kezében az adakozás nyílik ki, az szemében az Emberség virágzik, győzedelmében penig az Istennek ditsőssége győzedelmeskedik.» Vannak a könyvben sok velős rövidséggel adott mondatok, például: «Az ditsőségre legegyenesebb út, ha olyan lészesz a mineműnek kévánsz, hogy tartassál. — A kinek több szabad mintsem illik, több tetszik mintsem szabad. — A tanácsban tekenős béka, a véghezvitelben sas légy. — Az tudomány a közönséges emberben ezüst, a nemesekben arany, a fejedelmekben drága gyöngy. — Az ország hajó, melynek kormánya a kenyér. — A ki a víznek fenekét nem láttya, ne mennyen azon által. A kinek tehetsége nincs úgy a mint akarja úgy akarjon, a mint tehetsége vagyon; szabja lábához a lépést. — Gyalázatos a fejdelemnek a sok halálos büntetés, mint szintén gyalázatos az orvosnak a sok halott. — Nem jó az, a ki még a gonosznak is nem rosz. — A ki jelen létedben tülled fél, távol létedben árt. — Rosz dolog az, mikor olyan fejedelem vagyon, a ki alatt senkinek semmi nem szabad, de roszabb dolog, mikor olyan fejedelem vagyon, a ki alatt mindennek minden szabad.»

Ugyanezen Mihálynak Mihály fia, e néven negyedik, mint kolosvári tanuló ily czímű értekezést adott ki: «Exercitatio theologica de bonorum operum necessitate.» Kolosvárt 1718.[1]

Említendő még az írók seregéből Ádám, dobokai főispán s kormányszéki tanácsos, Kolos, Torda, és Közép-Szolnok főispáni helytartója. Írt verseket nejének, Wesselényi Máriának halálára, és fordította Corneille Cíd-jét.[2] Tiszta

[1] Benkő, Transs. II. 417. — Teleki Sámuel Bibliothecájában e könyvnek más czíme van: «Teleki (Mich. S. R. I. Com.) Dissertatio philosophica de unione mentis cum corpore. 4. Claudiopoli 1718.» Bibliothecæ Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars II. 259. 260.

[2] Emlékeztető oszlop, melyet néhai igen kedves és ritka vir-

magyarságú, könnyű folyamú verselő. Fordítása előszavában korholja azokat, «kiknek hibás és közönséges szokása, hogy a maga nyelvét nem tudja, vagy ha tudja is, semmit szépnek jónak ne állítson, valami magyartól vagy magyarúl készíttetett.s így idegen s kölcsönzött tollakkal büszkélkedvén a magáét elhullassa.» — «Érezzük, úgymond, az idegen nyelveken írott könyvek szépségét, de a magunkét olvasni resteljük, tanuljunk más nyelveket, de a magunkét el ne felejtsük, sőt azon ügyekezzünk, hogy a magyar könyveknek becse légyen köztünk.» E szavak félszázad előtt irattak, és az intés, fájdalom, még ma sem felesleges! Ezen Teleki Ádám II. József alatt a kolosvári kerületben királyi biztos volt. Mikor e hivatalát letette, a rendek gyűlésében szabadságot adott mindenkinek, hogy, ha ellene panasza van, adja elő, hogy hibáját jóvá tehesse, vagy a netalán okozott kárt megtéríthesse. Oly tett, mit csak tiszta öntudattal merhetni. Szül. 1740. Meghalt 1792-ben. — Domokos, a tordai főispán, ki saját életét írta meg egy jókora kötetnyi kettős alexandrinekben.* E versek költői tekintetben ugyan nem bírnak becscsel, s bennök mind nyelv, mind verselés darabos, de tartalmuk nem érdektelen, mert néhány jellemző vonást adnak a múlt századi erdélyi fő házak szokásiból. Vajha csak ily keveset is birna a történetbuvár nemzetünk korábbi száza-

tusokkal fénylett kedves élete párjának L. Baronissa Hadadi Wesselényi Máriának áldott emlékezetére megkeseredett szívvel emelt R. Sz. birodalombeli gróf Széki Teleki Ádám, a cs. és apost. királyi felségnek arany kulcsos komornyikja, valóságos titkos tanácsosa, a kolosvári circulus commissariusa, nemes belső Szolnok vármegye munkálkodó főispánja, Kolos, Torda és Közép Szolnok vármegyéknek administratora. Kolosvárt, 1786. — Czid, szomorújáték, melyet hajdan Korneille Péter franczia nyelven készített, mostan pedig magyar versekbe foglalt gróf Teleki Ádám stb. ns. Kővár vidéke fő kapitánya. Kolosvár, 1773.

* Az emberi sorsnak változandósága, melyeket versekbe foglalt stb. Széki gróf Teleki Domokos, nem. Torda vármegye főispánja. Kolosvár, 1815.

daiból. Vannak e kötetben egyéb alkalmi versek is. Ezen Domokos m. vásárhelyi házára e maga által készített föliratot véseté: «Non aurum pro vendita patria acceptum, vel servo detractam mercedem, non obulum egeno denegatum, nec numum pro re miseri detorta dono datum, aut aes alienum in damnum familiae conflatum, his inesse putes lapidibus» — a mi jellemzi e férfiú tiszta lelkét. — Domokos, a cancellár fia, a közszeretetben álló sokat igért fiatal férfi, ki 35 éves korában halt meg közönséges szánattól kisérve. Több munkák szerzője, melyek részint kiadvák, részint kéziratban maradtak, a m. vásárhelyi könyvtárban letéve. Köztük legnevezetesebb útjának, melyet Magyar- és Erdélyországban, a kapcsolt részekben és tengerparti vidéken 1797-ben tett volt, leirása.* Benne sok józan nézetek közölvék, melyek a fiatal útazó helyes itéletét és sokoldalú ismereteit tanusítják. Lipcsében a gazdasági, Jénában a természetvizsgáló társulat tagjai sorába vette föl; a jénai mineralogiai társulat pedig a még alig huszonöt éves ifjút elnökévé választá. Az erdélyi nyelvmívelő társaságának is buzgó és munkás dolgozótársa volt, s iránta sok vagyonos és tanult férfiakban gerjeszte részvétet. Szül. 1773. megh. 1798. sept. 16. Sovány vékony alak volt, s gyenge teste nem bírta el szelleme súlyát; innen kora halála. Benne irodalom és haza egyképen sokat veszítének. — Ferencz, Domokos öcscse, a cancellár fia, ki e munkát írá: «Die Spiegelscheibe, ein neu erfundenes katoptrisches Instrument. Wien 1817.» — Ferencz, a megholt, a paszmosi költő, kitől Döbrentei egy kötet verset adott ki, melyek közt egy pár

* Egy néhány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid esmertetésével, Bécsbe 1796. rézmetszettel és földképekkel. — E munka németre is fordíttatott Németh László győri evang. tanító által (Reisen durch Ungern und einige angränzende Länder, Pesth, 1805.), hol a szerző életírása is közöltetik.

becses költemény van.[1] — FERENCZ, az élő, a referendárius, Zrínyi német fordítója s több becses czikkek írója Hormayr és Mednyánszky történeti zsebkönyvében, és a Tud. Gyűjteményben. Ide sorozandók még a gazdasági tudományokban jártas SÁMUEL, a m. akademiai elnök testvére, ki a Tud. Gyűjteményben a m. képirókról értekezett.[2] DOMOKOS, az akademiai levelező tag, több hírlapi czikkek s egypár tartalmas versezet szerzője, s végre a lelkes LÁSZLÓ, a szilárd jellemű és erélyes szónok, a «Kegyencz» nevű színmű sokat igérő szerzője. Három van még az elhúnyt Telekiek sorában, kikről legelőbb kell vala szólnom, s csak azért nem szólottam, mert nekik külön szakaszokat kell szánnom, ha czélomnak méltólag meg akarok felelni, Sámuel, az erdélyi cancellár, József, az ugocsai főispán, és László, Somogy megyének főispáni helytartója.

A cancellár SÁMUEL, a nagy Mihálynak Sándor fiától és Petki Nagy Zsuzsannától származott unokája, született 1739-ben novemb. 17. és tizenkét éves koráig Czelnán neveltetett.[3] Neveltetésére azonban kevés gond vala, s a mivé lőn, leginkább saját ügyekezetének köszönhette. Tizenkilencz éves korában Józsefnek, a későbbi ugocsai főispánnak, és Ádámnak társaságában utazni ment külföldre, hol mint Bibliothecája előszavában maga vallja,[4] könyvek gyűjtését tűzé fő czéljáúl. Mária Terézia alatt királyi kamarás leve, aztán küküllői főispán és erdélyi kormányszéki tanácsos; II. József alatt belső titkos tanácsos, 1784—1790-ig királyi biztos a II. József alatt alkotott nagyváradi kerületben, Szabolcs, Arad, Békés, Csanád, Csongrád megye főispáni helytartója, a hajdukerületek-

[1] Gróf Teleki Ferencz Versei s néhány leveléből töredékek. Kiadta Döbrentei Gábor. Budán, 1834.
[2] Tud. Gyűjtemény, 1828. IV.
[3] Bod Péter, Magyar Athenás 290. l.
[4] Bibliothecæ Samulis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars I. pag. XXVIII. s köv.

ben főkapitányi helyettes, Bihar főispánja, két év mulva magyar alcancellár és mármarosi főispán; Leopold alatt erdélyi főcancellár és ismét bihari főispán, szent István rende nagykeresztese, a göttingai, varsói, jénai tudományos akademiák tiszteleti tagja. Meghólt Bécsben aug. 7. 1822. nyolczvanhárom éves korában. Ő vala a m.-vásárhelyi gazdag mintegy 40,000 kötetből álló könyvtár alapítója. «Tizenkilencz éves koromban — így szól magáról Bibliothecája I. kötetének előszavában — a dicső M. Terézia engedelmével külföldre utaztam, a svájczi, belga, és franczia tudós férfiak és tudományokkal virágzó akadémiákra. Itt felgyuladván bennem a tudományok iránti szeretet, csodálatos vágyat érzettem magamban jeles könyveknek bármi fáradság és költséggeli szerzésére, és azoknak, a messze fekvő hazába szállítására. . . . . A közhivatalok komoly gondjai közt is, melyekkel fejdelmeim bizodalma megtisztelt, soha semmi helyet, semmi alkalmat el nem mulaszték, hogy könyveim gyűjteményét Európa minden zugaiból szaporítsam. Sem életem gondjai, sem az országok nagy távolsága s egyéb roppant akadályok el nem bírtak csüggeszteni, hogy annak nevelése és díszítésére minden szorgalmamat csaknem erőm s vagyonbeli tehetségeim felűl is ne áldozzam. Ezen fáradságot, ezen költségeket azon szándékkal szentelém, hogy a könyvek szükségében sínlő haza hasznára munkáljak s magamat az által hasznos honpolgárrá tevén, valahányszor hivatalos gondjaim engedendik, a minden idők bölcsei mívelt elméjének emlékeivel gyönyörködtessem lelkemet. Mások, kikre a szerencse nyájasabb arczczal mosolygott, vagyonaikból vagy családi javaikat nevelik, vagy épen fényüzést hajhásznak, és nagyravágyásukat emelik, én a magam elég csekély birtokából emez az ismeretek minden ágaira nézve válogatott könyvek gyűjteményét szerzettem, azt örököseimre hitbizományképen átruházván, hogy némi föltételek mellett a honi tudomány-mívelők is használhassák. Legyen e cselekedetem bár némelyeknek balgaság,

nekem nem látszik legalább oktalan balgaságnak.» E szavak eléggé festik a nem mindennapi férfiú lelkét, s mutatják a roppant szorgalmú munkást, a tudománybarátot, hazafit és fölemelkedett gondolkodású embert. Még igen ifjú korában lobban fel lelkében a szikra, hazáját a tudomány kincseivel gyarapítani, és az soha ki nem alszik lelkéből, nem csüggeszti el őt a nehézségek ezre, nem a számos nagy hivatalok roppant gondjai, nem az évek hosszú száma, hatvannégy esztendőn keresztül él e szent láng kebelében, s csak élte világával alszik el. Könyvtára lajstromát három nyolczadrétű vastag kötetben dolgozta ki s a világ elébe bocsátá ily czím alatt. «Bibliothecae Samuelis S. R. I. Comitis Teleki de Szék Pars I. II. III. Viennae 1796, 1800, et 1811. Az első kötet előtt egy sok olvasottsággal, tudomány s itélettel készült előbeszéd áll, melyben a tudományok becse tárgyaltatik, rövid tudósítás adatik némely könyvtárakról, különösen a Mátyáséról Budán és Bethlen Gáboréról Gyulafehérvárt, melyeket török kezek pusztítának el; továbbá adatok közöltetnek, mint a felebb kiirt hely is mutatja, a m. vásárhelyi könyvtárrá leendett nagy gyűjtemény történetéhez. A lajstrom tudományos tárgyak szerint van felosztva, és osztályozásai, valamint nagy szorgalommal készűlt indexe, főleg pedig az írók felőli tudósítások, bizonyítványai fáradhatlan szakértő ügyességének. A tudományokkal foglalkodó ember érti az ily gonddal készűlt lajstromok nagy becsét, és egyedül ő tudja méltányolni készítőinek érdemét, míg a felületesség gyarló fia szánakozva mosolyogja meg a sok éves fáradalmak eléggé soha meg nem hálálható gyümölcsét. Nálunk semmi sincs a Széchenyi-könyvlajstromon kivül, mi Teleki Sámuel Bibliothecájával becsben mérkőzhessék s általában nem sok könyvlajstromot tudunk ehhez hasonlót. Nevezetes különösen a hazai történetekre vonatkozó rész, mert e tekintetben a m. vásárhelyi könyvtár egyike a leggazdagabbaknak. Teleki Sámuelt igen jellemzi azon valódi atyai féltékeny gond és kegyelet köny-

vei iránt, mely a római törvényhozás parancsoló stylusában írt szabályaiból szól, miket könyvtára olvasói számára készített. «Quiquis bibliotheca hac uti fruique voles, eam velut musarum sacrarium reverenter ingressus, praefectum custodem salutato, modeste interpellato, in area bibliothecae subsistito, ne cursitato, pluteos ne excutito, libros et collectiones rerum naturalium attrectare caveto; codicum commodatorum folia et tegumenta ne notis, figuris, lineolisve conscribillato, ne atramento, oleo, aqua conspergito, ne oris saliva, malaque pituita nasi foedato, ne complicato, ne in rugas cogito, ne lacerato, neve manibus illotis vel digitis illitis terito, libro aperto ne incumbito, consultos perlectosque codices illæsos sartos tectosque reddito, in bibliotheca et museo ne fumigato, neve aliis molestus esto, a rixis et disputationibus abstineto.»* A m. vásárhelyi könyvtár több kéziratát őrzi.

Könyvtára némi ismertetéséűl álljanak itt Kazinczy szavai, ki felőle mint szemtanu beszél. «Estve volt, midőn Vásárhelyre beérénk. Cancellarius gróf Teleki Sámuelnek háza egy távol fekvő szőllős domb oldalából tündökle felénk a város déli részén. Bibliothecája annak keleti szárnyát foglalá el, elválasztva szomszédjától egy keskeny kert által. A rajzolat elmés, s érdemli, hogy fessem. Bemenetel ide az alsó sor folyosójáról esik. Ajtaja felett e szerény felirás: «Musis patriis gratisque posteris D. D. Samuel S. R. I. Comes Teleki» az év megjegyzése nélkül. Itt egy előszoba s e mellett egy cabinet az őr szükségeire a kert felé. Az előszobából a bibliotheca hajójába van a bemenetel. Azt alól felűl kar veszi körűl, mind a négy oldala felé s a belső karba bal felé viszen a grádics az ajtónál. A hajó egészen üres; azt egyedül képek ékesítik. Az ablakok irányában, pilaszter és pilaszter közt, vas rostély könyöklők hagyattak s így a hajó elég világot kap. A könyvek sárgaréz drótból font ajtók megett álla-

* Bibliothecæ Pars II. pag. XI—XII.

nak a karokban, hogy a könyvek czímeit látni lehessen, s a szép tolvajság megelőztessék. Általellenben az ajtóval áll a nagy alkotó képe, a sz. István nagykereszteseinek innepi öltözetében, Tusch Jánostól. Alatta ennek az első két pilaszter előtt áll szemben egymással a cancellarius mellszobra érczből és a cancellariusnéé szül. Iktari gróf Bethlen Zsuzsannáé, fekete márvány polczozaton. Rajtok a művész neve, F. Thaller Tyrolens. Vindobon. 1805. A cancellarius el van találva, a grófné nincs, mert büsztje halála után készült egy régibb festés után. A jobb soron függenek, féltestben, ismét a cancellarius akademiai útja alatt: gróf Festetics György, a Georgicon alkotója, gróf Széchenyi Ferencz a nagy, a nemes; gubernátor báró Bruckenthal Sámuel; a bal soron a cancellariusné; Mátyás, a király; Bethlen Gábor, a fejedelem; Eugenius, a sabaudiai herczeg, – tudományok pártfogása által megszentelt nevek. A püspök Batthyányi Ignáczé, ha az a lack-testszín meg nem csal, Bergmanntól, s nem eléggé híven, s hidegen, s a koronaőr gróf Teleki Józsefé, kezek nélkül, a felsőbb karban tartatnak. Az előszobában függ Teleki Mihály, albai szakállal; Apafi Mihály; a nádor Wesselényi Ferencz, kinek szép lelke el van öntve szép arczán; nyírt fővel, borzas üstökkel, zöld bársony bő ujjú dolmányban, és mások. Bibliothecarius Szabó András úr, kevéssel előbb házi tanítója Wesselényi Miklósnak Zsibón, nagy készséggel, sőt örömmel rakta előnkbe a bibliotheca kincseit. Azok után én akarám gyönyörködtetni szemeimet a classicusoknak vagy legrégibb, vagy királyi pompájú kiadásaikkal. Itt találám a Bodóni Virgíljét, Horátzát, a Don Gabriel spanyolra fordított Sallustját, a Piranesi Rómáját, a Museum Pro-Clementinumot, a herculánumi régiségeket, melyek, ha ismerjük is már, mindig érdemlik, hogy lássuk, a hol láthatjuk. Az utas ne feledje előmutattatni magának Tacitust s Catullust és Propertiust a Mátyás budai bibliothekájából. Servetusnak Restitutio Christanismi 1533. czímű munkáját a cancellarius

II. Józsefnek ajándékozta az udv. bibliotheca számára; magának Vitéz József cancellistája, később udv. agens, által iratta le. Murr tudta, hogy a könyv itt megvagyon, s lopva mását vétette, újabban kiadta. Midőn menni akaránk, még egyszer kivánnám látni a cancellárius képét, még egyszer illetni a bronsz büsztöt. «Honc oinom plurimei consentiont duonorum optimom fvisse virom» mondám azon szavakkal, melyeket a 493. esztendőbeli consul Scipio sírkövére barátjai metszetének, s ez vala hálám azon kegyeiért, melyekkel irántam harmincz esztendőnél régebben viseltetett.»[1]

Őseiről semmi könyvek nem maradtak rá. Maga kezde gyűjteni 1759-ben, Mily szerencsével, tudja M. Vásárhely, s tudhatja, ki «Bibliothecája» három vastag kötetét átforgatandja.

Teleki Sámuel szálas, vékony testű, barna hajú és szemű ember volt. Igen hű arczképe van a m. vásárhelyi könyvtárban.[2] A Zetter által metszett s Bibliothecája előtt kiadatott, Kazinczy itélete szerint, nem hű. E kép alá e szavakat maga vésette: «Incorrupta fide secundis temporibus dubiisque rectus», melyek senkié alá jobban nem illenek. Pecsétjére pedig Seneca után ezt: «Recte factorum merces est fecisse.» «S ki ismerte — így szól a harmincz évi kegyeivel dicsekvő Kazinczy — ki ismerte a valóban tiszta s nagy embert, a ki utána nem esküszi, hogy igazán esküdött? Szíve nemessége mutatá őt társalkodásaiban. Az emberiség és a haza nem fogja soha tudni, mi jót teve egyikének és másikának, ez a jó ember és hív polgár.»[3]

József az ugocsai főispán, a magyar akademia elnökének nagyatyja, szül. Huszton Marmarosban dec. 21. 1738. Ő Lászlónak, a nagy Mihály unokájának, kit Sándor és Bethlen Júlia nemzének, volt fia. Anyja Ráday Eszter, az

[1] Kazinczy, Ered. Munk. II. köt. 202. s követk. ll.
[2] Kazinczy, F. M. O. Minerva, 1830. IV. 94.
[3] Kazinczy, Ered. Munk. II. 106.

utolsó Rákóczy forradalmi időszakában elhíresült cancellár Ráday Pálnak leánya. A gyermek hét éves koráig szüléi szeme előtt nevekedett, ezentúl Losonczon a jeles idősb Kármán András * vezérlete alatt járta az alsó iskolákat. Erdélybe költözvén három év múlva apja magával vitte őt, s ott házi oktatók ügyelének lépteire tizenöt éves koráig. Ez öt év leforgása alatt Magdeburg altábornoktól vett a többek közt oktatásokat, oly sikerrel, hogy felőle későbbi időkben önmaga is hálával emlékeznék, mint kinek felette sokat köszönhet. Tőle tanult német nyelvet, történeti s mathematikai tudományokat, mely utóbbiak egész életén át kedvenczei maradtak. Mint tizenhat éves ifjú Igenbe küldetett az ismeretes tanult férfiú Bod Péterhez, az «Athenás» irójához. Itt három évet tölte theologia, hazai történet s philosophia tanulásában. Tizenkilencz éves korában Bécsbe rándulván apjával, itt azon öntudatra eszmélt, miképen külföldön új, általa eddig még nem is sejtett, forrásai vannak a képződésnek. Felgyúlada benne a vágy eddigi honi mívelődését külföldi által tökéletesíteni. A leginkább Bernoulli miatt elhíresült bázeli egyetem volt az, hová mindenek előtt tudomány-kémlő szemeit fordította. Az ekkor uralkodó Terézia engedelmét kikérve s megnyerve 1759. külföldre utazott. A bázeli egyetemben a jeles mathematikus Bernoulli és Iselin leczkéi nyíltak meg előtte ; Leydenben pedig Muschenbroeckéi. Megutazta Svájczot, Hollandot, Franczia és Németországot, társalkodott a tudomány férfiaival, szemlélt könyvtárakat, régiségeket, müvészet termékeit, építészeti munkákat, vizsgálta a népszokásokat s politikai intézvényeket, s mint

* Nagyatyja volt ez az író Kármán Józsefnek, kinek munkáit Schedel Ferencz a «Nemzeti Könyvtárban» adá ki. II. Leopold nemességgel ajándékozá meg az író Józsefnek József nevű atyját s a nemeslevélben emlékezet van ezen Andrásról, mint ki «penes rem literariam in professoratu singulari cum zelo et industria semet exhibuit bonumque publici promovere studuit.» Lásd a «Nemz. Könyvt.» Kármán József Irásai XI. lap.

megrakodott méh tért honába, a kincsek legbecsesbikével, a tudománynyal. Másod ízben 1768-ban Olaszországot járta meg, Teleki Lajos rokonának, s az ünnepelt történetbuvár Cornides Dánielnek társaságában. Jelen volt Velenczében az Ádria eljegyzése ünnepén, járt Milán, Mantua, Modena és Pármában; Rómáig az idő szűke nem engedte őt menni. 1791-ben, mint boldog családatya már, harmad ízben tett útazást, és most ismét a német földön. Tizenkét német egyetemet látogatott meg, s II. Leopold császárrá kenetése ünnepén is jelen volt. Göttingában legtovább mulatott. Értelmes társalgása által személyesen is megkedvelteté magát a németekkel, kik híréből már ismerték volt. Számos külföldi nevezetes emberek hozzá írt levelei bizonyítják, mily figyelem és tisztelet tárgya volt ő. Kedvelte a két Bernoulli; a Lothringenben lakó Lescinszky Szaniszló lengyel királynak különösen kegyeiben álla; Párisban az udvar, annak nagyjai, ország tisztviselői, tudósai megkülönböztették.

1767-bèn az erdélyi királyi tábla bírájává, 1782-ki martius hónapjában békési főispáni helytartóvá s ugyanez év októberében ugocsai főispánná; 1787-ben a pécsi iskolai kerület főigazgatójává, 1792-ben benső titkos tanácsossá, végre 1795-ben a magyar sz. koronának őrévé lett. Meghalt sept. 1. 1796. élete 58-dik évében, sajnálat, s míg élt, mind végig köztisztelet tárgya. Tetemei Nógrádban, a sziráki család-sírboltban nyugszanak. Négy fejdelem uralkodása alatt futá fényes pályáját, mind a négy, s a négynek legnagyobbika II. József, által legkitünőbben méltányoltatva nem középszerű tehetségei. Hivatal-viseléseiben pontos és rendkedvelő, bíró igazságos s mit ennek hitt, a mellett eltéríthetlenűl szilárd, semmi által meg nem hajtható. Sokáig emlékeztek felőle érzékenyen, kik mint biróval valaha érintkezésbe jöttek. Hivatalokat viselt, de nem keresett. Kamarássá egyenesen a királynő kegyelméből neveztetett; az erdélyi királyi táblához is saját folyamodása nélkül tétetett. Megkináltatott néhány ízben erdélyi főispáni s

kormányszéki tanácsosi hivatallal, de ő nem fogadta e emezt, mert egészsége nem birta meg a folytonosan ülő életet, azt, mert általában hivatalvágy nem izgatta. Mi hű fia volt a honnak, mi szigorúan ragaszkodott annak törvényeihez, szép bizonysága a II. József alatti idő. Mikor a császár, a tévedéseiben is mindig nagy, Magyarországot kerületekre osztván, Teleki Józsefet is egyik kerület biztosává akarná tenni, ő semmikép nem volt az alkotmányellenes hivatal elfogadására bírható. Mind a két protestáns vallásfelekezetűeknek nagy bizodalma levén esze és jelleme iránt, nem egyszer álla a trón előtt vallási ügyek miatt, nem egyszer volt alkalma szólni és szívrehatólag festeni a protestánsok üldöztetését, mert fájdalom a türelem nagy emberének kora még csak azután hajnalott, s Terézia uralkodását e részben nagy sötétség borítá; még emberek igénylették magoknak ama nagy, emberi észszel soha el nem dönthető kérdés eldöntését, melyik hit legyen üdvözűletre, melyik kárhozatra vezérlő. Ilyenkor elkapta őt nemes heve, s nem rettegve fejdelemnőjé sokszor tapasztalt nagy kegyeit is koczkáztatni, élesen festé a hatóságok emberietlen bánását az elnyomott vallás hívei iránt. De Mária Terézia meg tudá különböztetni a szót, mely tiszta meggyőződés és a legnemesebb akarat szava volt, a kérkedő dacztól s nemcsak nem vett semmit balúl, hanem megszerette a szép hevű embert; nem tartózkodék magasztalva emlékezni jelleme és hasonlíthatlan jó szive felől, s nem egyszer nevezte őt nyilván «a becsületes» Telekinek. Mennyit költött, fárada vallásügyekben, mennyit egyesekében, kik mellett szinte gyakran volt szószóló a trón zsámolyánál, azt csak egykorúi tudnák méltó szavakba önteni, de mennyit vitt is ki valósággal mind vallási, mind honi ügyekben, bizonyítják a két protestáns felekezet levéltárai, s a két haza országgyülési naplói. II. József a maga által teremtett türelmi nagy korszakot gyakorlatilag vele kezdette meg, őt protestáns létére békési főispáni helytartóvá, ugocsai főispánná és a pécsi katholikai iskola-

kerület igazgatójává nevezvén. Előtte egy egész századig nem volt ilyesmire példa. Mindezen kegyelmek mellett azon időben, mikor II. József a magyar alkotmányos intézeteket halomba döntögeté, többször álla Teleki fejedelmével szemközt mint hazája szószólója, s egyike volt azon keveseknek, kik ki merték mondani és megjóslani a törvényellenes lépések balkövetkezményeit, s pár ízben sikerült neki a jót akaró, de eszközeiben tévedt fejedelem szándékainak más irányt adni. Bocsánat e kis kitérésért, mely nem tartozott szorosan tárgyamhoz, de a férfiút, kiről szólnom alkalom van, mint a haza múlt századának egyik nagy fiát festi közügyekrei hatásában, mit most már kevesen tudnak ugyan, de reménylem, nem lesznek kevesen, kiket az érdekelni fog.

Teleki József sok tapasztalás, életokosság és tudománynyal felkészűlt ember és kitünő jellem volt. Jártas a honi történet és jogtudományban, mathesisban, otthonias a statisticai, földírati és theologiai ismeretekben, s még a költői és szónoki művészetben is szerencsés. Tudományszomja és szeretetének nagy mértékbeni bizonyítványa három rendbeli utazása, melyeknek fő czélja nem kéjelgés, hanem ismeretek gyűjtése és jeles férfiakkali ismerkedés volt. A mathesisban annyira kitűnt, hogy La Caille Párisban igen kedvező bizonyítványokkal bocsátotta el, a francia király pedig arany emlékkel tisztelte meg. Gyermeksége óta nagy szorgalmú ember; már tizenhét éves korában, mikor ifjoncz társai, vagy álom karjain nyugodtak vagy kéjek közt élvezék a fiatalság örömkorát, ő egész éjeket tölte könyvei mellett. Könyvek voltak a mulattatók s fájdalom-enyhítők, midőn egykor kilencz hosszú hónapon át nyomá a betegség ágyba. Örök foglalkodásban élt s pihenése nem a megszünésben, hanem a munkanem változtatásában állott. Halálos betegsége vég napjaiban is tollba mondott egy kényes tárgyú levelet, s maga javított ki egy fontos ügybeni folyamodást, mely nevében volt a felséghez benyújtandó. Bázelben mulatása

alatt egy értekezést írt franczia nyelven: «Az erős lelkek gyengeségeiről,» melyben a vallást védi ostromlói ellen. Két ízben adatott az ki, egyszer Párisban, egyszer Leydenben, s a külföld előtt nagy tetszést nyert.[1] Mária Terézia maga nagy javalással fogadta, s a szerzőt annak bővebb kidolgozására buzdítá, a világhírű Rousseau pedig egy új kiadását szándékozta saját felügyelése alatt, mit közbe jött betegsége gátolt. Ezen kivül öt beszéde jelent meg nyomtatásban, három latin, kettő magyar nyelven. A latinok egyike azon alkalommal mondatott, mikor békési főispáni helytartóvá,[2] másika mikor a pécsi iskolai kerület igazgatójává iktattatnék,[3] a harmadik pedig mikor koronaőrré lőn.[4] Életbölcseség, classicusok ismerete, és való tudomány tűnik ki e beszédekből. A pécsi kivált tanúsítja, hogy érti és felfogta egész nagy fontosságában, mi rá bizaték, az oktatást, s e beszéd után nem csodálhatni, ha e hivatalát köztetszéssel folytatta volt. Latin nyelve egyszerű, classicai bélyegű, hibátlan és nemes mint lelke; eszmeláncolata következetes és egymásból bonyolódó, okoskodása világos és erős, és midőn önmagára tekint, szavai kedves szerénységbe vannak leplezve. A két magyar beszédet Ugocsa rendei hallák. Egyikét, midőn tábornok báró Orczy Lőrincz főispán, a magyar író által főispáni székébe iktattatnék,[5] másikat 1790-ben, midőn nemzetünk

[1] Essai sur la Foiblesse des Esprits Forts, Par J. T. de Sz. C. d. S. E. R. A. Leyde 1760.

[2] Orationes occasione inaugurationis Illust. D. Comitis Josephi Teleki in supremi comitis off. administratorem Inclyt. comit. Békesiensis ad SS. et OO. habitæ. Pestini 1782.

[3] Oratio, quam Illustr. Dom. Jos. C. Teleki dum Supr. Regii Studiorum directoris munus per introductionem Academiæ Quinqueecclesiensis auspicaretur in publ. eiusd. acad. auditorio dixit anno 1785. Pestini.

[4] Dictio Alex. Széchen, dum Excell. ac Illustr. Domin. Com. Joseph. Teleki in munus Regni Coronæ Conservatoris introduceret. Pestini 1795.

[5] Mélt. L. B. Orczy Lőrincz úrnak mint királyi commissá-

az erőszakteli évtizedet átélvén, II. Leopold alatt egy szebb jövendő reményein merengett. Mind a két beszéd alkalmasint legjelesebb példányai közé tartozik az ötven év előtti magyar szónoklatnak. Kivált a 90-iki igen jellemzetes beszédből nem lesz érdektelen egy helyet itt kiemelnem.

«Mentől nagyobb okaink vannak, hogy hazánk közönséges, és oly méltó örömében részt vegyünk — így szól mint Ugocsa visszahelyezett főispánja II. Leopold kormánya kezdetén — annál több okom van énnekem, hogy a nemes vármegyének egy római versíró ama szép intését:

Aequam memento rebus in arduis
Servare mentem, non secus in bonis
Ab insolenti temperatam lætitia . . .

eszébe juttassam, és mindenre valami szent, s minthogy szentebbet semmit sem találok, a haza szeretetére kérjem, hogy magunkat az öröm között oly mértékkel viseljük, hogy annak okát, úgy mint hazánk boldogságát, meg ne sértsük. Viseljük e végre magunkat törvényesen, illendően, okosan és csendes bátorsággal. Először is azt mondom: törvényesen, mert kinek illik magát inkább a törvény szerint viselni, mint annak, a ki a törvénytelenség ellen panaszol? Kétféle pedig a törvény: egyik a természeti, másik a polgári; az első minden polgári törvényeknél régibb, szentebb és változhatatlanabb, melynek az egész emberi nemzettől megismert törvénye az, hogy a ki nekünk nem vétett, azt megsérteni ne kivánjuk. Tartsuk azért legszentebb kötelességünknek, hogy ez a minekünk nem vétett, sőt hogy soha véteni sem kiván oly szentűl igérő és igéretének hitelére előbbeni kicsin országának egész

riusnak Nagy Szőlősön mindszent havának 15. napj. 1782. esztendőben. Mélt. Sz. Teleki József úrnak N. Ugocsa vármegye főispáni hivatalába lett beiktattatása alkalmatosságával elmondott beszéde a gr. Teleki József úr arra tett feleletével együtt. Pesten, nyomtatt. Eitzenberger Annánál. (Év nélkül.)

Európa előtt tudva levő boldogításával kényszerítő szelid fejedelmünket, a kinek egy hizelkedni nem szokott s nem is tudó nagy ember oly méltán adta nem régen a philosophus király nevet, semmi cselekedetünkkel meg ne sértsük. Sőt viseltessünk inkább őhozzá azzal a háladatos tisztelettel, a melyet eddig hozzánk való magaviselete bizonynyal megérdemel. Mely intésemmel korán sem arra czélozok, hogy a legméltóbb és legszebb reménység mellett is elaludjunk, mert megtanultam én azt Platótól és még inkább a tapasztalásból, hogy a reménység az ébrenlevőknek álma. Nem is arra czélozok, hogy a háladatosságot annyira terjeszszem, hogy annak kedvkeresésből szabadságainknak akármely részét is feláldozzuk. Mert tudom, hogy az ilyen helytelen kedvezés által nem ártanánk kevesebbet a fejdelemnek (mint a kinek valóságos haszna és kára elválhatatlan a miénktől) mint magunknak és maradékainknak. Nem az, mondom, a czélom, hanem csak az, hogy a hol semmi sérelem nincs, mint a kisértettől félő ember ne képzeljünk magunknak sérelmet, és ezért a képzelt sérelemért ne illessük valóságos sérelemmel a minekünk nem vétett fejedelmet. Ezt kivánja tőlünk a természet törvénye. De tartsuk meg szentűl hazánk törvényeit is. Látjuk ugyan is azokban a nemes vármegyéknek országunk felállásával egy idejű törvényes hatalmát, és míg az újabb törvények által meg nem változik, ne kivánjunk annak határán túl lépni és a magunk különös czéljai elérésének indulatjából ne alacsonodjunk el annyira, hogy törvényeinknél erősebbek lenni kivánjunk.

«Szükség továbbá, hogy minden cselekedeteinkben, illendő állhatatossággal ugyan, de csendesen és egymás alá való áskálódás, erőszak s lárma nélkül viseljük magunkat. Egy szóval, az illendőség törvényére szorosan vigyázzunk, eszünkbe jutván, hogy nekünk nemesi rendnek kevesebb szabad e tekintetben a köznépnél.

«A clasomeniusok régen a spartai ephorusok thrónusát korommal való bemázolással megcsúfolni nem átalván,

ezen igen illetlen cselekedetekért elégnek tartották a spartabeliek azzal büntetni őket, hogy közönségesen kihirdettették, hogy szabad legyen a clasomeniusoknak magokat illetlenűl viselni. Szomorú privilegium, a melylyel valamint kétségkivül ők szégyenlettek élni, úgy mi is arra soha se vágyódjunk.

«Legyünk továbbá okosak, azaz: mind a czélt, mind az arra vivő eszközöket igyekezzünk minden hazánkra intézett cselekedeteinkben másszor is ugyan, de kivált most ebben az annak jó vagy bal szerencséjével viselős időben, jól megválasztani, és hogy mindnyájan azonegy czélra és egyesűlt erővel siethessünk, igyekezzük az egyességet minden magunkra való tekintetnek feláldozásával magunkévá tenni, meggondolván, hogy ezzel minden jóra mehetünk, e nélkül semmire sem. Bizony ha valaha, most vagyon ama sok tekintetben nagy gyűlésben szükségünk az okosságra és az egyesűlt akaratra. Mert úgy vagyon az erkölcsi világban az indulatoknak, mint a természeti világban a mozgásban levő testeknek a dolga, hogy tudniillik mentől inkább egymásba ütköznek, annál inkább elrontják egymás erejét, és kevesebbel siethetnek a feltett czélra. A haza örökös átkát érdemlő ember azért az, sőt a hazának örökös átka, a ki másszor is ugyan, de kivált most a szeretetlenséget, gyűlölséget, egymás alá való áskolódást, bosszúállást űzni nem irtózik.

«Utóljára azt mondom, hogy legyünk bátrak, és vissza se mondom, de úgy hogy a valóságos bátorságot az azt majmozó délczegségtől, a tiszta aranyat az aranyfüsttől meg tudjuk jól különböztetni. Legyünk bátrak, de csak ott, a hol annak helye, oka és szüksége van. Egyebütt bátorságot mutatni csak félénkségünk titkolása és hiábavaló magunk vetése. És már ugyanezért nem tagadhatom én, hogy valamint egyfelől a midőn egy jó hazafit a nyomorúságok idején a hazája mellett minden veszedelmekkel küzködni, és maga nemes megtagadásával magát minden szerencsétlenségnek kitenni látok, nem állhatom

meg, hogy ilyen viaskodásnak tekintetére fel ne kiáltsak Senecával: Ecce spectaculum dignum ad quod respiciat intentus operi suo deus! Ecce par deo dignum! Vir bonus cum mala fortuna compositus; úgy másfelől, a midőn azokat a veszedelmek idején motszanni sem merő féltekben eláj últ embereket, a veszedelmek elmúlásával egyszersmind neki vitézülni és meg annyi világgyőző nagy Sándorokká válni, s mindennel, a mit elől utól kapnak, és ha egyebet nem találnak, a levegőéggel is nagy merészen vagdalkozni látom, ha nem akarnám is, lehetetlen, hogy a nagy hegynek kínos nyögése és fájdalmai után lett apró szüleménye eszembe ne jusson. Legyünk azért bátrak, de ne hevesek, legyünk bátrak, de úgy, hogy bátorságunknak zsinórmértéke legyen az okosság, a törvény, és azzal megegyező király s hazához való szoros kötelességünk. Ekkor pedig már olyan bátrak tudjunk lenni, hogy kötelességünk elmulasztásától inkább féljünk, mint a ránk öszveomló világnak töredékeitől. Így leszen aztán, hogy a hazafiúi kötelességünkben jó lelkiösmerettel, okosan, és bátran eljárunk, mostani örömünknek késő maradékainkra is általmenő állandóságát reméllhetjük. Mely kedves reménység ki nem mondhatom mennyire nevelje mostani örömemnek érzését is. A mely hogy egészen és minden kifogás nélkül tökéletes lehessen, csak az a híja vagyon, hogy valamint most főispáni székembe visszatétettem, úgy azt a nemes vármegye tekintetes rendei hozzám mutatott szeretetét is, melylyel ezelőtt dicsekedni méltó okom volt, ezen székkel együtt visszanyerhessem. Mely szeretetet valamint minden vallás és személyválogatás nélkül egyedül ezen nemes vármegyének boldogságára a törvények zsinórmértéke szerint intézendő igazgatásommal megérdemleni igyekezem, úgy azon szeretetbe magamat, a magaménak szíves és bizonnyal teljesítendő igérete mellett, állandóképen ajánlom.»*

* Orpheus. II. köt. 16. s köv. l.

Mindez, mind ama másik magyar beszéde keresetlen, egyszerű s nemes nyelve által a régibb magyar irodalom kitünő elmetermékeihez sorozandók. Jellemzik ezek az életbölcs, és körülményekbe mélyebben pillantó kormányférfit, a világos tiszta gondolkodású fejet és meleg keblű honfit. Ezeken kivül maradt fenn egy költeménye is apjának és Eszter nevű testvér hugának, kit rendkivül szeretett, halálára, melyben mint fiú, testvér és férj, szóval a maga érzelme és szenvedélyei közepett ábrázolta magát. Ez elégia 1778-ban, s így ezelőtt 66 évvel iratott, és még ma is, nyelvünk és költészetünk roppant haladása mellett, nagy érdekkel bír, s gyönyörűséggel fog olvastatni azok által, kiknek ízlése nem félszegen van mívelve. Mennyi érzés, mennyi gondolat, életbölcseség és magasabb szemlélet ez egyszerű beszédben, s mi könnyű verselés, mi kerekded numerosus szólás! «Te élsz» így szól a kesergett testvérhez:

Te élsz, én holtam meg, te örvendsz, én sírok,
S mint az igaz megholt, magammal sem bírok,
Mert neked a halál élet ajtaja volt,
De bennem azóta az élet is megholt,
S a mely sírba neked csak testedet tettem,
Abba elevenen magam eltemettem.

Gyönyörűen festi testvére szépségét, eszét, erényességét:

A test, ész, erkölcsök egyező szépsége,
Egy személynek ritka tökélletessége,
De őbenne méltán mindenki csudálta,
Hogy ezt mind a hármat együtt feltalálta.
Igaz, hogy okozta sok terhes ínsége,
Hogy ideje előtt hervadott szépsége,
De ha tavaszára nézek életének,
Ritkán találhatni párját szépségének.
Termetének vala kedves az állása,
Sem nem igen magas, sem törpe szabása,

Nem volt igen sovány, nem is igen kövér,
A ki szépségre vágy, ilyen termetet kér.
Kellemetes vala egész ábrázatja,
Rajta magát minden virtus mulatgatja.
S kivált ama tiszta szép szemérmetesség,
Melyet talám tőlünk visszavett már az ég.
Kedves pirosságát ez adta szinének,
Nem mint ma a festék sok orczák bőrének.
Szemei, míg isten épségben tartotta,
Kedves világától míg meg nem fosztotta,
Ragyogtak hódító szelíd édességgel,
S ártatlanúl ártó szép elevenséggel.
Nyájassággal vala ajaki mozgása
S Grátiákkal teljes minden mosolygása.
Díszt adott ezeknek, hogy nem volt bolondja
A szépségnek, s az volt a legkisebb gondja . . .
Benne az elmésség, a józan itélet,
Ritka szövetséggel egy mértéküvé lett.
Bámúlt mind a kettőn, valaki esmérte,
Ha igaz mértékkel mind a kettőt mérte;
Mert akar tréfára nyílt vala meg szája,
Ártatlan sóval volt elegy a tréfája,
Só volt ott nem méreg, csipősség nem fulánk,
Melyen oh mennyiszer mindnyáján bámulánk.
Sok eszekkel büszke asszonyok módjára
Még sem néz megvetve a háza dolgára,
Sőt abban is mutat megért okosságot,
Hogy tudja folytatni a gazdasszonyságot.
Mint a legjobb óra, olyan az egész ház,
Csaknem csudát lát itt a ki jól rá vigyáz.
Pirongatásra is ámbátor ritkán lép,
Szavát általhágni mégis fél a háznép.
Ilyen jónak többet ér szelíd intése,
Mint a dúlók fúlók lármás büntetése.
Mit mondjak aranynál tisztább virtusáról,
A jó észnek ama díszt adó társáról?
Mert a legjobb ész is virtus nélkül mit ér?
Átok a legjobb fő, ha hozzá rosz szív fér;
Az én Eszterámnál az ész, az akarat
Egymás hűségében mindég jól megmaradt;
A jót a hol látta, inkább nagy kincsétől
Vált volna meg, mintsem annak ösvényétől.
Ez áldott léleknek a legfőbb törvénnumbere
A meglátott jó volt, nem a maga kénye.

Nem ok nélkül volt hát a nagy Terézának,
Ama sok nemzetek kedves bálványának,
A ki minden virtust a maga szivében
Tanult megesmerni, oly nagy kegyelmében . . .

Végre így zárja be :

Azért én is őtet örökre szeretem,
S a míg én én leszek, el nem felejthetem.
S majd midőn megváltóm porom felibe áll,
Ki előtt szégyennel búvik el a Halál,
S poromat még érte könnyezve találja,
S abból halhatatlan szívemet formálja,
Mihelyt ez az új szív érezni lesz készen,
Annak is Eszterkám a közepén lészen.*

László fia, ki német nyelven német folyóirat számára írá meg életét, mondja, hogy több becses munkája is maradt kéziratban.

Teleki József közép termetű, sovány ember volt; többnyire gyenge egészségű minden nagy mértékletessége mellett. Ábrázata kellemes, vonásaiban erő fejezte ki magát; arczszíne barna volt, szemöldei magasak s feketék, valamint szemei is. — Azon élénkséget és tűzzel teli játékot, mely ezekben volt, ritkán találni. Alakja, viselete kedves s egyszersmind méltóságteli. Tiszteletet tuda gerjeszteni maga iránt, de bizodalmat is. Járását komoly méltóság bélyegzé. Feje, midőn korosabb lett, kissé hajlott, s egyik válla, nem hibás növéstől, hanem szoktatás által, mint sokat író embereknél, kiálló. «Kreutzinger által olajban igen szépen és híven festett arczképét — így szól Kazinczy — Ádám rézmetsző adá ez aláírással: «Non est mortale quod opto.» Társalgása vonzó volt, min-

* Atyafiúi barátságnak oszlopa, melyet 1778. pünkösd hava 26. kimúlt néhai gr. Széki Teleki Eszter asszonynak Mélt. gr. Toroczkay Zsigmond úr kedv. élete párjának, emelni kivánt tőle elválásán holtig kesergő testvér bátyja gr. Széki Teleki József. Kolosvár, 1779.

den osztálybeli emberek közt otthonias tuda lenni, s velök saját nyelvökön szólni. A szíveket azonnal meg tudta nyerni maga iránt. Még hölgyekkeli bánása is igen finom s gyengéd vala, s felette óvatos kényes oldalakat érinteni. Maga sok önérzettel birt és nemes nagyravágyással, mit másokban is, kiket barátságára méltatott, keresett és becsült. Az érzelmek minden nemei nagyok és erősek voltak benne, s azért néha igen szenvedélyes, de szenvedélyeit eszével mérsékleni tudó. Istenfélő, meggyőződésből, teljes hitből, de ment minden türelmetlenségtől. Válogatás nélkül szeretett mindenkit, mint embert és polgártársat, ki azt érdemlé. Jótéteményeit titkon árasztá a megszorúltakra, s azok jutalmát csak önérzetében kereste, ügyesen kikerülve minden azt követhető hálaszót. Írásból mondott beszédei mindég jelesek, de rögtönzései várakozáson alúliak, annak bizonyságáúl, hogy szólni és írni két különböző adománya embernek. Mindeneket egybefogva, e Teleki volt a nagy család egyik legragyogóbb oszlopa, s érdemlené, hogy még körülményesb életrajzát bírnók, mint a mit László fia ada,[1] mert a nagy előképek erényiskolái az unokáknak, s hol a szó még csak indít, a példa varázserővel vonz.[2]

Teleki László, az iménti József fia, a magyar akademiai elnök édesapja, 1764-ben született Szirákon. Négy éves koráig nagyapja és anyja (Királyfalvi Róth Tamás és Vattay Borbála) gondviselése alatt volt, azon túl apja nevelte. Tizenhárom éves korában a maros-vásárhelyi collegiumban tanult, a sok koszorúzott iratairól ismeretes Fogarassy Pap József oktató vezérlete alatt, kit később is hálaszavakkal emlegetett, mint beavatóját a tudományokba. A jogtudományokra maga édesapja, ellent nem

[1] Siebenbürgische Quartalschrift VII. Jahrgang. 110—146.
[2] Hasonlítsd e jegyzeteket Kazinczy Ered. Munk. II. köt. 388—390. és: Drágalátos részekből öszveállittatott dicsőség koronája, melyet néhai Nagymélt. gr. Teleki József úrnak megdicsőült fejére feltett Rozgonyi József. Pest, 1797.

állván súlyos hivatalos és családi gondjai, oktatta őt. Ez ösztönzé olvasásra is; és tudományos tárgyak dolgozására szorítván őt, iratait kérlelhetlenűl bírálta. Magyarországra költözvén apja, a felserdűlt László a tudós Cornides Dániel ügyelése alá adatott. Az ügyvédi vizsgálatot mindenek megelégedésére, s még szigorú követelésű apjának is örömére tette le. Ily gondos nevelési pályáról két fontos tulajdonságot szerze magának s vive át az életre, megtanult minden tárgyról önfejűleg gondolkodni s gondolatit írva vagy beszéllve kellő rendben előadni. 1785-ben István nevű ifjabb testvérének és Cornidesnek társaságában külföldre utazott. Göttingában másfél évet tölte, és hallgatta Gatterert és Schlözert, Heynét és Spittlert, ünnepelt hőseit a német tudományos irodalomnak, s egyéb nagynevű tanítókat. 1787. év végén tért vissza, megjárva Német, Angol, Францziaországot, Hollandiát és Svájczot. 1789-ben az erdélyi kormányszéknél tiszteleti titkár, 1791-ben kamarás, 1792-ben erdélyi kir. táblai biró; időközben Marmaros követe az 1790-i nevezetes országgyülésen és a kolosvári reform. collegium curátora. 1799-ben Magyarországba tevén át lakását, 1802-ben a dunamelléki kerület reformátusai világi főcurátorrá választák, a fejedelem pedig 1803-ban novem. 5. királyi tábla birójává, 1811-ben Somogy megyei főispáni helytartóvá, 1819-ben végre hétszemélynökké nevezte. A nádor is, ismervén tudományokhozi hajlamát és készületeit, a Marczibányi-féle jutalomosztó bizottság elnökségével tisztelte meg. Megholt mart. 24. 1821-ben.*

Sok iratai maradtak nyomtatva és kéziratban, prózában és versben, melyek mind megannyi bizonyítványai tudományos készűltségének, munkásságának és minden szépért, nagyért hevűlő tiszta hazafiságának. «Minthogy a természet nagyobb részint megtagadta tőlem a nyilvános

* Gr. Széki Teleki László «Életírása» Thaisz Andrástól. Tudom. Gyűjt. 1823. I. kör. 87—106.

szónok tehetségeit, hatáskörömnek más pályát kelle választanom, s így az országgyűlés tárgyait magányomban egyenként kidolgozám s a véleményeket, melyek károsak voltak, ügyekezém hathatósan megczáfolni, ha hasznosak, látszólagos ellenvetésektől védeni», így nyilatkozik önmaga felől.[1] Nevezetesb nyomtatott munkái az «Esdeklések»[2] s Egy magyar tudós társaság felállítása iránti Véleménye. Ez utóbbiban kifejtett nézeteinek egy része használtatott a magyar akademia alkotásakor. Kiemelendő ebből, hogy Teleki László a magyar t. társaság iratait ki akarta venni a királyi könyvvizsgálat alól, legjobb vizsgálónak tartván magát a társaságot s annak tagjait. Esdekléseiben a magyar nyelv eredetét, történetét, természetét, grammatikai és syntaktikai alkatát, míveltsége fokát, a magyar irodalom akadályait, előmozdítása eszközeit tárgyazza, s itt is egy tudós társaságot vázol. E munkában annyi tudomány, tárgy-, és körülmény-ismeret, annyi gyakorlati itélet van elhintve, hogy azt még előbbre haladott napjainkban is kevés olvasó fogja tanulság nélkül letenni kezeiből. Általában T. László íratainak mindenike tanúsítja a tudománybarátot. Ő a tanult embereket és írókat becsülte, háza nyitva volt előttök, velök örömest társalkodott. Tervezett tudós társasága tagjainak mindennemű kitüntetéseket, még rendjeleket is, jó fizetést és kéjelmet javasol adatni, jól tudván a gyakorlati ember, hogy a kit nehéz földi szükségek nyomnak, az nem igen fog magasan szárnyalni egek felé. Neki a tudós társaság kedvencz eszméje volt, érette sokat buzgott, fárada. Vajha a sors csak tíz évvel tovább engedi nyúlni munkás és becses élte fonalát, hogy megérhesse 1830-ban a gróf Széchenyi István által indítványozott akademia tényleges megalakítá-

[1] Über die Einrichtung einer Gelehrten Gesellschaft in Ungarn. Unmassgebliche Meinung des Gr. Ladislaus Teleki. Pesth, 1810. V—VI.

[2] A magyar nyelv elémozdításáról buzgó Esdeklései gr. Teleki Lászlónak. Pest, 1806.

sát, némi részben szent Esdekléseinek is eredményét, megérhesse azon napokat, midőn e tudományos testület az ő termeiben nyitá meg legelső gyűléseit. E nem csekély becsű könyvtár is, Tekintetes Társaság! melynek nagy kincseket rejtő szekrényei közt e tudományos ünnepet üljük, nagy részben az ő gyűjtői szorgalmának gyümölcse. Legyen érte áldott emlékezete, s adja az ég, hogy valahányszor a tudománybuvár e könyvtárba lépend, mindig kegyelettel nyúljon e tudományos kincsekhez, melyeket közjóért lángoló férfiak keze szentelt meg, s mindig hálával emlékezzék meg a hő keblű tudománybarátra, a hazafiúi buzgalmú Teleki Lászlóra. — Teleki László megkísérté erejét a versírásban is, nem ugyan oly sikerrel, mint apja, de nem is oly kevéssel, mint tordai főispán rokona.* Jelszava volt: Isten, haza és tudomány! mely három szóban élete van vázolva, mert e háromnak volt az szentelve. Ő hű fiú, testvér és férj vala. Özvegyen maradt anyjának tiszteletteli gonddal vitte ügyeit, segíté azt nálánál ifjabb testvére nevelésében. Szeretettel csüggött gyermekein, és két angyal lelkű nején, kiknek egyikét, a minap meggyászolt báró Mészáros Johannát, nincs senki e körben, ki nem ismerte és becsűlte.

Még egy Teleki van, szinte egyike a nagyfényű ház díszeinek, kiről mindeddig nem szólottam s most is csak keveset szólni erős föltételem. Ez Teleki József, akadémiánk elnöke, Erdélynek jelenleg főkormányzója. Szül. ő 1790-ben Pesten. Első tanulmányait Kolosvárt végezte, s utóbb a pesti egyetemre ment át. Iskoláiból kikerűlvén, Pest megyében aljegyző lőn. 1810-ben tiszteleti fogalmazó a helytartó tanácsnál, 1812-ben külföldre utazott, két évet töltvén Göttingában, bejárta Német-, Angol-, Francziaországot, Hollandiát, Svájczot, éjszaki Olaszországot, s visszatért 1815-ben hivatala folytatására. 1818. tiszteleti titkár a helytartó tanácsnál, 1824-ben kir. tábla bárója,

* Több versei jelentek meg nyomtatásban.

1827-ben csanádi, 1830-ban szabolcsi főispán, 1832-ben az udv. magyar cancellaria referendáriusa, végre koronaőr, és legújabban Erdély kormányzója. Hitsorsosai 1818-ban a pesti kerületben algondnokká, 1824-ben a tiszai kerület és sáros-pataki főiskola gondnokává választották. Teleki Józsefnek számos értekezése s bírálata van a Tudományos Gyűjteményben, melynek, Fejér György lelépése után, szerkesztésében is tettleges részt vőn. — 1816-ban és 1817-ben a Marczibányi-jutalmat itélő birák két pályaíratát koszorúzták meg, egyiknek czíme: «A magyar nyelvnek tökéletesitése új szavak és új szólás módok által,» másiknak, «Egy tökéletes magyar szótár elrendeltetése, készitése módja.» Az elsőbbik munka egyik része nyelvünk történetének vázlatát foglalja, s eldöntő szózat a nyelvújitási kérdésekben. A másik pályairatot a magyar akademia, nagyszótára készítésének alapjáúl fogadta el. Ezen nyelvészeti és részint széptani munkálatok után Teleki József történeti tárgyú czikkeket közlött Kisfaludy Károly Auróráiban, melyek átmeneti pontot képeznek a szerző történettudományi pályájára, mire újabb időben kizárólag szentelé hivataltól meggazdálkodott minden perczeit. Mindenek előtt a Hunyadiak alatti magyar állodalmi s népélet gazdag tartalmú és fényes időszaka vonzotta őt, s ennek kidolgozására tökélte magát. Rendkivüli fáradsággal és költséggel mindent egybegyűjte, mi e korra vonatkozik, és 1825-ik év óta számos foglalatosságai közt nem csüggedő buzgalommal dolgozik e több kötetnyi nagy munkán. Czélja az akkori magyar élet teljes képét ábrázolni, minden belső és külső, világi, polgári, hadi, vallási, kereskedési, értelmi, és társadalmi mozgalmakat és viszonyokat festeni. A magyar akademia első alakító gyüléseinek ő volt a nádor által kinevezett vezetője, valamint a megalakítottnak tizenhárom év óta koronkénti választások által elnöke. Rövid száraz adatok mind, mit e férfiú felől közlök, s tartóztatom magam minden szótól, a mi annál egyéb volna. Mert a magyar akademia tagjai köré-

ben felesleges volna Teleki József tudományos érdemeit ismertetni, és jól tudom, hogy magasztalván őt, még én is, ki meggyőződésem elleni szót soha nem írtam le, ki többször adám jeleit, mennyire nem vagyok az üres tömjénzésnek barátja, viszonyomnál fogva ki nem kerűlném a hizelgés gyanúját, oly mostoha időket élvén, melyekre Tacitus ércz szavai illenek: Saeva et infesta virtutibus tempora. Mikor az érdek miatti bókok oly közdivatúakká levének élet s irodalomban, hogy a legalaposabb és tisztább meggyőződés javasló szózatát is nyom nélkül sodorja el a mindennapiság árja.[1]

Elősoroltam a Telekieket, kik irásaik által lettek tudománygyarapítókká, de nem szóltam azon áldozatokról, melyeket e család tagjai a tudományok ápolására tettek és szakadatlanúl tesznek. Mindent előszámlálni, mi e tekintetben az ő érdemök, annyit tenne, mint visszaélni hallgatóim türödelmével. Legyen elég csak a nevezetesebbet kiemelnem. Már a nagynak nevezett Teleki Mihályról följegyzé Bod Péter, hogy becsűlte a tanult embereket, s örömestebb társalgott ezekkel, mint magokkal a fejdelmekkel. A külföld tudósait, kiktől tudomány áradt honunkra is, megkülönböztette. Levsden Jánost, utrechti akadémiai tanítót, kinek leczkéiből sok magyar ifju okúlt, drágán aranyozott ezüst kehelylyel tisztelte meg; Erdélyből 18 év lefolyása alatt folyvást tanulókat küldött Belgiumba s Angliába, mire öszvesen 18,000 forintot áldozott. A nagy Bethlen Gáboron kivül egész Erdélyben senki nem mutathat ehhez hasonló példát.[2] Mikor 1704-ben a nagyenyedi iskola lángok martalékává lőn, Teleki Sándor, Mihálynak fia, saját levelével kért engedelmet a királytól, őt egy drága török karddal tisztelvén meg, hogy fölépítésére Angliában hitsorsosainál segedelmeket gyűjt-

[1] Oestreich. National Encyklopædie V. Bd. 302—303. lapon Schedel Ferencztől van egy életírás vázlata Teleki Józsefnek.
[2] Bod P. Athenása, ajánló levelében.

hessen, és gyűjtött is.[1] Ugyanezen Sándor ínségteli időkben, mikor a tanuló ifjak nem kaphattak a házából segedelmet, miből magokat külföldi akadémiákon táplálhassák, egybe szedvén háza ezüstjét, pénzverő műhelybe küldé és a belőle vert pénzen gyámolítá őket, hogy a házának tanult emberek képeztessenek.[2] Teleki Sámuel, a cancellár, 800,000 forintnál többet költött tudományos czélokra.[3] Válogatott könyvtárát megnyitá a m. vásárhelyi közönség használatára, s egy ott vásárlott nagy ház jövedelmét alapítványúl hagyta, hogy a könyvek maradékinak terhe nélkül mindig szaporíttathassanak, s őrjök fizettethessék. Az ásványgyűjteményt, mely szinte Maros-Vásárhelyt őriztetik, korán elholt Domokos fia szerzé.[4] József, az ugocsai, megvásárlá Cornides Dániel magyar történetekre vonatkozó munkákban gazdag gyűjteményét ezer aranyon, s könyvtárt gyűjte ezen felűl, mely 30,000 forint értékű vala. Volt szép gyűjteménye kitömött ritka állatfajok s mathematikai és physikai műszerekből.[5] László gyűjtője volt az előttünk álló könyvtárnak, melyet a jeles férj jeles özvegye és fiai a magyar akadémiának ajándékoztak, s egyszersmind alapítványt tevének egy őr fizetésére s folyvást költekeznek annak gyarapítására. József, a magyar akadémia elnöke, 1834-ben megvásárolván a Kresznerics könyveit, incunabuláit, kéziratait, régi pénzeit (körülbelül 8000 darabot), a magyar akadémiának ajándékozá, alapítványt tevén annak gyarapítására. Ugyanő az Erdélyben alapítandó museumra is áldozott. Több tagjai éltek e családnak, kik bár nem írók, igen tanúlt emberek voltak; azek közt kitűnőleg említendő Teleki Pál, kinek arczképe mint jeles tudományos emberé, egykor

[1] Bod Péter u. o.
[2] Bod Péter u. o.
[3] Kazinczy Eredeti Munkái. II. K. 588.
[4] Kazinczy Er. M. II. 206.
[5] Siebenbürg. Quartalschrift VII. Jahrg. 146.

a frankfurti akademiában függesztetett föl.[1] Mások is iskolákat gazdagitának, tudományos jutalmakat tűztek ki, tanítókat segéltek és írókat buzdítának tudományos foglalkodásaikban, szóval és pénzzel. Bod Péter, Cornides, Benkő, Kazinczy, Petrovics s mások dicsekvének a Teleki-ház kegyeivel, és alig van e nagy kiterjedésű családnak tagja, ki egy vagy más úton nem adta volna jeleit tudományszeretetének; és a fiak e nemes szenvedélyében még a nők is osztozának. Bethlen Katalin, Teleki Józsefné, (szül. 1701. megh. 1759.) írt egy imakönyvet magyar nyelven, mely nyomtatásban is megjelent. Simoni, Köleséri és Borosnyai, magok korában híres orvosok által annyira beavattatá magát a gyógytudományokba, hogy sok sikerült gyógyításokat teve. Igen szép magyar könyvtárt gyűjte magának, melyet még életében a nagyenyedi collegiumnak ajándékozott.[2] B. Wesselényi Mária, Teleki Ádám dobokai főispán neje, a magyar nyelvre fordítá Sarasa Alfons 430 lapnyi latin munkáját s kiadta ily czím alatt: *Szüntelen való örvendezésnek mestersége.* (Kolosvárt 1784). Szinte magyarra fordította Hervey Sírhalmait, mi kéziratban maradt.[3] Iktari Bethlen Zsuzsánna, a cancellár Teleki neje, valamint férje, maga is könyvgyűjtő volt. Számos magyar könyvekből álló gyűjteményét utóbb közhasználatra férje m.-vásárhelyi könyvtárához kapcsolta.[4] A lelkes és jótékony Mészáros Johannáról, ki egyik eszközlője volt, hogy a könyvtár az akadémia birtokává lőn, fölebb is emlékeztem már, s itt áldást mondok hamvaira.

[1] Bod Péter Athenása ajánló levelében.

[2] Anzeigen, V. Jahrgang III. Stück, Wien, 1775. 4. 23. lap.

[3] Emlékeztető oszlop néhai L. Baronissa Hadadi Wesselényi Máriának emlékezetére, gróf Teleki Ádámtól. Kolosvár, 1786. hol ezen vers áll:

«Sarasát eleve ki is nyomtattatta,
Hervey Sírhalomját csak írásban hagyta.»

[4] Kazinczy Ered. Munk. II. 206.

A Teleki-ivadékok egy fényes kis tábort képeznek, hol csaknem minden bajnok mellén függ valamely díszjel, sokakén pedig egész csoportja az erénynyel szerzett érdem-kereszteknek, de egy tulajdonnal bírnak főleg, mit legnagyobb erényűl jegyzek itt fel: Mind a régi időkben, mind nemzeti elkorcsulásunk bűnös korszakában, midőn nagyjaink elfeledék hazájok nyelvét, hogy némelyike saját nevét sem képes többé kimondani, a Teleki-ház azon felette kevés nagyúri magyar házak közé tartozik, mely magát mind végig megőrzötte e mételytől. E ház egyik védbárkája volt az elnemzetlenűlés nagy özönéből menekűlő magyar nyelvnek; e ház derék fiai szívben és szóban örökké magyarok voltak, a régi idők óta maig, újjászületésünk nagy napjáig, mikor a magyar nyelv, e saját honában sok századig szolga, úrrá lőn, és azon fejdelmi trónra lépett, melyhez fiai szívvérökkel szerzettek neki jogot. Legyen a Teleki-háznak ezen érdeme elfelejthetetlen közöttünk, s mondjuk el róla magunknak, mondjuk az annyi viharon átküzdött nemzeti és nyelv története egykori írójának, ki nagy tárgyát méltó szavakban fogja jegyzeni, mit Claudianus oly szépen monda:

Per fasces numerantur avi, semperque renata
Nobilitate virent, et prolem fata sequuntur
Continuum simili servantia lege tenorem.

TÖRTÉNETI ÉS IRÓI ARCZKÉPEK.

HUNYADI JÁNOS.

Szül. 1396. Megh. 1456.

Eme nagy embernek eredete még mai napig is bizonytalanságban van, azért a felőle divatozó regéket e helyt mellőzni fogjuk. Ő még nem volt 18 éves, mikor a római királylyá választatott Zsigmonddal Olaszországban járt s látta annak gyönyörű egét, Lombardia kerteit, s az Úrnak épített magas boltozatú, fenséges egyházakban lelke a keresztény vallás szentségétől elragadtatott, mely lelkesülés őt minden harczain keresztül egész halálos ágyáig követé. Elkísérte a királyt franczia, angol és németországi kalandos vándorlásain s mialatt Zsigmond országokat zálogosított és pénzeket pazarlott, ő magát hazája jövendő felügyelőjévé képezte. Albert király halála után igen buzgott azon tervért, hogy az özvegy királyné Erzsébet férjhez menjen, mivel nem látta tanácsosnak, hogy az ország kormánya nőkezekben maradjon. Az, kit ő vőlegényéűl kinézett, lengyel Ulászló volt. A királyné később egy fiú gyermeket szült, s azontúl annál inkább idegenkedett a rátukmálni akart férjtől. Ezen idegenkedésből pártviszály támadott, melyet évekig tartó küzködés után lehetett csak nagy fáradsággal lecsillapítani. A törökök felbátorodva a nikápolyi győzelem által, Zsigmond alatt ünnepélyes fogadalmat tettek, egész nyugoti Európa meghódítására. A hódítás Belgrádnál kezdetett meg 1440. Miután Thallóczi az ostromot vitézűl félbeszakasztá, a temesvári és belgrádi gróffá nevezett Hunyadi a török tábor marad-

ványát egészen semmivé tette. Ez idő óta egyik győzelme a másikat követte. Mezet bég, Murátnak legjobb hadvezére, roppant erővel indúlt Erdély ellen, Hunyadi jöve gátlására és Szent-Imre mellett volt az eldöntő csata (1441), hol a lelkes Kemény Simon Hunyadi fegyverzetébe öltözve, hőshalált halt és eleste által Magyarország javára a legfényesebb diadalnak egyike nyeretett meg. Mezet bég és csapatai fel valának áldozva, és a fölmérgedt szultán Abedint küldötte 80,000 emberrel, hogy ezen gyalázatot Erdély elfoglalásával törölje el. De Hunyadi a Vaskapunál ütközetre kényszerité őt, s a ki nyilt harczban a győzelmes magyarok fegyverétől megmenekűlt is, futás közben kaszaboltatott le a hegyszorulatok között. A sokkal nagyobb erő ellenében kivitt hallatlan hőstetteket egész Európa örömriadással üdvözlé és akarat ébredett általános készülettel a megalázott ellenséget egészen megsemmíteni. De az óhajtott szándék igen hanyagon és tökéletlenűl teljesíttetett, s mi alatt az eszközök felett folytak a tanácskozások, Hunyadi újra használta az alkalmat s a törököket 1443. a Morava mellett megtámadván, elégeté Nissát s két főcsatában s négy kisebben semmivé tette nem egészen öt hónap lefolyta alatt Murát jól kikészűlt seregét, s folytonosan csatázva egész Haemusig nyomúlt. Ily győzelem felülhaladt minden várakozást, a nép örömriadva fogadta Hunyadit (1444), midőn Budára visszatért, hol Mária egyházában hálaima tartatott, s a templom magas falai győzelmi jelekkel és zsákmányok gazdagságával valának feldiszítve. Ez volt Hunyadinak legszerencsésebb életszaka; valahányszor a gyűlölt ellenséggel szemközt állott, a maga részére csak győzelmet látott, s ha még oly kicsiny volt is hadserege, megrémítette ellenségét, mert Hunyadi neve maga annyinak tartatott mint egész tábor. Azonban nemsokára komor eseményeknek is lőn tanúja, melyekben egyébiránt ismét azt bizonyítá be, hogy ő balszerencsében is nagy tud lenni.

Murát annyi egymásra következő megalázódások után

békét ohajta s az tíz évre megköttetvén, Szegeden ünnepélyes esküvel erősíttetett meg, de a pápa és velenczeiek csakhamar esküszegésre csábíták Ulászlót. A szegedi béke erőtlennek nyilváníttatván, Hunyadi, ki határozottan szegűlt ezen illetlen bánásmód ellen, Ulászló királylyal együtt egy hadsereg élén indúlt az ellenség ellen. A várnai borzasztó csatában (nov. 10. 1444) a hitlenűl megsértett béke a királynak és sok nemeseknek vérével boszúltatott meg. Hasonló szerencsétlen kimenetele volt a rigómezei csatának (sept. 1448) s Hunyadi, valamint a várnai ütközetkor, úgy itt is György nevű áruló szerb deposta hatalmába esett volt, honnan ismét szerencsésen kimenekűlt. A következő éveket alkuvások és vitákban tölté el Hunyadi III. Fridrikkel, az osztrákok és megelégűletlenekkel, az anyja által elzálogított herczeg és koronázott király kiadatása iránt. Időközben Rákos mezején népének határtalan bizalma az országnak teljes hatalmú kormányzójává tette őt (1446), mely hivataláról hat év mulva önkénytesen lemondott, midőn a Fridrikkel szerencsésen végrehajtott alku következtében V. László király kormányra lépett s őt a beszterczei grófsággal s az ország helytartója czímével ajándékozá meg. Legnagyobb ellenségei is megvallák felőle, hogy letett hivatalát méltósággal és dicsőségesen viselte. Végső napjaiban újra feltűnt a hős győzelmi csillaga. Az ozmanok, miután Konstantinápoly (1453) elfoglaltatott, rémítőbben tódultak Magyarország ellen mint valaha. Mohamed megesküvék, hogy valamint égben egy isten van, úgy a földön is egy úr leend s fölkerekedett Belgrád elfoglalására. Konstantinápoly bevétele egész Európát elrémíté, Hunyadi minden hatalmasságokat felhívott a félelmes ellenség megzabolázására, Capistrán, a lelkesűlt szerzetes, hirdette az isten igéjét. Hunyadi a maga banderiumával és Capistran több ezer keresztesével elmentek Belgrád védelmére s annak falai alatt egyikét vívták ki a legfényesebb győzelemnek, mit a történetirás följegyzett (július

22—23. 1456). Ez volt a nagy hős végtette, ki nemsokára (aug. 11.) betegségbe esett és meghalt, utolsó perczében is intve királyát és népét, hogy a megrémült török üldözésével ne hagyjanak fel. A ritka ember halálát egész Európa gyászolta. A pápa gyászszertartással tisztelte őt meg, s maga Mohamed, ki megsebzetten futamodott meg Belgrád falai alól, megkönnyezte halálát. Hunyadi korosabbik fia, László, hóhérkéz által esett el ártatlanúl, de Mátyásban az ifjabbikban, király sarjadott fel, kinek emléke még ma is él a nép ajkain. Benne halt ki a Corvinok dicső családja épen oly hirtelen, a mily gyorsan emelkedett volt fel, mind a magyar névnek, mind az egész összes kereszténységnek üdvére és dicsőségére.

GRÓF ZRÍNYI MIKLÓS.

Szül. 1518. Megh. 1566.

I. Szoliman hódításait és rablását Magyarországon Belgrád bevételével nyitotta meg. A mohácsi véres csata után az ország két harmada a félhold birtokába esett, többi része pedig gyalázatos adóval sanyartatott, és a szultán, valamint uralkodása kezdetét fényes hódítással jelelte meg, úgy agg kora végnapjait az eltapodott országban győzelmi babérral akará megkoszorúzni. 1566. szerfeletti pompával indúlt ki Konstantinápolyból, hogy egész hatalmával Eger és Szigetvár felé menjen, melyek már egy ízben daczoltak volt győzhetlen fegyvereivel. Zimonyba érvén, eltökélte, hogy Pétervárадnál átkel a Dunán s fő táborával Egert ostromlandja, aztán Győrt és Komáromot, a két végső nevezetes erősséget, szállandja meg. Egy másik hadcsapat Sziget ostromára volt szánva, midőn hirtelen híre jött, hogy annak elődandárát Siklós mellett Zrínyi emberei egészen semmivé tették. Ezen a nagyúr annyira felha-

raguvék, hogy elhatárzá, azonnal egész hatalmával Sziget ellen menni. Júl. 19. nagy nehézségek közt átkelt Eszéknél a Dráván, aug. 4. ünnepélyes bemenetét tartotta Pécs városába és a következő napon Szigetvárhoz jött lóháton, hogy az ostrom kezdetét személyesen vezesse. E naptól kezdve 100,000 török ostromlá szakadatlanúl az erősséget, holott Zrínyinek a várban alig volt 2,500 embere. Egyik bástya a másik után dőledezett össze az erős ágyúmennydörgések alatt, melyeknek romjain az igéretek és fenyegetésekkel izgatott török csapatok kétségbeesett harczot vivának. Midőn már körülbelül 20 ostrom visszaveretett, s minden előárkolatok a külvárral együtt földalatti tűzaknák által el voltak rombolva, Zrínyi, ki kivülről hiába várt segedelmet, 600-ra leolvadt vitéz seregével a legbensőbb várba vette be magát. Azonban maradása itt sem lehetett sokáig. Tűz, füst és vízhiány által gyötretve, látá remény nélküli állapotját és azon kénytelenséget, hogy vagy hőshalált kellend halnia, vagy magát egy szerfelett elkeserített ellenség hatalmába adni. Szept. 8. a 34-dik ostrom rémteli napján, könnyű ruházatba öltözék, fejére fekete bársony kalapot teve, melyet magas gyémánt csat tartott, kócsagforgó diszített, hogy a vérszomjas ellenség távolról ráismerjen. Derekát apja kardjával övezé át, mely már sok csatában forgattatott, és hívei közepett, kikkel a dicsően védett vár romjain fogadást tőn meghalni, égő lakából kilépe, mialatt a bőszült ellenség kétségbeesett ostromlással döngeté a várkaput. Rövid beszéd után, melylyel lelkesűlt csapatát a halálra bátorítá, kinyittatá a kapukat s a berohanó janicsárokra egy petárdát lövetvén, általa első áldozatúl 600. ölt meg. Ez alatt Zrínyi Juranics Lőrincz zászlótartónak, kedvenczének, oldala mellett az ellenségre rohan és csakhamar egy nyíl mellébe lövetvén, halva terűl a földre. Borzasztó allah-kiáltás jelenti a hős elestét, a fölmérgedt janicsárok a halállal vivónak testét agájokhoz hurczolják, hol Katzianernek Arad mellett elfoglalt ágyújára terítvén azt, fejét levágják. Zrínyi vitéz

társai közől kevesen élték őt túl, ők az ostromlók véres csapásaik alatt hullottak el, kik most már gáttalanúl tódulának az égő várba, hol közőlök több ezer lelte halálát, midőn a lőportár fellobbanván, a vár végmaradványait is légbe röpíté. Ez volt vége Zrínyinek, ki hazájának oly sok jeles szolgálatokat tett. Ő családját a Subichok régi törzséből származtatta, kik IV. Béla alatt nagy gazdagságra, tiszteletre és hivatalokra emelkedének, s a király által Brebir és Lika uradalmakkal ajándékoztattak meg. E családnak egy új ága támadt, midőn Lajos király a brebiri és likai György grófnak Zerin várát ajándékozta, melytől aztán az új ág magát Zerinyi vagy Zrínyinek nevezte. Ősei mind kitünők valának a csatamezőn, és a mi hősünk is igen korán lépett a hadi dicsőségveszélylyel teljes pályájára. Még mint gyermek Bécs ostrománál minden veszélyekben részt vőn és kitüntetésül sarkantyút nyert. Férfiúvá érvén, egy horvát és szlavoniakból álló lovas csapat élén, mindenhol a hol megjelent, ijedelmet okoza az ellenségnél. Szigetvár első ostromakor Babocsa mellett a töröknek sokkal nagyobb seregét megsemmíté, és Korothna vár ostromára eldöntő befolyással volt. Valamint a csatamezőn fáradhatlan volt, úgy a király tanácsában örökké a töröknek fizetni kellő gyalázatos adó ellen buzgott s mint ősei, a horvát és szlavoniai bán magas hivatalát, valamint a királyi tárnokmesterét is, viselte. Zrínyi végórájában a vár kulcsait és 100 aranyat rejte zsebébe, hogy rablói, mint kamarásának mondá, zsebét üresen ne találják. Volt beszéd róla, hogy ő szándékosan áldoztatott fel, mivel a konstantinápolyiak avval gyanúsíták, mintha Horvátországnak független birtokára törekednék. Ezen rágalmat dicsőséges halála által eléggé megczáfolá s mi volt legyen ő mind hazája- mind királyának, legnagyobb ellensége Szokoli nagyvezér, ki a feláldozottnak fejét a császári táborba, Győrbe, küldötte, következő szavakban fejezte ki: «Fogadjátok kegyelmem jeléűl legvitézebb hadvezértek fejét, kire tovább volt volna szükségtek; testének

maradványait, mint ily hőshöz illik, a tiszteletnek minden jeleivel temettetém el.» Fejét aztán házának egy hű szolgája Csáktornyára vitte, hol az Ilona-kolostorban első neje, Frangepán Katalin mellett nyugszik. A nemes család végsarjadéka 1703-ban halt meg.

THURZÓ GYÖRGY.

Szül. 1567. Megh. 1616.

A Thurzó-nemzetség külföldi eredetű. Ausztriában, hol «Torsen»-eknek nevezték magokat, századok óta birtokában voltak a rauhensteini és lichtenfelsi regényes váraknak. Zsigmond alatt jöttek Magyarországba és megvásárolván Szepesben Bethlenfalvát, polgári jogot nyerének új hazájokban, melynek sorsában utóbb oly nagy részt vettek. Thurzó György, legnevezetesebb sarjadéka e régi nemzetségnek, szept. 2. 1567. született. Apja, Thurzó Ferencz, mint nyitrai püspök, több évig kormányzá buzgalommal és szakértőleg a királyi kamarát, midőn letéve hivatalát és papi öltözetét és evangelikai hitre térvén, a szép Kostka Borbálát Zedlitzből nőül vette. Ennek kora halála után második ízben Zrinyi Katalinnal kelt egybe, a Szigetnél elesett hős legkorosabbik leányával, ki Lietawa várában szülte György fiát, az országnak utóbb nádorát. Alig volt ez kilencz éves, midőn apját elveszítette, de a kedvező sors mostoha apjában, Forgács Imrében, egy jeles nevelőt és barátot ada neki, ki a reményteli ifjat férfiúvá képezte. A lovagias ausztriai Erneszt főherczeg fényes udvarában kell vala neki a simább udvari szokásokba beavattatnia, midőn anyja véletlen halála miatt, már egy év múlva kényszerült Bécset elhagyni, hogy terjedelmes birtokai igazgatását átvegye. Mostoha apjának gondoskodása nemsokára egy kedves nőt vezetett a gazdag örökös

karjaiba, s ő alig élvezé az együttlét első édes örömeit, midőn csakhamar a haza felhivásának kelle engednie s még alig 23 éves korában lovagi pályára lépnie a törökök ellen, mely első próbája azonban szerencsétlenűl ütött ki. Egy ütközetben Párkány mellett csak fáradsággal menthette meg életét. A halála felőli álhír sebesen terjedett egészen aggodalmas nejéig, ki épen ekkor szült egy leánygyermeket. Az ijedelemnek halálos hatása volt rá s a hazatért férj sirban találta nejét. Két évvel később a férfias Czobor Erzsébettel kelt össze, ki mind végiglen hű neje maradt. Első harczi próbáját több csatázás követte a kereszténység ellensége ellen, melyekben György, hírben ragyogó hadvezére Pálffy Miklós oldalánál, hőstettek által tüntette ki magát.

De a sors csakhamar más pályára vezette őt, hol gazdagabb borostyánokat szedett. Rudolf császár ínséges sorsa Prágában az egyesűlt országok ügyeiben oly zavart okozott, mely az ausztriai állodalmi szövetségnek teljes feloszlásával fenyegetett. A reformátió szelleme mindenfelé felgyújtá a kedélyeket; egész Magyarország el vala ragadtatva az új tan által. Egyfelől törökök izgatása, másfelől az evangéliumi vallás híveinek üldözése oly pártcsatát idézett elő, mely a vallási háború minden elkeseredéseivel folytattatott. Ehhez járult magában a királyi házbani legnagyobb egyenetlenség, melyet Rudolf sötét kedélyállapotja táplált s a királyi ház mindent elveszít vala, ha Thurzó és Mátyás főherczeg még jó korán nem szegűlnek ellene a pusztító elemnek. Thurzó a lutheri hitnek meggondolt, de épen oly buzgó híve és védője, egész tekintélyével arra munkált, hogy az elégületlenek kivánatai, kik Bocskay vezérlete alatt egész felső Magyarországot hatalmokban tarták, mennyiben azok méltányosak és igazságosak valának, teljesedésbe menjenek. Az éles belátású Mátyás, Thurzó becsét elismerve, kezet nyujta a béke munkájához. Thurzónak és a hatalmas Illésházynak közbenjárására eszközöltettek egymásután a

bécsi béke (febr. 6. 1606) Bocskayval, és a húsz évre kötött zsitvatoroki béke a portával, s végre Rudolf trónróli lemondása és Mátyás főherczegnek ezt követő megkoronáztatása Pozsonyban szeptemberben 1608. Maga Rudolf elismerte ezen pillantatban Thurzó érdemeit, mit az árvai várat neki ajándékozva bizonyított be, melyet ő addig csak zálogképen birt, ezen fölül Árva örökös grófja és főispánja czimét nyerte, mely méltóság mindaddig példa nélkűl, halála után, fiának egész nagykorúságaig, özvegyére is átment. Barátjának, gróf Illésházynak halála az 1609-iki országgyűlésen a nádori méltóságra is fölemelte őt, mit egész haláláig dicséretesen viselt, folytonosan fáradozva a becsületes béke megtartásában, a felhevűlt kedélyek lecsillapitása és a lelkiösmeret szabadsága védelmében. Azonban ellenségei sem szűntek meg, kik a protestáns vallás előmeneteleit aggodalommal nézték, Thurzót, ki minden pártok előtt tekintélylyel bírt, gyanúsítani, és végtére a most már császárrá választott Mátyásnak iránta sokáig táplált bizodalmát aláásták, ki már rég óta rossz neven vette neki, hogy Erdélynek meghódítását, hol Bethlen Gábor alattvalói szeretetét teljes mértékben birta, nem javaslá. Thurzó ezentúl csendes visszavonúltságban élt, egészen magas hivatásának, míg (decz. 24. 1616) kedvencz várában Bicsén a halál elérte tettekkel teljes élete 49. évében, az egész országtól őszintén sajnálva, s mélyen keseregve neje és reményteli fia Imre által, ki apja erényeit öröklötte. Az ünnepélyes temetés egész pompával hajtatott végre Bicsén, teste pedig később az árvai várkápolnában temettetett el, hol neje által emelt emlékkő jegyzi az elfelejthetetlen férfiú földi maradványai nyughelyét. Vele halt ki a protestánsok leghatalmasbb védője, ki különbség nélkül szolgáltatott ki jogot és igazságot és magas birói tisztét csak egy ízben használta egész szigorral, midőn amaz istentelen asszonyt, Báthory Erzsébetet, ki szépsége nevelésére fiatal leányokat mészárlott le, holtiglani börtönre kárhoztatta.

BETHLEN GÁBOR.

Szül. 1580. Megh. 1629.

Bethlen Gábor, ki Báthory Istvánnal legjelesebb fejedelme volt Erdélynek, 1580. született. Családja, mely Erdélynek több vajdákat és vezéreket, Magyarországnak pedig jeles tisztviselőket adott, egyike az ország legjelesebbjeinek. Ők franczia eredetűek és sz. István királylyal rokonsági viszonyokban állanak. Gábor apjának keresztneve Farkas volt, ki Gyula védelmében Szoliman hadai ellen és a mohácsi csatában dicsőségesen viselte magát. Anyja Drusiána a gróf Lázár-család ivadéka volt. Bethlen Gábor korán lett árva és korán bonyolodott az ország szövevényes ügyeibe. Báthory Zsigmond nyomorú kormánya az országot mondhatlan ínségbe dönté. Bastának fizetetlen katonái a faluk rablása által kármentesíték magokat, mialatt vezérök a birtokokat foglalta maga részére. Bethlen a török táborba futott, hogy hazájának védelmet kérjen. Az erdélyiek már ekkor sok bizalommal voltak az ifjú iránt és egyhangúlag fejedelmökké választák. Ő azonban elhárítá magától ezen kitüntetést, mely szerény vonás mindig sajátja volt, és a fejedelmi méltóságot tapasztalt barátja és pártfogójára Bocskay Istvánra ruházta, kinek ő aztán minden vállalatai és hódításainál segédkezeket nyujta. Bocskay halála után Báthory Gábornak fejedelemmé választását vitte ki s csak később vette észre, hogy ez emberben rendkivül csalatkozott; mert alig ült Báthory fejedelmi székébe, kicsapongó élete következtében azonnal el kezde dühödni barát és ellenség ellen. Bethlen is jó korán menekült ki a veszélyből, a törökhöz futva Temesvárba és innen a nagy úrhoz Drinápolyba, ki őt igen szivesen fogadva, ünnepélyesen erdélyi fejedelemmé szánta és minden moldvai és oláhországi basáinak megparancsolá, hogy Báthoryt űzzék el. Ez Nagyváradra futott

a közelgő török had elől és ott a nyilvános országúton gyilkos kezek által esett el. E tett után 16 nappal az ország rendei Kolosvárt Bethlen Gábort kiálták ki Erdély fejedelmévé (1613. októb. 27.). Mialatt a fejedelem az országban szelídebb erkölcsök terjesztésében sikerrel munkált, azalatt Bécsben választatása érvényessége vétetett kérdésbe. Mátyás királynak kedvencz eszméje volt az országot az ausztriai állodalmi szövetségbe kapcsolni. Hosszas alkuvások után, midőn Mátyásnak minden ügyekezete tervei valósítására meghiúsult, végtére amaz ingatag nagyszombati béke jött létre máj. 6. 1615. nagy fáradsággal, melynek a fejedelmet a maga székében kell vala megerősítenie. Bethlen használta a béke idejét, zavart pénzügyei és az igazság kiszolgáltatása javítására, nagy összegeket fordított tanintézetek, egyházak és nyilvános épületekre és a kitünő ifjakat a híres külföldi iskolákra küldötte. Ferdinándnak örökös tartományaibani kormányra léptekor a közelgő polgári háborúnak minden iszonyaival kiütött nyugtalanságok csatapiaczra szólíták őt, hol az egyesűlt elégületlenek közt a világtörténeti harmincz éves háborúnak első időszakában fő szerepet játszani volt meghíva. Az egész rémkorszakban Bethlen bizonyított legtöbb emberiességet, szerénységet és mérsékletet s a legtisztább gondolkodást az igazságos és méltányos béke iránt. A legjelesebb ausztriai hadvezérek ellenében, milyenek Dampierre és Bouquoi voltak, kiknek mindketteje a csatatéren lelte halálát, és Wallenstein, ama híres friedlandi, egyszer sem győzetett meg. Egész felső Magyarországon lobogtak több ízben győzelmes zászlói, az összes nemesség, valamint a nép tömege örömriadva üdvözlé őt mint védelmezőjét, győzelmi léptekkel ment egész a császári város kapujáig és Ferdinánd, ki ellenében csak egy megrongált sereget birt felállítani, mindig hajlandónak lelte őt a békére, önkényt lemonda hódításairól, megigérte a császárnak, hogy még a cseheket is engedelmességre kényszerítendi, ha a bécsi béke fő föl-

tételeit teljesíti. Senki más, csak Bethlen birt ellenállani azon csáboknak, melyekkel őt a szerencse elhalmozá. Pozsony bevétele után okt. 17. 1619. ő egyhangúlag Magyarország királyává kiáltatott ki. A következő év augusztusában a rendek a beszterczebányai országgyűlésen királylyá választák és sürgették kérelemmel és erőtetéssel, hogy magát ünnepélyesen koronáztassa meg. A porta magyar basáit hadseregeikkel együtt rendelkezésére bízta, a tatár kán ajánlatok és ajándékokkal halmozá el, a német fejedelmek közremunkálásukat igérték neki, maga Francziaország örömest nyujtott volna kezet Ferdinánd megalázására; de Bethlen rendíthetlen maradt, a koronázást határozottan visszautasítá és Ferdinánddal alkuvásba bocsátkozott, kinek végre a szent koronát a többi ékességekkel együtt kiadta, mindig csupán azon régi, már helybenhagyott, de ismét megsértett föltételek alatt, mik szerint a császár köteles legyen neki az opuliai és ratibori megigért herczegséget római birodalmi herczeg czímével, és több Erdélylyel határos megyéket átadni, és kezeskedni szövetségeseinek jogai és szabadságaiért a bécsi béke értelmében. Ezen föltételekre készültek egymásután a pozsonyi béke 1620-ban, a következő évben pedig a nikolsburgi és végre 1626 a második pozsonyi, a nélkül, hogy az említett opuliai és ratibori herczegségek valaha birtokába jutottak volna. Ezentúl Bethlen egészen csendes terveinek élt károlyvárosi székvárosában, buzgóan munkálva országa javán, de a nevezetes férfiúnak még végnapjai sem maradhattak felhőtlenűl. Neje, a német brandenburgi Katalin, kihez ő teljes szívvel hű vala, különbféle szerelmi ármányokat font és alkuvásokat kezdett férje ellenségei- és kegyenczeivel. Bethlen megtudá azt, de eléggé nagy volt, boszút nem állani az elvakúlt nőn. Az algyógyi fürdőkben akarta hólyagköve fájdalmait enyhíteni és nevekedő mellvízkórsága veszélyeitől menekedni, midőn a halál meglepte nov. 15. 1629. Semmi más örököst nem hagyott, mint hűtlen nejét, ki egészen bujálko-

dásainak adva magát, Erdélyből kiűzetését maga eszközlötte. Bethlen még legnagyobb ellenségeinél is igazságos és bölcs fejedelem hírében állott. A bibliát mindenütt magával hordta, s csaknem könyv nélkül tudta s még halálos órájában is, sz. Pálnak rómaiakhoz írt leveléből ezen mondatot írta ki: «Ha isten velünk, ki ellenünk?» egy lapra; hasonló kegyelője volt a tudományok s művészeteknek. Büszke és lovagias gondolkozású, nem minden ravaszság nélküli; ügyekezett a maga fölemelésén, hol csak más rövidsége nélkül és igazságos úton lehetett. Sokáig alkudozott Ferdinánddal egy császári herczegnő kezeért, de soha sem juthatott kedvező válaszhoz, azért ama brandenburgi nővel kelt egybe. A portánál sokat ügyekezett, hogy az Moldva és Oláhországról lemondjon, mert mélyen szivén feküdt azon óhajtás, hogy a kereszténységet az ozman zsarnokságtól kiszabadítsa, ő igen szeretett volna Jézus tanai követőinek védelmezője nevével neveztetni s egy dák királyságról álmadozott, milyen hajdanában a római Cæsarok alatt létezett, mielőtt a középázsiai kóbor népcsapatok pusztító rohanásai nyugoti Európa állodalmi viszonyait fel nem forgatták.

MÁRIA TERÉZIA.

Szül. 1717. Megh. 1780.

Eme nagy hírű fejedelemnő VI. Károly római császárnak, harmadik magyar királynak ezen néven, és Erzsébet Krisztinának, született Braunschweig-Lüneburg herczegnőnek, volt leánya. Szül. 1717. május 13-án Bécsben. 1736-ban saját választása szerint ment férjhez Ferencz István lothringi herczeghez, ki később toscanai nagyherczeggé s római-német császárrá lőn, kivel harmincz évig élt boldog és termékeny házasságban. Apja halála után

októb. 20. 1740. lépett trónra, nov. 21-én pedig férjét uralkodó társának nyilvánítá. Noha a pragmatica sanctiót Európa első hatalmasságai biztosíták, mégis a császár halála után azok legtöbbje esküszegve fegyveres kézzel támadták meg Terézia örökségét. Első volt ezek közt bajor Károly Albert választó herczeg. A spanyol király, mint a spanyol-osztrák ág állítólagos képviselője Milanót, Mantuát, Parmát és Piacenzát kivánta, ámbár előbb a két Siciliáért a pragmatica sanctiónak biztosítékot igért. III. Auguszt lengyel király, szász választó herczeg, Mária Jozéfa, I. József leányávali házassága által szinte igényt támaszta. Francziaország, mely most elérkezettnek hitte azon időpontot, mikor Richelieu tervei Ausztria szétrombolása iránt végrehajthatók, eleinte magát csak Bajorország szövetségesének mutatta, azonban saját jogait fentartva, melyekkel XV. Lajos XIV. Lajos nejei által, kik spanyol-osztrák herczegnők voltak, magát felruházottnak vélte. Poroszországban a huszonnyolcz éves II. Friderik, kinek életét fölmérgedt apja ellenében az osztrák udvar közbejárásai mentették meg, most lépett trónra. Ez 1740. deczemb. elején beütött Sziléziába. Január végeig 1741. Glogau, Brieg és Neisseig egész Szilézia porosz hatalom alatt állott. Friderik mélyen benyomúlt Morvaországba, a franczia seregek átkeltek a Rajnán, Sardinia Milano elfoglalására tett lépéseket, a bajorok Passaut fenyegették, magának a portának gondolkodása is nyugtalanító volt. Meg nem törve a sors ezen csapásaitól Terézia Magyarországba jött. Itt a pozsonyi országgyűlésnek előterjeszté jogainak bántalmait, a hatalmasságok hálátlanságát és szószegését, magát a magyarok hűségébe és vitézi védelmébe ajánlván. A magyarok megigérték ótalmokat, és szavokhóz híven fegyvert fogának. A magyarok lelkesedése Angliában rokon érzelmeket ébreszte. II. György király maga is eltökélte magát a pragmatica sanctió védelmére. Hannoveraiak, hessek és angolok nyomúltanak be Németalföldre, mely ország rendei szinte

fegyvert ragadtak Terézia mellett. A bajorok és francziák csakhamar kiűzettek Ausztriából. Az osztrák seregek, és kivált a magyarok beütöttek Bajorországba, elfoglalták Münchent, Ingolstadtot stb. és a tyroliak is előjöttenek hegyeikből s most megfordúlt a koczka. VII. Károly, ki Teréziát akará örökéből kiűzni, maga volt kénytelen Frankfurtba futni. A poroszok is kitolatának Morvából Csehország felé. Azonban a Czaslau és Chotusitz melletti csata, melyet az osztrákok elvesztének, a boroszlai békekötést eszközlék. A lengyel király és szász herczeg szinte hozzáállottak e békekötéshez. A francziáknak Cseh-, a spanyoloknak Olaszországból kelle kitakarodniok, a bajorok Münchenben meghódolának Máriа Teréziának. Azon határozottság, melylyel Mária Terézia Franczia- és Bajorország ajánlatait elutasítá, és az 1743. szeptember 13-án Ausztria, Nagy-Britannia és Sardinia között Wormsban keletkezett egyezkedés, Francziaországnak Ausztria és Anglia elleni hadüzenetét a frankfurti szövetség keletkeztét (máj. 13. 1747.) Porosz-, Bajor- és Francziaország, Kurpfalz és Hessen-Cassel között, vonta maga után. Azonban az innen támadott táborozásban semmi egyéb nem történt, mint hogy Bajorországból kimentek az osztrák seregek s VII. Károly Münchenbe visszatérhetett. Ezen második sziléziai háború a drezdai békekötéssel végződött, s végre minden zűrzavarok az aacheni békekötéssel október 23-án 1748. elvégződtek. 1757-ben Mária Terézia Francziaországgal kötött szövetséget. Anglia ezen szövetség által megbántódván, Poroszországhoz ragaszkodék, mely Ausztria czéljait maga ellen intéztetni tapasztalá, s azért minden hadüzenet nélkül aug. 29-én 1756. egy porosz hadsereg Szászországba ütvén, Csehország határai felé nyomúlt. Ez adott alkalmat az úgynevezett hétéves háborúra, mely két ízben fenyegette Poroszország lételét, s végre a hubertsburgi békekötéssel végződött. 1765-ben aug. 18-án halt meg Innsbruckban Ferencz császár. Ez esemény Teréziát oly búba meríté, hogy eleinte az igaz-

gatást letenni, s egy általa alapított hölgy-kolostorba vonúlni akarna. Azonban több oldalróli kérelmekre hajolva, fiát Józsefet uralkodó-társúl nevezve maga mellé, őt a hadi ügyek korlátlan kormányzójává tette. 1772. szept. 1-én hajtatott végre Lengyelország felosztatása, mely által Ausztria Galiczia és Lodomeria birtokába jutott. 1773. a bourboni udvarok izgatására, ámbár nem örömest, Terézia eltörlé a jezsuiták rendét a maga tartományaiban. 1777-ben a bajor örökösödési kérdések ismét háborgásokat idéztek elő, azonban apró csaták után a tescheni békekötés által 1779. máj. 13-án kiegyenlíttettek. Nov. 20-án 1780. Teréziát erős hurut lepte meg, mely láthatólag nevekedvén, a császárnőt nov. 29-án élte 64. évében a halál karjaiba ragadá.

Uralkodása sok tartományainak, kivált Ausztriának, jótékony volt. Nevelés, iskolaügy és ipar virágzásnak indúltak alatta. Számos intézetek alapíttattak általa; a tudósok és művészek pártoltattak, és jutalmakkal serkentetének. Ő maga fáradhatlan volt a munkálkodásban, kifejezései, mikor írt, szilárdak és határozottak, a stilusa szabatos, világos és jellemző. Magas termetű volt és szabályos testalkatú. Szép arczát virágzó szín és tüzes, de szelíd szemek eleveníték. 49. évében a himlő elrombolá szépségét. Azonban megmaradt alakjának méltósága és szíveket nyerő egész lénye.

II. JÓZSEF.

Szül. 1741. Megh. 1790.

Fenyegető, viharos és csaknem remény nélküli volt Ausztriára nézve azon év, melyben eme nagy, de mégis szerencsétlen fejedelem a világot megpillantandó volt. A franczia, bajor és porosz seregek által háborgatva, írta

ekkor Mária Teréza napához, a lothringeni herczegnéhez, hogy nem tud helyet, hol szülése perczeit nyugalomban elvárhatná. Ily zordon bölcsőt készite az idő az elfeledhetlen Józsefnek, kinek később halálos ágya sem lágyúlt meg. Ő 1741. márcz. 13-án született, mint első gyermeke Mária Teréziának, és a későbbi Ferencz császárnak, első sarjadéka a felvirágzó habsburg-lothringi törzsnek. Batthyányi Károly herczeg vezérlé, mint főudvarmester, első nevelését. József fürge, szeretetreméltó gyermek volt, tele élettel és mozgékonysággal, büszke és hirtelen, de egyszersmind jókedélyű. Rendkivüli ifjú heve a tanítás szokott gépi módjában nem talált kedvet: ő hirtelen és könnyen fogott fel, de hosszú ülés és könyv nélküli tanulás nem voltak inyére. A szokott kikérdezés alkalmakor nem igen tűntette ki magát, ellenben igen korán éles észrevételei, elmés ötletei, fontos kérdései és válaszai által leendő öngondolkodóra mutatott. A testi gyakorlatokat és zenét igen kedvelte, s több zeneszereken játszott is. Ápril. 3. 1764. koronáztatott Frankfurtban római királylyá, aug. 18. 1765. német császárrá. Kormányrai első befolyása abban tűnt ki, hogy a spanyolos udvari szertartásokat és minden felesleges fényt eltörlött, s a földrabságot megszüntetni, és a politikai ügyek vitelébe több rendet behozni ügyekezett. Mind saját országait, mind pedig az európai állodalmakat ön szemeivel ismerni akarván, 1766. utazásokat kezde tenni először Magyarországban, a bánságban a török szélekig. A legnagyobb egyszerűséggel utazott, és csak kevés kísérettel, s minden alkalomnál észrevehető volt, hogy a csillogásnak nem kedvelője, hogy jelleme fővonásai munkásság, tudvágy, és szigorú takarékosság. 1769. Olaszországba utazott. Rómában a pápaválasztásra egybegyűlt cardináloknak ajánlá, hogy párt és balitélet nélkül az egyháznak méltó fejet válaszszanak. Nápolyban megnézett minden nevezetességeket s a kikötőnek hajóit. 1769. aug. 25. Falkenstein gróf név alatt meglátogatta II. Fridriket Neisse melletti

táborában. «Most látom vágyaimat teljesűlve», mond József, Fridrik pedig: «Ez életem legboldogabbik napja». 1770-ben ismét Morvaországba menvén, hogy a szokott hadigyakorlatoknál jelen legyen, szept. 2-án II. Fridrik Morva-Ujváros melletti táborában meglátogatta őt. Ez idő óta József leghevesebb csodálója és utánzója lőn a híres porosz királynak, kinek ő a hidegvérű tapasztalatban utána állhatott ugyan, de szellemmagasság, a tervek nagyszerűsége, és gondolat röpte tekintetében őt messze fölülhaladá. 1777-ben ápril. 1-jén Falkenstein gróf név alatt Párisba utazott, s meglepvén ott királyi rokonait, mindenkit elragadott leereszkedése és kedveltető lénye által. Hat héti itt mulatása után megnézte a franczia tengeri kikötőket. Az ünnepélyes fogadtatásokat mindenütt elutasítá. Útjában az irói nevezetességeket is meglátogatta: Buffon, d'Alembert, Rousseau, Saussure és Hallert; Ferneyn ellenben keresztülutazott, a nélkül, hogy Voltairet látni akarná. Alig tért vissza Bécsbe, midőn a bajor öröködési háború kiütött. József lángolt csodálata tárgyával, mostani ellenével, II. Fridrikkel, nyílt csatában megmérkőzhetni: de Mária Terézia békét óhajtott, mi meg is köttetett József boszúságára. Ezután nemsokára Oroszországba utazott József, s látta Mohilowban a hatalmas II. Katalint, elkisérte Szmolenszkbe, látta Moszkva városát, Sz.-Pétervárt és az orosz kikötőket.

Terézia halála után november 29. 1780. trónra lépett. Kormánya első napjait azonnal üdvös változások jelelték meg mind az álladalomban, mind pedig az egyházban. Megkönnyítette a könyvvizsgálatot és II. Fridrik példájára meghatározá, hogy a kritikák, ha egyébiránt nem gúnyiratok, ne tiltassanak el, legyenek azok bár az ország fejedelme vagy a legutolsó alattvaló ellen irányozvák. Mind a mellett, hogy ő igen érzékeny volt, szilárdan tűrte a gáncsokat, melyek ezen engedelemnél fogva ellene irattak. 1781. ápril. 11-én az osztrák kolostoroknak külföldiekkeli egybeköttetése eltiltatott,

és megújittatott ama tilalom, miszerint pápai bullákat királyi tetszés nélkül elfogadni nem volt szabad. A hittannal foglalkodó ifjaknak nem volt szabad Rómába, Páduába, vagy Bolognába menni. Pénzeket nem volt szabad Rómába küldeni, és a feloldozások csak díj nélkül fogadtattak el. Intézkedések történtek, hogy az igen nagy és gazdag plébániák daraboltassanak fel. 1781. október 15. megjelent a türelmi nyilatkozvány, mely a lutheriek, reformáltak és nem egyesűlt görögöknek a vallási gyakorlatot, a polgárrá lehetést és birhatási jogot és hivatalképességet megadá. A zsidók sorsa is könnyíttetett, s egyéb alattvalókkal egyenlőleg kinyittatott előttök a mívelődés, ipar, kereskedés, sőt még az állodalmi hivatalok útja is. 1781. nov. 1. a Terézia által már igen megenyhített földrabság egészen eltörlesztetett. Lombardiában a szerzetesek és kolostorok száma megkevesbíttetett, de az irgalmasok, erzsébetiek és orsolyák szerzetei meghagyattak. VI. Pius pápának Bécsben tett látogatása a császárnál nem volt képes József határozatain valamit változtatni. Ezután nemsokára a halálbüntetés teljes eltörlése következett, helyébe a nehéz munkák általi büntetés tétetvén. A házasságon kivül született gyermekek becstelensége, valamint némely foglalkodásoké is elháríttatott, s a czéhek nyomása szabályoztatott. A czigányok neveltetése lehetőleg előmozdíttatott. A kereskedés virágzatára József mindent elkövetett. Mivel nagy pénzösszegek mentek ki a külföldi portékáért, 1784. év végén eltiltatott a külföld gyártmányainak, valamint nyers terményeinek is behozatala, s József maga hatalmas példával ment elől a külföldi kellékek nélkülözésében. Hogy egyenlő adórendszer állíttassék fel, elhatároztatott az adó szabályozása és 1784-i áprilban minden német tartományokban elkezdődtek a felmérések és a jövedelmek meghatárzásai. Öt évig tartott ezen munka, s midőn nagy költséggel s nem minden elhamarkodás nélkül el vala végezve, nemcsak a földbirtokosok megelégületlenek voltak vele, hanem a

parasztok is jobban terheltettek mint előbb, s így mindenütt meghasonlások mutatkoztak. Ezért József halála után ezen rendeletek ismét eltöröltettek, s az egész adóügy ideiglen a régi lábra állíttatott. A magyar nemzetet avval sérté meg először is József, hogy nem koronáztatta meg magát a nemzetnek közepette, nem esküvék meg törvényei megtartására, a szent koronát Pozsonyból Bécsbe a kincstárba vitette, mert az vala terve, hogy Magyarországot, valamint monarchiája minden egyéb részeit, a német nyelvnek hivatalos nyelvvé tétele által alkotmányban és erkölcsökben megnémetesítse, s egyszersmind korlátlanúl uralkodjék, mely czéljánál birodalma egyes országainak kiváltságait nem igen vette tekintetbe. A földadó behozatala, a magyarországi kereskedésnek többi álladalmaiéval egyenlő lábra tételének eszméje által már előre bizalmatlanságot és vonakodást gerjeszte. Ujításai Belgiumban hasonlólag megelégületlenséget szültek. Mialatt Francziaországban a forradalom mind inkább fölemelte fejét, Ausztria és Oroszország 1788. febr. 9-én hadat üzentek a török udvarnak. Nagy hadseregek állottak egymás ellenében. József maga is elment a táborba, katonáival minden fáradság és nélkülözéseket megoszta, Szabács ostrománál minden veszélynek kitette magát, s oldalánál két pattantyús lövetett agyon. Azonban ezen táborozás nem elégíté ki várakozását, mélyen elbusúlva tért meg október végén 1789. Bécsbe, szilárdan eltökélve, hogy a következő táborozásban ismét személyesen jelen leend, azonban súlyosodó betegsége e szándékát gátlá. Az 1789-i hadviselés sokkal szerencsésebb és dicsőségesebb volt az ausztriai fegyverekre nézve. Több foglalások és győzelmek, Belgrád és Szendrő bevétele Laudon által, valamint Bukarest meghódítása is gyorsan egymásután következtek. Hosszas fegyvernyugvás köttetett. Azonban Ausztriának mind kül-, mind belviszonyai napról-napra szövevényesb és aggasztóbbak lettek. Brabantban ellenszegülés, fenyegető beszédek és zajongások mutatkoztak.

Magyarországban és egyéb örökös tartományokban elégületlenség, Poroszország titkon és nyiltan forralt ellenségeskedést: ügyekezett a lengyellel szövetkezni. A porosszal szövetségben volt a svéd, s mindkettő angol segedelemre számolhatott. Ily sötét alakokban jelentek meg a földi dolgok a halálhoz közelgő szerencsétlen nagy fejedelem szemeiben. Az utolsó táborozás fáradságai, az elrombolt tervek és remények feletti bú, idült testi bajok, József egészségét erősen megrendíték. 1788-ban aggasztó állapotban érkezett meg Bécsben. Úgy tetszett, hogy a laxenburgi és hetzendorfi nyári lakás új erőt adának neki, azonban a tél visszahozá kór állapotját és az 1790. január határozottan mutatta, hogy állapotja remény nélküli. Orvosai tanácsa ellenére megkettőztette munkálkodását, és végnapjait ama nagy önmegtagadó munkálatokkal nehezíté el, mik szerint új intézkedéseit Németalföldön, Tyrolban és Magyarországban visszavette. Magyarországon különösen országgyűlés tartását igérte, hogy királyi jogait és jószándékú intézeteit a nemzet kivánataival kiegyenlítse, és febr. 18. 1790. a szent korona Budára visszahozatott. Lelki erővel és bensőséggel veve búcsút, érezve végének közeledését, ministerei és barátitól, s egész a végelőtti éjig tollba mondá leveleit udvari titoknokainak. Meghalt febr. 20. 1790. reggeli 5 órakor.

József közép termetű, jó és erős alkatú, inkább teljes mint sovány ember volt. Szépen domborúlt homloka, erős szemöldei, nagy hajlott orra volt, szemei élénk kifejezésűek és igen szép kék szinűek; egy ideig divat is volt Ausztriában az ő szeméhez hasonló kék szinű ruhákat viselni. A szín császárkéknek neveztetett. Vonásaiban ifjabb éveiben rendkivül sok kellem és méltóság volt. Haja világos barna. Beszéde hangos, heves és komoly volt, valódi viszhangja tűzszellemének. Öltözetében egyszerű, de mindig tiszta és csinos. Szerencsés emlékező tehetséggel és hirtelen átható észszel birt, melyet rendkivül élénk képzelme majd túlszárnyalt, majd tévedésbe ragadt. Az elménczségnek gaz-

dag erejével birt. A dolgozásban oly ügyességet szerzett, hogy gyorsaság, sokoldalúság és kitartásban egyik tisztviselője sem volt vele öszvemérhető. Ha József merész nyugtalanságában a természetes kifejlés menetének elébe vágott, ha gyakran oly helyen építe, hol még az alap nem állott elég szilárdan, s egyszerre akart vetni és aratni, s czélján előbb túl repült, mint azt elérte volna, mind ezekben a titáni törekvésnek az idő örökre elháríthatlan törvényeivel viselt egyenlőtlen harczát tekinthetjük. De működése és élete nagy eszméje el nem enyészve maradt, és kitörölhetlen világít II. József neve, mint az emberiség és felvilágosodás csillagáé a maga századának és minden jövendőknek. Sok építményeit a nagy császárnak saját kezével kelle ismét lerombolnia, melyeket lelkesülve tervezett, s izzadással és nagy gonddal hajtott végre. A világ ő ellenébe kerekei rest forgását, az emberiség egykedvűséget és kételkedést szegzett, s ő úgy távozott el, mint megboszantott istenség ezen világról, melyet erős szerelmi karokkal akart magához ölelni, s mely nyögve tusakodott öleléséből szabadúlni. Ama gondolatfény, mely őt lelkesíté és vezette, csak az utóvilág előtt leend világos; s az zokogva áll sírja mellett, engesztelődést esdekelve az előtte ment nemzedék hálátlansága és félreértése miatt, mely őt oly kevéssé ismerte. A német nép történeti szentségének bensejébe fogadá őt és a népmonda sokáig nem akarta hinni halálát, mint egykor a nagy Barbarossa Fridrikét, ki a monda szerint még nem halt meg, hanem aggottan és tisztesen, végetlen szakállal, koronával és királyi pálczával kezében, Kyffhäuser ormán ül, felavatott halandókat néha magához intve, s hozzájok jelentékeny szavakban és rejtélyes jelekben beszélve. Igy uralkodik József császár is a népek szivében, mint hős, és előcsatár, ki az emberiséget czéljaihoz közelebb vezette, és ámbár a harczban elvérzett, a győzelmet hatalmasan előkészité.

DANTE.

Szül. 1265. Megh. 1321.

Durante Alighiere, ki később *Dante*nak neveztetett, az olasz költészet alapítója, Florenczben született, oly korszakban, midőn honában általános mozgalom uralkodott. De a benső nyugtalanságok és külháborúk nem gátolhatták azon őserőt, melylyel a képzőművészet a maga természetes nagyságában épen ekkor Giotto műveiben ismét föléledt. Ezen nagy hatású geniusnak kétségbehozhatlan befolyása volt Dante képzelődésére, s azon nehéz értelmű dogmaticának, mely a theologia tanulását idézte elő, minek Dante is neki-feküdt, művészi súlyegyent kölcsönze. Minden mozgásban és mívelődésben volt ekkor Olaszországban; és miként Dante Giottóhoz, úgy Orgagna Dantéhez csatlakozott és keletkezett azon olasz művészi élet, melyhez nem volt több hasonló. «Dante Giottóval Francziaországban volt és leghosszasabban Párisban, így beszéli Cellini, azt vetvén hozzá, hogy Dante *Poklá*ban sok czélzás van ezen helyre, melyek soha sem értettek, a minthogy általában magyarázói sok olyat mondatnak vele, miket ő sem gondolt, sem álmodott.»

Ha a derék Cellininek ezen intésével olvassuk Dante *Isteni* (jobban: «szent») *comoediá*ját, úgy találandjuk, hogy eme legkalandosb és rejtélyesb költeményekhez, az utálatosság és nagyság, tünődés és szendeség, tudományosság és költészet különös vegyületéhez, a legjobb commentár a költő élete. A korán elhalt Portinari Beatrice iránti szerelmének emléke volt viharokkal teljes életének tévútain a csillagkép. Ezen képpel szívében csatázott a hon szolgálatában Campaldino mellett az aretinok, Caprona mellett a pisaiak ellen. Ő mint respublica követe Rómában és más udvaroknál járt, szülővárosában senatorrá lőn és Donati Gemmával kelt egybe. Mindeddig

nyájas jövőnek napja sugárzott rá, de most örökre elborúlni kezdett látköre, és élete viszontagságok lánczolata lőn. Házassága szerencsétlenűl ütött ki; Gemma elvált tőle. A respublica zűrzavaraiba VIII. Bonifácz pápa egy épen Florenczben mulató külföldi herczeg által avatkozott. Dante hő buzgalommal védte hazája függetlenségét: az ellenpárt győzött, ő és kik hozzá hasonlólag érzettek, izgatókként tekintettek, s rá oly pénzbüntetés szabatott, melyet nem birt meg. Ez idő óta a lesujtott dalnokot szülővárosából számüzetve látjuk, s minden jogaitól megfosztottan, a legkomorabb napokban nyomorúság közepett bolyongva a világban, és így kell őt szem előtt tartanunk, ha sötét költeményét, számüzetése gyümölcsét, meg akarjuk érteni. Hol írt legyen, e felett vitatkozás van több város közt. De bárhol tartózkodott, átvándorolván Olasz- és Francziaországot, szülővárosa utáni vágya nem aludt ki lelkéből; bánat és reménynélküli bú rágódtak mély kedélye erőin s a kedvetlenség keserű kifakadásai, melyeket nem birt mellébe zárni, kellemetlenné tették társalgását még azoknak is, kik neki jót akartak és jót tettek. Hasztalan folyamodott a császárhoz visszahivatása kieszközlése végett; minden reményei megcsalák és a korosodó költőnek csak fájdalma maradt egy az ő érzései szerint elveszett hosszú, komor életnek felére visszatekinteni. Utolsó éveit komoly Musájának élte le, Ravennában Novello Guidónál, eme város uránál, ki őt tisztelé és ótalmazá. Ezen elvonúltságban, mely egy kevésbbé kemény és keserű, de talán kevésbbé törekvő jellemnek élv fogott volna lenni, halt meg, mély lelki fájdalomban, szept. 14. 1321.

Alig múlt ki, Florencz, ki az élőt számüzé, a halottat tisztelettel ügyekezett elhalmozni. Tetemeit visszakövetelé Ravennából, de nem nyerte; Giotto által festett arczképét nyilvánosan kifüggeszté; díjakat ada a tudósoknak, hogy nyilvános előadásokat tartsanak a «Divina Comœdia» felett. E költemény lassanként hatvan kiadást

ért; magyarázata száz kis szellemet foglalkoztatott, mi a költőnek beszélőbb emlék, mint az, melyet Bembo Bernardo számára a ravennai minorita egyházban, hol tetemei nyugszanak, emelt vala. Dante éles, határozott, szigorú, majdnem szenvedő vonásai arczképeiről ismeretesek. Mondatik, hogy tekintélyes személyű, komoly, most fájdalmasan gyengéd, majd keserű és eltaszító volt. Lényének ezen ellentétei tükrözik vissza magokat költeményében s ismételtetvén a felettök kimondott itéletekben is, magyarázzák azokat. Mialatt Olaszországban az emberi szellem legnagyobb művének nyilváníttatott, Francziaországban a babonás eszelősség torz-szüleményének itéltetett, a német regényes iskola benne a mindenség kijelentésének kulcsát ismerte meg, a legnagyobb német költő nem tartózkodott megvallani: miképen «a Pokol neki undok, a tisztító tűz kétes, a mennyország unalmas», nem feledvén azonban bölcsen hozzátenni, hogy azon terzinek, melyekben Ugolino és gyermekei éhenhalása foglaltatik, a legnagyobbhoz tartoznak, mit a költészet teremtett. Még hazája is megoszlott a hitben; egy szigorú fontos párt Dantéban egész a szavakig és beszédfordulatokig mint oraculumban hiszen, másrészről pedig már Cellini korában volt egy Matteo, ki ezt mondhatta: «Ő Dantét olvasta; az gyenge és eszelősködik!» Mi azonban Dante nemzetének, nyelvének s általában a költészetnek volt, az elvitázhatlan marad: erős izgató, genialis példánykép, nevezetes egybekapcsolása az értelmi és plasticai érzéknek, korának emléke s örök fejtély.

TASSO TORQUATO.

Szül. 1544. Megh. 1595.

Úgy látszik, mintha az embert csak balszerencséje emelné föl lénye nyilatkozására, s mintha a szép léleknek halálos fájdalmai adnák meg a dicsőülés szentségét. Azért a nemes, szerencsétlen költő, Tasso Torquato, kinek fejére a balsors minden nyilait kiszórta, az utóvilághoz fájdalmaival még közelebb áll, mint bájos énekeivel, s valamint ő még sírjából is suhogtatja ábrányaink fölött varázsvesszejét: úgy egyszersmind legbensőbb érzelmeinknek is barátja és biztosa lőn, és panaszkodó balsorsa szíveinkben él, miként lantjának hangjai a halhatatlanság sphæráiban maradandólag zengenek. Ő Sorrentóban született régi nemes családból, s ama jeles eposi és lyrai költő Tasso Bernátnak volt fia. A tudományokban korán nagy előmeneteleket tőn, s a bölcselet és költészet voltak kedvencz tanulmányai. Tizenhét éves korában egy eposi költeménynyel lépett föl, melynek neve *Rinaldo*. E költemény egész Olaszországban bámulatot gerjeszte. Már Bolognában egy nagy eposi költeményt tervezett, melynek Jeruzsálem bevételét Bouillon Godfréd alatt, kelle dicsőiteni. E munka gyakori megszakasztások között működésének mindig fő czélja maradt. Később Estei Lajos cardinál udvari lovagjává tette őt, és 1565-ben elvitte testvérének, Alfons herczegnek, az ausztriai herczegnőveli egybekelési ünnepére, Ferrarába. A herczegnek lelkes és szép húgai, Lukréczia és Leonóra, élénk részvéttel valának az ifjú költő iránt. A herczeg maga is a legnagyobb szivességet mutatta hozzá, s buzdítá őt eposa folytatására. Midőn a cardinál némi kiméletlen kifejezései miatt tőle kegyeit megvoná, tisztességes föltételek mellett, ferrarai Alfons herczeg szolgálatába lépett, és itt irá, elragadtatással fogadott drámai idylljét: *Amintát*, melylyel a költő még

inkább nevelé a herczegnek maga iránti kegyeit. Szerencséje sokak által irígyelve lőn, kik megbuktatásán dolgoztak. Egy hosszas lázból felgyógyulván, 1575. évi tavaszon végzette *Goffredo* nagy költeményét, mind nagy híre, mind fájdalmai forrását. Azoknak egymástól eltérő, és egymással ellenkező itéletei, kikkel művét közlé, annyira megzavarák, hogy ismét rövid betegségbe esett. Változtatásokat teve művében; a herczeg még több kegyeinek adá jelét iránta, és pártfogónéja, Estei Lukréczia, ki férjétől elvált, és Ferrarába jött volt vissza, mindig maga mellett tartá őt. Új megtiszteltetések vártak rá Rómában, hová 1575-ben utazott volt, hogy illetékes birákat hallgasson ki költeménye iránt. Medicis Ferdinánd cardinál egy helylyel kinálta volt meg bátyjánál, a toscanai nagyherczegnél, de Tasso hálából Ferrarában maradt. Itt a bájos Sanvitali Leonóra grófnéval, Scandiano gróf nejéveli viszonya ismét irígységet és gyűlöletet gerjeszte ellene, mit az még inkább nevelt, hogy a herczeg őt az Este-ház történetirójává nevezte. Ingerlett lélekállapotját még inkább nevelte azon hír, hogy költeménye, melyet ő még nem tartott nyomtatásra megértnek, s melynek gyümölcseit ő maga akarta aratni, Olaszország egy városában kinyomattak. Búskomorságában még ott is veszélyt és irígykedést látott, hol azt keresnie sem kellett volna, és egy ízben az Urbino herczegnő szobáiban a szolgák egyike ellen kardot húzott. Alphonso herczeg e heveskedést rövid házibörtönnel bünteté, s orvoskéz alá adá őt jó sikerrel, s ügyekezett vallási vigasztalás által visszaadni benső nyugalmát. De Tasso lelki fájdalmai nőttön növekedének. Egy ízben melancholiája által meglepetve, hirtelen eltűnt Ferrarából és Sorrentóba ment özvegy testvéréhez, Corneliához. Ennek szeretetteli ápolása meglátszott őt nyugasztalni, a ferrarai udvar elfeledé a történteket, és Tassot újra befogadá. De nemsokára ismét megújult szomorú állapotja, elhagyá Ferrarát, s hosszasb bolyongás után tisztességes állást kapott Turinban, Viktor Emánuel her-

czegnél. Ujra föléledni látszott, de csakhamar heves vágy ragadá őt Ferrarába. Visszatért oda, de hidegen és lenézve fogadtatott, s a herczeg és herczegnők magok elébe sem bocsáták. Erre az elkeseredett költő nyilvánosan kigúnyolá a herczeget és udvarát, és Alphonso, könyörületes tekintet nélkül Tasso lelki hangulatára, Szent-Anna kórházba vitetvén őt (márcziusban 1579), ott őrült gyanánt tartotta. Így rátolatván az őrültség szerepe, lépkórsága néha futólagos dőreséggé fajúlt, mit Leonóra herczegnő iránti, ámbár tiszta és nemes szerelme, még inkább nevelt. Költeményének akarata elleni több kiadásai, és némely részben csonkított kiadásai is, mélyen bánták őt, bár mi csodálattal fogadta is az olvasó világ. Némely barátinak idétlen buzgalma, kik őt Ariosto rovására magasztalgaták, a Crusca academiának Tasso elleni keserű megtámadásokra szolgáltak alkalmúl, mi még rosszabbá tette sorsát; ő ezen megtámadásokra nyugalommal és méltósággal felelt. Végre hét évi fogság után, nagy befolyású közbenjárók megnyiták Tasso börtönét 1586. Nagy tisztelettel fogadtatott Mantuában Vincenzo és Gonzaga herczegek által, hol hosszabb ideig mulatott. A pápa ismételt meghivásaira végre Rómába ment, hol a szent atya és Aldobrandini Cintio cardinál rendkivüli nyájassággal fogadák. Ez utóbbinak ajánlotta Tasso *Megszabadított Jeruzsálemét*, s az neki ezért ünnepélyes megkoronáztatást eszközle ki a Capitoliumban, azonban, míg ehhez készülnének, ő megbetegedett, és meghalt ápril. 25-én 1595. Dantéval és Ariostóval ő képezi az olasz költészet nagy hármas levelét, és habár *Megszabadított Jeruzsáleme* a legfőbb epikai czélt nem fogja is teljesen föl, egyes jelenetek valódi költői kivitelében, az egésznek regényes édes bájában a legdicsőbbet, fölülmúlhatlanabbat adta, és a tudós zárdájában, valamint népének énekértő ajkain neve örökre és halhatatlanúl él.

CAMOENS.

Szül. 1524. Megh. 1579.

Valahányszor a kor- és honfitársaknak a magok nagy emberei iránti méltatlankodását szándéka valakinek kitünő példában ábrázolni, Camoens nevét szokta említeni. Ha költők eszményi igényök és hideg valóságbani küzdéssel gazdag lételök közti vitát akarnak megénekelni, Camoens mesteröknek történetét szokták választani, melyet nem lehet megindulás nélkül olvasni.

Még csak születésének éve sem tudatik bizonyosan s a fentebb kijelelt év csupán sejtésen állapodik. Tudva csak az van, hogy egy huszonöt éves ifjú, miután apja, Varade Camoens Simon, hajóskapitány, egy hajótöréskor elveszett, magát egy táborozáshoz jelenti, melyet a portugalok 1550. Kelet-India ellen készítének. Ezen ifjú már sokat és keserűket tapasztalt. Lissabonban születve fiatal szivében szenvedélyes szerelmet táplált hazája, egy második szerelmet, szinte lángolót, Attayde Katalin palotahölgy iránt, melyeket egy harmadik, valamennyi közt a legtisztább és nemesebb, a Musák iránti szenvedély, kik őt oly pazarlólag áldották meg kora költészi tehetségekkel, még inkább növelt és táplált. Ez ifjú kedély valamennyi lángjai gyászosan lettek megtorolva, és neki korán azon kínos tapasztalást kellett tennie, hogy a legszebb törekvés sem remélhet, miként azt a szív és az ártatlan értelem magának álmodja, a világon közvetlenűl átküzdhetni, hanem még a jót és szépet is mintegy be kell csempészni és miatta elnézést és kiméletet kérni. Hazája az ő szeretetét nem viszonzá; tehetségei barátok helyett irígyeket támasztának; és szívvonzalmának következése az lőn, hogy Santarembe számüzték. Mélyen sebzett de nem csüggedő szívvel állott a harczosok sorában, kik,et Portugalia Marokko ellen küldött. Itt a csatazaj közepett költeményeket késziteni látták

őt, és mint a genius leheletétől varázslottat újult hős bátorsággal harczolni. Semmi veszély meg nem ijeszté, és nagy tetteket, méltókat a magas hajdankorhoz, minőket másokon megzengett, a nélkül, hogy kora meghallgatná, lángszablyával írt Afrika pusztáiba. Ceuta előtt egy ellenséges nyíl megfosztá jobbik szemétől. De a haza sem tetteire, sem sebeire nem figyelt, és az emberek hitványsága iránti haragját mélyen keblébe zárva, találjuk őt ezen sorok elején ama hajóhadhoz csatlakozva, mely 1550. Kelet-Indiába evezett. De a sors itt is azt tapasztaltatta vele, hogy az emberek kedélye a Ganges mint az Ebro mellett hasonló szűk kötelékek közé van szorítva. Szívében régi gyűlölségekkel, lelkében a hajdankor nagy képeivel, megbántódva szemlélte a kormány visszaéléseit ezen, a természettől megáldott világrészen. «A költők nem szeretnek hallgatni», ezt vallá még az is, ki maga legjobban értett a hallgatáshoz. Camoens szabad folyást engede nemes haragjának; miként Afrika égövei alatt a harczos fegyverét, úgy itt a költőét használta, és jutalma mi lőn? számüzetés az ország belsejébe. Itt egy szebb égnek csendes éjszakáiban, a letűnt nagyság hű, de titokteli maradványai között, melyeknek homályos szózatai, mint sejtelmek lengenek a magányos pálmák és eltöredezett obeliszkek körül, itt élt Camoens évekig csupán szép lelke nagy álmainak. Csak a természettől környezve, nem érzette magát egyedül lenni s távol és számüzetve honától, mely legnemesebb fiát félreismeré, ölelte ő elolthatlan szeretettel és annál bensőbbleg hazáját mint eszményt, mely borútlan élt lelkében. Itt fogta fel a gondolatot, hazája hálátlanságát és elfeledését egy emlékkel torolni meg, mely a portugalok korábbi tetteit és Vasco de Gama merész utazását a dalnok dicsőségével együtt az utóvilágnak adja át. Ezen pálmák árnyékában, eme ragyogó templomok oszlopai és magányos sziklák bujálkodó bokrai között, született a *Lusiad*, legszebb költemény, mit a portugalok felmutathatnak, ez a merész epos, mely

folyton nevekedve, mint valamely óriás lépdelt át minden népek és idők felett. Nemes levén mint Virgil, lángoló mint Ariost, tiszta miként Tasso, megnyerte Camoens az utóvilágtól azon borostyánt, melyet kora megtagadott tőle. A költemény be volt végezve, s a költő végre visszahivatik számüzetéséből, de kisértetéseinek még nem volt vége. Tengeri vihar lepte meg a hajósokat nem messze a szabadító parttól; magasabban csapkodott a hullámtorlat és a halál bizonyosnak látszott. Camoens, ki előtt élte műve oly becses volt, mint maga az élet, magasabb hatalmakba bizakodva, miként egykor Arion, a háborgó hullámok közé rohant, balkezével egy ótalmazó gerendához kapaszkodva, jobbjával költeménye tekercsét, egyedüli kincsét, magasan a hullámok fölébe tartva, úszás által szabadítá meg magát az énekes. Itt mindenétől megfosztatva azon szomorú helyzetbe látta magát, hogy idegenektől kolduljon és kölcsönözzön, s mielőtt a haza, az őt megdicsőítő költeményt ismerte volna, a költőt Goában az adósok börtöne zárta magába. Végre egy jóakarója kezességére ezen nyügtől is megmenekűlve és tizenkilencz évi szomorú és inséges távollét után elérzékenyűlve idvezlé a számüzött azon levegőt, mely a vitorlákat a drága Portugalia felé dagasztá. Ekkor látszott a szerencse napja feltündökleni a sokat kisértettre. Lissabonban ekkor a fiatal Sebestyén király uralkodott, kinek lelke dicsőségért és nagyságért lángola. Ezen fejdelem a tettek iránti szeretetet a költészet kedvelésével kötötte egybe, és így lebegett előtte korszakának regényes eszménye. Egy kalandos kicsapáskor Afrika éjszaki partjainál megismerte és megszerette a hadi életet és bensejében magát Achillesnek érezve csak egy Homérra volt szüksége; ekkor kötött partra Camoens és neki ajánlotta költeményét. Lelkesűlve fogadá azt az ifjú uralkodó, ő teljesen megértette a költőt, mert az vonásról-vonásra az ő érzelme volt, és Camoens örvendetes csodálattal szemlélte magát keserű elhagyottság és magányos bánat sok évei után, mint királyának

barátját. De a sors keze nem könnyen bocsátja azt el, kit egyszer magának kiválaszta és megragadott. A királyi hős másodízben evezett Afrikába a mórok ellen és itt Achilles sorsa érte. Alig kötött partra, tettszomjasan sietett a csatába. Mindenütt első, áttöré először az ellenség első sorát, utána a másodikat és berontott annak dulongásai közé. A csata utáni reggel a halottak egy végetlen nézőhelyét világította meg. Itt volt a király holtteste is annyi sebekkel, hogy hű szolgája alig ismert rá. Vele kihalt királyi törzse, Portugalia függetlensége és Camoens rövid szerencséje. A költő nem talált magának több királyt: baráti rég nem voltak; az aljasságba sűlyedt népben nem volt érzés semmi nagy iránt, mit ő hirdetett, semmi fogékonyság azon nemes panaszok iránt, melyek hangjaiban zengettek. Mélyebben és mélyebben hanyatlott csillaga, hangosabban és meghatóbban zengett a panasz, de egy fül sem hallá azt, egy szív sem dobbant a megrepedő felé. Vállvonva ment el a mindennapiság a nagyság mellett és a szerencsétlent nyomor éjszakája borítá el, melyet a boldogság csalóka hajnala csak kitünőbbé és fájdalmasabbá tett. Oly nagy volt Camoens szegénysége, hogy egy hű szolga, kit Indiából hozott vala magával, éjjelenkint volt kénytelen az utczákon koldúlni, hogy urának életét fentartsa. Ezen helyzetben zengette Camoens azon dicső sonetteket, melyeket még ma is mint legérzelemteljesebb és meghatóbbakat csodálunk, melyek valaha irattak; és azon gyakran balúl használt hasonlat a beteg csiga és gyöngy között, rajta valósággá leve. Végre a test hanyatlott le, hol a lélek megtörhetlennek mutatta magát; hoszszas és mély sorvadás aláásta az agguló erőket és egy sokat hányódott inségteli szerencse, szerelem, barátságtól elhagyott élet 62-ik évében halt meg Portugaliának legnagyobb, sőt egyetlen költője — a kórházban. És most fényes emlék csillog az éhen-holtnak sirján!!

Ez története a költőnek, mi maga is gyászkölteménynek látszik. Benne egy nagy fejtély van; mert örökre hasz-

talan mutatják magokat a követelések, melyeket az eszmény a valóságon tesz, és ha mélyen kebleinkbe nyúlunk, nem kell-e kérdenünk, ha vajjon azok méltányosak-e? Adjátok meg a szellemnek, mi a szellemé és a testnek, mi a testé! való, hogy a legkeserűbb példák szomorúan hangzanak össze ezen tannal, de mégis egynémely, kinél a vers és arany nincsenek súlyegyenben, a helyett hogy amabban saját történetét találná fel, vigasztalhatja magát azzal, hogy ő nem Camoens.

CERVANTES.

Szül. 1547. Megh. 1616.

Az eszményi vágyak és valódi teljesülés közti visszavonás alkotja az életben úgy mint a művészetben a tragicumot; de a magas gondolkodású és derült lélek derülten is fel tudja azt fogni, és ha Camoens mint megható példája a költészet nemes vértanújának áll előttünk, Cervantest viszont csaknem hasonló életviszonyok közt szabad önironiával szemléljük azokon örök nagyságra fölemelkedni.

Régi castiliai családból Alcala de Henaresben születvén de Cervantes Saavedra Mihály, Madridban valami jót kell vala tanúlnia, hogy szüléit, kik elszegényűlt spanyol nemesek valának, segélhesse. De románczok és pásztorköltemények jobban tetszettek neki, mint a komoly tudományok, és szerencsétlenségre egy hozzá hasonló képzelgő tanítója akadt, s tanító és tanítvány más világokban bolygának és Don Quixotét játszottak, mit a megért férfi később megéneklett. Ennek következése az volt, hogy a huszonkét éves Cervantes teli fejjel, de üres erszénynyel elhagyta hazáját, s Rómában egy bibornoknál kénytelen volt komornokká lenni. Később a pápa hadseregébe állott, mely a törökök és kalózok ellen küldeték, hol vitézséggel

és lovagias bátorsággal tűntette ki magát, de jobb karját elvesztvén és a kalózok által elfogatván, Algirban rabszolgául adatott el. Hét évet töltött így s ez élet eléggé regény vala és Cervantes is annak vette. Távol attól, hogy magát hiú vágyakkal epeszsze, vagy búját forró panaszokba öntse, e nemes szellem szabadnak mutatta magát a nyomás súlya alatt. A legfortélyosabb tervet gondolta ki a menekvésre, s midőn azt a mostoha sors meghiúsítá, helyzetéből novellát készite ily czím alatt: *A fogoly*. Végre rokonai kiváltották s haza jött, eltökélve elvonúltságban csupán a Musának élni, s azon komolyságot és valódiságot, melyeket elég keserűen tapasztalt, a költészet mély tréfáiba önteni s az életet magát az életnek képére használni. A színpad látszott erre alkalmas helynek és Cervantes tíz évet szánt eme félig költői, félig kézműi feladatnak, és harmincz színművet írt. Később felhagyott ezen pályával és megelégedett egy kis hivatalkával Sevillában, hol megházasodott. Ismét tíz év folyt el ezen házi szűk helyzetben, négy oszlop közt, gyermeksirás és gazdálkodási mellék-mulatságnál. A költő életének ezen korszakát egész jelentőségében kellene sok új eget ostromló költői ifjonczнak mélyen emlékezetébe vésnie, ki azt hiszi, hogy csak ott fenn a felhőkben van az, mi neki kell, ki eszmékben boldog, álmaiban kevély, képzelgéseiben szerencsés, szánakodva tekint le azon szegény ördögökre, kik ezen balgatag közönséges földet tartják lakhelyöknek, kik őt mosolyogva nézik felhők után kapkodni, és itt alant, mennyire tehetségöktől telik, tapogatóznak. Mert nagy tanulság rejlik ezen tíz év történetében. Cervantes a dicsőség tetteivel ékesíté magát és mellette karját veszíté el; a rabszolgaság nyomorait szenvedte és semmit nem nyert vele, mint fájdalmas mosolyt; a színpad fényét kereste föl és keserű kiábrándulást talált; most a túlszárnyalgó ifjúság álmait hideg ironiával megmosolyogván, prózai háziasságba zárkozik, a regényes gondolkodású olvasó örökre elveszettnek véli őt, és az érett férfiú

nyugalmas pillantatot vetvén a gazdag életre, melynek értelmét és becsét most már jobban ismeri, egy oly művet teremt, mely ezen élethez hasonlít, oly művet, mely hírét megalapítván minden időkre biztosítja. A férfiú, ki a lovagiság minden borostyánait nemcsak megálmodja, hanem maga ki is vívja, ki a pásztorszerelem tündérországát az életbe varázsolja, most *Don Quixote*ot ír, és ki írhatná azt jobban mint ő? A megszégyenült világ meglepetve érzette magát, a nevezetes munkától lehetetlen volt az elismerést megtagadni, az minden országokon elterjedt, de a szerző nem gazdagodott meg belőle, dicsőségéhez irígység csatlotta magát és a megsértett gonoszság: gúnyirat jelent meg, mely a költőtől kortársai hajlamát elfordítá. Senki sem szövetkezett hozzá egy értelmes honfián kivül, ki őt Camoens szegénysége sorsától megmentette. Lemos gróf oltalmazta őt az éhenhalástól. De mindemellett is Cervantes szükségben halt meg. Senki nem kisérte koporsóját, sírját nem ékesíti emlék, még csak egy közönséges sírkő sem jeleli azt. Csak egy értelemdús lovagnak s prózai apródának víg történetéből, melyet az utóvilágnak örökségűl hagyott, beszél hozzánk megható ironiával a költő saját története, és bölcseség zeng a csörgősapkából mindennek, ki azt meg akarja hallgatni. De még egy tan rejlik Cervantes életében: ezen ironia nem tette őt tompává, hideggé, léhává és érzéketlenné; «hű maradt ő — mondják életírói — mindvégig a valláshoz és becsülethez; elménczség és merészség egyesűl benne az igazsággal s ő az vala, mi oly kevés tud egyszersmind lenni, szilárd, egyenes férfiú, finom móddal».

SHAKESPEARE.

Szül. 1564. Megh. 1616.

Stratfordban, az Avon mellett, egy hentes és gyapjukereskedő egy gazdag földbirtokos leányát vette feleségűl s ezen házasságnak harmadik gyümölcse Shakespeare Vilmos lőn, kivel — nagyitás nélkül mondhatni — az újabbkor egész költészete született, mert az egész régi kor ellenében a későbbi emberiség költészetének ő egyedüli képviselője. Gyermekkori éveiről csaknem teljesen hallgat a történetirás. Csak annyit tudunk, hogy apja, családja megszaporodása által, elszegényedvén, gyermekeinek csak a legszükségesebb nevelést birta megadni és Vilmos csupán kevés latin nyelvet tanult a városi iskolában. Ezután évekig vágó-kés forgott a Vilmos kezében, és, mint kortársai őszintén bizonyítják, nem ügyetlenűl. Mondják, hogy szinte ez időben nemes magaviselet és tartalmas pór-elménczkedés által tűnt ki. Már tizenkilenczedik évében megházasodott, s a nála nyolcz évvel idősebb Hathaway Annát vette nőűl. Ikergyermekek s egy leány levének házasságának gyümölcsei, mi úgy látszik nem tette őt boldoggá. Szilaj társak közé vegyűlvén, vadlopáson kapatott s törvényszék elé kerűlt, s mivel ezenfelül biráját egy balladában nevetségessé tette, kénytelen volt szülővárosából titkon eltávozni s Londonba menekűlni. Itt egy rokona közbenjárására a Blakfriars színháznál hivogató lőn, azaz kötelessége vala a szinészeket, kiken a föllépés sora volt, előhivogatni. Ez volt azon út, melyen a legnagyobb drámai lángész, ki valaha élt, — kifejlődött. Hivogatóból szinészszé lőn és megnyerte a közönség tetszését. Most megnyiltak előtte a mívelt világ körei; az emberek élete és cselekvése minden formák és rangokban szemei előtt állottak, ő merész kézzel közéjök nyúlt és képpé alakítá, s a tetszés, mely első költeményeit

mindenfelől üdvözlé, meghatározta hivatását és további életét. Híre naponként nevekedett és kevés év alatt Erzsébet királynő trónjáig hatott, ki gyakran meglátogatta a színházat, hol a költő és szinész Shakespeare később tulajdonos-társ leve és legörömestebb Falstaff eredeti jellemképén mulatta magát. Utóda, János király, hasonló jóakaratot bizonyíta a költő iránt. Southampton gróf barátságát kereste és kortársának legjobbjai, Ben Johnson, Hales és egyebek hozzá csatlakozának, támadván természetesen irígyei, ellenségei és gyalárilag korlátolt elméjű ellenmondói is. Ezeknek Shakespeare mindig új termékekkel felelt. Tékozolva és kimeríthetlenűl, mint nagy tanítója a természet, öntötte ő bősége tülkét korára és az utóvilágra, hogy még ma is, századok után, elkábítva és elöntve érezzük magunkat, és elmésségünk ezen világok szépségein mindig újan gyakorolhatja magát. Egy egész negyed-századig működött ő folytonosan, meg nem gyengűlt erőben, míg végre a nyugalom utáni vágy visszainté kedves Stratfordja falai közé. Itt egy házat vásárla magának s kényelmesen elrendezvén, végnapjait békén szándékozott leélni. De a sors kérlelhetetlenűl megrövidíté e napokat, 53-ik születése napján elszólítván őt e világból. Egyszerű sírkő jelelte a helyet, hol tetemei nyugvának. Száz huszonöt év múlva halála után emelt neki hazája emléket a Westminsterben. A ház, melyben lakott, bucsújárás helyévé lőn, s évenkénti ünneppel tiszteltetik emléke.

Talán egy költőről sem írtak oly sokat és oly jelest, mint Shakespeareről. Benne az legnagyobb és legkitünőbb, hogy a világot egész kiterjedésében, az emberi szívet minden mélységeivel és redőivel, a történetet és az életet nagyban és kicsinyben, híven és csodálatosan visszatükrözve találjuk műveiben. Minden számára van alakja és kifejezése. Hajunkat fölmereszti borzalmaival, a megindulás könnyeit sajtolja ki, varázs kecscsel csábít el, komoly tünődésbe merít, enyelgő vagy torzelménczségek-

kel gyönyörködtet, csodálatra gerjeszt, ábrányos melancholiába ringat, tartalmas életbölcseséggel oktat, a bohókkal bohóskodtat, szóval mindent tesz velünk, a mit akar s végre csak az ő saját csodálása marad bennünk vissza. Alig hiszszük el, hogy költő s nem a természet maga áll szemünk előtt; a dráma életté válik, az élet maga egy nagy drámának tetszik, melynek értelmét a nemtő varázsbotja nyitotta fel előttünk. S az életnek épen ezen életkép általi egybefogása és világossá tétele legsajátabb jelentése a költészetnek.

MILTON JÁNOS.

Szül. 1603. Megh. 1674.

Angliának ezen fenséges költője, kinek Musája egy vad kor viharaitól megfélénkítve, ama tiszta megzavarhatlan ős forráshoz, melyből minden költészet buzog, magához az istenséghez menekült, decz. 9. 1603. Londonban született, s egy jegyzőnek volt fia. Első költői próbáit latin nyelven tette. 1634-ben egy bohózatot írt: *The mask of Cosmus*, mely Bridgevater gróf magán-színházában adatott elő. 1638. utazásokat tett, hol világnézetei és emberismerete gyarapodtak. A hazájában kiütött forradalom visszaszólítá őt Londonba, hol korának hullámtorlataiba rohant, feláldozva külnyugalmát és egyszersmind lelki csendét. Belevegyűlt a vallási vitákba is, de eme komor harczok közől is kiragyogtak volt szép «ifjúkori költeményei». A forradalom szellemében szerkesztett iratai őt a republikánus párt bizalmába oly szilárdan behelyezék, hogy Cromwell országtanácsa latin titkárjául nevezné. Salmasiusnak *Király védelme* czímű irata ellen, ama híres *Angol nép védelmét* irá, mely a parlament által 1000 fonttal jutalmaztatott. 1665-ben végezte be halhatatlan költeményét: *Az elveszett paradicsomot*, mely korában

nem méltányoltaték, s csak később ismertetett el nagy becse. Egyike ez a legfenségesebb költeményeknek, melyeket az európai irodalom felmutathat. Második eposa, mely amannak kiegészítője akar lenni: *A megtalált paradicsom*, amavval nem mérkőzhetik belbecsre nézve. A szegény vak költő megtanítván leányát latin, görög és zsidó nyelvekre, segedelműl használta irói munkálkodásaiban. Milton őszinte és egyenes jellemű ember volt; itélete éles pillantatot tanusíta, elménczsége czéltaláló volt. Nyugtalansággal teljes és kemény kisérteteket kiállott életét 1674. nov. 10-én végezte be. Újabb időben a westminsteri apátságban emlék állíttatott számára.

LORD BYRON.

Szül. 1788. Megh. 1824.

Gordon Byron György, miként apáról neveztetett, Dowerben született. A legkorábbi anyai gond ápolása elpuhítá és kényeztette őt. Hét éves korában az aberdeeni iskolába küldetett, hol a halászat, úszás és lődözés voltak kedvencz tanulmányai. A magasabb tehetségű szellem és feltörekvő lélek nyomai már ekkor mutatkoztak gyermeki játékaiban. 1798. meghalván Lord Byron Vilmos Newsteadban, Gordon György leve vagyonainak utóda. Ezentúl a megholt lordnak húga, Izabella, vette a tíz éves gyermeket gondjai alá. Most a falusi ifjúság társaságából az előkelőkébe tétetett s itt is nem annyira iskolai szorgalom, mint élénkség, elmésség, ügyes és merész lelke által különböztette meg magát. E korszakba esik első szerelmének története is miss Chaworth iránt, ki később máshoz ment férjhez és nem vala boldog. Elvégezvén tanulásait, tizenkilencz éves korában Newstead lőn állandó lakhelye, hol lakomák és vadászat közt vidám életet élt,

egyéb idejét pedig olvasással és költészi munkákkal töltötte. Ez időben jelentek meg a *Hivalkodás órái,* első költői próbája, melyek dicséretet és rosszalást nyertek. 1809-ben Byron utazásra tökélte magát és Hobhousesal Lissabonba evezvén, déli Spanyolországot és a Földközitengert látogatta meg. 1810 máj. 3-án mint egy második Leander átúszta a Hellespontot. Konstantinápolyban elhagyta őt barátja és Byron egyedül utazott sötét és fájdalomban merengő Musája kiséretében Görögországban, míg kétévi mindennemű regényes kalandokkal teljes távollét után családvagyoni ügyei miatt hazájába térne. Búskomor magányából bocsátotta a világba *Childe Harold*ot, mely költemény Angliában oly mozgalmat támasztа, minőt egy század óta semmi más nem. Most a lord megjelent a londoni nagy-világban, és a mit híre elkezdett, személyességének varázsa végezte be. Az anekdoták, melyekkel éltének története tele van, most más jellemet öltének, és valamint a korábbiak a kalandort és költőt tükrözik, úgy ezek a világ szíve szerinti férfiút. 1815-ben sir Ralph Millbank egyetlen leányát vette nőül. Egy évvel korábban már kérte kezét, de elutasíttatott, szerencse volt volna mindkettőre nézve, ha a dolog ennyiben marad. E házasság nem ütött ki szerencsésen. Meghasonlások következtek, melyeknek bensejét fátyol takarja. Neje, miután egy leánygyermeket szült, visszatért családja kebelébe. Ezen esemény után Byron elhagyta Angliát, melyet többé nem látott meg. Francziaországba ment; útközben megnézte Brüsselt, s költői fájdalommal a waterlooi csatasíkot, és a Rajnán fölfelé Baselig ment. A nyarat a genfi tó partjain töltötte és önkénytes számüzetését több elragadó hangokban zengette meg. Svájczot elhagyván, legtovább mulatott Velenczében. Ezen helynek elégiai nagysága és költészi sajátsága igen megegyeztenek az ő bensejével; otthonosnak érzette itt magát s itt költé legnagyszerűbb műveit. De nemtőjének Olaszország igen derült vala hosszabb időre; messzebb űzte az őt, mozgalmasabb, mogorvább

életbe, harczba és veszélybe. Azon gondolat tölté el lelkét, hogy magát a görög szabadságharczhoz csatolja. 1823-ban néhány barátjával Kephaloniába ment, s itt a görögöknek pénzt és segedelmet ajánla. Vezéreik egyenetlensége megnehezíté törekvéseit. Azonban Missolunghiban örömrivalgással fogadtatott. Itt első lépése, hogy a kegyetlenséget, melylyel a háború folytattatott, fékezze, egy részben sikerült. Egy hadmenet Lepanto ellen, 500 legjelesebb suliota élén, volt legközelebbi vállalata. De fájdalom, a közbejövő események miatt elhalasztatott, azután pedig Byron halála által meggátoltatott. Egy nehézkórsági roham jelenté tragikai végét. Halála előérzetében neje és leánya képei tűntek föl lelkében. Őket még egyszer látni volt leghőbb vágya. De az nem teljesűlt. Neveik voltak végszavai. Tetemeit, melyek Angliába vitettek, ünnepélyes halottkiséret tisztelé. Egész Görögország mélyen gyászolta őt.

Lord Byron költői érdeméről régóta itélt az idő. Bár sajátságainak palástja alá tartalmatlan negéd, és divatos fonákság s gyarlóság vegyülvén, példája azon visszaélésre szolgált is alkalmúl, hogy a saját semmiség kölcsönzött fénynyel vétetett körül, ő maga nagy és hasonlíthatlan marad és szeretetreméltó még hibáiban is, mint valamely vadonszép vidék, melynek báját a pusztulás, mely benne uralkodik, még emeli. Mit ő Lara felől mond, hogy «hallgatóit komor, de ellenállhatlan varázszsal hálózza körül», ő rá illik. De mi őt különösen magas fokra helyezi, az érzés mélysége s a gondolat nagysága és teljessége. Az mindenütt az emberi lét legmagasabb feladatait érinti. Ki oldá meg őket valaha? De tömkelegébe merülve követjük, hová int, és ha eltűnik, visszatérünk, mint valamely varázs-tünemény után, a józan életbe.

MOLIÈRE.

Szül. 1622. Megh. 1673.

Poquelin Ker. János, a nagy vígjáték-költő, Párisban született 1622. Eleinte, mint apja, XIII. Lajos király komornokja és szőnyegezője, ellenállhatlan vonzalom hajtá őt szinészethez. Családja iránti tekintetből Poquelin nevét Molière-re változtatta, s Bejart szinésznővel egy szinészcsapatot alakíta, melylyel Londonban 1622-ben versben írt első vígjátékát: *Etourdi* czím alatt adatta, mely jeles párbeszédei és érdekes helyzetei miatt általános tetszést nyert. Ezt több vígjátékai követték. XIV. Lajos annyira megkedvelte műveit és szinészcsapatja játékát, hogy azt udvari társasággá tette, s neki mint igazgatónak 1000 franc nyugdíjt adott. Legnagyobb figyelmet *Tartufe* nevű műve gerjesztett, ámbár általa sok nagy befolyású személyek sértve érzék magukat s a költőt csak a király pártfogása menté meg üldözéseiktől. *Le malade imaginaire* nevű művével zárta be pályáját. Ő oly beteg volt, hogy neje és baráti kérték, ne játszszék. De nem akarta szinészeit kenyeröktől megfosztani. Az erőtetés vérhányást okozott neki és meghalt febr. 17. 1673. Házi viszonyaiban nem volt szerencsés. Neje hidegsége és hűtlensége sok keserűséget okozott neki. Az akadémia, mely a legközelebb megürülendő helyet neki szánta, de tervében a halál megelőzé, mellképét ezen aláírással állítá fel: «Semmi sem hiányzott az ő dicsőségéből, csak ő hiányzott a miénkből». Hamvai a franczia emlékek museumába tétettek. A legmélyebb emberismeretben Molièret talán senki sem érte el. Azalatt, hogy főkép korát ábrázolá, oly mélyen hatott a szívbe, hogy nem az ellebbenőt és pillantatit, hanem a maradandót és elidegeníthetlent fogta fel az emberi lényben. Gúnya éles, de nem rossz szándékú s egy új híres iró, kinek Voltaire mellképe ezt látszott mondani: «Ismer-

lek benneteket, ti gazok!» Molière arczvonásaiból csak ezen szelid szavakat olvasta ki: «Ismerlek benneteket, ti szegény, balga emberek!»

RACINE JÁNOS.

Szül. 1639. Megh. 1699.

Francziaország híres tragikusa, Racine János, Laferté-Milonban született, nem messze Páristól. Ifjúkorában a régi színmű-költőket szorgalommal tanulta és kedvenczévé Euripidest választá. Első munkája egy óda volt XIV. Lajos menyegzőjére, melyért az udvar 600 livrényi évdijat és ezen fölül ajándékot adott neki. Ez idő óta Párisban maradt s egészen a költészetre adta magát. Eleinten Corneillet választá példányául, de később önálló pályán járt. Midőn *Alexandere* és *Andromacheje* megjelent, a többség Corneille fölébe emelte őt. Később vallási érzelme egy időre elvoná őt a világi költészettől és *Eszter* nevű színművet irá, mely az udvar akkori gondolkodásának köszönhette a nagy tetszést, melylyel fogadtatott. Maintenon asszony azonban visszavezette őt régi pályájára, melyre hivatva volt. Maintenon birta őt arra is, hogy értekezést írjon, melyben az elnyomott nép tékozló kormánya ábrázoltatott, de e miatt Racine elveszté a király kegyét. A szegény költő, az udvari kegy napfényében nevekedve föl, nem volt képes annak körén kivül élni, búskórságba esett miatta és meghalt ápril 22-én 1699. Az idő köntöse, melyben irattak, végtelenűl kitünőbb művein, mint azon koré, melyben játszanak; római hősei franczia udvari öltözetben jelennek meg fodorítva és az etiquettenek levendula-vizében megmosdatva. De ezen hiányoknak inkább az akkori szokások, ízlés és nemzeti formák okai, mint maga Racine. A költői, szép kifeje-

zésteli nyelv, s a versek sajátságos bája az ő érdeme; ritka tehetséggel birt szerelmet és lágy érzelmeket gyöngédséggel s a szenvedélyt, fájdalmat, kétséget erőteljesen ábrázolni, s minden műveinek kellemet és nemességet adni, mik az újabb franczia művekben mind inkább hiányzanak.

MARMONTEL FERENCZ.

Szül. 1723. Megh. 1799.

Született Bortban. Neveltetése egyszerű és erkölcsös vala. Apja, ki szabó s egy mezei lak birtokosa volt, látván a gyermek szerencsés tehetségeit, a toulousei collegiumban szabad asztalt eszközlött ki számára. Ifjúkorában éles elmét és a kifejezésben ügyességet tanúsita; csakhogy némi feszesség és gyalárság volt tulajdona, melyet társalgásában és Párisban mulatozása alatt sem vetkezhetett le egészen. Egy jutalomkölteményi kisérlete balúl ütött ki, de Voltaire, kinek munkáit mutatta, buzdítá őt, hogy kezdett pályáját folytassa. Voltaire ajánlása által Párisban néhány előkelő házba bevezettetett. Most első szomorújátéka által: *Dénis le Tyran* mint színköltő leve ismeretessé. Pompadour asszonyság pártfogása által titoknoki hivatalt kapott a királyi épitészetnél 1500 livre díjjal, és két évvel később szabadalmat a *Mercur*ra, melylyel 40,000 livrét nyert. Egy bohózatos parodiája, *Cinna* egyik jelenésének, mi által egy előkelő személy bántatott, tévedésből neki tulajdoníttatván, elveszté szabadalmát s egy időre még a bastillebe is záratott. Szomorújátékait és operáit, melyekkel magát mint iró először mutatta be, fő munkája követé: *Contes moraux*, mely nagy hírt szerze neki; dicső irányú beszélyek ezek, nemes és kellemes alakban. Későbbi munkái még inkább nevelték hírét. Duclo halála után Francziaország történetirója, 1783-ban

d'Alembert helyére akadémia titkára lőn. De a forradalom kiütése megfosztotta hivatalaitól. Ő visszavonúlt egy mezei lakra nem messze Páristól, búslakodva a szerencsétlenségen, mely hazáját érte, s mely az ő szelíd, jóakaró lelkének kétszeresen fájdalmas volt. Minden, a mit szerzett magának, a társadalmi viszonyok ezen nagy hajótörésében elveszett; csupán boldog házasságában talált búja- és magányáért kárpótlékot. 1796. az újonnan állított Nationalinstitut tagja leve, 1797-ben pedig követ a vének tanácsában. Az evvel egybekötött veszélyek szerencsésen elhaladtak mellette, ámbár 1798. st. Aubainban személye iránti tévedésből rövid időre fogságba tétetett. De a forradalom V. évének 18. fructidorja után választatása megsemmisíttetett, s ő Abbevillebe vonúlt az alsó-szajnai departementbe, hol szalmafedél alatt szegényűl, elhagyatva és elfeledve élt és decz. 31. 1799. századával egyszerre költözött el e földi létből. Munkái között, melyek nagy számmal vannak, a *Contes moraux* legnevezetesbek; számtalanszor voltak kiadva és fordítva, s tartalmuk és az előadási báj által örökké újak maradtak. Belőlök néhányat magyarúl is birunk Kazinczy Ferencz jeles fordítása által.

LESSING.

Szül. 1729. Megh. 1781.

I.

Oberlausitz Kamenz nevű városkájában, hol még most is egy kórház áll «Lessing emlékének szentelve», született a német irodalom alapítója, a legélesebb elméjű író, kivel a németek dicsekedhetnek. Külső élete, mint minden inkább a szellemben mint világban létező gondolkodóké, valamely csábító képhez kevés színt nyujt; csupán kör-

rajzokban, melyek a benső kifejlődést mutatják, mik által ő a német irodalom teremtője lőn, ábrázolható. E czélra azonban egy pillanatot kell vetnünk arra, mi Lessing idejében irodalomnak neveztetett. A szellem és életnélküli Gottsched a correctségnek igen gyalár (pedans) szabályokat tűzött ki, melyek ízlésnek tartattak; Bodmer saját teremtő erő nélkül ügyekezett azokat idegen példányok által megeleveníteni. Luther óta senki sem írt erőteljes német nyelvet; kritika, művészetben és tudományban, nem létezett; játékszín szinte nem, hacsak a franczia s angol színműveknek némi gyakorlatiatlan feszes utánzatát így nem nevezzük. Régiség és művészethez csak a tudósok férkezhettek és a bölcsészet a józan ész elől el volt zárva. Ekkor lépe fel Lessing és mindezen tartományoknak meggyújtá a gondolat világát és mindenikben világosság lőn. Ő a németeknek nyelvet ada, kritikát, színpadot, ízlést, philosophiát. Fia egy orthodox, lutherhitű predikátornak, első humanistikai tanulmányait, melyekhez még egy képiró általi oktatás is járult, jó sikerrel végezte, mielőtt a lipcsei egyetemre ment volna. Itt úgy látszott, hogy inkább testi gyakorlatok foglalkodtatják, mint szellemiek. A hallgató termekbeni ülésnél inkább kedvelte az élénk fiatal nyüzsgést; iparkodó ifjú emberekhez csatolta magát többféle költői és tudományos kisérletekre s ismeretséget köte Neuber színigazgatónéval, kinek számára *Der junge Gelehrte* czímű vígjátékát irá. A mint egy részről méltatlanság volt a lángeszű ifjat, ki a gyalárság porától irtózott, szinészekkeli társalgása miatt eretnekíteni: úgy más oldalról nevetséges, néhány évvel később azt hinni, hogy az Lessinghez hasonló lángész, ki vidor életet él. Ez volt az, mit ő amaz ismeretessé vált erős mondatával gondolt: «Ki engem lángésznek nevezend, arczúl vágom!» Hogy Lessing nem csupán vígan élt, bizonyítják már akkori zsenge írói munkálatai, melyek sokoldalú és szilárd ismereteket tanusítnak. Ezeknek alapossága az iskolától, frissesége az élettől kölcsönözvék. Némi hirlapi

és írói csatangolásai után, melyek neki az életben oly fontossá vált Mendelsohnnali ismeretséget szerzették, eltökélte magát, hogy Winkler lipcsei kereskedővel társalkodóként egy nagy utazásra szövetkezzék, mely azonban, mivel a hétéves háború elkezdődött, Hollandiában félbeszakadt és egy a Winkler által igért köteleztetéseket illető pörrel kellemetlenűl végződött. Most Lessing Berlinben Kleist, Weisze, Mendelsohn és Nicolaival szövetkezve, csendes munkásságban élt a költészetnek és irodalomnak. *Virginia* szomorújáték, melyet később Németország *Galotti Emilia* név alatt ismert meg, volt ezen csendnek gyümölcse. De nem sokáig maradhatott Lessing lelke e nyugalmas magányban. Hatalmasan munkálkodó bensejének ellensúlyra volt szüksége kivülről; ő érzette azt, és fölkereste ismét a világi élet elemét; Tauentzien tábornoknál titkár leve, és *Barnhelmi Minnát* írta, az első német színművet, mely a jelenkori életből vétetett és magára az életre nagy hatást gyakorla. S valamint ezen színmű először fordítá a németek szemeit az aprólékos polgári viszonyokról szabadabb- és magasbakra, úgy *Laokoon* ezen felszabadított tekintetnek felnyitá a művészet és szép eddig nem értett világát. Ezen munka hatása kiszámíthatlan volt, s alapja lőn minden æsthetikai kritikának. De ily nagy és komoly foglalkodások közt is régi dæmona nem hagyta el. A szerencsejátékok, melyekkel pihenő óráit kitölté, Kästnernek egy ismeretes ráírt epigrammáját szülték, s azon monda, hogy ő egy vándor szinészcsapat vezére akart lenni, annál inkább hitelt nyert, mivel a hamburgi színház vállalkozója meghivását elfogadta és 1767-ben Hamburgba ment. Itt tanulta ezen életkört is gyakorlatilag ismerni és a keserű tapasztalások józanabb eredményekre vezették őt. Azonban ezen életszakának eredményei a világra nézve megbecsűlhetlenek lettek, mert szelleme ezen körben is teremtő volt s itt vette eredetét a *Dramaturgia*, a mély belátásnak és előadásnak eme mestermive. Ha Lessing Diderot felől azt mondá,

hogy Aristoteles óta philosophusabb szellem nem foglalkodott a szinészettel, bizonyára ezen szó még jobban illik ő rá magára, mint Diderotra, kivel egyébiránt neki benső rokonsága van. Hamburgi kellemetlen viszonyait, melyek azon szomorú meggyőződésből eredtek, hogy a német szinészetből nem teremtheti azt, mi előtte lebegett volt, még ama Klotzali híres viszálkodás is nevelte, noha az részéről a legfényesebb diadallal végződött; azonban mi volt Lessingnek ily diadal! — Mindig mélyebben elkomorodva, elhatározá egy utazást tenni a művészet országába; — de a braunschweigi herczeg rábirta őt, hogy a wolfenbütteli könyvtárnokságot vállalja el. Itt komoly elzárkodásban a tudományok legfőbb czéljának adva át magát, élte le végső legnevezetesb szakát éltének. Ez is, mintegy jelképül egész lételének, alkotás és küzdésre oszlott fel. Valamint előbb tudósok, kritikusok, műismerők, szinészek és régiségbuvárok lettek ellenségei, reformjai miatt mindezen tartományokban: úgy most, midőn diadalmas szelleme az emberiség legfőbb feladata felé fordúlt, azoknak nagy serege, mely szokva volt ezen tartományt a maga illetetlen sajátjának nézni. De ezen végső legnehezebb csatákból támadtak legdicsőbb mívei: *Nathan der Weise* és *Die Erziehung des Menschengeschlechts* legtisztább aranya ezer kisérleteken átment minden salakot lerázott szellemének. «Boldog azon város — így szóla Lessing maga — hol Nathan legelőször fog adatni és szerencsés, elmondhatjuk mi Németország, mely egy ily műteremtményt magáénak nevezhet.» De az igazság ezen nemes buvára felé a valóságnak zavart élete mindig komolyabban fordítá a maga hideg sötét oldalait. Mert a szelíd igazságnak a valóság mindig a maga nyerseségét teszi ellenébe, s remélheti-e amaz sötét csillagunkon, hogy valaha emezzé válhassék? Ama régen táplált vágynak teljesedése, Olaszországot láthatni, a végső barátságos sugár volt ezen elmagánosodott életben. Ő ama dicső braunschweigi Leopold herczeggel tette ezen útját, amaz

emberbaráttal, kinek halála Lessing legszentebb emléke maradand. (Lessing ezen herczegnek tanítója volt, ki egy emberélet megszabadításánál a magáét tette volt ki koczkára és elveszíté.) Bécsben Lessing a magas szivű Mária Teréziánál ezen fejedelemnőt dicsőítő elfogadtatást nyert, és Manheimban ajánlat tétetett neki, melyet ő valódi bölcs nyugalmával utasított el, hogy napjait, ha örömben nem is, legalább nyugalomban végezhesse. Ő bevégzette azt, hosszas betegeskedés után febr. 15. 1781.

Németország nem szült hozzá hasonlót. Magánosan állott ő egy zavaros tisztátalan korban, egyedül világosan látva, mint előre és hátra fordúlt látnok. A tudománynak és munkásságnak minden tartományait átvizsgálta és mindenikben teremtő volt. Lessing teremté a német kritikát, művészeti theoriát, játékszínt, bölcsészetet (ha a gondolkodás, Kant előtt e nevet érdemli) és teremté a német stylust.

II.

A német irodalom talán egyedül maga az, melynek kritika tette le alapjait. Egyéb nemzeteknél a mesterművek előbb születtek, s a kritika úgy jöve később utánok prophétai alakban, mint művészi szentségek hirdetője és magyarázója. Azon fény, mely külső nemzetek nagyságából szemtévesztőleg világolt Németországra, elkábítá ezen nemzétet. Irói utánzásra ragadtattak; mi örökre meggátolja vala tudományos s művészi emelkedésöket, ha egy jobb sors a kritikát közöttök fel nem támasztja vala. Kritikának kelle előlépnie, s a pályatért az utánzás kórságaitól megtisztogatnia, hogy ott eredetiség és sajátság foghassanak helyet. Lessing az, kinek Németország e tekintetben annyit köszönhet, mennyit senki másnak nem. Ő gyújtá meg a való kritika szövétnekét; ő rezzenté el s űzte ki a majmolás lelkét; ő ada intéseket, melyek szerint, s mutogata ösvényt, melyen nemzetének járnia kell;

ő teremte oly nyelvet hazája fiainak, melyhez hasonló előtte senki ajkairól még nem zengett; az ő férfias tűzzel s elmével teljes lelke, mely még magán Voltairen is, a gúny ezen nagymesterén, csipdelő tréfáit űzni merte, eszközlé, hogy a német író magát németnek nevezni többé, mint előbb, nem szégyenlette. Mi vala a Goethék és Schillerek nemzetének ízlése a múlt század első tizedeiben? Mi vala Gottsched kezei közt? Bodmer megtisztogatá ugyan és testet kölcsönzött neki, de lélek és szellem nélkül, s görög, római, olasz és angol sajátságokkal hímezve nyelvét. Mindez külföldi növény volt; lehervadt és kiszárada előbb, hogysem gyökerei foganhattak volna. Megjelent Lessing. Tudomány és ízlés, itélet és nyelvcsín benne hasonlatlanúl több, mint Bodmerban, s épen ellenkező a vizenyős Gottschedéival. Azon új és váratlanúl meglepő fordulatok kifejezéseiben, az az élénk dialogizált beszéd oly könnyeden s dévajkodva oda vetve, az a keresztülható philosoph éles elme, melyek írásaiban mutatkoztak, meghaladának mindent, a mi előttök e nemben volt. A speculatiók mélysége más íróknál többnyire elburkolt s homályos beszédet szül; ő a legszövevényesebb mélységet is tisztán s érthetőleg tudta fejtegetni. Csalhatatlan bizonysága az alapos ismeretnek és világos értelemnek. Jellemében bizonyos fanyarság volt, s ellenséges érzelem azon vélemény iránt, melynek ostromára kelt, a mi mindig a legcsipőbb és élesebb kifejezéseket szerette válogatni; innen amaz elevenség és tűz, erő és energia, mely prózáját minden másokéitól megválasztja; mert a harag szárnyakat fűz s emelkedést ad a gondolatnak. «Mióta német nyelven írnak, senki oly sok magától lelt sajátságokkal s mégis oly jól németűl nem írt, mint Lessing»; ez mondatott a mult század végén, s kevés módosítással talán még ma is lehetne mondani. Luthertől, a német próza első mesterétől fogva az ő koráig egy író sem volt, ki előtt a német nyelv kincsei egész gazdagságokban úgy kitárva álltak volna, mint előtte. Azt a húza-

kodó, széles és mégis nehézkes beszédet, melyet a Gottschedek épen úgy erőszakkal nemzeti sajátsággá akartak keresztelni, mint nálunk a szegény lucifugák, Lessing írásaiban nem találni, s «ki ír mégis inkább eredetileg németűl mint Lessing?» ezt kérdi Herder, az a Herder, kiről az avatott tudja: mennyire ismerte legyen Lessing neologismusait.

Philosophia, theologia s a régiségek fejtegetése egyaránt kedvencz tudományai voltak, s mind három nemben kitünő vala s oly dolgozatokkal ajándékozta meg nemzetét, melyek nemcsak a német népnek, de az egész emberiségnek szellemi mívelődésében haladó pontok voltak. Fő tanulmánya azonban, melyet legnagyobb szeretettel űzött, általánosan a költészet, leginkább pedig a drámai költészet volt. Víg- és szomorújátékai között *Barnhelmi Minna*, *Galotti Emília* s *Náthán* oly művek, melyek Lessinget a német nemzet első rendű drámaköltői közé helyezik, s még mindig classikai becsben állanak. Oly szerencsés számolással készűlt művek ezek, alkotásuk oly szabályszerű, hogy azon kritika, mely józan szempontból bírál, bennök alig fog figyelemreméltó hibát kimutathatni. Hibát mondom, mert apróbb botlásoktól Sophokles és Shakespeare legjobb műveik sem mentek.

Lessing örökké példáúl fog említtetni azok ellen, kik — többnyire idétlen szüleményeik mentségére — oktalanúl hirdetik, hogy a kritika a geniust eltörpíti. Az én hitem az, miképen a kritika oly szellemet, melyben költői elme, vagy philosophiai ész csirái rejteznek, kifejt, megerősít és bátrabbá teszen; azt pedig, kit a természet mostoha kezekkel alkota, nem eltörpíti, hanem elrezzenti azon pályától, hol különben is csak kontár fogott volna maradni, s kontárt elrezzenteni, kiűzni, hogy szentetlen kezei által a művészség ne profanáltassék, vajjon nem nyereség-e?

Lessing költői phantasiával nem bírt, s ezt leginkább drámái mutatják; hány írót lehet mégis nevezni, ki

phantasia nélkül egy *Galotti Emíliát* és *Náthánt* — ha a vígjáték *Minnát* nem említjük is — készíte? Honnan ez a szembeötlő tünemény? Bizonyára nem egyéb ez, mint a kritikának, mint a szorgalmas és alapos tanulmánynak következése. Halljuk Lessing őszinte vallomását önmagáról: «Sem költő, sem szinész én nem vagyok. Történik néha, hogy költői czímmel tiszteltetem meg, de ez csak onnan jő, mivel félreismernek. Néhány kisérleteimből, melyeket a drámai pályán mertem, nem kellene ily pazar következményt vonni. Ki ecsetet veszen kezébe és színeket vegyít, nem mindjárt festő még. Kisérleteimből a legrégiebbek oly korban készűltek, midőn az ember kedvet és könnyűséget örömest genienek hiszen. A mi az újabbak között tűrhető, azokat egyenest és egyedül csak a kritikának köszönhetem. Én nem érzem magamban azon eleven forrást, mely önerejűleg fejtőzik ki, önerejűleg oly gazdag, tiszta és vidám sugárokban buzog fel. Nyomó és szívó szerekkel kell mindent magamból kisajtolnom. Én oly szegény, oly hideg, oly rövidlátó volnék, ha némileg meg nem tanultam volna, miképen kell idegen kincseket szerényen kölcsönöznöm, idegen tűznél melegednem, szemeimet a mesterség üvegeivel élesítnem. Innen van, hogy mindig elkedvetlenedtem és megszégyenűltem, valahányszor a kritikát gyaláztatni hallám vagy olvastam. Az elfojtja a geniet, mondják, én pedig azzal hízelkedem, hogy általa valami olynak jutottam birtokába, a mi hasonlít a geniehez. Béna vagyok, s nekem a mankóra írt gúny nem lehet épületes. De valamint mankó a bénát segélli egy helytől másig mozogni, futóvá pedig nem teheti, így a kritika is. Ha én ennek segédével valamit előhozhatok, mi jobb mint a mit az én tehetségemmel kritika nélkül egy más készíthetne, az nekem oly sok időbe telik, egyéb foglalkodásoktól oly szabadnak kell lennem, s jelenné tennem egész olvasásomat; észrevételeimet, melyeket erkölcsök és szenvedélyek felett valaha tettem, oly nyugalommal általfutnom, hogy írónak, ki valamely játékszínt újdonsá-

gokkal tartson, senki a világon ügyetlenebb, mint én, nem lehetne.»

Mindazon kedvező ítéletek mellett, miket a drámaíró Lessingről a kritika mondhat, azt lehet mégis általán fogva állítani, hogy ő műphilosoph nagyobb volt, mint művész. *Hamburgi Dramaturgiája* még mindig egyetlenegy a maga nemében. Mert azt az alapos tudományt, praktikai szempontot és józanságot, azt a valódiságot az ítéletben sem Schlegel Auguszt Vilmos, sem Tieck, rokonnemű dolgozásaikban — bár sok helyt tovább hatottak is nála — nem találhatni.

Halála által egyike dőlt ki Németország legnagyobb férfiainak, ki mint tudományos és morális ember egyképen jeles volt. Jelleme feddhetetlen és tiszta vala, s innen van, hogy írói érdemei, bár tudományos harczaival sok ellenségeket lázíta maga ellen, még éltében közönségesen elismertettek. Ő mélyen buvárkodó elme volt, önállású és szilárd föltett czéljai kivitelében, fáradhatlan azon törekedésben, hogy lelkét a valódisághoz közelebb emelje; igazságszomjának semmi sem volt nagy vagy csekély, nehéz vagy könnyű, hogy vizsgálódásaitól elvonhatta, vagy lelkét kifáraszthatta volna. Nagy tekintélyének s tudományos hatásának Németország íróira fő okai abban fekszenek, hogy vizsgálódásai soha sem fárasztók, bizonyos nemes népszerűséggel vannak egybekötve, az elmét mindig újabb és mélyebb fürkészetre izgatják, s lépcsőnként nem hajtják, hanem vezetik a czélhoz. Méltán elmondhatni felőle, mit a derék Mendelssohn monda, hogy «egy emberkorral előbb járt, mint egész százada.»

SCHROEDER FRIDERIK LAJOS.

Szül. 1744. Megh. 1816.

I.

E gazdag elméjű ember, ki mint szinész és szinműiró egyképen kitűnő, s mint ember is érdemlett tiszteletet vívott ki magának, nov. 3. született 1744. Schwerinben. Anyja, született Viereichel Sarolta Zsófia Berlinből, egy Schroeder nevű ottani orgonáshoz ment férjhez, de elvált tőle annak tékozló élete miatt és 1742-ben Hamburgban színházat nyita. 1744-ben ismét visszament férjéhez, ki ezután nemsokára meghalt; a házaspár ezen másodszori egyesülésének köszönhette a mi művészünk a maga lételét. Anyja 1749. másodszori házasságra lépett, Moszkvában, akkori híres szinész Ackermann Erneszt Konráddal s azután mindketten Oroszországban szerzett pénzökből Königsbergben saját színházat állítottak. Az ifjú Schroeder már három éves korában színpadra lépett Pétervárban. Szellemdús anyja t. i. egy allegoriai előjátékot írt, s benne neki adá az ártatlanság szerepét. A gyermek az elmondani kellett pár szót oly kedvesen adta elő, hogy a császárné páholyába vitetvén, mind őt, mind anyját, megajándékozá. Később első oktatását a Friderik-collegiumban vette Königsbergben, hol egy ideig hagyatott volt, mialatt szüléi gyakori műutazásokat tettek. Ezek, kik az élénk gyermeket eleintén keménység és visszataszító hidegség által érzéseiben összezavarták, végtére épen nem gondoltak vele. Ő a collegiumból elbocsáttatott, hol szorgalma el volt ugyan ismerve, de pajkosságai által tanítóinak sok bajt okozott és magára kemény fenyítéseket vont s éhen kell vala elvesznie, ha egy szegény csizmafoltozó, ki a háború idejekor bezárt színházat őrzötte volt, magához nem veszi. A szegény gyermeknek jóltevőjével lábbeliket

kelle foltoznia, s tőle megtanulta a boldogtalan égettborivást is, és aljasságban volt elveszendő, ha az akkori időben ünnepelt kötéltánczos Stuart és neje nem lettek volna szabadítói. Ők gondoskodának szellemi mívelődéséről; míg végtére 1759-ben szüleinek ismét eszökbe juta s őt egy bátyja kereskedésébe, Lübeckbe, kereskedő-inasúl adták. Mivel azonban erre nem volt alkalmas, visszaküldetett szüléihez, és Solothurnban ismét színpadra lépett; mostoha apjával viszálkodásba keveredett; magát szinészszé és tánczossá képezte; egy franczia vígjátékot fordított; átkalandozá a társasággal Svájczot és a rajnai vidékeket; játékba és kicsapongó csínyekbe keveredett; megszökött s ismét kibékült szüleivel. A szellemlángnak, mely az ifjúban lobogott, ki kelle magát teljesen forrnia, míg erejének tisztasága és öntudata magát kifejezhette volna. Hamburgban, hová sok kalandozás után Ackermann társasága 1764-ben ismét visszajött, Schroeder mint balletmester, és a vígjátékokban is kitünő szerencsével használtatott; szolgaszerepeket játszott, és, fiatal kora daczára, komikus apákat, által menvén azután a tragikai szakra, hol kora első művészének nevét víta ki magának. Midőn 1771-ben mostoha apja egy szerencsétlen esés következtében meghalt, ő leve, anyjával közösen, a színészcsapat vezetője s most lépett fel első vígjátékával, melynek neve: «*A csalárd*». Ezt nemsokára több hasonló próbák követték, melyek lassanként megjárták nagyobb részét a német színpadoknak s egy időben nagy visszhangra találtak s czélszerű intézkedés mellett talán még most is találnának. 1773-ban Hart Krisztina Annát (született Pétervárban 1756, s az ottani táncziskolában nevekedett) vette nőűl, ki fiatal kora, alakja és elméje segedelmével jeles színésznővé képezte magát s különösen Ophelia szerepében tűnt ki.

Schroeder hatása, mint a hamburgi színház igazgatójáé, a német játékszín történetében elfeledhetetlen maradand. Törekvése az előadás egységére, a színpad alapos

ismeretére épített rendelkezései, mindenek fölött pedig a becsületesség és erkölcsiség, melyet ő, saját példájával vezérelve, a maga színészei közt otthonosítani tudott, őt a színészek igazgatásában maradandó előképűl mutatják fel. Kivált ez utóbbi tekintetben kivítta hivatásának a világ tiszteletét, mely a korábbi színészek csapongó, rendetlen élete, ingatag erkölcsisége miatt, mik oly sokszor hányattak szemökre, némi bizalmatlansággal s kétes becsléssel tekintett ezen emberekre. Ő volt legelső, ki a színészi osztályt a közvélemény szemeiben erkölcsileg felszabadítá, az által, hogy a polgári erényt tette föltételévé. Az angol színpad befolyását sikerrel fordította a német viszonyokra és dolgozatai közt a felülmúlhatlan Shakespeart is megismerteté a közönséggel, hol azonban sokat feláldozott a kor ízlésének, mit a nagy brittnek alaposabb ismerője nem örömest nélkülöz, és sokat, mint szabály ellenit, hagyott el vagy alakított át, mi ezen költőnek leggenialisabb sajátságai közé tartozik, és az ő csodálandó természetét fejezi ki. Színészet iránti őszinte buzgalmát az által is tanúsítá, hogy 1775-ben minden beküldött, előadásra méltányolt szomorú- vagy vígjátékért 20 louisdort igért. 1780-ban nejével egy nagy műutazást tett Németország fővárosaiban; meglátogatta Párist, 1781-ben elfogadta a bécsi nemzeti színházhoz a meghivást, hol József császár őt megkülönböztette, de nemsokára visszatért a neki mindenek fölött kedvessé vált Hamburgba, hol a színház igazgatását újra elvállalá. 1798-ban emez állással egybekötött fáradságokba beleúnva, ismét lemonda arról. Hamburg melletti falusi kis birtokába vonúlt, s dolgozott a színpad számára. De minthogy az általa oly jelesen kormányzott színház ügyetlen kezekbe került, rá hagyá magát beszéltetni, annak kormányzása ismét elvállalására 1811-ben. Kedvetlen viszonyok, cselszövények s a közönség időközben megromlott ízlése, megkeseríté helyzetét, melynek ő vagyonából is sokat áldozott, a nélkül, hogy érette hálát nyerne. Meghalt közönségesen

tisztelve és sajnálva 1816-ban szept. 3. Temetése pompás és ünnepélyes volt. Legjobb drámai művei közé tartoznak: *Das Testament*, *Der Murrkopf*, *Der Fähndrich*; ezeken kivül külföldi műveknek sok jó átdolgozatai vannak tőle. Mint színész még most is folyvást és méltán állíttatik fel példányúl; ő mindig tökéletesen értette a költőt és beszéde, teste, képzelő ereje mindig hatalmában volt. «Bár őt — így nyilatkozik Tieck — szigorú értelemben költőnek nem nevezhetjük is, mégis kétségen kivül egyike volt a legszerencsésebb színműiróknak. Ügyességéből, a mint az angol műveket német földbe átülteté, minden értő és költő tanulhat s eredeti színművei még sokáig haszonvehetők és gyönyörködtetők maradnak. A németek közt egy író sincs, ki egyszersmind szinész levén, minden sorában oly szilárdan szeme előtt tartotta volna a színpadot, mint ő; nála minden beszéddel előbbre mozdúl a cselekvény, és fejlődik a jellem. Schroeder soha sem enged a polemiának, vagy kedvencz-gondolatnak helyet, mely az esemény sebes menetelét akadályozná, miként az, sok másoknál történik. Többnyire csak néhány jellemet fest ki humoristikailag, vagy határozottabban, ismerve a szerepet, melyet magának volt adandó; a többiek hallgatagok és visszavonúltak, gyakran inkább csak polczúl szolgálnak amazoknak, hogysem önállásúak volnának. De minden, még a legkisebb is ki van számítva, hogy egybevágjon és a cselekvényt élénken elősegélje».

II.

Ha Schroedert sajátképen költőnek nem mondhatni is, kétséget nem szenved, hogy a német játékszín baráti oly sok hálával tartoznak neki, mennyivel igen kevésnek Németország drámaköltői és szinészei közől. Azon ügyesség, melylyel ő idegen föld termékeit honába általültetni tudta, költőnek és műphilosophusnak egyaránt hasznos tanul-

ságúl szolgál, eredeti színművei pedig sokáig fognak kedves és színpadon haszonvehető művek maradni. Kevés van Németország drámaírói között, kinél a színi hatás oly gonddal és vigyázva számoltatott volna ki, mint Schroeder dolgozataiban. Nála minden jelenés újabb világot vet a mű szövedékére s előbbre viszi a történetet, minden dialogus jellemvonásokat fejt ki, s ama rossz, de kedvencz szokásaiktól a drámaköltőknek, miszerint orátori dictiókban öntik ki egyéni s a mű határain kivül fekvő érzelmeiket, mik által csaknem mindenkor vagy jellemek rontatnak, vagy a cselekvény haladása gátoltatik, magát igen szerencsésen tudta óvni. Csak néhány jellemet emelni ki határozottan, s a többivel mellékes, igen alárendelt szerepet játszatni, kedvencz szokása volt; azonban minden sze mélyei úgy vannak egymáshoz szőve, hogy általok a drámai cselekvény, czélja felé mozgattatik. Innen érthető: miért különbözik Iffland és Kotzebue kárhoztatott érzelgése az övétől. Amazok tudniillik gyakor ízben vesznek magoknak szabadságot szívök saját érzelmeit ömledeztetni, vagy a mit kivált Kotzebue oly igen kedvelt — gúny s elménczség nyilait pattogtatni, melyek gyakorta egész epizódokat alkotnak s a néző figyelmét megosztván, maga a cselekvény iránt részvétlenűl hagyják. Schroeder, bár nem oly szabatos, mint példáúl a drámai dialóg nagymestere Lessing, ritkán mondat valamit személyeivel, a mi a színmű határain belül ne volna. Az ő didaxisa vagy érzelem-ömlései a nézőben részvétet gerjesztenek; mert nem magokért, hanem a cselekvényből mintegy önkényt folyva vannak mondva s vele szoros kapcsolatban állnak. Kotzebue, kitől minden érdemeket csak elfogúltság tagadhat meg, sok színi ismeretekkel bírt, de többnyire túlabb csapongott a dráma határain mint Iffland, s mint Schroeder még inkább. Ő mindig és mindenütt, hol csak alkalom mutatkozik, tanít, gúnyol, érzeleg, reflectál, tudomány és művészet, míveltség és korszellem felett; kathedrai declamatiókat tart philosophia és természettudományból — melyeket talán oly kevéssé értett,

mint némely magyar fordító a maga angol originálját — s győzelmekről álmodott, ha a köznépben nevetést gerjeszthete szerencsétlenűl mázolt carricaturáival. Innen van, hogy a német közönség ezen gyakori kedvenczének épen ilynemű művei, melyek által nevét öröködni hitte, lassanként elenyésznek, azonban, hogy Schroeder *Gyűrűje* vagy a *Vetter von Lissabon,* s *Fähndrich* s egyéb Beaumont és Fletcher után szerencsésen dolgozott színdarabok Németország színpadain még mindig részvéttel fogadtatnak. Iffland és Kotzebueval hasonlíttatván Schroeder, azt lehet róla mondani, hogy művei szárazabbak, nyugalmasak s kevésbbé szembeötlők mint emezekéi, de tisztábbak, gondosabb dolgozás, művészibb kéz látszik rajtok, nincs bennök semmi erkölcssértő, és sok színi hatásuk van, s egy-két vígjátéka kevés munkával igen jóvá válhatnék.

Mint szinész Schroeder — honfiai vallomása szerint — még mindeddig nincs meghaladva nemzete művészrokonaitól. Ő már a természettől is igen forgékony nyelvvel, tiszta s érthető hanggal, szerencsés arczvonásokkal, melyekben a lélek minden mozzanatai észrevehetőleg tükröződtek, ajándékoztatott meg. Kivált a magasabb tragikumok előadásában rendkivüli erővel bírt. Rajta mindennek jelentése volt; lépte, mozgásai, hangja beszéltenek. Shakespeare Learjét adván elő, mint Staelné említi, aluva hozatott ki a színre, s már maga ez az aggkor és balszerencse álma könnyeket fakasztа a nézők szemeiből, holott még föl nem ébredett s fájdalmának egy szóval sem adta volt jeleit. S mily jelenés volt az, midőn Cordelia holttestét, kit azért öletett meg, mert atyját elhagyni nem akarta, karjaiba vevén, szavának és mozdulatinak a kétségbeesés látszott kölcsönözni erőt! Szívét gyenge remény táplálta s aggodalommal lesé, ha a szeretett halott piheg-e még? Mert ő, az esztendők nagy száma alatt meggörbedt agg, nem hiheté el, hogy oly fiatal élet elhúnyhatott; szívrepesztőleg jelentkeztek a szenvedélyes fájdalom színei hamvatag arczulatán.

Schroedert semmi sem tudá inkább boszantani, mint midőn előadása annálfogva dicsértetett, hogy ő e vagy ama verset és mondatot mesterileg szavalta el, a drámának e vagy ama helyét remekül játszotta. «Jól ábrázoltam-e a fölvett szerepet? Voltam-e az, kit előadnom kelle?» ezeket szokta volt ő mindenkor kérdeni. A műbirónak tudniillik nem egyes helyeket, hanem a lángész egész alkotását kell tekintetbe venni; mire ügyelni leginkább Schroeder megitélésében volt szükség, kinek művészi tehetsége csaknem minden szerepben különböző s más meg más oldalról mutatkozott.

Schroeder polgártársai által méltán szeretve s tisztelve volt, mert azonfölül, hogy drámaköltő igen haszonvehető, szinész pedig első rendű vala, tetteinek mindenikéből tiszta jellem és nemes lélek sugárzott ki. Oly tulajdonok, melyek becsülni méltóbbak, mint a természet bármely adománya.

TIEDGE.

Szül. 1752. Megh. 1841.

Egyike Németország jelesebb lantos és tanköltőinek. Született Gardelegenben, egy kis városkában a Milde mellett, Altmarkban. Ifjúkori kedélyes költeménye, mely így kezdődik: «Nicht blos für diese Unterwelt schliesst sich der Freundschaft Band» stb. német népdallá vált. Költői hivatását poetai epistolákkal alapitá meg. Legnevezetesebb művének az *Urania* czimű költemény tartatik, mely mind a mellett, hogy benne a forma egysége hiányzik, kitünő a német irodalomban. Irt ezeken kivül számos lantos költeményt. Míg élt, nagy tiszteletben álla a németeknél és holta után Drezdában felhivás bocsáttatott ki, hogy tiszteletére emlék emeltessék. Meghalt Drezdában 89 éves korában.

SCHILLER FRIDERIK.

Szül. 1759. Megh. 1805.

Schiller, kinek neve a meddig a német nyelv él és zeng, szeretet és tisztelet tárgya leend, november 10. 1759-ben Marbach nevű würtembergi városkában, a Neckar mellékén született. Derék apjának szigorú komoly természete, s anyjának szelíd kedélyessége korán kitűntek volt a gyermekben, kinek első nevelésére egy falusi lelkész ügyelt föl. Kilencz éves korában, Ludwigsburgban, látott először szinészetet s annak benyomása elhatárzó volt életére. Kedv és hajlam mintegy varázsütésre ébredve benne, korán kifejlődtek. Tanulásbani ifjúi buzgalma figyelmét vonta rá az uralkodó herczegnek, ki épen egy új intézetet állítván fel, az ifjú Schillert belefogadá; ez, ráhagyatván jövendő hivatásának választása, nem hajlamból, hanem, hogy a rá nézve nem vonzó jogpályát kikerülhesse, az orvosit választá. Azon valódiság azonban, mi az orvosi tudományokban van, az ő eszmélyi hajlamainak nem volt kedves, annál kevésbbé, mivel költői tehetségei épen ez időben kezdtek hatalmasan fejleni. De itt jelleme határzott; ő két évre lemonda minden költészi munkálatról és szigorúan szakának élt; két tartalmas értekezést irván ezredi orvossá lőn s mint ilyen belátást és buzgalmat tanúsita, csakhogy részint igen költő, részint igen lelkiösmeretes volt ezen úton szerencsét tehetni. Alig jött volt polgári állásával tisztába, nemtője eddig lekötött szárnyainak kettős röppenést engedett. A német költészet kiemelkedésének a pedáns majmolás bilincseiből volt épen kora. Goethe *Götz von Berlichingen*e villanyozta át az elméket és Shakespeare volt a jelszó. Ily időpont Schillernek mintegy teremtve vala. A szikra gyúladt — és a *Haramiák* megszülettek. Az ifjú költő titkon jelen volt az első előadáson Mannheimban és örömest kiállá a tizennégy

napi börtönt az engedelem nélküli eltávozásért, mert valamint példányainak ő rá, úgy zsenge művének a közönségre élénk és elragadó volt hatása. Nem így azonban a herczegre, ki a világban és míveltségben férfiúvá érlelve, ily alaktalan és szabálytalanságot jelentő törekvés további fejlődésétől félt és megtiltá Schillernek valami nem-orvosit nyomatni. Később igen jól megértette Schiller a herczeget, de ekkor, a sikertől elkábíttatva, nem. Ő megszökött és csaknem egy évig élt Wolzogen asszony jószágán Frankenben. *Fiesco* s az *Ármány és szerelem* jelelték fokonkénti előhaladó fejlését. Mannheimban, hol a színházzal szorosb egybeköttetésbe lépett, megtisztúltak a forrongó elemek és *Don Carlos* kezde alakúlni, azon mű, melylyel Schiller tanítvány-éveit bevégzetteknek tekinthetni. A lelkes weimari herczeg hallotta e színmű vázlatát olvastatni, és Schillert tanácsossá nevezte. E herczegi elismerésnek az lőn következménye, hogy Schiller Weimárt nemsokára meglátogatta, mely látogatás sorsára, valamint költészi tökéletesedésére, a legnagyobb jelentőségű lőn. Weimár magában foglalta már mind azon feledhetetlen embereket, kik Németország büszkeségét teszik, csupán az hiányzott még, mit Schiller adhata. Ő azoknak közepette mesterré fejlődött s így a kör be vala zárva. Herder magas gondolkodás-módja meghatotta őt. Wieland szeretetteli hajlama lebilincselte, — Goethe mindent átfogó lényén végtére önmagát érté meg; ő felavattaték és megtisztúlt. A szerelem, melynek Schiller jelleménél nem volt szabad hibáznia, virágait hinté ezen ösvényre. Ő meglátta Lengefeld kisasszonyt, későbbi hitvesét. 1789. a történettudományi tanszéket foglalta el. Megházasodék s ezen évek voltak élte boldogságának tetőpontjai. De nem sokáig élvezé őket, mert már 1791-ben súlyos betegségbe esett, melynek következményei természete s életmódjában alapúlt ingerlény lényével kapcsolatban, fájdalom, soha sem enyésztek el többé egészen. Ezen sok szenvedés által elborúlt években teremté ő mesterműveit. A tanítást néhány

évre félbe kelle szakasztania; az évdíj, melyet a holsteini koronaherczeg és Schimmelmann gróf három évre alapítának, tette neki lehetségessé ezen szabad időt. Történettudomány, philosophia és költészet tölték be azt; de hét év folyt el, míg a már elkezdett legérettebb, leginkább kidolgozott művét, *Wallensteint*, bevégezhette. Olvasnia kell a Schiller, Goethe és Humboldt Vilmos közti levelezést az ez iránti tanulmányokról, ki látni akarja, micsoda komolysággal dolgoznak a valódi nagy költők. Egy utazás szülőföldére némileg felüdíté őt, szülői és baráti viszontlátása kedélyének tápot és vidorságot kölcsönze. Bensőleg gyászolá a herczeget, ki nemsokára meghalt, és a ki soha sem adta jelét kedvetlenségének az ő eltávozása miatt. Visszatérte után Jenába, szakadatlan óriási munkásság közepett, ama viszony Schiller és Goethe közt felvirágzott, mely mindkettőjökre s általok Németországra s a világra nézve oly áldáshozó lőn; azon egyetlenegy viszony a maga nemében, melyet ismerniök kellene azoknak, kik elég balgatagúl Goethet és Schillert némi ellenséges párhuzamban szeretik egymás mellé állítani. Schiller egészen Weimárba vonúlt, hol azon haszna is volt, hogy a színi előadásokban részt vehetett. A herczeg minden bizonyítványait adta elismerésének. Itt születtek *Stuart Mária*, az *Orleani szűz*, a *Messinai ara*, *Tell Vilmos;* itt adott *Phaedra* kidolgozásával kortársainak jelt, micsoda eredményekig vezetett végre egy gyakorlott költőt, ki a forma nélküli *Haramiák*kal lépett volt fel, egy nagy tapasztalásokban gazdag pálya. Itt kezdette el *Demetrius* nevű szomorújátékát, melynek fenmaradt töredékei csodálatot gerjesztenek az értőben. Ez töredék maradt. Május 9. 1805. meglepte őt a halál. Soha sem volt még egy korán elhalt költő is a maga népétől bensőbbleg gyászolva mint ő.

Schiller munkáiról valamit mondani fölösleges. Németország és a világ itélt felőlök. Ezreket lelkesítnek az ő teremtményei. Komoly és nemes gondolkodó, igaz és ékesszóló történetíró, érdekes és élénk elbeszélő, meleg és

érzésteli lantos és lelkének minden erejével színműköltő volt. Mint ember szeretetre legméltóbb volt. Semmi kevélység, semmi álnokság, semmi keménység nem volt benne; melegség minden jó, szép, szent iránt beszélt lelkes kék szemeiből, és szelíd, komoly, némileg fájdalmas vonásaiból. Mit lehetne rá szebben és igazabban alkalmazni, mint barátjának Goethenek szavait: «Szerencsésnek mondhatjuk őt, hogy az emberi lét tetőpontjáról fölment a megboldogultakhoz, hogy egy hirtelen fájdalom őt az élők közől elvevé. A kor gyengeségét, a szellemi erők hanyatlását ő nem érzette. Ő mint férfiú élt, s mint teljes férfiú távozott el, s az utókor emlékezetében mint örökké derék erős férfiú fog élni. Mert azon alakban, melyben az ember a földet elhagyá, fog vándorolni az árnyak között; így marad előttünk Achill örökre fölfelé törekedő ifjuként! Hogy korán elhagya bennünket, az nekünk is javunkra van. Erejének lehelete sírjáról még minket is erősitend s a legélénkebb törekvést támasztandja bennünk, hogy a mit ő kezdett, mi szeretettel mindig tovább és tovább folytassuk. Így abban, a mit tett és akart népének s az emberiségnek, örökké élni fog.»

GOETHE JÁNOS FARKAS.

Szül. 1749. Megh. 1832.

I.

Goethe! — mily világa nyílik fel a képzelmeknek előttünk e névnél! Mit ez jelel, nem egy ember élete; ez egy egész idő, egy képződési szak, melyhez mi magunk is tartozunk. Egy ily egészet nem foglalhatni néhány lap rámái közé és Goethe maga legjobban leírta életét s nekünk nem marad egyéb lehető, mint kevés jellemző vonásokbani rajz.

A századnak ezen csoda-embere (miként egy franczia író nevezi őt) majnamelléki Frankfurtban, august. 28. 1749. született és oly körülmények közt nevekedett, minők egy élénk kereskedő város jóalapú polgári házában lelhetők. Apjának komoly, ügyes, csaknem pedantságra hajló jelleme, s anyjának költői, gyakorlati s a világot könnyen vevő természete, a fiúban szerencsés egészszé olvadának. Ebhez járult egy egészséges, erős testalkat, megjelenésében kellem és méltóság, sokféle hajlamok s a legszebb alkalom azok kora kifejtésére és gyakorlatára, végtére az első föllépések egybehangzása azzal, mit épen a kor kivánt és akart s egy szellemdús fejdelem elismerése — és íme egy oly tünemény támadt, minőt a világ még nem látott. «Mintha eset, tehetség és szorgalom, úgymond egy lelkes britt, összebeszélkeztek volna egy legmagasabb stylű jellem képzésére.» És ha Goethe lényét és hatását egészben átpillantjuk, nem annyira egyes tehetségeinek nagysága, mint mindazok egybehangzása teszi őt egyetlenné. Az ő föllépése, mint költőé, Németországnak egy oly felizgatott korában esett, melyről nehéz meghatározni, ha az hatott-e többet az ő forrására s fejlésére vagy ő amazéra. Annyi bizonyos, hogy midőn Lipcsében jogi tanulmányait elkezdette, és minden későbbi törekedéseinek e képződés valódi alapját tette le, és midőn azt Strassburgban, hol a természet és Shakespeare voltak a jelszavak, bevégzette volna, *Götz von Berlichingen*e és *Werther*e oly hatással voltak egész Németországra, minő az előtt még soha sem tapasztaltatott. E művek az élettel és a jelennel találkozának egybe. A weimári örökös herczeg, ki minden nagyért és szépért hevült, látta Werther költőjét és, midőn kormányra lépett, meghivá őt udvarába. Itt alakúlt ama híres, félig kárhoztatott lángészi időszak, mely felől annyi iratik és meséltetik. Mi gyakorta hallani panaszt a cerimoniák és formaságok ellen, melyek minden erőnyilatkozást akadályoznak; ha egyszer ismét ellenkező eset áll be, — ismét felkél a panasz.

De ezen időszak csak átmenet volt. Goethe egy útat teve Olaszországba 1786-ban és mint egészen más, mégis egészen ő maga, tért vissza. Világos leve önmaga előtt. A forrás lecsillapúlt; a görögökkeli megismerkedés megtisztitá törekvéseit — mesterművekre mesterműveket teremtett. Nevezetes marad mindig, hogy Goethe, ámbár egész életében igen tiszteltetve, minél tisztábban és derültebben mutatkozott benseje, annál kevésbbé érte el a sokaság zajos tetszését, milyet első, homályos, szenvedélyes kitörései támasztottak. Legáltalánosb és tartósabb enthusiasmust *Faust* gerjeszte, mely épen a küzdés és öntudat időszakának középpontjába esik. Itt látszik a költészi hatásnak valódi köre lenni. Később a közönség Goethe iránt bálványzó tisztelők és ellenségekre oszlott, melyek közől az elsők többet ártottak neki, mint az utolsók. E közben a külső életben is egyik méltóságról a másikra emelkedett. Herczegének, kivel mindent tehetett, oldala mellett, mint jótékony nemtő jelent meg, s kevés jeles dolog történt, mit nem ő javasla vagy végzett. De nem is csak az ő herczege egyedül, hanem a föld minden nagyjai versenyeztek bebizonyítani az irántai elismerést. Ministerségig emelkedék, Sándortól a Newsky-rendet, Napoleontól a becsületrend nagy keresztjét nyerte, és száz mindennemű kitüntetést. Így a kül- és belélet tetőpontján még a természettől is szeretettel védve és ápolva, élvezett Goethe kevés halandónak jutott áldott éveket, szakadatlan, de kényelmes munkásságban. Élete második felében a költészi pályától tudományos szemlélődések felé fordúlt, és a történet s természettudományok komoly tanulmánya közül hívta el őt a csendes nemtő e világból, melynek cselekvési köre ezen szellemnek szűk vala.

Goethe mart. 22. 1832-ben halt meg. Megmérhetlenek pályája hatásai, hasonlíthatlan volt személyessége. Igénytelen méltóság, keresetlen fönség, nedély (humor) által szeliditett kedves nagyság volt kifejezve egész lényén, mik mondhatlan hatásúak voltak. Leginkább eltalálva

bélyegzik őt egyik német költő szavai, ki tőle jövén mondá: «Úgy érzettem magam mint olyan jelenlétében, ki királyom s egyszersmind apám».

Kötelessége az életírónak, megigazítani a tévedéseket, melyek ily férfiú becse és jelleme iránt elterjedtek. Gyakran vetették szemére Goethének részvétlenségét az állodalom s emberiség érdekei iránt; ezen szemrehányás elenyészik, ha munkái tanultatnak; hogyan maradhatott volna ily szellem s ily szívtől idegen az, a mi emberi? Nem értetett meg azon bölcs tartózkodás, azon csendes, de nagy tanulság, mely efféle tárgyak feletti hallgatásában feküdt. Az mondatott, hogy ő sohasem leve népszerűvé; de a valódilag nagy mikor volt valaha népszerű? Kevélységgel vádoltatott, mivel minden költönczöt és álbölcsészt, ki Weimárba jött, pajtásaként nem üdvezelt és karolt át. Végtére Schillerrel mint költővel hasonlíttatott egybe, és ártalmára. Eltekintve attól, hogy senki a világon nem ismerte meg mélyebben és nem érzette bensőbben Goethe nagyságát mint Schiller, ki általa lőn önmaga előtt világossá, a mit Goethéről mint iróról mondandunk, ez iránt minket is felvilágositand.

Munkáit, melyeket Európa, sőt a mívelt világ ismer, elemezni, itt nincsen hely. A következő elég leend czélunkra. Goethét igen egyoldalúlag, sőt tévedőleg itélik meg azok, kik csupán mint költőt fogják fel. A költészet csak egyik része volt lényének, törekedéseinek. Törekedései a világé, az életé, a tudományé voltak nagyban és egészben. Élete egy egész időszak képződése menetét jeleli, és munkáit, nem mint más költőkét, csupán magokban, hanem mint életirása töredékeit, melyek egybevéve állítják azt elő, kell tekinteni. Azok képződési fokokat nyilvánítanak. Azért a költészetiekben ama sokoldalúság, melyhez nincs hasonló a költészeti világban, a legkitűnőbb. A költemények, melyek a legmagasb szárnyalgástól a legenyelgőbb tréfáig, az emberi kebel minden érzéseit megpendítik, a természetérző *Werther*, az életteli

Meister Wilhelm, a mély erkölcsiségű *Kéjrokonságok* (Wahlverwandschaften), a philosophiai *Vándorévek*, a kellemes apró beszélyek, az őszinte szívű *Berlichingen*, a nagyszerű és tragikailag gondolt *Egmont*, az élet után másolt *Clavigo*, a tiszta, magas *Iphigenia*, a tartalomdús *Tasso*, az óriási *Faust*, a finom *Eugenia*, a lélektani vígjátékok, a könnyű operetták, a benső *Testvérek*, a magas költői *Pandora*, a homeri *Acchilleis*, a német kedélyű *Herrmann*, a gúnyos *Reinecke*, a kéjelmes *Divan*, — egy kéznek ábrázolatai! ugyanazé, mely a *Propylaeumok*ban a képző, művészeteknek templomot építe, — ugyanazé, mely Winckelmann és Hackert életét rajzolá, Cellinit, Diderot-t és Voltaire-t a németekhez közelebb hozá, egy színtant (Farbenlehre) tervezett, a növények és állatok morphologiáját képzé, a felhők alakjait megállítá, a hegyeket megelevenité, — ki a keletet nyugotra varázslá, a hajdankort a legújabb jelennel egybeházasítá. Mindezen tartományok legbensejébe hatott be eme hatalmas szellem és jellemző rá nézve, hogy mindenütt magával a tárgygyal úgy szólva egygyé lőn s összenőtt, és a rejtvény megfejtő szavát mondta ki. Ez vala Goethe és az idő oly kevéssé hagyta el őt, hogy inkább sok időnek kell az öröklétbe folynia, míg a kor eléggé érett leend, őt teljesen felfoghatni.

II.

Martius 22-én húnyt el Németország elsőrendű csillaga Goethe, minekutána nagyfényű írói pályáján mintegy hatvan éviglen világított nemcsak hazája fiainak, hanem az egész művelt világnak. Hatásköre mind a művészség, mind a tudományok több ágaiban szélesebb s nagyobb vala, hogysem e szűk terjedelmű lapokban kimeríteni lehetne, azért csak futólag s röviden szándékozunk olvasóinkat jelesebb munkáira, életére s utolsó óráira figyelmesekké tenni.

Goethe szülőhelye a Majna-melléki Frankfurt volt, mely a maga régi emlékeivel, vidám, eleven népességével s I. Ferencznek benne történt koronázati pompájával a gyermek képzeletére igen korán nagy befolyással munkált, mint önéletírásában vallja. Nyolcz évű korában festői pályára szánta magát, s ugyanekkor tanult franczia nyelvet, melynek segédével a franczia literatúrát kezdte ismerni. Serdülő éveit festés, hangművészet, természettudomány, törvény és nyelvtanulással töltötte. Megtanulván a zsidó nyelvet, a bibliát eredeti textusban olvasá, s ez ébresztette föl benne legelőször a költői geniust, mely annakutána a lipcsei tudományos egyetemben ellenállhatlan hatalommal ragadta el, annyira, hogy míg az iskolákban a törvénytudományi s philosophiai leczkék folytak, ő otthon a Músa oltárának tömjénezgete. Azon időben, hogy Goethe mint költő föllépett, kezdett a német literatúra az előbbeni széles, vizenyős évszakaszokból hosszas harczok után kihatolni. A mily mértékben tartatott törvénynek addig a franczia remekeket követni, úgy buzgottak most Németország írói angol példányok után indúlni. Goethe vala első, ki önkeblébe nyúlva, önmagában támadt és készűlt képekkel lépett föl a nézőszínre. Tudományos foglalatosságai mellett nem mulasztotta el a művészi gyakorlatokat, s a rézmetszésben nevezetesen nagy szorgalommal haladott elő. Lipcséből visszatérvén Frankfurtba, az akkor már nagy hírre jutott Herderrel ismerkedett meg. Ezen nevezetes férfiú által tétetett figyelmessé a költésnek egy új oldalára és színére, mely lelkének leginkább látszott megfelelni, s mely benne mindeddig csak borongó sejtésekben élt vala. Minekutána atyja ösztönzésére — ki maga is a művészet s tudománynak nagy kedvelője volt — a doctori méltóságot (1771) megnyerte, apró költeményeit kezdé névtelenűl közrebocsátani. Németország figyelmét azonban 1773 vonta magára *Götz von Berlichingen* czímű drámája s az utána egy évvel később megjelent *Werther gyötrelmei* által. Az ifjú weimári herczeg, meg-

ismerkedvén vele Frankfurtban, a weimári udvarhoz hívta meg, s itt mindenek tiszteletét és szeretetét oly mértékben tette magáévá, hogy később az uralkodó herczeg státusministeri hivatalra emelné. Innen néhány útazásokat tőn Svájczba és Olaszországba, s ezen útazásoknak köszönheti a publikum néhány remekműveit.

Az újabb német literatúra történetei Goethének mint költőnek művelődési történeteivel egyenlő lépéssel haladtak, s az ő mesterműveinek oly nagy befolyásokvolt a többi írókra, hogy dolgozásainak megjelenése szerint lehetne az időszakaszokat kijegyezni, melyek csaknem minden munkákban az általa megpendített hangokat zengették, kisebb vagy nagyobb mértékben, vissza. Neki csak intenie kellett, s az írók nagy serege azonnal nyomaiba tért. Nem csuda, mert egyike volt azon igen keveseknek, kik mindent, a minek készítésébe kezdettek, a tökélynek s szellemi felsőségnek világos bélyegeivel jegyzettek meg. Azonban mindamellett, hogy ő theoretikus és praktikus művész, éles itéletű műbíró, nagy természet és nyelvvizsgáló volt, lelkének fő ereje még is a költői tehetségben állott, s a költés tette őt a minden népek és korok legnagyobb emberei közé, a költés által fűzött magának, még ősz fürtei közé is, soha nem hervadható dicsőség-koszorút. Ha Lessinget hazája fiai az értelem, Schillert az ész költőjének nevezték, őt, az ezer alakút, legméltóbban a lélekábrázolat költőjének lehet nevezni. Ő a költésnek elbeszélő, lyrai és drámai nemében egyformán adott remekeket, s nehéz volna elhatározni, mely nemben volt nagyobb. Azon költői magas fának, melyet lelke nevelt, gyökerei Németországban vannak, de ágai kihajlottak Görög-, Angol-, Francziaország s a régi s újabb Róma égövei alá. Művei gyakorta minden tekintetben különböznek egymástól. Tegye öszve valaki *Götz von Berlichingen*t *Iphigeniá*val, *Tassó*t *Egmont*tal, *Werther*t a *Wahlverwandschaften*nel, alig fog a hihetni, hogy mindeniket ugyanazon költő alkotta. Románczai s balladái a Bürger, Uhland és Schilleréivel a legjobbak

mindazok közt, melyek valaha e nemben írattak, s némelyikben a költői előadás legfényesebb diadalmát üli. Eposzi idyllje, *Herrmann és Dorothea,* ez a bámulatra méltó charakteristikus műv, maga képes volt volna őt Németország költői között első helyre emelni. Az egész érzelgő (sentimental) korból nem mutathatni fel költőt, ki magát a görögök mellé oly közel tudta volna emelni, mint Goethe itt és Iphigeniában. Apróbb elbeszélései, melyek Meister Wilhelm Vándoréveiben elszórva vannak, valódi példányai az elbeszélői müvészségnek. Komikai hősköltem énye, *Reineke Fuchs,* a német publikumtól hidegséggel fogadtatott, mert, úgy látszik, a hexameter nem jól választott versnem vala e költeményhez, valamint nem az a magasabb német nyelv is, melyben készíttetett. Az eredetinek aljasabb szólásmódja, prózaibb színénél fogva, sokkal jobban simúl a költemény hősének csalfasággal bélyegzett charakteréhez. *Olaszországi Utjá*ban mindenhol a mester előadót, nagy stilistát és mély itéletű tudóst, fínom ízlésű műbírót bámulhatni. Románjai: *Werther gyötrelme, Meister Wilhelm* és a *Kéjrokonságok* (Wahlverwandtschaften). Ámbár az elsőben a lobogó lyrai láng, az utolsóban pedig a művészi forma ragadnak csudálatra, mégis közöttök Meister Wilhelm az, mely a költőt egész nagyságában festi előnkbe. Egy valódi romántikus tűkör, melyben az életnek mindennemű és alakú képei híven ábrázoltatnak vissza. Minden rend, kor és nem rafaeli színekkel festve találhatja itt meg saját vonásait, s ez ideálvilágban saját tanuló éveiből találhat jelenéseket. Románjainak elsőségei közé tartozik az a bájos, kisimúlt nyelv is, mely, mint valamely csendes folyam, nyugalmas tisztaságban és keresztülláthatό fényben hullámzik, s magát mindig zajtalan csenddel önti ki. Kifejezései egyszerűk szárazság, csínosak minden czikornyázat és pipere nélkül, valók és igazak mesterkélt keresés, alacsonyságból kiemelkedettek rhetori csapongás nélkül. De románjai is, valamint nagyobb terjedelmű munkái csaknem általában, éret-

tebb korúaknak s értőknek készültek, s a sokaságot müvészi nyugalmokban elragadni soha sem lesznek alkalmasak; a mire azonban valódi művésznek soha sem is kell nagy hévvel vágyódnia.

Drámáiban, mint charakterfestő, a nagy Shakespearhez legközelebb áll. *Götz von Berlichingen*ben bizonyos boszszús makacsság látszik a drámának szűk s a genius szárnyait szegdelő franczia szabályai (regula) ellen. E dicsőséges drámai alkotmányban nem Shakespeare követőjét látjuk, mint sokan állítják, hanem egy a nagy brittussal rokon szellemet teremtői felhevűltében. A dialogusban a költő itt a száraz prózai természetet látszik másolni, s még a könyvnyelvtől is oly vakmerőleg távolodik, a hogyan előtte egy német író sem mert. Elmellőz minden poetai körülírást, s a tárgyat magát szólaltatja prózai pongyolaságában. A darabnak minden, még oly parányi alakján is a kor szelleme van elöntve, oly valószínűen s híven, mint csak eddig a világ legnagyobb historikusai ábrázolhatták. Játékszíni hatásra a költő nem ügyelt; sőt makacsan látszik azt elmellőzni, azért oly nehéz ezen darabot sikerrel előadni. — A polgári szomorújáték *Clavigó*ban, mely Lessing manierjában van dolgozva, egész a végső jelenetekig Beaumarchais története híven van adva, a katastroph azonban, mely hozzá költetett, Ophelia temetését hozza az olvasó emlékezetébe, hol a sírnál Hamlet és Laertes egybe találkoznak, s ezért a vég felvonás nem áll a többi mellett. — *Iphigenia* egészen a görög tragoedia szellemétől van átlehelve, kivált nyugalom, világosság és idealitás tekintetében, de a darab kifejlését tekintve az újabb költés neméhez is számláltathatik, mert önmagából, csupán a charakterek viszonyai által, fejtőzik ki. E tragoedia közelebb áll, mint felebb is mondatott, a görögökhöz, minden egyéb új drámáknál, de azért szorosan tekintve még sem antik, hanem csak utóhangja és viszsugárzata annak. — Hasonló egyszerűségben, tisztaságban, s magas szépségben van *Tasso* költve, melyben az udvari és költői

életnek ellentétele ábrázoltatik le. Ha e költeményt szorosabb értelemben drámának a német kritika nem mondja is, mint charakterrajzolat örökre bámulatra méltó mű fog maradni, s a poesis értésére egy mindig tanulságos s mély jelentésű könyv leszen; kár, hogy Tasso elenyészténél a költői halhatatlan lét nem emeltetett ki jobban: így játékszíni hatása a műnek nagyobb lehetett vala, mintsem most. — *Egmont* egy valódi romános historiai nézőjáték, melynek stílusa a Götz és Shakespeare formái között középpontot tart. Pathetikus, megrázó helyei vannak; de vége, mint Schiller jól jegyezte meg, nem a való életből van merítve, miként a többi felvonások, hanem egy ideális ábrándvilágból, s így, bár máshol talán jól állhatna, itt bántja az olvasót. Remekűl vannak, egyébiránt, a népscénák gondolva és kivíve, s ezek mind annyi szép historiai emlékei és hív másolatai azon kornak, s mutatják, mi mélyen fogta fel a költő mind az akkori idő, mind pedig Németalföld népeinek szellemét.

Faust, e csudálatos ábrázolata a német nép csudálatos regéjének minden oldalról azt mutatja, hogy a költő itt túl akart menni a játékszíni korlátokon. Sok jelenések Faust lélekállapotjának álló festményei s gondolatinak fejtegetései az emberi tudomány korlátolt létéről, s az ész ki nem elégíthető bizonyítványairól. Más helyek ellenben, bármily jelesek s rendkivüli elmét bizonyítanak, nincsenek a dráma folyamával öszvekapcsolva, sok ismét igen drámai, de csak futólag van érintve kifejtés nélkül, szóval, rhapsodiai töredékek kezdet és vég nélkül, hol a költő gyakorta rendkivüli jelenettel lep meg, s a kárpitot hirtelen ismét lebocsátja, holott a játékszínre készűlt tökéletes dráma azt kivánná, hogy minden egyes részek az egésznek alkotó és öszvefüggő részei legyenek, s mondani lehessen, hogy minden felvonásnak saját expositiója, bonyolódása, kifejlése van. Néhány helyei teljesek páthossal és drastikus erővel, mint például Valentin megöletése s a tömlöczi jelenés Margaretha és Faust között, s csalhatla-

núl igazolják azt, hogy a költőnek hatalmában állott volna, ha akará, oly nemben dolgozni, mely a sokaságot megrázza s magával ragadja; de ő ezen tehetségeket más nagyobb, s a művészségre nézve becsesb czéloknak áldozta fel. A darabot játékszinen előadni felette nehéz, s különben is nem sok olvasó találtatik, ki a költőt ezen művében érteni s érdeme szerint méltatni tudná.

Egyéb drámai dolgozásai felől, melyek mind saját bélyegűek s a költő rendkivüli tehetségeit bizonyítják, a hely szűke miatt hallgatunk, megelégedvén általánosan annak gyónásával, hogy bármi sok drámai talentummal bírt legyen Goethe, játékszíni hatásra munkálni nem bírt, vagy legalább ezen tökély megszerzésére nem fordított szorgalmat. Sokkal inkább ügyelt a csendes és gyöngéd kifejlésekre, mint a meglepő és rázó hatásra. Talán lelkének szelíd grátiája, mely mindenütt harmoniai csendet s derült nyugalmat keresett s kivánt eszközleni, tartóztatá erős, szembeszökő, szívrázó jelenéseket hozni fel.

Valamint életét és munkáit művészi nyugalom s harmonia bélyegzi, oly nyugalommal teljes volt elköltözése is a földi pályáról, s lehet mondani, hogy csendesen általszunnyadott az öröklétbe. Végórájában leánya volt ágya mellett. Midőn a halálperczenet elérkezett, megfogá a mellette ülő kezét, felnyitá féligzárt szemeit, s kimondhatatlan édes pillanattal tekintett reá utólszor. Halálos harcza egyetlenegy erősebb sóhajtásból állott. — Temetési pompáját Müller cancellarius, a boldogúltnak sok évek óta barátja, rendelte el. Teste saját háza udvarán kitétetett nézés végett a népnek. Az udvar symbolikus képekkel s czifrázatokkal vala felékesítve, s a test mellett, mely egy csinos koporsóban feküdt, a megholt czímere s egyéb érdemjelei voltak felfüggesztve; homlokára pedig, e titokkal teljes műhelyére annyi számtalan szép és nagy gondolatoknak, borostyán-koszorú tétetett. A nézők oly számmal voltak, hogy bár a test öt egész óráig vala kitéve, sokan nem férhetvén hozzá, visszamentek. A koporsó délutáni

4 órakor (mart. 26). négy fekete lovú herczegi kocsira tétetett. A halotti kíséretet fő udvari-marschal Spiegel vezette, kit a weimári nagyherczeg e gyászpompánál saját képviselőjévé nevezett. — (A herczegre igen nagy fájdalommal hatott a boldogúlt halála, s hogy ne kelljen e gyászlátványt szemlélnie, Eisenachba utazott.) — A herczegi képviselőt követték a státusministerium, a titkos referendáriusokkal, kik a megholt czímerét és érdemjeleit vitték. Utána jöttek a jénai akadémia követei s curátora, az udvari játékszín és udvari kápolna tagjai, polgárok minden rend és karból nagy számmal, s végűl mintegy 200 jénai tanuló, 10 követe a hálai főiskola tanulóinak, több idegenek Góthából, Eisenachból, sőt még Frankfurtból is, s egész nagy sereg aljasabb rendű nép a szomszéd helységekből. A herczegi sírbolt kápolnájában fősuperintendens Dr. Röhr egy szép halotti beszédet monda, melynek vége lévén, a test letétetett a weimári herczegi sírboltba Schiller s a boldogúlt nagyherczeg Auguszt Károly koporsói mellé. A koporsón ezen egyszerű felírás fog állani: «Goethe, született augustus 28-ikán 1749, megholt martius 22-ikén 1832.»

Weimárban halála órájától temetéseig négy nap egymás után a játékszín be vala zárva, s midőn megnyittatott, *Tasso* előadásával ünneplette a nép halhatatlan költője emlékezetét. A darab után Durand színjátszó egy epilógot monda el (Müller cancellár költeményét). Az első szavaknál a herczegné s Leonore és Alphonso (Tassóban előforduló személyek) hátravetett gyászfátyollal léptek föl, hátul pedig a játékszínhez tartozó minden tagok régi olasz ízlésű gyászruhákban jelentek meg. Az epilógban emlékezet vala azon szép baráti szövetségről, melyben a megholt egykor Schillerrel állott, s arról, mint tért ő Schiller kora halála után mindinkább a költői pályáról tudományosra. A nézők többnyire gyászruhákban jelentek meg, a nélkül hogy reá felszólítás vagy intés történt volna. Németország első rendű theatrumain csaknem mindenütt megünnepeltetett

a költő emléke. Berlinben pénz veretett emlékezetére, melynek egyik oldalán jól talált képe van a születési hely és idő feljegyzésével, a másikon egy lebbenő hattyú mint viszi fel a költőt egek felé, ezen aláirással: «Rediit ad astra.» — Németország büszkélkedhetik Weimárjában, hol Herderre és Wielandra fejedelmi kegyelmek áradoztak, hol Schiller és Goethe tetemei fejedelmi sírboltban nyugszanak! *

Az olvasót itt azon szavakkal bocsátjuk el, melyeket Dr. Röhr a boldogúlt felett monda: «Valamint azon lelkeknek, kik szövetségéből te utolsó mentél el, egyike sem húnyt ki a világból, melynek született s élt; valamint mindnyája sírján túl is ének és szó által bájolja az élőket, képzi a lelket, emeli a szívet, s fogja, meddig ember leszen: úgy te is örökké élők sorába tartozandol, s lelkednek gazdagsága, mely által két emberkoron keresztül rokonaid szellemi képzője, a tudományok mélyen búvárló előmozdítója, s a mindennapi valóságot égivé varázsló világok alkotója levél, örök, kiapadhatlan forrás marad, melyből még a legkésőbb kor fia is meríteni fogja lelke és szellemi léte táplálékát.»

JEAN PAUL.

Szül. 1763. Megh. 1825.

Ha a mult század irodalmára visszapillantunk, azon rendkivüli hatásra fogunk emlékezni, mely Sterne (Yorick) irásaiból egész Európára elözönlött. Ezen rendkivüli vegyület elmésség és érzelem, nevetés és sírás között, ezen

* Te gazdag, te hazafiságot emlegető magyar nemzet! emlékezzél meg azokra, kiknek köszönheted parányi literatúrád! Emlékezzél meg azon szent helyekre, hol a budai, pesti s széphalmi temetőkben koszorús íróid tetemei jel nélkül nyugszanak.

szabadsága a gondolkodásnak, ezen játszi komolyság, az emberi természet és viszonyok ezen részletes ábrázolata, ezen gyalárság nélküli alaposság, ezen kellem és jóakaró lelkület (Gesinnung), mindez a «humor» összes neve alatt egybefogva, szükségképen csodálatot és elragadtatást s ez által utánzást gerjesztett. De valamint semmi sincs a világon utánozhatatlanabb mint a szeretetreméltó, és legutánozhatatlanabb az épen most említett elme, melyhez különös combinatio és természeti tehetség kivántatik: úgy Sterne is Angliában, valamint a mindent utánzó Németországban, csak a torz másolatokra talált, míg példája által ébresztve egy rokon nevezetes természet ki nem fejlett s egy rendkivüli szellem nem képződött.

Ezen szellem Richter Friderik volt, a beireuthbani wunsiedeli rectornak fia, ki mart. 20. szül. 1763. Hittudományra neveltetve, csendes német polgári háziasságban képzette magát inkább bensőleg mint kifelé, és nagy olvasása által korán ama nagy tárát gyűjté az ismereteknek, mely az olvasót később bámulatra ragadta, és élénk képzelemmel a költészet csoda-országa felé fordúlt. Ezen országban alkota ő magának egy hazát és 1783 óta, elhagyva az először választott tanulmányt, nemzetét számos humoristikai munkákkal ajándékozta meg. Ő egészen a költői világnak élt, s így magában érthető, hogy szellemi életében nem maradt hely külső eseményeknek s egész élete nem áll egyébből családi viszonyoknál. A szász hildburghauseni herczeg követségi tanácsnokká nevezte őt. Beireuthba visszatérvén, családjának és költészetének élt, a bajor királytól rendes fizetést húzva.

A hatás, melyet Jean Paul (mert ezen név alatt adta ki mindig munkáit) Németországra gyakorlott, rendkivüli, de ha elfogulatlanúl vizsgáljuk, nem egészen helyeselhető. Épen azt, a mi ily különös tüneményeket szeretetreméltókká tesz, legnehezebb, sőt lehetetlen utánozni s mint a történet s naponkénti tapasztalás bizonyítják, a nevezetes embereknél épen a hiba szokott leggyakrabban utánoztatni.

A «humor»-nak kiváltságos neve alatt, melyet Jean Paul szentesített meg, egy nagy tömeg esztelenség csempészte be magát a német birodalomba. Azt hiszi némely — s ez nálunk magyaroknál is megvan — hogy ő humorista, ha a formákon túl teszi magát, ha öszve nem férhetőket egybeköt, ha a szánandó érzelgéstől üres szójátékokig és onnét visszatántorog. Jean Paul legyen megbecsülve, de ne legyen példány. Azon valódi humor, mely a *Flegeljahren* czímű munkában és amaz éles, eltaláló, átfogó ész, mely a *Vorschule der Aesthetik*ben mutatkozik, Jean Pault a német költészet és tudományosság első hősei sorába helyezik. Lajos bajor király 1841-ben születése helyén, Wunsiedelben, emléket állíttatott neki.

WIELAND MÁRTON KRISTÓF.

Szül. 1783. Megh. 1813.

E kedvelt német költő Svábországban született, közel Biberach városkához. Apjának, ki protestáns pap volt, első nevelése és egy kolostori intézetbeni oktatás által fejtetett ki szép szelíd elméje, és azon kedves platói ábránd színezetét kölcsönzék neki, mely korábbi munkáit jellemzi. Stadion mainzi minister házában tanúlta a világot s annak magas viszonyait, udvart és állodalmat közelebbről szemügyre venni és a görög régiségek iránti kora rokonszenve által nemesülve ezen idylli ábránd finom grátiává lőn benne. Ő teremté ama kedves apró költeményeket, melyeknek példányaúl *Musarion*át tekinthetni, melyek derültség, elmés ötletek, szellem, csín, képzelmi erő és a versnek és kifejezésnek hasonlíthatlan kecse által első alapítói levének Wieland hirének. A weimari herczegné udvarához hívta őt és fiainak nevelését rábízta volt. Itt bizonyodott be szellemének tisztasága és jellemmélysége.

Szeretet, becsültetés és tartózkodó tisztelet környezték munkálkodását és midőn a nevelés bevégeztetett, a herczegné háláúl irígylésre méltó sorsot készíte számára. Wieland élete hasonlított ama szerencsés bölcsekéhez, kiket költői ábrázolataiban oly vonzólag fest. Ö virágos partok közt kellemesen csörgedező forrásként lassanként széles, tiszta, nyugalmas folyammá nevekedett, melyben föld és ég barátságosan visszatükrözvék s mely hosszú áldáshozó folyása után csendben és ünnepélyesen ömlik át a tengerbe. Tovább félszázadnál élt ő szép, ritkán borús, tettben gazdag életet; kevés kiválasztottak által elérhető kort ért, a nélkül, hogy a körűle támadozó unokák érdemeit kisebbítenék. A lelkes La Roche Zsófiához barátságos hajlam tevé kellemessé fiatal korát, egy csaknem példátlanúl szerencsés házasság, mely csak forrón szeretett neje kora halálakor lőn neki súlyos kísértéssé, szépíté élete hosszú nyarát, és az elismerésnek megható jelei örvendeztették még az aggastyánt is. Weimarban, barátságos viszonyban a német irodalom hőseivel, azon időszakban hatott, mely méltán neveztetik a német irodalom aranykorának. Itt tette fel *Oberon*a által kecses Musája fejére a koronát, itt varázslá át a németek közé Lucian, Horátz, Cicero, Shakespeare nemtőit és *Mercur*jában szószólója leve a korszerű haladásnak, derűlt játék leplében mély, az élet komolyságától áthatott bölcseséget taníta, minden nagyban és nemesben, mi akkor az időt és emberiséget izgatá, cselekvő részt vőn és életének alkonyáig folyton hatott, s ekkor egy kocsibóli kiesés miatti betegségében a türödelemnek csodálatos példáját adta. Csendben és nemesen távozott el lelke, élete 81. évében, e földről; talán a legszebb lélek, mely rajta élt, legalább boldogan élt vala!

Wieland személyessége teljesen egyezett azon képpel, melyet iratai tükröznek. Szellemdúsan és derűlten eleven társalgásában szerény és nyájas, komoly és oktató az ifjak iránt, életvidor, jóakaratú, szigorú maga, és engedékeny

mások iránt, minden emberiesben részvevő, finom és hajlékony a fenső, igénytelen és kedélyes a szűkebb körben; a jellemnek kellemes mozgékonyságát szokatlan ügyességgel tudta a legnagyobb önállósággal egybekapcsolni. Az emberek, kik magok is fölületesek és csak a szín után itélnek, azt hiszik, hogy csupán a komor szavak mögött van bölcseség és csak a mogorva arcz mögött komolyság. Ki mélyebben lát, többnyire megfordítva találandja azt. A legmélyebb valódiság könnyű tréfákba örömest rejtezik és szerény kellembe a legmélyebb komolyság. «Szilárdabb, magához mindig hasonlóbb és valódibb jellemű férfiú nem volt Wielandnál, úgy mond barátja Goethe. Ő szívesen játszott véleményeivel, de soha nem lelkűletével (Gesinnung). Igy nyert és tartott meg magának sok barátokat, s ellensége sajátképen nem is volt.» Ha az ember életének egyes vonásain átmegy, azon pillantattól kezdve, mikor az ifjú Goethevel, ki fiatal pajkosságában egy tréfát írt ellene, örömtől elragadtatva ezen munkácska genialitásai által, vele barátságot kötött, egész addig, mikor annak veszélyével, hogy pártfogójának gróf Stadionnak neheztelését vonandja magára, szülővárosa jogait szigorúan védelmezte, úgy tökéletesen érteni lehet ama jellemzést. Mi az ő egész lényén legszebben tünt ki, vagy mi annak szépségét sajátlag képezi, az az ő sokoldalú míveltségének öszhangja. «Semmit szerfelett kevéssé, semmit szerfelett nagyon» philosophiájának ezen elve futja át egész lételét. Ama híres craniolog Gall, megvizsgálván Wieland koponyáját, azt mondá: hogy még sehol sem talált a tehetségeknek oly öszhangját. Kézirása is igen jellemzetes volt: ő igen ékesen írt, és mindig egyenlően s mindent saját kezével és legnagyobb munkáit fáradhatlanúl javítva maga másolá és pedig többször.

Wielandnak mint írónak becse nem kiván fejtegetést. Egy keresztülfutó divatirány kisebbíté őt; de az el fog múlni. Legjobb munkáinak szelleme és formája egyképen bámulatosak. Ezen egészséges, erős, derült életpillanat,

ezen szabadító humor, mely enyhítőleg közli magát az olvasóval s a világot szépnek és jónak tünteti fel, ezen nyájas ironia, mely jóakaratúlag mosolyog az emberi gyarlóságokon s magáéit nem rejtegeti, az előadásnak ezen utánozhatlan bája, ezen a németeknél oly szokatlan nemes népszerűség benső komolysággal — hol találhatni ezen tulajdonságokat ily szép egybeköttetésben? Munkái egymás utáni következtében is egész lényének lenyomata tűnik ki. Az ifjú műveit nemes ábránd, a férfiúét erős érzékiség, az öreget a gondolat komoly méltósága bélyegzi. Igy minden kor gyümölcsözött neki, s mindenik vissza van tükrözve benne, és példányúl veheti őt.

KÖRNER TIVADOR.

Szül. 1791. Megh. 1813.

Egy oly fiatal hős, kinek dicsőséges halála és élete költői míveire is oly szent sugárokat vetett, milyet magokban véve nem fogtak volna gerjeszteni; kit nem annyira benső hivatás mint külső okok avatának költővé. Ezek azok a szempontok, melyekből Körnert tekinteni kell, ha túlbecslése által nagyobb elmék iránt igazságtalanok nem akarunk lenni. Született ő Drezdában. Apja Goethevel és Schillerrel szoros barátságban állott s az ifjú Tivador előtt Schiller vala a költői példány, ki vele mint gyermekkel örömest mulatkozott. Ő jeles nevelést kapott. Még mint lipcsei egyetemi tanuló adta ki költői zsengéit *Knospen* czím alatt, melyeket a Drezdában létező írói felekezet, melynél a bókolási rendszer igen divatos vala, az ifjú Körner apjának egybeköttetései miatt érdemök felett lehetőleg felmagasztalt. 1812. Bécsbe jött, hol több színműveket írt s miattok cs. kir. színköltővé neveztetett. Midőn Németország fegyvert fogott, magát az

idegen járom alól felszabadítani, Körner is Lützow zászlója alá szegődött Boroszlóban. Most csatázott és lelkesedett dalokat zengett bajtársainak. Kitzen mellett sebet kapott és csaknem fogságba esett. Több csatákban volt jelen, melyekben mindig vitézűl viselte magát. Egy kis csatában az országúton, mely Schwerintől Gadebuschba viszen, aug. 26-án 1813. egy puskagolyó halálosan megsebzé, s utána kevés perczczel megszűnt élni. Bajtársai katonai tiszteletjelekkel temették el Wöbbelin falu mellett, egy tölgy alá, s tetemei fölé emléket állítának. A szigorúbb kritika szívesen halad el az ifjú hős írói művei mellett, és Németország saját történetét tiszteli meg, midőn szabadsága vértanúját dalnokai sorába számítja.

UHLAND LAJOS JÁNOS.

Szül. 1787. Megh. 1862.

Uhland, a németeknek nagy népszerűségű költője, Tübingából ered. Itt vette iskolai első neveltetését s az itteni egyetemben avattatott a fensőbb tudományokba (1805—1808). 1810-ben királyi ügyvéd és jogtudor lőn. Ugyanez évben tudományos czélból Párisba utazott s a királyi könyvtárban a középkor kéziratait fürkészte. 1812 óta Stuttgartban ügyvédkedett s egy ideig a ministeriumban is dolgozott. Az 1813—15. eseménydús időszak publicistikai cselekvőségre ébreszté őt. A würtembergi alkotmány kérdésében erős és eredménydús szavakat mondott; dalai hazafiúi lelkesülést ébresztének, kiengesztelék mindazt, a mi magát sértve érezte, és egyesíték a mi elszakadva volt. 1819-ben a tübingi főtisztség, 1820-ban maga a város választotta a rendek gyülésének tagjává. Egy nagy többség a kisebb bizottságba választá őt; helyét nem fogadá el, de aztán a kamara a nagyobb bizottságban

ülnökké tette. 1830-ban Tübingenben rendkivüli tanítója lőn a német nyelvnek és irodalomnak, mit azonban nemsokára politikai foglalatosságai miatt abban hagyott. Mint költő Seckendorf *Musenalmanach*jában lépett fel először 1806-ban. Van két színműve is, és kötetlen becses dolgozatai. Az élő német lantos költők között az első helyek egyikét foglalja el s alapítója és fő képviselője az úgy nevezett «sváb iskolának». A mondáknak és néphitnek gazdagságát kevesen birták annyira sajátjokká tenni, mint ő. Erőteljes énekei sokat hatottak arra, hogy a német Musa, mely mélázó alanyiságban és bensőségben készült meghalni, tárgyilagossághoz és plastikai élethez vezettetett vissza, a nélkül, hogy a későbbi túlsághoz csatlakoznék, melyben a költészet csak edénye lett a külső jelennek, a politikai szempillantatnak, a maga aggodalmai, reményborzalmai, szenvedélyei és pártvéleményeivel.

RÜCKERT FRIDRIK.

Szül. 1788. Megh. 1866.

E jeles német költő, ki magát az irodalmi világban Raimar Freimund név alatt tette ismeretessé, Maina melletti Schweinfurt városból származik. Tanulmányait a jenai egyetemben végezte, hol egyszersmind nyelvészeti és szépirodalmi tárgyakkal foglalkodott. 1811-ben egy kis ideig magántanító volt, 1815—1817. a Morgenblatt szerkesztésében vőn részt, 1818-ban Rómában és Ariciában tartózkodott, hol a többek közt Olaszország népdalai sok kedves adalékkal gazdagíták őt. 1819. családját Koburgba követte, hol őt a keleti, nevezetesen a perzsa és arab nyelvek tanulása egy időre a német költészettől elvonák. 1826. Erlangenbe hivatott a keleti nyelvek oktatójává, hol 1841 ig élt, mikor a porosz király Berlinbe hívta őt. Itt

1841. kezdte el leczkéit a keleti irodalomról. Mint költő igen termékeny és felette sokoldalú. Művei igen sajátságosak, melyek azonban mióta annyi sok utánzókra találtak, nem látszanak többé oly eredetieknek, mint a míg egyedül állottak a magok körében. Költészetének eleven természeti hangjába bizonyos rejtelmes hindu elem vegyűl. Délnek gyengéd és lágy odaadásával éjszak egészséges zordonsága szövődik egybe, s a német naivsághoz keletnek fontos dagálya és buja gazdagsága csatlakozik. Egy német költő sem kerité oly korlátlanúl hatalmába a német nyelvet mint ő, de a feletti uralkodása gyakran szavakkali játékká válik. Ha a technikában kisebb volna, nagyobb költő fogott lenni.

DAYKA GÁBOR.

Szül. 1768. Megh. 1796.

Introite, nam et hic dii sunt! — A költő, kinek műveit itt egy *bővebb* kiadásban * Toldy Ferencz kezeiből veszi az olvasó, egyike a magyar lyrai Músa koszorúsainak, s mióta őt Kazinczy a nemzettel megismerteté, az értőknek s jobb ízlésűeknek kedvencze vala: ámbár olvasóink nagyobb része, kivált az, mely a lelkes, de ki nem tisztúlt Csokonainak tömjénez, mind maiglan nem tudja megfogni, mit találhatnak némelyek Dayka verseiben, s mit találhattak eleitől fogva oly írók, mint Kazinczy és Kölcsey, kik felőle több ízben kedvezőleg és szeretettel nyilatkozának ki; de a nép szava ízlés dolgában nem isten szava, s itt gyakorta egy pár értőnek itélete százak véleményénél többet nyom.

* *Dayka versei.* Öszveszedte Kazinczy Ferencz. Második bővebb kiadás. Budán, 1833. 12-dr. 192. lp.

Bíráló azt hiszi, ki Daykát megitélni igazságosan és való szempontból akarja, annak magát vissza kell tennie azon korba, midőn e szép lángú költőnek lantja a magyar Helikonon megzendűlt. Ő 1768. született, mintegy 20 évű korában írhatta első magyar verseit, és így költői rövid pályája 1788. és 1796. évek közé esik. Az akkori jobb ízlésű költők közűl Faludi és Ányos, Révai és Virág lehettenek példányai; mert Csokonai akkor tűnt fel literatúránkban, midőn már Dayka nem volt; Szentjóbi és Horváth Ádám, Verseghy és Baróti műveikben pedig nem mutatkozik oly csín és kitisztúlt ízlés, mely tűkör és példány gyanánt állhatott vala a természettől finom érzésekkel kikészített keblű ifjú előtt; és így, ki őt elődeivel fogja e szempontból figyelmesben hasonlítgatni, könnyen meggyőződhetik, hogy az a kényes ízlés, az a válogatott beszéd és kifejezés, mely Dayka műveiben még ma is feltünő, nem annyira külső példányok (legalább nem honiak) studiumának következménye, mint inkább saját lelkének kiforrása volt. A kik tudják, mi hatású vala Kazinczynak ízlési superioritása íróink között mindazokra, kiket születésök nemesebb agyagból képzett kebellel álda meg, azok fogják képzelni, mi befolyása lehetett Daykára is azon ismeretségnek, melyet 1790-ben ez ízlés és csín született mesterével kötött vala; azonban ha szemünk előtt tartjuk Daykának azon műveit, melyek mértéktelen versekben — következőleg a Kazinczyval kötött ismeretség előtt — készűltek, kénytelenek leszünk megvallani, hogy Dayka ízlés dolgában a Grátiáknak csaknem úgy választott kedvencze volt mint Kazinczy. Mi kényesen szövi Dayka beszédét, mi óvakodva válogatja szavait, mi csín és finomság ömlik el művein, mi bajosan lehetne nála gondolatot, szót, kifejezést találni, mely ízlést sértene; mint hagyja e tekintetben maga megett mindazokat, kik előtte írtanak, s mint állhat példányúl még ma is sok költőink előtt! Ki ezekre, Daykát végig forgatván, figyelemmel volt, az nem fogja vak előszeretetnek mondhatni

bírálónak azon állítását, hogy Dayka, ha költői pályája tovább terjed vala, s ha műveivel korán megismertetett volna bennünket valamely jóltévő kéz, szinte úgy epochát alkothatott vala ízlésünk historiájában, mint alkotott kétségbevonhatatlanúl Kazinczy. Csak vak történet tehát, hogy Dayka költőink ízlésére nem volt befolyással, kitűnő befolyással, miként lehetett vala, ha művei számos évekig öszvegyűjtetlenűl nem hevertek volna; de azért ő a magyar költésnek örökre egyik nevezetesebb meteorjai közé fog tartozni, s a magyar literatúra historikusa nem lesz igazságtalan feledni, mi volt ő saját szelleme sugalmából az ízlés országában.

Dayka individualitása és költői charaktere félreismerhetlen bélyeggel vagyon művein kinyomva, s különbözik mindazokéitól, kik nemzetünknél magokat a költői pályán kitünőkké tették. Ő nem ragad el bennünket merész, nagy ideákkal mint Vörösmarty és Berzsenyi, nem meríti keblünket mélyen elborúlt fájdalomba mint Kölcsey: az ő Músája egy fiatal leány, tele jósággal és szelídséggel; érzékeny nagy mértékben, a nélkül mégis, hogy érzelgő volna, s e nagy érzékenység teszi, hogy gyakorta bús, hogy szenved, mert az érzékeny kebel könnyen sérűl. Szavai panaszok és epedés, hangjai melegek, forrók, de elfojódottak, ritkán mennek kifakadásig, s rajtok bizonyos megnyugvás a sors végzetében mutatkozik. Könnyei hullanak a kedves leánynak, de arczát ügyekszik fátyolba rejteni, hogy ne búsítsa el azokat, kik látják. Ő vigasztalást nem közöttünk, nem e földön, hanem attól vár, kire más kifakadóbb, hevesebb lélek, megrázkódva tekint: a haláltól; s a halál neki nem rémítő vázkép, hanem szelíd, jóltevő barát, kinek keblében felnyílik a nyugalom országa, enyhűl a szenvedés; azért, valahányszor e jóltevő, emlékezetében feltűnik, bizodalom könnyei közt emelkednek epedő szemei az égnek messze kékellő, de közel reménynyel biztató távolába. Szépsége e jó, szelíd lyánykának nem ötlik egyszerre szemekbe; öltözetén

nincs semmi kitünő, hanemha a csín és egyszerüség, s ott hol más szépek szíveket fognak ragadni, ő alig leszen észrevehető; de a ki egyszer szemeit figyelemmel függesztette rá, ki vonása bájaiban azt a szóval nem magyarázható kedvességet, szívjóságot olvassa, az örökre híve fog maradni, s emlékkönnyeket hullatand a rég hamvadó felett, és az a szőke fürtökkel ékes arcz, azok a halvány vonások, melyekben jóság és heves, de mégis szelíd fájdalom ül, azok az egekbe vágyó, még mosolygásokban is epedő kék szemek úgy fognak neki örökre emlékezetesek lenni, mintha valamely rafaeli kéz varázslotta volna őket elébe halhatatlan ecsettel.

Daykának egész poesise lélekfestés, oly hív és való, hogy nem ismerek magyar költőt, ki őt ebben felülhaladta volna. Míg más lyrikusok érzéseik következményeit beszélik, ő előttünk hagyja érzéseit feltámadni, előttünk megyen végbe a küszködés szenvedélyeivel; az érzés nála nemcsak elmondva, hanem analysálva s a maga változásaiban fokonként előábrázolva van, a mi mesteri kezet árul el; mert jól vette észre az éles elméjű angol Bulwer, hogy az indulatok nem annyira a magok kitörésében, mint inkább támadásaik és küzdéseikben érdekesek, s hogy Didónak küzdve előábrázolt szenvedélyei mutatnak Virgilnél leginkább mesteri kézre; hogy Medeának és Macbethnek szívharczaik rémítőbbek, mint magok eltökélése. Míg mások szívök állapotját festik, Dayka saját szívével látszik beszéltetni, mit érez. Hangjain többnyire elfojtódás van, s lantja húrjai fátyol alól zengenek. Miket ő mond, láthatlanok; csak szív foghatja meg, külső érzékek nem; nála még az érzéki képek is abstractumokká válnak s nem gyújtják fel a képzeletet. Külső természet őt ritkán hevíti fel, magából ömlik ki s magában van egész poesisének forrása. Neki tárgyai, képei, epithetonai mind szellemiek. Tekintsünk például a *Titkos Bú,* s *Esdeklés* czímű darabokra: bennök minden a lélekből van véve s a lélekre vitetik vissza; homályos bú, előre-érezés,

elfojtott sóhajtás, rejtett ah, epedő gerjedezés, szerelmi bájos édesség, elhúnyt öröm, néma jajgatás, emésztő bánat, kínos édes nyögdelések, édes elragadtatás, álvígság stb., ezek azon ideák, gondolatok, szavak, melyekkel Dayka foglalatoskodik, melyekről zeng, melyekkel fest, s szinte meglep bennünket gazdagságával a psychologiai kitételeknek, melyekben egyébiránt nyelvünk nem igen bővelkedik. Mi fogott volna az ily költő lenni egy psychologikusabb nyelvű nemzetnél! Dayka stylusa egyszerű, csinos, minden virágok nélkül, proprius szólásokban gyönyörködő, s mégis — a mi nem kis figyelmet érdemel — költői. Ezekből könnyű általlátni, hogy versei finomabb érzésű olvasót, míveltebb embert kivánnak, következőleg, hogy Dayka nem lehet nagy publikum embere, hogy ő mindig csak a kisebb rész kedvelte fog maradni, de azé, melynek tetszeni nehezebb s nagyobb dicsőség; s ő ezen kis résznek örökre kedvencze leend már csak annál fogva is, hogy az ily psychologus poéta mindig igen ritka volt minden nemzeteknél.

A *Titkos Bú*, *Esdeklés*, *Az esztendő első napján*, *Kazinczyhoz*, *Egy Széphez*, *Menyegzői dal*, azon művei a költőnek, melyek őt feledhetlenné fogják tenni meddig magyar hang leszen, s leginkább igazolják, miket itt bíráló felőle monda. — Dayka még fordításra is ilyetén psychologikus műveket választa, s közöttök néhányat igen szerencsésen adott vissza nyelvünkön.

Ha meggondoljuk, hogy költőnk művei ifjúkori dolgozások, hogy őt már 27-dik évében elvesztettük, s hogy egész pályája alig volt nyolcz esztendős, nem kell-e fájdalommal eltelnünk a szép lelkű ifjú halálán s azon, hogy nem Kölcsey és Vörösmarty korában született, s nem most él közöttünk? Mi volt ő már is, még ifjú elmével és azon idők parlagságához képest, s mi fogott vala később lenni, vagy épen korunkban! Úgy látszik, költésünknek a végzet nem kedvez, midőn Ányost, Daykát és Csokonait ifjúkorokban, Kisfaludy Károlyt pedig — a

még mindig haladót — pályája közepéből kiragadozá közűlünk. E veszteségek annál érzékenyebbek, minél kevesebb költői elméket látunk ifjaink között feltűnni.

* * *

Toldy e versek előtt Dayka biographiájával is megajándékozá olvasóit, melyet Kazinczy után írt. A biographia melegen emlékezik a költő felől, itélettel és csínnal van dolgozva. Bírálónak csak egy észrevétele van rá, mely a Kazinczy által dolgozott biographiát is érdekli. Dayka halálának éve, napja, helye feljegyeztetett: azt azonban sem Toldy, sem Kazinczy nem mondják, ha Ungvártt temettetett-e el, és itt is mely helyen, a mint méltán lehet fájlalnunk, mert a nemzetnél, mely, mint Kölcsey oly szívrázólag veté szemünkre: «saját jeleseit századok óta könnyezetlen látá sírba szállani» legalább írásban kellene feljegyezve bírnunk, hol hamvadnak azoknak poraik, kik egykor a haza dicsőségére éltek. Az Ungvárott megforduló, ki talán Daykának tisztelője, hiába fogja kérdeni, hol nyugszik a Grátiák kedveltje? A domb, mely egykor fölötte emelkedett, lesűlyede a sok esztendők terhe alatt, s nincs, ki a szent helyet kimutassa többé.

MEGYERI KÁROLY.

Szül. 1798. Megh. 1842.

A magyar szinészetet egy nem könnyen pótolható veszteség érte. Megyeri Károly e hónap 12-dikén eltűnt az élők sorából, szinészi pályája 26-dik, korának még csak 44-dik évében.

Ki ne ismerné a Megyeri nevet e hazában? Kinek ne volna élénk emlékezetében e sok adományú, e nagy erejű szinész? Előttünk lebegnek az alakok, mintha tegnap

láttuk volna, melyekkel ő oly jellemzetes, oly élethű másolatban népesíté meg a színpadi világot; előttünk a vidor Músa avatottja utánozhatlan eredetisége s kifogyhatlan szeszélyei egész gazdagságában; előttünk a kisded zömök alak, ezer változatú proteusi arczával, mozgásai s öltözetével, melyek mindannyi jellemfestő, szerepmagyarázó jel és betű valának e szinész játékában; előttünk áll az elhúnyt maga a mint élt és mozgott, de fájdalom már csak élénk emlékezetben áll előttünk: élő szemeinknek a valóságban nem lesz többé látható; nem lesz látható a művészet termeiben, hol annyi szerencsével, a magyar nép annyi tapsai közt járdalt; nem lesz hallható száz meg száz víg történetecskéivel, melyeket magán körökben egyszer és másszor a társaság felvidítására oly plastikai kifejezésekben tuda elmondani, hogy rá és történetére hoszszas idő után sem lehet emlékezni a nélkül, hogy a lélek komorabb, borongóbb állapotjában is azonnal felderűljön. Mindezeknek vége. Ajak, mely bennünket elragada, hideg és megmerevűlt; arczizmok kifejezésben gazdag játéka, mint márvány mozdulatlan, s melyekben lélek s annyi erő, annyi beszéd élt, a szemek villámai elhamvadának. Vannak jeles szinészeink, s fog bizonyosan feltűnni elme az újabb nemzedékből több is; de azon szakban, hol Megyerinek fő ereje volt, nincs vele mérkőzhető tehetség, s nem oly hamar lesz ismét.

S íme mindannak, mi e nevezetes magyar szinészt kitünővé tette, egyetlenegy percz véget szakaszta. Volt és nincs . . .! Mert az, mit szinész lángesze teremt, feltalál, előállít, csak addig létezik, míg a lángész maga; sem vászonra nem rajzolható, sem szavakba nem önthető, sem márványba nem véshető. Sokszor fogjuk elmondani mi, kik Megyerit mint szinészt ismertük, az utánunk jövőknek, kik őt nem ismerték, mi jeles tehetség volt ő, de műveiből semmit sem mutathatunk fel, mi magasztaló szózatinkat igazolhatná; mert a színművészetnek semmi maradandósága nincs: olyan az, mint a felhők között

borongó nap, fel-feltűnik, e perczben elragad bennünket szépségével, s a másikban már elenyészett, s ha egyszer a nagy éj bekövetkezék, láthatlanná lőn ragyogásának egész dicsősége. De kötelességünk élőknek, kik őt láttuk, szerettük, műveiben gyönyörködénk, tehetségeit gyakran csodálók, hálából iránta és buzdításúl fenmaradt pályatársainak, őt megemlegetni, mert megérdemlik a jelesek, kik müveikben magok többé nem beszélhetnek, hogy kortársaik szóljanak rólok, és szólni fogunk róla, és fájdalmasan megemlékezni a nemzeti színház falai közt, valahányszor a művek adatni fognak, melyekben ő jeles volt, és érezni sokszor — s ki tudja mily sokáig? — mennyit vesztének ez egy emberben! És vajha találkoznék pályatársai között egy, őt és életét közelebbről ismerő, ki kifejlése történetét elbeszélné az elhúnythoz méltó szavakban, hogy, midőn mi vele egykorúak sem adhatunk majd választ, s a nemzeti szinészetnek egy utánunk jövő barátja sírkövéhez tévedvén, kérdeni fogja: ki volt ő? legalább holt betűkben találhasson feleletet, legalább árnyékrajzát bírhassa annak, ki egyik lelkes hirdetője volt a magyar igének, ki ébren vala már, mikor még sokan aluvának, ki küzdött sok fáradsággal a nyelv dicsőségeért, s ki önérzettel mondhatná el, ha szólnia még szabad volna: nem minden szerencse nélkül!

HISTORIAI EGYVELEG.

A LŐPOR-ÖSSZEESKÜVÉS.

(1605).

A polgári lázadás oly soknemű és sokszori ostromain ingadozó Anglia 1605-ben a béke és csillapodás pontján látszott lenni. A nép szerette I. Jakab királyt, s nem volt kül-, nem semmi belháború, mely csendét zavarni készülne. Titkon azonban egy veszedelmes párt foná rémítő terveit (planum). Egyike ezeknek ama borzasztó, s Anglia, sőt az emberiség történeteiben példátlan összeesküvés, mely a sors különös kedvezései által ezerek szerencséjére jöve világosságra. Története ez.

Tíz nappal a parliamenti gyülekezet előtt lord Mounteagle szolgájának egy idegen ezen névtelen levelet adá: «Mylord! Azon összeköttetés, melyben néhány barátival állok, vitt reá, hogy az úr iránt gondoskodjam. Ha élete kedves, tanácslom, a legközelebbi ülésből maradjon ki. Isten és emberek szövetkeztenek a szemünk előtt naponként végbemenő iszony büntetésére. Ne vegye a dolgot kicsinységnek, utazzék falura, s várja be ott a történet végét. Bár nem gyaníttatik semmi mozdulat, legyen bizonyos eránta, hogy a következő parliamentet egy láthatatlan kéz borzasztó csapása fenyegeti. Ne vesse meg tanácsomat, azt nem követnie az úrnak ártalmas, ellenben mindenesetre hasznos lehet. Vegye isten mindenható védelmébe s engedje, hogy intésem üdvére válhasson.»

A levél felette különös benyomást teve a lordban. Habozott, ha tréfának vegye-e, ha valamely pajkos koholmánynak-e, vagy fortély valóban, mely által bizonyos

okok miatt valaki a parliamentből elmaradását eszközleni akarja. Mégis a levelet magasabb helyeken láttatni nem lészen haszontalan, gondolá, s ment még azon estve gróf Salisbury státustitoknokhoz. Ez eleinte kevés figyelmet látszott reá fordítani, de később elméjébe ötlék, hogy a titkos tanácsban a katholikusok valami szövetkezéséről vala szó, kik az országban s országon kivül mozgottanak volt, s hitelt érdemlő hirek szerint a legközelebbi parliament elébe egy fontos tartalmú s igen fenyegető hangon írt kérelemlevelet fognak terjeszteni. Ezen okokból alaposnak látta a lord hazafiúi aggodalmát, s miután gróf Suffolk s néhány ministerekkel szólt volna, elhatároztatott, hogy a levél a király elébe terjesztessék. A király sok ízben adá szembetünő példáit ügyességének a homályos, titokba rejtett dolgok megfejtésében. Rövid késedelem, szoros titoktartás mellett, különben is nem fogott ártani, általa a pártmerény, ha csakugyan volt, mind inkább megérhetett arra, hogy a vétkezőket magán a tetten lehessen lepni. A király a levelet komolyan vette, s a dolog fontos és mély jelentésűnek látszott előtte. Leginkább ezen kifejezés: «láthatatlan kéz borzasztó csapása» foglalta el figyelmét, s lelkében egy puskaporral telt üreg képzelete, mint villám lobbant fel. Rövid tanácskozás után elvégeztetett, vasárnap (a parliamenti ülési napon) lehető legnagyobb titokban a parliamentház alatt minden boltozatok összevizsgálása, s ez gróf Suffolkra bízatott. Ez és lord Mounteagle lemenvén a boltozatba, összenéztenek minden zugot, de egyebet kőszénnél s egy jókora rakás tüzifánál nem találtak. Midőn kérdeznék, ki legyen e fa és kőszén tulajdonosa, s mi czélra hozattak légyen ide, Chinard a királyi ruhatár felvigyázója, azt felelte, hogy a boltozatot a szomszéd házzal együtt Percy Tamás bérlelte ki, s övé a fa és kőszén is. Gróf Suffolk még egyszer körültekingete, s íme egyik szögletben egy embert vőn észre, kinek rendkivül vakmerő és gyanús tekintete igen feltünő volt, s úgy tetszett, mintha e fürkészés benne

nyugtalanságot s aggodalmat gerjesztene. Kérdeztetvén, azt felelte, hogy házmester Percy szolgálatjában, s neve Fawkes. Gróf Suffolk bejelenté a királynak. Lord Mounteagle igen megrémült, s valamely veszélyt gyanita abból, hogy a pinczét és házat oly gondolkodású ember mint Percy bérlelte ki, sőt hogy ama névtelen levelet is Percytől származottnak hiszi, mert vele régóta barátságban él; végtére hogy a gróf meg nem foghatja, mi szüksége légyen Percynek annyi fára és kőszénre, holott a kibérelt házban oly ritkán tartózkodik. Említé azon gyanús embert is, ki magát Percy házmesterének vallotta.

E hírre a király mind inkább megerősödött gyanújában, s rendelést teve azonnal, hogy a fa és kőszénrakás fenékig megvizsgáltassék: a puskapor hihetőleg ott lesz elrejtve, ha pedig itt semmi sem találtatnék, a pinczének minden rejtekei szoros vizsgálat alá vétessenek; mert ki fog, úgy mond, a parliamentbe aggodalom nélkül lépni, ha a dolog kitapogatása eránt csak könnyelmű s felületes készűletek tétetnek. Mivel azonban néhány minister kételkedett, ha ily egyszerű levél miatt valaki házát felkutatni törvényszerűleg lehet-e, Chinardnak azon ürügy alatt kelle a pinczébe mennie, mintha bizonyos szőnyegeket keresne, melyek a király tulajdonai, s hihetőleg ott vannak valamely szegletben lerakva. Knevet a királyi kamarás vállalta magára ezen másodszori vizsgálatot, s a parliamenti ülést megelőző éjfélkor lement a gyanús pinczébe. Fawkest e szokatlan időben is az ajtónál találta, utazólag felkészűlve, kit azonnal el is fogatott. A fa és szénhalom szertehányatván, alatta harminczhét puskaporral töltött kisebb s nagyobb hordóra találtak, Fawkes zsebeiből pedig a vizsgáló tűzszert és kanóczot húza elő, s midőn kérdeztetnék e vakmerő ember, eléggé bátor volt azt felelni, hogy ha a vizsgálók akkor jöttek volna, midőn ő munkája végén volt, vagy megjelenésökkor csak egy kis időt engedtek volna neki, ő a farakást meggyújtván, önnön halálát az övékével édesítette volna meg.

Knevet őrizet alá tétetvén a foglyot, néhány ministert, kik a palotában háltak, felkölte, s reggeli négy órakor magát a királyt is. Összehívtanak többeket a tanácsnokok közűl, s Fawkest kérdőre vonták. Ez példátlan bátorságot mutata, és sem vétke nagysága, sem az ünnepélyes hely és gyülekezet, sem az elébe terjesztett kérdések sebessége és sokasága által magát megzavarni nem hagyta, sőt gúnyolólag felelt, ha ellenmondva, vagy hivatlan személy által kérdeztetett. Tettét nem tagadta, sőt mindent magára veve, s elfogatása első napján sem társai nevét, sem egyéb környűlményt belőle kivenni nem lehete. Azt állítá, hogy egyedül lelkiesmérete s a katholicismus eránt való buzgalma vitték ezen szándékra, hogy a királyt ő nem ismérheti urának, sem isten felkentjének, mert eretnek; hogy ő Percy Tamás szolgálatjában van, s neve Johanson János. Bánkodás helyett inkább haragot mutata, hogy szándékait ki nem vihette. Három napi kínzás után, midőn tapasztalná, hogy a szerencse társainak sem kedvez, elhagyá bátorsága, s az összeesküvést megvallotta e szerint, a mint következik.

«Megismerem, hogy egy összeesküvésnek a király és kormány ellen, több társakkal együtt, részese vagyok. A múlt évi husvétkor Winter Tamás, Hollandiában szólíta meg, hogy ez ügyben vélek szövetkezzem. Szövetségünkben még hárman vannak. Catesby Róbert, Percy Tamás és Wrigt. Összeesküvésünk tervét ezek csinálták. Legelől Catesby eskütt hallgatást, s ő esketé meg társait is. Hogy a felsőház alá puskapor tétessék, s a bosszú ott menjen végbe, hol a katholika vallás törvénytelenűl elnyomatott, az ő gondolati voltanak. Ezen czélra Percy a felsőház tőszomszédjában egy házat bérle ki, hol december 11. 1604. elkezdettük a puskapor-likat ásni. Hatan, t. i. Percy, Catesby, Winter, Wrigt, én és még egy segéd, magunkhoz vevén elébb a szentséget a titoktartás megerősitésére, lementünk a boltozatba, s midőn látnók, hogy a munka igen terhes, még egy segédet vettünk, kinek szinte meg

kellett esküdnie. Karácsonyig a felsőház falához jutottunk, mely öt lábnyi vastagságú, s vízkereszt felé már ez is csaknem egészen át vala likasztva..Midőn társaim dolgoztak, én az ajtónál őrt álltam. Ha valaki jött, jelt adék, s ők megszűntek dolgozni, meddig az el nem ment. Gyakran éjjelenként is ott voltunk lövő szerekkel felkészűlve és szilárdan eltökélve meghalni inkább, hogysem csüggedni, vagy, ha arra kerűlend, fogolylyá lenni. Midőn a falat keresztülfúrtuk, ropogást hallánk, hasonlót a leomladozó kőszénéhez. Megrémültünk, netalán munkánk észrevétetett. De csakhamar tudtunkra esett, hogy a szomszéd pinczében kőszén van eladó; Percy kapott az alkalmon s kibérlette a pinczét egy évre. Már előbb húsz hordó puskaport szereztünk, s most elrejtettük azt a kőszén és fa alá. Husvét felé hallván, hogy a parliament octóberre halasztatott, szétoszlottunk. Percy ez alatt még több port és fát szerzett össze. Később abban egyeztünk meg, hogy aznap, melyen szándékunkat teljesedésre viszszük, Erzsébet herczegnét, ki lord Haugtonnál a warwicki grófságban lakik, hatalmunkba kerítvén királynénknak kiáltjuk ki. Károly herczeget, a király ifjabbik fiát is szándékunkban volt elfogni, de ezzel a sok nehézségek miatt felhagytunk. Hogy a tett eszközei mi vagyunk, azt titokban tartani eltökélénk mindaddig, meddig pártunk erőre kap.»

Tizennégy nappal Fawkes elfogatása után Winter Tamás is tőrbe kerűlt. Ennek lelke egészen ellenkező vala, mint társáé. Azonnal megvallott mindent, s bánkódni látszott rémítő cselekedetén. Mihelyt a párt fejei e kettőnek vallásából tudva voltak, nevök a többi összeesküdtekével együtt nyilvánná tétetett, azon parancsolattal, hogy fogattassanak el. De azon táj távolléte, hová elszöktenek, s a rossz utak s rövid napok hátráltatták a királyi parancsolat sebes terjedését. Harmad napra szökésök után, mielőtt vétkök egészen tudatott volna, már kiirtattak. Elfutának tudniillik Warwick-shirebe, hol egyik társok Digby, azon reménytől tápláltatván, hogy szándékjok kivánt véget ért,

egy sereggel fegyvert fogott, hogy Erzsébetet hatalmokba kerítsék, de ez már elébb Coventrybe volt. A sherifek a faluk lakosait fellázították a pártosok ellen, kiknek száma még csak nyolczvan emberre ment. Hogyan is remélhettek volna ők követőket, kik annyi sarczolásokat követtek el a népen, hogy többé ital vizet sem akart nekik senki adni? A kisded csoport csakhamar összeszorúlt, s kétségbe esett. Egyik a másiknak gyóná meg vétkét, s ada bocsánatot, s végső feltételek vala életöket oly drágán adni az ellenségnek, mint csak lehet; de végre ez a vigasztalás is elhagyá őket. Puskaporuk az esőtől összeázott, s midőn szárítanák, lángot kapa, s oly felette megrongálta őket, hogy csak parányi erejök maradt a kétségbeesés utolsó viadalához. Bátorságuk annyira elfogyott, hogy néhányan térdre hullva könyörögnek fel istenhez irgalomért. A párt fejei a harczban estek el, Grant pedig, Digby, Reckwood, Bates, Tresham, Robert, Winter, Littleton hóhér kéz által vesztek, minekutána a király egy parliamenti beszédében, melyet ezen rémítő összeesküvésről tarta, a katholikusokat általán fogva vétleneknek nyilatkoztatván, a bűnsúlyt egyedül néhány elvakúltra hárította volna. Így vevé elejét a király keresztűlható elméje ezen szándéknak, mely ezerek vérébe kerűlt volna.

KÜLÖNÖS UTASÍTÁSOK.

VIII. Henrik angol király rendeléseiben egyebek közt ezek olvastatnak.

A királyi borbély magát tisztán hordja, zabolátlan életű asszonyokkal ne társalkodjék, mert ez által Ő Felsége kárt szenvedhet egészségében.

Tíz órakor az ebéd, négykor a vacsora kész legyen.

A házi tisztek egymással békén éljenek. Ne beszélgessenek arról, mivel múlatja magát Ő Felsége. A szobaleá-

nyoknak, velök a grádicson találkozván, békét hagyjanak. Ily pajkosságok miatt sok edény törik. A czin kanalakra és fa tányérokra felvigyázzanak.

Ha valamelyik apród a háznál csábít el egy leányt, büntetésűl Ő Felségének két márkát fizet, és sörét egy egész hónapig nem kapja meg.

SCHWARZBURGI KATALIN.

Az egy jeles vitézi tettekkel s Németországnak a maga kebeléből származott egyik császárjával ragyogó fő házból született dáma volt, kinek eltökélt viselete ama rémítő Alba herczeget csaknem reszketésbe hozta. Midőn V. Károly császár 1547-ben a mühlbergi ütközet után Frankónia és Sváborszság felé vezetvén seregeit, Thüringián keresztüljőne, özvegy Schwarzburgi Katalin grófné, született hennebergi herczegnő, egy kegyelemlevelet eszközle ki nála, melynél fogva alattvalóit a keresztülhúzódó spanyol seregektől mentekké tegye; magát ellenben arra kötelezte, hogy kenyeret, sört s egyéb élelmiszereket, a spanyol hadaknak Saalbrückéhez, hol a vizen általkelendők, illendő áron fog Rudolfstadtból vitetni. Ezen kivül még azon előlátással is élt, hogy a hidat, mely épen a város tövében volt, sietve elszedetvén, távolabb rakatta fel, nehogy a városnak igen is nagy közelléte kisérletbe hozza ezen rabló vendégeket. Egyszersmind azon vidékek lakóinak, melyeken a seregek általmenendők voltak, megengedtetett becsesebb vagyonaik oltalmára a rudolfstadti várat menedékűl venni.

Közelget azonban a spanyol hadvezér, braunschweigi Henrik herczeg, s ennek fiai által kisérve a városhoz, s magát egy előre küldött követ által a schwarzburgi grófnénál reggelire vendégnek kérte ki. Ilyetén szerény ajánlkozását egy fegyverzett sereg vezérének nem lehete el

nem fogadni. «Mi a háztól telhetik, szolgáltatni fog, méltóztassék ő excellentiája magát megalázni», lőn a válasz. El nem mulasztatott egyszersmind, hogy a kegyelemlevél is említtessék, s annak tekintetbe vétele a spanyol vezér szívére köttessék.

Nyájas elfogadás s jól terített asztal várják a herczeget. Kénytelen megvallani, hogy a thüringi dámák jó konyhát tartanak, s a vendégi just tisztelik. Alig ültenek le, egy követ hivatá ki a grófnét. Jelenti, hogy útközben néhány falukon a spanyol katonák erőszakot követtek el, s a parasztok marháikat elhajtották. Katalin valódi anyja volt népének; a mi alattvalóinak legszegényebbikével történt, önmagával történtnek nézé. Leverve az igéret-szegés által, de el nem veszítve mégis eszméletét, azonnal parancsola szolgáinak, hogy a legnagyobb sietséggel és csendben fegyverkezzenek fel, s zárják be a várkapukat, maga pedig visszatére a palotába, hol a herczegeket még mind ülve találta. Itt a legszívérdeklőbb kifejezésekben panaszolja nekik a hírt, melyet épen most veve, s milyen silányúl tartatik meg a császári szó. A herczegek nevetkőzve felelnek, hogy ez már bevett hadi szokás, s hogy ilyetén apró történetek háborgó időkben épen elmellőzhetetlenek. «Azt meglássuk, mond a grófné fellobbanva, vagy visszakapják az enyimek a magokét, vagy — istenemre! — szavát fenyegetőleg emelvén — herczegvér ökörvérért! «Ezen elszánt nyilatkozással elhagyá a szobát, mely néhány szempillantat alatt megtölt fegyveresekkel, kik karddal ugyan kezökben, mindazonáltal egész tisztelettel a herczegek székeik megé vonúlva folytatták az asztali szolgálatot. Végig tekintvén e harczvágyó csoporton, Alba herczeg megváltozék szinében, s a társak némán és zavarodva tekintgetének egymásra. Távol a seregtől, az ily erejöket meghaladó izmos csoport által körülfogva, mi maradt egyéb hátra mint nyugalommal lenni, s a megsértett dámát, bármely feltételek alatt, megengesztelni. Braunschweigi Henrik eszmélt fel zavarodásából legelébb, s

hangos kaczagásra fakadt. Ő igen okos móddal az egész történetnek tréfás fordúlatot ada. Hízelkedve magasztalá a grófné eltökélt merészségét, melylyel jobbágyai iránt való aggodalmát bebizonyította. Kérte őt, magára vállalja, Alba herczeget mindenre, a mi illendő lészen, reá bírni. S valóban ki is eszközlé, hogy a herczeg azonnal parancsolatot ada seregeihez az elrablott marhák visszaadására. Mihelyt a grófné bizonyossá leve a dolog teljesedése eránt, nyájasan megköszöné azt vendégeinek, kik viszont igen udvarilag vettenek tőle búcsút.

Ezen történet volt hihetőleg oka, hogy Schwarczburgi Katalin a «hőslelkű» nevet nyerte.

Közönségesen tisztelve, mindentől siratva húnyt el életének 58-ik, kormányának 29-ik évében. Tetemei a rudolfstadti templomban nyugosznak.

EGY FURCSA MINISTERI TANÁCSKOZÁS.

II. György király halálakor (1760) Chatam és a newcasteli herczeg vitték Anglia kormányát. Ez kincstárnoki hivatala, amaz szellemi ereje, szónoki tehetsége, s azon bizodalom által, melylyel eránta a nép viseltetett, tették magokat főigazgatókká. Chatam hadi terveket készíte, a herczegnek pedig költségről kelle gondoskodni. Gyakran támadt közöttök heves szóváltás, de végtére csaknem mindig Chatam győzött, s a herczegnek, bár nem örömest, engednie kellett. Egy ily vetekedés igen víg jelenetre ada alkalmat. Azon javallat vétetett tudniillik szóba, hogy lord Hawke az angol flottával a franczia seregek ellen tengerre szálljon; de a háborgó és zivataros november a szándék kivihetése iránt függőben tartotta az elméket. Chatam az esztendő ezen részében lábköszvényben szenvedett, s látogatóit fűtetlen szobában fogadta el. A newcasteli herczeg a flotta ügyében jöve hozzá. Alig volt

néhány perczenetig a szobában, remegve a hideg miatt, kérdé. «Tehát itt nincs fűtve?» Nincs, monda Chatam, köszvényem nem szenvedi a meleget. A herczeg köpönyegébe burkozván, békén leült Chatam ágya mellé, s kezde a dolog eránt beszélni. A hideg azonban oly nagy volt, hogy tovább ki nem állhatván, megszólítá Chatamet, engedné meg, hogy mellé fekhessék az ágyba. Mondá és tevé. Köpönyegestől minden további tartózkodás nélkül Chatam ágyába dűlt. A herczeg teljességgel nem akará, hogy a flotta tengerre szálljon, Chatam ellenben makacsúl megmaradt közöttök. «En akarom, mond Pitt szenvedelmes kézhadarással, hogy a flotta kiszálljon.» Az nem lehet, teljességgel nem, abból veszedelem fog történni, kiálta a herczeg, reszketve a nagy hideg miatt. Míg ily nevetséges helyheztetésben egymással vetekednének, belépe Friderics a tengeri departamenttől, ki látván e csudálatos ministeri tanácskozást, alig fojthatá el kaczagását. Azonban Chatam akarata szerint a flotta tengerre szálla, s győzedelemmel tért meg.

STUART MÁRIA VÉGÓRÁI.

Stuart Mária V. Jakab skócziai király leánya s II. Ferencz franczia király nője, korának legszebb asszonya, kinek balszerencséjét oly sok költő énekle meg, s kit a német játékszín fejedelme Schiller a legtragikaibb személyek sorába emelt. Tizennyolcz hónappal menyegzője után elvesztvén férjét, visszatért Francziaországból Skócziába, melynek koronázott fejedelme volt, s férjhezment Stuart Darnley Henrikhez. Ezen házasságából származott I. Jakab, később Anglia és Skóczia királya. Darnley erőszakos halállal végeztetett ki gróf Bothwell által, kit, minthogy Mária Darnley halála után hozzá ment vala férjhez, már előbb Mária kedvenczének hitt a világ. Sze-

rencsétlen szövetkezése. Darnley gyilkosával egész Skócziát ellene lázította. A rendek azt kivánák, hogy a koronáról mondjon le, s adja által fiának. Ő fegyverhez nyúlt, hogy magát megtartsa királyi székén, de kevés számból álló kisded serege Glasgow mellett megveretvén (1568), kénytelen volt menedéket Angliában keresni. Erzsébet akkori angol királyné, tisztelettel hagyá őt fogadni Carlysleben, de egyszersmind tudtára adatta, hogy minekutána a köz gyanú szerint férje megöletésében részt vőn, szükség magát az angol kormány bírálata alá vetnie. Ennek következésében tömlöczbe tétetvén, pör indittatott ellene. Szerencsétlen esete többeket gerjeszte részvétre, szánakozásra, s Erzsébet ellen egy öszveesküvés szövődött, melynek az vala czélja, hogy Máriát megszabadítván, az angol királyszékre emelje. Ez öszveesküvés, melyben több historikusok bizonysága szerint, Mária nem veve részt, felfedeztetett, s tagjai halálra itéltettek. Ez időtől Darnley meggyilkoltatása felől többé alig volt kérdés; e helyett Erzsébet és hívei azt mondák, hogy Mária az angol trónusra vágy, s a királyné élete után ólálkodik. Hiába veték magokat közbe a spanyol király és pápa, Mária halálra itéltetvén, Fotheringhayban hóhér-bárddal végeztetett ki. Igazságtalanabb itélet még alig mondatott valaha bűnösre. A pörben Mária leveleinek csak másolatai hordattak elő bizonyítványúl, eredeti kézirat egy sem. Titoknokai, mint tanuk használtattak a nélkül, hogy vele szembeállíttatnának. Az mondatott, hogy itélete leginkább három tanu vallomásán épűl; ezen három tanu, részese lévén az öszveesküvésnek, előbb kitörűltetett az élők sorából, hogysem vallomását törvényes rend és szokás szerint megerősítené. Szóval, az egész itéletmód azt kiáltja, hogy Mária nem vétek miatt itéltetett halálra, hanem Erzsébetet kelle más személyes tekinteteknek ez igazságtalan tettre vezetniök, a mi egyébiránt fényes országlásán el nem enyészhető mocskot ejte. — Ennyit Lingard értésére, ki után Mária végóráit közöljük.

Mária szobalyányai csudálkozva vették észre, hogy nehány nap óta Fotheringhayba igen sürűen jőnek az idegenek. Februárius 7-dikén 1587. gróf Shrewsbury jelenté magát; grófmarshali hivatala azonnal gyaníttatá látogatása szerencsétlen okát. A királyné, ki épen most kelt vala fel ágyából, felöltözék, egy kis asztalka mellé ült, s mindkét nemű cselédeit jobb és bal felől maga körül állítá. Gróf Shrewsbury belépett levett kalappal, utána gróf Kent a megyebíró (Sheriff) s nehány nemes a grófságból. Rövid szóbeli bevezetés után Beal fennhangon elolvasá a halálos itélet parancsolatát. Mária nyugalmas mérséklettel hallgatta ki, s legkevésbbé sem látszott belsejében változni. Keresztet vetvén magára üdvözlé a jövevényeket. A nap, úgymond, melyet oly régtől óhajt, végre elérkezett. Csaknem húsz esztendeig szenvede fogságban mások haszna nélkül, terhére önmagának. Ily életet elvégzenie szerencse és becsület, hasonló ahhoz, mintha vérét vallásáért kellene ontania. Előszámlálta a bántalmakat, melyeket szenvede, s ajánlásit, melyeket teve, említé ellenségeinek csalárdságát, cselszövényeit, s kezét egy asztalon fekvő újtestamentomra tévén, beszédét e szavakkal végzé: «A mi királynétok halálát illeti, Istent hívom bizonyságúl, hogy azt soha sem kivántam, soha szándékomban nem vala, és soha jóváhagyásomat hozzá nem adtam.»

«Ezen könyv, mond a kenti gróf, a pápa újtestamentoma, következőleg a reá tett esküvésnek nincs ereje.» Ez katholikai újtestamentom, mond a királyné, s e miatt van előttem még nagyobb tiszteletben, s épen ezért kell esküvésemnek előttetek nagyobb erejűnek lenni.

Mária közelgető halála jelentését annyi méltósággal, oly derűlt nyúgalommal vette, hogy rajta minden jelenlévők mélyen megilletődtek. Midőn a grófok szobáját elhagyák, szolgái zokogó siralmakra fakadtak, ő pedig egész nyugalommal csendet intvén vigasztaló szavakat

monda hozzájok. «Nem keseregnetek, úgymond, hanem inkább örülnötök kellene, mert nemsokára végét fogjátok látni szenvedéseimnek. Mondjanak bármit ezután ellenségim, a kenti gróf igen is elárulá, hogy sajátképen hitvallásom oka a rám mondott halálos itéletnek. Legyetek békén, s hagyjatok engem imádkozni.»

Hosszas és buzgó áhitatoskodása után vacsorához szólittatott. Igen keveset evett, s mielőtt felkelt volna asztalától, szolgáinak egészségére ivott, kik nemzeti szokás szerint térden állva viszonzották az üdvözletet, s bocsánatot kértek, ha szolgálatjok ideje alatt netalán hibát követtek volna el. A királyné derült arczczal mondá el bocsánatját, s inté őket, felednék el viszont, ha valaha tetteiben vagy szavában kemény volt irántok, s emlékezteté őket néhány szíves szavakban, mint viseljék magokat életök jövendő napjaiban.

Nagyobb részét e nevezetes éjszakának, mely éltében utolsó vala, házi dolgainak elintézésében töltötte el. Leveleket írt, egyet gyóntató atyjának, másikat rokonainak, guisei herczegnek, harmadikat a franczia királynak. Ezeket végezvén elvonúlt Kennedy Johanna és Curle Erzsébet szobalyányival hálószobájába, s váltogatva hol beszélt, hol pedig imádkozott velök, s a Krisztus kinszenvedései és egy predikáczio olvasásában («Vigasztalás a halál ellen») igyekezett lelkének csendet és erőt szerezni. Éjfél utáni négy órakor nyugalomra bocsátkozott, de álom szemeire nem jöve. Ajkai szűntelen mozgásban voltak, s lelke imádkozásba merűlve.

A hajnal első sugárinál már talpon volt, s összvegyűjté cselédeit maga körül. Elolvasá előttök végintézetét, felosztá ruháit és pénzét, elbucsúzott tőlük, az asszonyokat öszvecsókolta, a férfiaknak pedig csókra nyújtá kezét. Az egész sereg sírva kisérte a kápolnába. Helyet az oltár ellenében fogott, s a szolgák megette imádkozva térdeltek le.

Közepén a nagy várteremnek egy gyászpad épittetett,

mely fekete posztózattal volt bevonva, s alacsony rostélyokkal körülvéve. Hét órakor felnyittattak a terem ajtai, s bejöttek a grófság nemesei szolgáikkal s a Pawlet őrei, öszvesen mintegy kétszáz néző. Néhány perczczel nyolcz óra előtt üzenet küldetett a királynéhoz, ki válaszolt, hogy fél óra alatt elkészülend. Ez idő elfolyta után Andrews megyebíró a kápolnába jött. A királyné felkele, jobbjába az oltárról egy feszületet vőn, baljába imádságos könyvét. Szolgáinak el volt tilalmazva, vele menni, ők nem akartak tőle elmaradni. A királyné kérte őket, nyugodjanak meg a parancsolaton, s még egyszer hozzájok fordúlván mindnyájokat megáldotta. Ezek letérdeltek előtte, megcsókolák kezét és ruhája széleit. Erre az ajtó bezáratott. A hátramaradtak fennhangú, keserves zokogásaik egész a teremig hallhatók voltak.

Kikkel legelőször találkozott, a gróf és őrei voltanak. A grádicsok alján Melville nevű udvarmestere jött elébe, kit néhány hét óta nem engedtek hozzá közeledni. Ez öreg szolga térdeire esett s kezeit fejére kulcsolá. «Én szerencsétlen! mond elkeseredve, volt-e földön valaha gyászabb hírvivő, mint én, midőn azt kell majd jelentenem, hogy kegyelmes asszonyom s jó királynémnak Angliában fejét vették.» Fájdalmai annyira elnyomák, hogy szavait tovább nem folytathatá. «Jámbor Melville, felelt a királyné, szűntesd panaszidat, több okot találhatsz örvendetre mint búra, mert királynéd harczainak végét fogod látni. Tanuld meg, hogy e világban semmi sincs egyéb hiúságnál, s oly sok a gyötrelem, mennyit egy egész könnytengerrel sem lehetne megsiratni eléggé. Kérlek, mondd el majd, ha többé nem leszek, hogy vallásomnak utolsó lehelletemig híve maradtam, híve Skócziának és Francziaországnak. Bocsásson meg isten annak, ki oly rég szomjúzta véremet, mint szarvas a forrás vizét. Istenem! te vagy fejdelme az igazságnak, sőt az igazság maga, látod e szívnek minden redőit s tudod, mily buzgón óhajtottam mindég Skóczia és Anglia egyesületét. Vidd meg fiamnak

üdvözletemet, s mondd neki, hogy én semmit sem tettem a mi méltóságának s koronája függetlenségének ártalmára volna, vagy ellenségünk követelt uradalmát előmozdítaná.» Itt könnyekre fakadt. «Édes Melvillem, élj boldogúl, mond megcsókolván őt, egykor, jámbor Melville, egykor majd!... élj boldogúl, imádkozzál asszonyod s királynédért.» Mint nevezetességet jegyezték meg a jelenvoltak, hogy ez első eset vala, melyben Mária valakit te-vel szólított.

Elfordúlván Melvilletől utolsó kérelmét nyilatkoztatá ki, hogy szolgái halála óráján jelen lehessenek. Kent azt felelé, hogy siránkozásikon igen meg fog majd illetődni, s hogy efféle emberek mindennemű babonás bohózatokat szoktak elkövetni. «Mylordok! viszonzá Mária, én felelek értök, hogy semmit az urak ellenére nem fognak tenni. Az urak királynéja, nekem asszonynak, bizonyosan meg fogná engedni, hogy szolgaleányimnak egyike velem legyen halálomkor.» — A grófok szótlanúl maradtak. — «Úgy hiszem, folytatá tovább, ha egy alacsony rendű asszony s nem Skóczia királynéja volnék, e kegyelmet meg nem tagadnátok tőlem.» A grófok még mindég szótlan álltak, s a királyné végtére felháborodván. «Nem vagyok-e én királynétok rokona? úgymond, és sarjadék VIII. Henrik véréből, hitvese Francziaország királyának? nem-e Skóczia felkent fejedelme?» E szavakra, úgy látszott, Kent egy kevéssé megszelídűle s elhatárzotta, hogy szolgái közűl négy férfi s két asszony bocsáttassék be. A királyné udvarmesterét, a házi orvost, patikáriust, sebészt s Kennedy és Curle szobaleányait választá.

A kíséret megindúlt. Legelől ment a megyebíró néhány alárendelt tisztekkel, utána Pawlet és Drury, Shrewsbury és Kent grófok, végtére a királyné maga Melvillel, ki ruhája schleppjét vitte. A legdrágábbik ruhájába volt öltözve, fényesen, mint királyi özvegyhez illett. Fejének ékessége egy csipkés szegélyű fejkötőből állott, s egy hosszú földig érő csipkés fátyolból, mely hátra volt vetve. Köpönyege feketén béllett fekete színű szövetből volt,

czobol (mustela zibellina) bőrrel prémzetten, hosszú schleppel s földig nyúló ujjakkal. Gombjai makkformájúak voltak fekete kőből csigahéjjal kirakva; gallérja olaszmódra. Alsó ruhája fekete rajzolatú atlasz. Nyakában illatos gyöngyökből készűlt lánczon egy arany kereszt, melle alatt pedig olvasó függött.

Tekintete derűlt, léptei elhatárzottak voltak. Sem a nézők rámeredt szemeik, sem a vesztőpad és hóhér látása nem döbbentették vissza. Azon kellemmel és méltóságos deli alakkal lépett a terembe, melylyel hajdanti boldog napjain ősei palotáiban oly sokszor tündöklött. Midőn a gyászalkotvány lépcsőihez közeledett, Pawlet kezét nyújtá neki. «Köszönöm sír! úgy mond a királyné, ez a legutolsó alkalmatlanság, melyet az úrnak okozok, de egyszersmind a legkedvesb szolgálat, melyet nekem valaha tett.»

A királyné leült egy számára készített székre. Jobbján a két gróf, balján a megyebíró és Beal, a tanácsnoki jegyző, előtte a toweri hóhér fekete selyem öltözetben szinte feketébe öltözött bakóival.

A parancsolat felolvastatott, s Mária a gyülekezet felé fordúlva azt mondá, emlékezetökbe akarja hozni, hogy ő mint uralkodó királyné nincs alávetve az angol parliamentnek, egyedül az igaztalanságnak és hatalomnak kénytelen engedni. Hála azonban istennek, hogy alkalmat nyújta neki, hitét nyilvános helyen meggyónni, s kinyilatkoztatni, a mint már több ízben is tette, hogy az angol királyné halála soha sem volt szándékában, s hozzá sem jóváhagyását, sem segedelmet nem adá, s általában soha nem ügyekezett ártalmára lenni. Halála után fognak sok dolgok felvilágosodni, melyek most homályban feküsznek; ő azonban tiszta szívvel bocsát meg minden ellenségeinek, és nem fog olyat nyelvén kimondani, a mi ártalmokra szolgálna. Ekkor beszéde Dr. Fletcher a peterboroughi dékán által félbe töretett, ki mihelyt Mária reá fordítá szemeit, elkezdé predikáczióját s áhitatosság ürügye (praetextus) alatt a szerencsétlen királyné érzéseit gúnyolá ki, azt

mondván, hogy bár Erzsébet királyné a Mária testét törvénynek kénytelen is általadni, lelke üdvössége iránt még is anyailag gondoskodik, s azért küldé őt, hogy azon felekezetből, melyhez im most tartozik, kitérítvén, a Krisztus hű nyájához vezesse, mert léleküdvözűlet csak itt van, amott átok s örök kárhozás. Isten előtt csak úgy nyerend irgalmat, mondá tovább, ha gonoszságit meggyónván, büntetése igazságos létét megvallja, s köszönetét nyilvánosan kijelenti azon sok kegyelmekért, melyekkel iránta Erzsébet királyné viseltetett. — Mária ismételve kérte a papot, ne gyötörje effélékkel őt és önmagát is. A pap tovább szólott, Mária elfordúlt tőle. Az körülment s elébe kerűlve ismét kezdé beszédeit. Végtére gróf Shrewsbury vete véget e különös jelenésnek, parancsolván a papnak, hogy végezze el az imádságot. A pap imádsága csak az előbbeni beszédek ismétlete volt, s Mária azokat nem hallgatá. Ő saját áhítatosságába merűlt vala, s fennhangon mondá el latin nyelven a psalmusok könyvének néhány helyeit. Ezután imádkozék az üldözött anyaszentegyházért, James fiáért, s Erzsébet királynéért. Végezetűl a feszületet ég felé emelvén ezt kiáltá: «Mint karjaid, uram, kitárva valának a keresztfán, úgy fogadj engem velök irgalmadba s bocsásd meg vétkeimet.» Asszonyom, mond erre gróf Kent, jobban cselekednék, ha e pápista haszontalanságot nem kezed, hanem szívedben hordanád.» «Szenvedései képét, mond a királyné, nem tartom úgy kezemben, hogy egyszersmind szívemben is ne hordanám.»

Most a két szobaleány könnyektől ázottan, vetkőztetni kezdé a királynét, melyre a hóhérok, hogy jutalmok ne csonkúljon, azonnal közbeveték magokat, s ők akarák e tisztet teljesíteni. A királyné eleinte vonakodott, de csakhamar engede vadságoknak, s a gróf felé fordúlva, keserű mosolygással azt mondá, hogy ő nincs szokva ily vad kezek szolgálataihoz, és ahhoz, hogy ily számos nép jelenlétében levetkőzzék. A szolgák királynéjokat ily szánakozásra méltó állapotban látván, nem nyomhaták

el könnyeiket. Mária ujját ajkaira tévén hallgatást és béketűrést ajánla nekik, megáldá őket, s kéré, imádkozzanak érette. Ekkor leült újra. Kenedy beköté szemeit egy aranyszegélyű keszkenővel. A hóhérok karonfogák és a vágószékhez vezették. A királyné letérdelt, s bátor, érthető hangon ismételve kiáltá. «Kezeidbe, ó isten, ajánlom lelkemet!» A nézők zokogása s jajszava a hóhért félénk zavarodásba hozta. Kezei remegtek, s elhibázva czélpontját, a koponya alsó részébe vágott mély sebet. A királyné nem mozdúla meg többé. Nyakát a fejtől csak egy harmadik vágás választá el. Midőn a hóhér fejét magasan felemelte, az arcz idegei annyira összve voltak húzódva, hogy a szépséggel teljes vonásokat többé nem lehete megismerni. A hóhér szokás szerint felkiálta. «Áldd meg isten Erzsébet királynét!»

«Így halnak meg minden ellenségei!» Kiálta a peterboroughi dékán.

«Így halnak meg az evangelium ellenségei!» kiálta még nagyobb hangon a vakbuzgalommal teljes kenti gróf.

De senki sem monda áment. Ki érzeni tudott, kebelét csudálkozás és fájdalom fogák el.

A WHIG ÉS TORY PÁRT ANGLIÁBAN.

Az angol státustörténetek értésére szükség ezen ország két nevezetes politikai pártját alaposan ismerni. Az a harcz, mely a legújabb időkben az alsó ház reformátiója felett e két párt között oly nagy elszánással foly, nem új s nem egyetlenegy. Több ízben volt már Európa szemlélője e két felekezet erős viszályainak, s több ízben tapasztalá az általok szűlt nemzeti hatalmas megrázkodásokat. Az azonban kérdésen kivül van, hogy a régibb öszveütődések nagyobb részint csak Angliára voltak emlékezetre méltó

befolyással, a reformfeletti harcz pedig, ha belőle a tiszteletre oly igen méltó charakterű Grey a maga whig pártjával diadalmasan fejtőzik ki, nemcsak angol, hanem egyszersmind európai következésű is leszen. E tárgy feszegetése t. i. nem annyira whig és tory ellenkezés, mint inkább a nép jogainak harcza az oligarchák öszveesküvése ellen.

Mi a whig, mi a tory? ezen kérdésekre nem oly könnyű felelni, mint sokan vélnék. E két név az idők s környülmények viszontagságai alatt sokszor változtatta meg saját értelmét. Eredetök első Jakab király korába esik, kinek a királyi öröködés jogairól s hatalmáról igen túlságos képzeletei voltak, s ez által az angol nemzet nagy részével viszálkodásba jöve, de még is sok udvari embereket talált, kik elveit javalták. I-ső Károly alatt ezen ellenkezés még messzebb ment vala. Azon háborúságban, mely közte s a parliament között kiütött, a királyhoz szító felekezet torynak neveztetett, mely irlandi nyelven rablót jelent. Általa czélzás volt az akkori irlandi rabló csoportokra, s azon vádra, mely a király ellen támasztatott, hogy t. i. az irlandi lázadó és rabló csoportokat kedvezéseivel éleszgette. A király hívei ellenben azokat, kik a nép emberei valának, s a törvényeket a ministerek önkénye s a korona hatalmának terjesztgetése ellen védték, whigeknek nevezék. E név skót nyelven kis kalapot jelent, s általa azon szövetkezésre volt czélzás, mely a whig párt és a skótok között fonódott vala; leginkább pedig azon skótok között, kik a puritánus felekezethez tartoztanak s magokat kalapjaik által különözték meg, s már I. Jakab ellen fegyvert ragadtak volt. Azonban ezen eleintén csúfolt nevek, csak II. Károly alatt lettek köz divatúakká. Nevezetesen az 1678-diki öszveesküvés alkalmával azok, kik az öszveesküvést üres koholmánynak állították toryknak, azok pedig, kik az öszveesküvés valóságát hitték, whigeknek mondattak. Mert a hiedelemnek ezen különbözése nagy befolyással volt a dolog megítélésére. A toryk, mint a korona

hívei, a nélkül, hogy II. Károly szertelen könnyelműségét javalnák, a korona elsőségeit pártolák; a whigek ellenben a királyi hatalomnak a törvények tekintetét akarák ellenében állítani; ők a törvényeknek több erőt, s a parliamentnek nagyobb függetlenséget kivántak szerezni. A lelkes, de rendkivül erkölcstelen Shaftesbury volt a whigek vezére. Hogy a királyon bosszút álljon (kinek előbb ministere s hosszas ideig kárhozatos tanácsadója volt, míg végre kegyelméből kiesvén, a yorki herczeg bosszújának tárgyává válna), a nép pártjára állott s azt, a nélkül hogy észrevétetné, a szabadság szeretetének színe alatt lelki ereje által kormányozta, részint vakmerőség, részint fortély segédével, s benne azon gyanút támasztá, hogy a yorki herczegnek királyi székre ültével az önkény s a katholikusok felekezete fog diadalmat nyerni. S midőn II. Jakab uralkodása ezen gyanút még jobban erősítené, végtére a whigek Wilhelmet (a thrónuson e névvel III-kat) hívták meg az uralkodásra. Ez idő óta (1668) a whigek levének uralkodó párttá. Azonban hatalmok Anna királynénak felette alkalmatlan lévén, s egyéb körülmények is ellenök támadván, ismét helyet kellett engedniök a torypárt embereinek. Anna halála után újra a whigeké leve a hatalom, mert azon öröködési törvényt, mely a hannoverai házat thrónusra emelte, whig-parliament készítette. Később a Stuartok hívei ismét a korona és kormány védszónokaivá lőnek; a Stuartok ellenségi, vagy másként whigek pedig, ismét azokká, a mik előbb voltak, a kormány ellenségeivé s a nép ügyének védszónokaivá. Ez idő óta folyvást az oppositióhoz tartoztak. A király sokszor whigek közűl is választá ministeriumát, valahányszor t. i. az oppositió fejeit a kormány uralkodási rendszeréhez akarta hódítani; vagy midőn az oppositio többségének kénytelen vala engedni. Egy ideig mind a két pártban megszűnt valamennyire az egymás iránti elkeseredés, s csak nevezetesb tárgyaknál lehetett újra észrevenni, mint például North ellen, az amerikai háború kérdése, s

Pitt ellen (kinek különben elvei inkább a whig mint a tory részhez szítottak) a franczia háború kérdése alatt. Ez idő óta az oppositióban két felekezet támadt, a régi és új whigeké. A régi whigek feje Fox vala, s hozzá tartoztak mindazok, kik a francziákkal tartandó háborúnak ellenségei voltak; az új whigek pedig, kik között Burke tűntette ki magát, a franczia revolutio ellenségeiből állottak. Burke halála után lord Grenville lőn ezen pártnak vezére s hozzá több kitűnő elmék is csatolták magokat. A népvélemény a régiek felén álla. Pitt elhúnytával a király lord Grenvillet szólította fel ministerium alkotására. Grenville Foxxal egyesűlt; s mert csak 160 parliamenti tagra számolhattak, meghívtanak néhányat a tory felekezetből is. Azonban e különféle módokon próbált egyesűlet mellett is még mindig vannak szigorú toryk, azaz a vallás és korona elsőségeinek védői; mérséklett whigek, a most fennálló népi képviselet baráti; és szigorú whigek, a parliamenti reformatio bajnokai, kik évenkénti követválasztást, közönséges szavazói just stb. javaslanak. Ezek magokat reformátoroknak is szokták nevezni. A toryk az egyházban a püspök-kormányzat szükségét vitatják, a whigek ellenben az egyház szolgái között egyenlőséget kivánnak, a vallás dolgai kormányzatát consistoriumokra akarják bízni. A toryk vakbuzgalma oly messze megyen, hogy az angolegyházat vitatják egyedül üdvözítőnek, a többi protestánsok felől igen balúl gondolkodnak és beszélnek, s néha felettök a katholikusoknak is elsőséget adnak; ellenben a whigek gyűlölnek minden papi kiváltságokat, s minden protestánst hitsorsosaik gyanánt tekintenek. A státus dolgaira nézve a szigorú toryk a királynak istentől eredt hatalmat, ellenmondhatlan öröködési just tulajdonítanak, s alattvalóiktól határtalan alázatot s engedelmességet kivánnak. Ellenben a whigek az uralkodási hatalmat csak a nép jóváhagyásából származtatják, s csak ebben alapítják, s az uralkodót, ha az hatalmával visszaél, megengedhetőnek tartják korlátai

közé igazítani. A toryknak a státusvalláshoz szítása még nagyobb, mint magához a koronához is.

A két párt különbözései gyakran származnak demokratai nézetekből a whigek, és despotai elvekből a toryk részéről; de azért egészben tekintve a határtalan monarchiának egy tory sem párthive, s egy whig sem republicánus. Lord Clarendon tory volt, Hobbes nem; Hadley püspök whig, Milton nem. A toryk és whigek — s ez észrevételt nem kell feledni — a constitutio mellett vannak, névszerint az öröködve következő uralkodás mellett, mellette a parliament két házai befolyásának a törvényhozásba; szóval, mindketten védői az alaptörvényeknek. A tory előtt azonban a constitutio a legszélsőbb pont, melyen túlmenni nem akar; a whig ellenben a constitutióban nevezetes változást enged meg, mihelyt a formák (kivéve az alapformákat) a státus czéljainak meg nem felelnek. Ennyiben a whigek — bár egyébiránt újításra ők sem egészen hajlandók — némineműleg reformátoroknak mondathatnak. A whig örömest moralisál a szabadság s emberi jusokról, szükségesnek tartja a nép minden osztályai érdekeit figyelembe vevő választó törvényt; a tory előtt pedig mind ez csömör és utálat, melyeket hallgatni sem tud lázadás, anarchia s minden rend-bontakozás képzelete nélkül. A két felekezet egymás ellenőre (controleur) s igen sokat használ az angol polgári alkotmány fentartására. Az egyik t. i. a polgár jusait, másik a korona elsőségeit védi főképen. Oly környülmények közt mindazáltal, hol azésznek szenvedélyek szabnának korlátokat, a tory felekezet despotiát szülhetne, a whig pedig a monarchia öszveomlását. A vallási kérdések szabad vagy korlátolt vizsgálata iránt homlokegyenest ellenkezésben vannak egymással. Szóval lehetne mondani, a kettő oly viszonyban van egymáshoz, mint megállapodás s előmenetel.

Hogy a király senkitől, magától a parliamenttől se, s még kevésbbé a néptől, fogadjon el kéretlen tanácsot, s

hogy kivált törvényes jusaiba, mint példáúl, a parliament egybehivása, kérelemlevelek által befolyást ne engedjen, ezen gondolatnak a toryk nagy védői. A vallás felől pedig azt tartják, hogy azt soha sem lehet eléggé magas fokra emelni, soha fénynyel és hatalommal eléggé felruházni. Az egyházi dolgoknak sokszor áldozák fel a toryk a korona ügyét is, sőt, a mi több, ezt még akkor is, midőn mind annak, mind emennek érdekei egyképen látszottak kérdésbe jőni. A vallás nevében mindenkor készek voltak a katholikai felekezetet üldözni. A tűrelem (tolerantia) ellen, melyet a whigek mint a revolutio legnagyobb diadalmát magasztaltak, a toryk legmakacsabbúl támadtak fel. Idő folytával is, midőn a két párt a polgári szabadság és királyi hatalomra nézve mérséklettebb leve egymás iránt, a vallási dolgok még mindig elválasztó pontok maradtak.

Telekbirtok aristokratiája, irígykedés a támadozó új privilegiált személyekre, a kereskedői osztályra, a polgári rendre, mind annyi tulajdonságok, melyek a valódi tory lelkében feltalálhatók.

A whigekről is már sokan mint aristokratai pártról szólottak. Kétség kivül a pairek házának többségére revolutio óta mostanig szinte rá illik az aristokrata név. Ha azon inditó okok fontolatra vétetnek, melyek a társasági osztályokat képzik, egy angol felsőháztól várni sem lehet, hogy inkább whig mint tory részre hajoljon. De e kérdésnél szükség mindig a párt elveit s a pártot magát megkülönböztetni. Az aristokraták személyes érdekei ellentételben a koronáéval, eszközlék, hogy a toryk közűl sokan a whig párthoz tértek némelykor, mint például Anna királyné idejében. S mi vala természetesb, mint hogy magokkal a tory párt elveit általhozzák? S íme ez által kapott a whig párt bizonyos aristokratai színt, mely egyébiránt a whigség természetével ellenkezik.

Az itt leirt whig és tory elvekből gyakorta láthatók individuális elhajlások; s kevés parliamenti tag van, kinek egész politikai pályája szigorúlag ez vagy amaz félhez

tartozott. Némely kérdéseknél e vagy ama tory a whigekhez áll és viszont. E helyt a két felekezet elválasztó jelei vétettek leginkább figyelembe. Belőlök, úgy hiszszük, könnyű általlátni, melyik rész leszen a jelen század hőse. Az t. i., melynek elvei a kor szellemében gyökereznek. Wellington a maga tory lordjaival csak a vízár ellen látszik erőszakosan úszni, s pártjának elvei úgy fognak nemsokára elkorhadni, mint azon telkek, melyeknek védelmére oly kétségbeesetten harczol.

ELMÉLKEDÉSEK.

TÖREDÉKES GONDOLATOK.

A HIZELKEDŐ.

Nincs semmi is közönségesebb, alacsonyabb, megvetésre méltóbb mint a hizelkedő. Mézes szó, nyájas mosolygás lakja szünet nélkül ajkát, arczvonásit, s czélja nem egyéb mint hogy megcsaljon. Egy valódi dögleletes nyavalyája mind a nyilvános, mind pedig az elkülönzött társalkodási köröknek. Ez szünet nélkül lesen áll, s akármi történt legyen, azonnal kifürkészi, szalad ahhoz, kit érdekel, s felfútt pofákkal halmozza dicséreteit reá, sőt a csúszó féreg képes hizelkedéseit esküvéssel erősíteni, s minden szaváért becsűletét adni zálogúl. Ha gazdag vagy, úgy lepnek meg a hizelkedők, mint őszi legyek a mézet, követik minden lépteid, magasztalják tetteid mindenikét, születlenségiden, mint valamely igen elmés ötleten (Einfall), kaczagnak, minden szavadat oly fontosnak s nevezetesnek találják, mint bölcs Salamonét. Ha megbánod valamely tetted vagy szavadat, és miatta szemrehányást tészsz magadnak, ő azonnal jelen van elmondani és fájlalni, hogy oly szigorú és oly kegyetlen vagy tenmagad iránt. Beszédei kiterjeszkednek mindenre, a mi csak tiéd, vagy távolról érdekel. Esküszik, hogy hitvesed remeke az asszonyoknak, gyermekeid a legjobb erkölcsűek, s neveltségök felmúlhatatlan. Még kutyád is szebb és szelidebb, mint minden másé, s téged az isten egyéb levegővel éltet mint embertársaidat.

A hizelkedő, ez az emberiség söpredéke, mindenütt található; sem nyilvános helyen, sem otthon nem vagy tőle

szabadon. Ha csak félig-meddig ismerős is veled, köszönt, valahányszor lát, jóltevőjének, barátjának, pártfogójának nevez. Ha befúrhatta magát békés hajlékodba, kezet szorít, öszveölel, nyájas bókolásokat tészen, meggyónja százszor, mely kimondhatatlanúl szeret.

Fájdalom, igen sok ember van, ki az igazságot nem szenvedheti, azért van oly sok ezernyi hizelkedő.

A hizelkedés a legkönnyebb mesterség, melyet csak gondolhatni. Ha tanácsot adsz, itélsz vagy igazságokat mondasz, szavaidnak mindenikét be kell bizonyítanod, s ha csalhatatlanúl bebizonyítottad is, nem sokan fogják elhinni, ha hizelkedel és dicsérsz, nem kell bizonyítás, ez mindenkinek kedves, mindenki elhiszi. X. úr kérdezi tőlem, hogyan tetszik könyve, melyet néhány nap előtt ada ki? Azt felelem, hogy tökéletes, és ezzel eleget tettem kivánságának; de gáncsoljam csak, fedezzek csak fel benne hiányokat, minden szavamat, minden gondolatomat magyaráznom kell, s állításimat okokkal támogatnom, s meglátod hányszor fogja méregtől sápadtan és szikrázó szemekkel kérdeni: miért? Annak megmutatása, hogy könyve rossz, több fáradságomba kerülend, mint neki került írása.

Okos embernek semmi sem szerezhet oly aggodalmat, mint ha hizelkedő dicséretekkel halmozzák. Én még egy lelkes embert sem láttam, ki mást szemébe dicsért volna, vagy ha igen, dicséretét bizonyosan titkos gúnypillantatok követték. Lord Chesterfield azt tanácsolja, hogy mindenkit csak távollétekor dicsérjünk. Ugyanezen író a hizelkedőknek, ámbár reá szükségök nincs, a következő tanácsokat adja:

Ha e vagy ama személy hajlandóságit s barátságát meg akarod nyerni, lesd ki — legyen bár asszony vagy férfi — jelesb tökélyeit és szembetünőbb gyengeségeit (mert gyengesége minden embernek van.) Ekkor tökélyei iránt légy igazságos, gyengeségeit pedig nevezd dicséretes tulajdonoknak. A legczélirányosb eszköz van kezedben, hogy magadat másokkal kedveltesd, ha eléggé gyalázatos tudsz

lenni, oly tulajdonokat dicsérni másban, melyek benne nem találtatnak, de kivánná, hogy találtassanak. Ha például két költőt ismersz, kik mindketten írtak lyrai és drámai költeményeket, s egyiknek igen nagy lyrai, de semmi drámai tehetsége, a másiknak pedig épen ellenkezőleg, amazt mint dramatikust, emezt mint lyrikust magasztald, s bizonyos lehetsz barátságokról.

Az önszeretet a legnagyobb hizelkedő. Gyakran azt hiszszük, hogy a hizelkedést gyűlöljük, holott csak módjával nem vagyunk megelégedve. Higyjétek el, nincs veszedelmesebb és tántorítóbb maszlag a hizelkedésnél! Hány okos ember fejét tette már ez kerengővé! Boldog, kinek erő és férfiúi lélek juta e kísértetek szédítő gőzei közt rendületlen állhatni.

A PÁRVIADALRÓL.

Azon balitéletek között, melyeket a közvélemény támogat, nincs talán egy is, mely annyira kárhozatos, annyira józan észszel ellenkező volna, mint a párviadal (duellum). Nem csudálhatni eléggé, hogy a durva századoknak ezen vad szüleménye — melyet minden hajdankori előitéletek között, mint czéljára nézve legnevetségesbet, következésére pedig legrémitőbbet, legelőbb kellett vala elirtani — a mostani emberibb s úgy nevezett felvilágosúlt korban is űzi dühös pusztításait, sőt, a mi még több, azon néposztály között űzi, mely magát leginkább szereti műveltnek nevezgetni. Hazánkban, például, mind ekkorig hallatlan vala, hogy a faluk lakója, kit azonban a városi széllel béllelt fejű nyalka úrfi durva pórnak nevezget, úgy akarta volna ügye igazlétét bebizonyitani, hogy legény-társa orrát elvágta, fülét megcsonkitotta, vagy ajkát leszelte volna. Sajnálatra méltó tévedése az emberiésznek! s annál sajnálatra méltóbb, minthogy közvélemény által támogat-

tatik, mely erősebb egy napoleoni vagy caesari mindent legázló hatalomnál. Mennyi derék honpolgárnak, mennyi gazdag reményekkel biztató ifjúnak fürdött már e lángfegyverű daemon ártatlan vérében, s hány testvérnek, szeretőnek, anyának szerzett sírig tartó gyászt! Ma balgatagoknak kiáltjuk a lefolyt századok bíráit, mert a vétek felfedezésére forró vízben fürdették s izzó üszkökre állongatták a bűnöst, s íme magunk őrültségét nem látjuk, midőn ügyünk igazlétét karddal erőködünk kivívni? Mily képtelenség hinni, hogy az igazság annak felén áll, kinek keze kardforgatásban ügyesb vagy jobban tud tárgyára czélozni. Nem mind, de higyjétek el, nagyobb része annak, ki párviadalokban győz, garázda és részeges természetű emberekből áll, s ti mégis őket ártatlanok s igazak sorába helyezitek, azonban hogy a becsületes erkölcsű, a jámbor vére kiontatik kezeiktől.

Ha azt, kinek feje szerelemtől elbódúlt, s egész nap hosszában kőbálványként utczán áll, szemeit kegyetlen szeretettje ablakára meresztve, bolondok házába zárjátok, mennyivel inkább kell elzárnotok az oly bőszültet (vaesanus), ki párviadalban ügyekszik visszaszerezni becsületét, vagy bebizonyítani ügye igazlétét. Ez és amaz egyképen észbeteg: ti pedig emezt mint őrültet elzárjátok, ki tán senkinek sem vét, amazt pedig, a dühös bolondot, ki gyakran legjobb barátja ellen húz fegyvert, nem éri utol törvényetek bosszúja. — Őrültek házába vele, ki mást párviadalra hí! Ezen szer tán legalkalmasb leszen a közvélemény gyengítésére is. Halálos büntetésekkel még egy kormány sem érte czélját.

Egy amerikai ember párpisztolyra hívatott ki, s ő kihivójához e levelkét írá: «Én a viadalhelyen nem fogok megjelenni két okból: vagy én lőhetném meg az urat, vagy az úr engem. Sem ez nem szűlne jót, sem amaz. Azért kérem, menjen az úr az erdőbe, keressen oly vastagságú fát, mint én vagyok. Álljon tőle lövettávolra s lőjön. Ha meglövendi a fát, el fogom ismérni, hogy megsértettem, s

bocsánatot kérendek; ha nem, akkor az úr ismérje el sértését, s bocsánatomra számot tarthat.» Tanácslom nektek, ti józanabb rész! kövessétek az amerikai példát, melyet az is ajánlhat előttetek, hogy éjszakamerikai. Vagy pedig, ha ez sem szerzene menedéket valamely párviadalos dühöncz ellen, válaszszatok álgyút fegyverűl, mint egy bölcs pattantyús tett vala. Sok bőszült jött már tréfa által is eszére..

A NAGY ELMÉK.

A nagy elmék saját reflexiói világukban élnek. Szemlélődésök nem marad apró dolgokhoz tapadva, hanem megvetve hányják el a kislelkűség, a korlátozottság lánczait. A társalkodási tonus könnyű, enyelgő, játszi, s elméncz embereket kiván; mert a társalkodás csak a felületeket érinti, a mélybe ugyan nem hat. A tarka réti virágokból fűzött társalkodási nyelv elfonynyad a nagy szellem reflexiói világában. Reá nézve tehát valódi önmegtagadás volna, ha magát a semmit nem jelentő társalkodási gondolatjátéknak általengedné. Kevés nagy elmét mutathat még a világ, ki egyszersmind jeles társalkodó volt volna.

A TÁRSALKODÁSI KELLEM.

Az úgynevezett kellemes emberek rendszerint olyanok a társalkodási körökben, mint az apró elmés anekdoták, melyek egy-két fertályig a léleknek derületet s mulatságot szerzenek. — Az a simaság, hajlékonyság és édeskés mód tetszést nyer s szükség idejében a mulatságnak segédeszközévé leszen; ott t. i., hol különben a társaság unalmas

és kelletlen volna; azonban állandósága nem nagy van. Ezen kellemesség csak prizma, melyben egy kis fény színei tükröződnek. Benne csakhamar egyebet *színnél* nem látni, s az a teljes charaktertelenség könnyen csömört okoz, mint sok édesség az étekben. Van azonban egy magasabb, vagy mondani lehetne, ideálisabb kellem; az, a mi az emberben tisztán, tökéletesen szeretetreméltó. Ez ment minden színlelgetéstől, mesterkélt viselettől gondolatban és érzésben. Ez nem akar grátiát ábrázolni, a grátia önkényt szól belőle a maga legszebb formáiban. Férfi és asszony, kiben ily kellem van, a magasabb és finomabb társalkodásnak nemtője (Genius). Azon nemes szabadság egész lényében, viseletében, kifejezéseiben, gondolataiban, azon melegség a jó ügy iránt, azon béketűrés és készség, mindenütt önérdek nélkül használni, megvarázsol mindent maga mellett, s körében a kevésbbé fogékony, a kemény szív is egy tisztább, jótékonyabb levegőtől érzi magát körüllengve. Valódi szivesség a legszebb s leghűbb társa az ily kellemnek, s a lelki világnak nincs nagyobb varázsa, mint ott, hol e kettő szabad egyesületben mutatkozik.

AZ ÍRÓK RESPUBLICÁJA.

Nagyobb, népesebb, tiszteltebb, szabadabb respublica világ elejétől nem volt, mint az íróké. Kiterjed ez a világ minden tartományaira s nemzeteire, minden karú és korú emberekre, maguk az asszonyok sincsenek belőle kizárva. Minden élő és holt nyelv divatoz benne. A művészség a tudományokkal van egyesítve, s még a mechanikai ismereteknek is ki van szabva helyök. Itt nincs uralkodó vallás; a szokás és erkölcs a jónak és rossznak vegyüléke. Vannak benne istenfélő és istentelen polgárok.

Ezen status politikája szavak, gondolatok s észrevé-

telekben áll inkább, hogysem tettben. A népnek egész ereje az okoskodói és vetélkedői tehetségben és a szónoki elmében áll. Kereskedése s életmódja igen szellemes; vagyonbeli állapota nem a legjobb. Itt mindenki hírre és halhatatlanságra törekedik leginkább. Külső czifrázatokra, ruházati pompára senki sem tart sokat. Azok, kik kenyérért s haszonvágyból dolgoznak, nem igen tiszteltetnek.

A felekezetek igen nagy számmal vannak s minden nap újak is támadnak. Az egész sereg philosophusok, theologusok, történetírók, mathematikusok, philologusok, költők és szónokokra stb. oszlik, kiknek megint mindnyájuknak különös törvényeik vannak.

Az igazságot a kritikusok szolgáltatják ki, gyakran több szigorúsággal mint szükséges. Ezen emberektől az egész nép igen sokat szenved s kivált azoktól, kiknek egy-két kedvencz véleménykével van fejök elfoglalva. Ők kényök szerint toldoznak és metszenek, s ezek a feltünő elméjű írók élete van tőlük bátorságban. De némelykor ezeket is irtóztató kegyetlenséggel rongálják. A vétkeseknek legnagyobb büntetésök a gyalázat s a jó név elvesztése, mely annyi, mint más státusokban halálra itéltetni.

Vannak ezen státusban álnok szerencse-vadászok, kik mások véres verítékeiből élnek; vannak rablók és tolvajok is, s különös az, hogy itt az elme fogyatkozása sanyarúbban büntettetik mint a más vagyonainak rablása.

A hírt és dicsőséget a publikum osztogatja, gyakran igen hirtelenkedve, gyakran igazságtalanúl és hamis itélettel; a mi igen sok nyugtalanságot, jajt, panaszt szül. Halhatatlanságot csak az idő adhat.

Vannak ezen státusban sok mértékletlen életűek is, kik a nagy munka s megerőltetés által maguknak kora sírt készítenek; vannak gyenge idegűek, kiket minden bánt és tűrni semmit sem tudnak. A felfuvalkodás, gőg, hypochondria itt uralkodó betegségek, s többnyire gyógyíthatlanok és sírig kínozzák a polgárokat.

Eltörleni ezen respublicát a föld minden hatalmai sem birnák; s fenn is fog maradni világ végéig.

FELTALÁLÁS ÉS FÖLFEDEZÉS.

Érdemel fáradságot annak vizsgálata, honnan vannak azon sokféle és erős gyónások a föltalálás és fölfedezés elsősége iránt, melyek folyvást fennállanak s újra meg újra támadoznak.

A fölfedezéshez szerencse kivántatik, a föltaláláshoz szellem, s egyiket sem nélkülözheti valamelyik. Ez azt mondja és bizonyítja, hogy az ember szóhagyomány nélkül is, közvetlen, személyesen észreveheti a természettárgyakat vagy azok tulajdonságait. A megismerést és feltalálást úgy tekintjük, mint leginkább saját szerzeményű birtokot és kérkedünk velük. Az okos angol egy patenssel átváltoztatja őket valóságokká (dolgokká) s általa megmenekszik minden boszantó becsületi vitától.

Láthatjuk ezekből, mily igen függünk mi az autoritástól és szóhagyománytól, midőn egy egészen friss és sajátságos figyelemrevevés oly nagyra becsűltetik, azért nem is kell vétkűl tulajdonítani senkinek, ha azt akarja másnak átengedni, mi őt oly sokaktól megkülönbözteti.

John Hunter, egy falusi pap fia, tizenhatodik évéig nem taníttatva, midőn a tudományoknak adja magát, csakhamar sok dolgok felől előérzést nyer, fölfedez egyet és mást, genialis belátás és következtetés által; de midőn ezekkel mások előtt föllép, kétségbeesve kell tapasztalnia, hogy az már mind fel van fedezve. Végtére, midőn mint bonczfudományt tanító, magánál sokkal korosabb bátyjának prosectora, az emberi testen némi újat fedezne föl, s azt bátyja a maga leczkéin és programmáiban használná, a nélkül hogy a fölfedezőről említést tenne, oly gyűlölet támad benne, s a két testvér közt oly viszály, mely

nyilvános botránkozássá lesz, s egy hosszú, dicsőséggel teljesen átküzdött élet után a halálos ágyon sem engesztelődik ki.

Így látjuk saját észrevevéseink érdemeit kortársainktól megkeserítve, hogy végtére szükség volna napot és órát kimutogatni, melyben ilynemű sugallatunk volt. Míg az utódok is ügyekeznek a szóhagyományokat kimutogatni, mert vannak emberek, kik, csakhogy csináljanak valamit, az igazat gúnyolják s a hamisat dicsérik, s magoknak mások érdemei tagadásával csinálnak foglalatosságot.

Galilei, hogy valamely fölfedezésnek, melyet nem akart kimondani, elsőségét megmentse, egy lelkes eszközt használt: ő fölfedezését anagrammailag latin versekbe rejtette, melyeket azonnal közzé tett, hogy szükség esetében ezen nyilvános titoknak hasznát vehesse.

Továbbá a fölfedezés, feltalálás, közlés, használás oly közel rokonok, hogy sokan egy ily munkánál egy személynek nézethetnek. A kertész fölfedezi, hogy a víz a szivatytyúban (Pumpe) csak bizonyos magasságig hagyja magát felszivatni; a physikus egyik hígságot másikká változtat át s egy nagy titok jő világosságra. Sajátképen amaz volt a fölfedező, ez a föltaláló. Az utazó Pallast egy kozák vezeti egy nagy tömeg termék-vashoz a pusztában: amazt fölfedezőnek, ezt feltalálónak lehet nevezni; az ő nevét viseli, mert ő tette köztünk ismeretessé.

Miként ügyekszik az utóvilág valamely elődét érdemeitől megfosztani, annak nevezetes példáját látjuk azon törekedésekben, melyekkel Colomb Kristóftól sokan az új világ fölfedezésének érdemét ügyekszenek elragadni. Igaz, hogy a képzelet a nyugoti tengert rég megnépesítette szigetekkel és országokkal, hogy az első sötét időben inkább egy iszonyú szigetet enyésztettek el, hogysem ezen helyeket üresen hagyták volna. Igaz, hogy Ázsiából a hírek már messze előre haladtanak: bátorlelkűeket és vakmerőket nem elégíté ki többé a tengermelléki hajózás, a portugallok szerencsés vállalata által az egész világ fel vala

izgatva; de végtére mégis egy férfiú kivántatott, ki mindezt egybefoglalja s mesét és hirt, szóhagyományt és tévelygő véleményt valósággá változtasson.

PRAXIS ÉS THEORIA A TÁRSAS-ÉLETBEN.

Az emberiség történeteiben nincs időpont, melyben országok jóllétét és fenmaradását bizonyos statustudományi theoriák mozdították volna elő. Sőt a theoriák magok is inkább csak izgások és események következései voltak. Ellenben ragyogva tünnek előnkbe a világtörténetek legszebb s legdicsőbb időszakaiból azon jótevő hatások, melyek néhány közönségesen elismert practicai elvek követéséből támadtak: oly elvekéből, melyek nyilvános életlelke gyanánt a népekben mintegy vérré s életnedvvé váltak. Ilyen az oly hatalom utálása, mely törvényt s jogot lábbal tapod, melynek nyomása keservesebbnek nézetett a legnagyobb inség s halálnál; mindennemű árulás undokságának érzete: a vendégjog szentségének meg nem sértése, s az adott igéret s szó megtartása. Ilyetén elveknek, melyek tisztelete s meggyökerezése a lelkekben oly dicső vonásaival tükrözi magát vissza a történetek- és költeményeknek, kivált Plutarchnál, Homérnál s a görög drámairókban, köszönhetik a régi népek charakterök szilárdságát, melyen mint sziklán a századok történeteinek hullámai széttöredeztek. Ezen elvek voltak legerősebb védbástyái a népek minden szabadságainak. Későbbi időkben a hatalom gyakran keresett tudós theoriákban menedéket önkényi rendszere szépitésére s azokat a szabadság védői is utánozák, s ők is tudós theoriákat vettek segédül, hogy ügyüknek a nyilvános véleményben erősebb alapot és mélyebb gyökereket adhassanak. Azonban egyik theoriának mindig másik tétethetik ellenébe: theoriák az okoskodó ész tárgyai, hozzájok sophistica férkezhetik,

s meggyengíthetik s felforgathatják egymást kölcsönösen. Ama practicai elvek ellen pedig, meddig csak félre nem vezettetett, az értelem nem tuda semmit ellenvetni, csupán az erkölcsi elhanyatlás korában tudott az emberi szív fonáksága értelmi színlett okokat becsök ellen föltalálni. De, hol ezen elvek a köz megromlottság posványaiba merültek, a művelődés minden ragyogásai mellett a népek szabadsága és függetlensége hanyatlani tapasztaltatott s a nemzetek egy oly politikának lettek kénylabdáivá, mely majd önző czélokat követett, majd a status vélt javát tartá szemei előtt, de mind a két esetben kevésbbé hagyta magát a népek ösztöne és művelődhetési foka, mint a jó vagy rossz belátás és hajlam szerint változó statustudomány világa által vezettetni. Régenten a törvényes szabadság leghatalmasb gyámolt a népeknek zsarnoki önkénytől való iszonyodásában talált, mely annyira ment, hogy azoknak negéde legistentelenebb bűnnek, s a dionysiusi, nérói uralkodók meggyilkolása legdicséretesebb hőstettnek nézetik. Ellenben elromlott időkben a zsarnokölés ritkább, de gyakoribb a kormányszékek felforgatása. Egy XI. Lajos, ki hatalmát fortélyon, ölésen, zsaroláson alapította, kimélve maradt. Francziaország legjobb királya pedig, IV. Henrik, egy istentelennek gyilka által esett el. S lehet-e csodálni, hogy egy népnek a szabadság árnyékképeivel kell megelégednie, mely az alatt míg Marat-t mentegeté, Corday Charlottát a legközönségesebb orgyilkosok közé számította. De másfelől a régi kor leghíresebb népeinél, még akkor is, midőn meghódítva s idegen járom alá hajtva valának, nem aludt ki a zsarnok-gyűlölet. Mióta ezen gyűlölet a közönségben elaludt, azóta a zsarnokság elleni segédek bizonyos formában kerestetnek, melyek a hatalmonülőket kény szerint korlátozni törekednek. De hiába fognak kerestetni valódi, kielégítő formák, meddig azokat hatalmas népszellem nem éleszti, s egy ily népszellemnek legsikeresb alkotó része mindig a törvénykivüli lét utálatában fog állani. Mert hol ez a néptől

idegen vagy belőle kihűlt, a hatalommal bírók mesterségeinek könnyű leszen az igazat elámítani, megvesztegetni vagy elaltatni.

A szabadságon kivül a régi népeknél semmi nem becsültetett oly nagyra mint a hűség. Kiterjesztetett ez minden viszonyokra, még a halálon és síron túl is. A hirtelen az ő szemeikben becsületéből kivetkezett volt, kivel minden érintkezés és viszony mocskító. Ezen tisztelete a hűségnek oly kötelék az emberi társaságban, mely szilárdságára nézve mindent felülhalad, mit törvényhozó divatossá tehet. A házassági, barátsági, laktársi, valamint az igért szón épült hűség, alapjává lőn a haza iránti hűségnek is. Oly népnél, hol az ily hűség szokássá és érzéssé vált, ez legbiztosabb kezessége az erőnek, s győzhetlenséget szül. Hűséges érzelmű népet külsőképen, testileg meg lehet győzni és hódoltatni: de lelke fönnáll, s vár a kedvező pillanatra, melyben magát törvények védbástyái alá szabadíthassa, bármily fortélyosan ügyekezzék is elnyomója a hordott lánczokat virágokkal körülfonni. Egy hűséges nép még ellenségeiben is tiszteletet gerjeszt. A hűség szava legszebb kötelék népek között. Mit érnének a szerződések, békekötések közöttök, ha hűség iránti hit nem volna? S mi nemesíti az embert inkább, mint az adott szó iránti szent félelem, habár az halálos ellenségnek lett volna is igérve? Mely szokás által van az emberi méltóság inkább tisztelve, mint a vendégjog iránti hűség által, melyet oly sok országokban mindenkitől mindenki iránt gyakoroltatni látunk, kinek háza, kunyhója, tűzhelye menedékűl választatott? Talált-e fel valaha a cultura szebb és nemesebb köteléket, mint ezen vendégjog megsérthetetlen szentsége, melyet a tiszta emberi érzés még a vad és durva népeknél is közdivatúvá tőn? Ott vagyon valódi megromlás, s teljes barbárlét, hol ily érzemények kialudtak, ily szokások divatból kimentek.

A keresztyénység nem hogy rosszalná vagy gyöngíteni akarná ezeket, hanem inkább nagyobb tisztulatra hozza

és megszenteli. Midőn az egyház atyja, Ágoston, a pogány népek rényeit «csillogó vétkek»-nek nevezi, azt akarja jelenteni, hogy az az egészen tiszta rúgó és magasabb szentség, mely isten szeretetében áll, hibázik belőlök. S igaz az, hogy ösztöneink-, hajlandóságaink- és czéljainkat csak az tisztítja meg mindentől, a mi önző és alacsony; ez emeli fel egyedül az érzeményt és lelket a nem mulandóhoz, s legmagasabb becsét akkor is megtartja, ha mindazon tárgyak, melyek a lelket legközelebbről érdekelték, porrá és hamuvá lőnek. A kereszténység lelke mindenütt hatalmasan munkál a gyávaság és alacsonyságnak ellene. Ez kölcsönöz hősi bátorságot, mely az egésznek megmentéseért s legdrágább javaiért éltét koczkáztatja; ez ad a hűségnek, melyet semmi csáb meg nem ingat, nemességet, s oly nagyságot, miről a nem-kereszténynek még csak sejtései sincsenek. S ha ő a zsarnokságot még a világból ki nem irthatta (emlékezzünk napkelet despotáira), az bizonyosan az ő vétke. Minden tanításaival ostromolja azt, és kétséget nem szenved, hogy oly ember, mely a valódi kereszténység szellemétől át van hatva, sem zsarnokká nem válhatik, sem oly alacsony érzeményeket nem táplálhat magában, melyeknek valamely népnél a zsarnokság alapjai lehetne. Vajha a házi nevelés, iskola és templom egyetértőleg munkálnának össze, hogy azon érzeményeket, melyek az elővilág legszebb időszakaiban a társas élet nagy rényei által létre hozattak és fentartattak, szívekbe oltassanak és a kereszténység fenséges tanításai által nemesíttessenek meg.

AZ ARISTOKRATIA.

Egy névtelen német író munkájában* következőket olvashatni az aristokratiáról:

«Az aristokratia volt az, mi az aegyptusi katonai és papi osztálynak oly nagy hatalmat adott, mi a két ezer év előtt tűzhelyétől és honából elűzött zsidó nép törzsökeit még ma is éles különválásban és ismeretlen elődök elsőségeinek nevetséges hitében tartja; aristokratiának neveztetett ama görög oltványág, mely a római státusfába oltatván, a világot bilincsekbe verte és századokon át karddal mérte az igazságot; aristokratia vítta a sötétség századaiban a guelfek és gibellínek dühös harczát; aristokratia állítá Velencze kisded státuspolgárát oly szédítő magasságra; aristokratia festette a Themsét királyvérrel, ez játszsza ki ma is a kormányok szándékát a népterheknek adó egyenlő felosztása általi kisebbítésére nézve; ez helyezé magát az ész és erkölcsiség ellen sarampóba, midőn a bírtnak álmodott népképviselésnek fenmaradásáról legalább színleges törekedések mutatkoztak a reformbill kérdésénél; aristokratia űzte a kétségbeesett francziákat forradalmakba, ez gyújtá meg e szerencsétlen tartományok polgárháborúit, ez meríti ki segédforrásait a virágzó Francziaországnak, hogy a státusadósságok milliardnyi terhe alatt roskadoz; aristokratia kísérte az éjszaki coloss minden trónváltozásait királyöléssel és pártütéssel; ez orgyilkolá Svédország legjobb királyait, megsemmisíté a népek jogát és szabadságát mágnási respublica képében Magyar- és Lengyelországokban; Németországot századokon át gyalázatos rabszolgaságban tartá, és mialatt az európai nagy

* Von den Aristokratien, den Geschlechts-, Geld-, Geistes- und Beamten-Aristokratien, und der Ministerial-Verantwortlichkeit. Von einem Ungenannten, Leipzig, 1834.

hatalmasságok Németország java iránt tanácskoztak, lánczot készíte, melyet nemesláncz (Adelskette) név alatt a németek szabad tagjaikra akart verni.»

Ennyi és még több bűnei vannak az aristokratiának, s ha valakinek kedve jőne hosszabb lajstromot készíteni, még sokat számlálhatna, kivált a népérdekek ellenében történtekből; mert az idézett német munka inkább korlátlan hatalomnak, mint a demokratiának szószólója. Magyar íróink is egy idő óta igen szorgalmasak az aristokratiai vétkeknek kutatásában, csak az kár, hogy e buzgalom aztán gyakran az igazság és méltányosság rovására is történik.

Azt hiszem, midőn aristokratiának általában szemrehányásokat teszünk, ha nem egyoldalúlag, ha szenvedély nélkül fontoljuk a dolgot, a magyar aristokratiát nem lehet sem a franczia, sem a svéd, sem a lengyellel egy kategoriába tenni. Kevés ország van, mely a maga aristokratiájának oly sok dicséretes dolgot köszönhetne, mint hazánk. Ha kérdeztetik, ki tartotta fel nálunk a nemzetiséget, nyelvet és alkotmányt, minden tétova nélkül felelhetitek: az aristokratia. Aristokratia őrzötte kebelében nyolcz századon keresztül, mint a szűz Vesta templomában, a nemzetiség szent lángját; aristokratia beszélte és mívelte, hogy ki ne haljon, e nyelvet; s az, hogy ma egy municipalitással dicsekszünk, melyhez hasonlót nem sokat mutathat a régi s új világ, aristokratiánk érdeme. Mikor nemes és katona egyet jelentett, karddal, későbbi korokban észszel és rendíthetetlen szilárdsággal védte a hazát és alkotmányt megtámadások és elnyomók ellen. S hogy a legközelebb történteket említsük, hány példát mutathattok, hogy aristokratia, mint a miénk, kényszerítés és kárpótlás nélkül sajátját is oda engedte volna? A mennyi jótékony és hasznos intézeteket nevezhettek a múltban, aristokraták roppant alapítványai; a hányak keletkeznek mai nap e százados álmaiból felébredt nemzetnél, többnyire aristokratia pénze hozá létre és ügyekszik fentar-

tani. A magyar akadémiát — hogy többet ne említsek — lehet mondani, csekély kivétellel, a magas aristokratiának köszönhetitek.

A magyar aristokratiának múltjában is vannak fényes pontok, jövendője pedig, nem alaptalanúl remélhetni, vakító fénye által olvashatlanná teendi a múlt századok történeteinek azon gyászos lapjait, hol a pór inségei vannak feljegyezve.

Többet sorolhatnék elő, ha ügyvédkedni volna szándékom a magyar aristokratia mellett: de én csak emlékeztetni akarom az aristokratia ellen szónoklókat, hogy a dolgoknak több oldalaik is vannak, s hogy midőn egyfelől méltányosságot keresünk a nép ügyében — a mi igen dicséretes! — ovakodnunk illik, nehogy igazságtalanok legyünk, s a bűnök szorgalmas jegyzése között feledjük az erényt.

TÖREDÉKES GONDOLATOK.

Eredetiek és kölcsönzöttek.

I.

1. Kritikusnak szorosabb kötelessége a műv hibáit mint szépségeit felfedezni. Amaz az írókat inkább neveli és tanítja, mint ez. A szépet a genie természetes vonzódásainál fogva is érzendi, azért a műbíró csak az igen finom s elrejtett szépségeket jeleli ki, melyek talán a genie figyelmét is elkerülhették volna; a hibáknak ellenben mindenikét a legsanyarúbb módon számítja fel. Oly munkákban kivált, melyekben sok a jó és szép, kötelessége a vétket, ha még oly parányi is az, keményen megróni. *Herder*.

2. Midőn a megzaklatott író kritikusának többé semmit sem tud felelni, ezt szokta mondani: tenmagad sem tudnád jobban. Ez épen annyi, mintha a dogmatikus philosophus a skeptikusnak azt vetné szemére, hogy nem tud systemát találni. *Schlegel Á*.

3. A közember gond nélkül, semmitől el nem fogódva adja magát által azon kedves érzéseknek, melyeket benne valamely műv gerjeszt: a valódi philosophus ellenben úgy van a művitélettel, mint a művész volt, midőn munkáját készíté. Eleinten oda engedi magát az első benyomatok tüzes, elragadó ingereinek, de meg lévén győződve, hogy a valódi szép a vizsgálat által mindég nyer, visszatér s nyomozza okait a műv hatásának, s nyomozás közben eltűnik a szemfényvesztő, a hamis érdeklet, s meg-

marad a való, s ezen taglalat által azon helyzetbe jut a vizsgáló, hogy tetszését és érzéseit okokra tudja állítani, s a művről valódi s józan ítéletet mondhat. *D'Alembert.*

4. Oly dolgozásokban, melyekhez inkább ész és itélet, inkább hideg megfontolás, mint képzeleti erő kivántatik, a fiatal férfi elmék bizonyos asszonyi charakter bélyegével szoktak megjelenni. T. i. az asszonyi elmék munkái többnyire csak részekben jók, az egészben hiányosak. Az a *ponere totum*, mely az érett férfi ész sajátja, nekik nincs adva. Erejök egyes gondolatokba, egyes észrevételekbe ömlik ki: valami nagy egészet felfogni, bizonyos meghatározott czélokhoz vinni nem képesek. Pichler Carolinától egész Staëlig, a nagyhírű franczia Staëlig, példákban látszik ez bebizonyodva lenni. A fiatal férfi elmék művein szinte ez látható, csak hogy nem oly mértékben, mert az asszonyi elme reflexiói fínomságát, parányi s az ő körébe tartozó dolgok felett, gyakorta a legélesebb férfi elme sem képes utolérni. Vannak azonban a fiatal elmék között, kik ezen általános észrevételtől kivételt tesznek, azok t. i. kik eléggé szerencsétlenek voltak korán megérni. Mi legyen ezen hasonlatnak kútfeje, kitalálni nem nehéz. A fiatal elmék, valamint az asszonyiak, elveket (principia) nem követnek, őket szenvedelem és vérhabzat, képzelet és homályos sejtések ingatják, tetteiknek nem ész, hanem érzések vezérei. Ezer nemű ideák kerengenek ezerképen egy fiatal lélekben, czél és szorosan meghatározott rend nélkül; az a világ, mely bennök él, nagyobb részint csak chaosa az anyagoknak, s később lesz egy istenség eljövendő, mely szárazföldet és tengert ezen chaosban egymástól elválasztand, s elrendeli a természet nagy systemáját. Meddig ez nem történik, a fiatal elme ismeretei nincsenek rubrikákba osztva, nincsenek elvekre alapítva, s habozás és bizonytalanság mutatkoznak rajtok.

5. Hizelkedni egy művésznek én csak azzal tudok, ha mondom, hogy távol van minden hiú sértődéstől, hogy a

művészet előtte minden, hogy örömest hallja magáról az itéletet, s inkább kíván néha balúl is, mint ritkán megitéltetni. Ki ezen hízelkedést nem érti, jó véleményt maga iránt bennem nem gerjeszthet, s nem is méltó, hogy művei tanultassanak. A valódi virtuóz, bármily zajt támaszszunk felőle, el nem fogja hinni, hogy tökélyeit látjuk és érezzük, meddig nem sejti, hogy mi az ő gyengeségeit is észre tudjuk venni. Nevet és gúnyol bennünket titkon, ha látja, hogy határ nélkül csodáljuk, s egyedül azoknak dicséretei csiklandják, kik felől tudja, hogy gáncsolatra is van bennök szív és erő. *Lessing.*

6. A mily mértékben tudunk, szinte abban tudjuk, hogy nem tudunk; s így a legnagyobb tudomány s legnagyobb tudatlanság együtt járnak. Boldog, ki e tudatlanságnak birtokába juthatott: az nem lehet nem szerény.

7. Ki csak erősen fűszerezett s oly étkeket kedvel, melyeknek készítésekor a mesterség minden fortélyai munkába vétettek, hogy általok az érzékek erőszakkal ingereltessenek, annak érzéki ízlete romlott. Ki a meszszéről öszvehordott erőszakos czifrázatokat kedveli, a feszűlt, öszvebonyolodott szépségeket, csillogó piperét vadászsza, s a természet magas egyszerűségét érzeni nem tudja, annak értelmi ízlete romlott, lelke beteg. *Voltaire.*

8. Iró, ki a sokaság tetszését vadászsza, szolgai lélek; soha alacsonysága porából felküzdeni nem fog. Ki senki itéletével nem gondol, magahitt esztelen s betegségeiből örökre gyógyíthatatlan. Legbölcsebben tettél, ha ama könnyelmű vetőként az evangéliumban szorgalmasan elszórtad a magot, nem tekintvén, hová hulltak, nem kérdvén, mi leszen majdan belőlök. Ki ezt nem képes, jobb ha az írói pályáról visszavonúl és soha a publikumi ingadozó itéletekkel nem vesződik.

II.

1. Író, művész s általában minden ember, ki először jelenik meg a maga nyilvános charakterében közönség előtt, igen hajlandó hinni, mintha egész világnak nem volna nevezetesebb foglalatossága mint az ő tettei vagy műve felől gondolkodni, beszélni. Cicero mondja magáról, mely fellengő képzeletekkel hagyta el egykor Rómát még mint ifjú, azt hivén, hogy sarjadozó híre már kiterjedt mindenfelé, s mint vala meglepve, midőn azt kellett tapasztalnia, hogy neve a legszomszédabb vidékben sem ismertetett már.

2. A rossz irók világért sem tudnák magokat eltökélni valamely sornak megégetésére: Newton pedig egyetlenegy czikkelyét gyakran tízszer is általdolgozá.

3. Én nem akarnám, hogy mindazt írtam legyen, mit gyönyörűséggel olvasok. Individuális tetszés s okokon épült ítélet két igen különböző dolog.

4. A szigorú, de alapos kritika hasonlít a termékeny záporhoz. A gyönge növények eleinten lehajlanak alatta, de csakhamar általa erősödve ismét fölemelik fejöket nagyobb elevenségben mint előbb. Oly literatúrai mező termeszthet csak érett, ízes gyümölcsöket, melyet a kritikai záporok rendszerint járnak. Óhajtható volna azonban, hogy a gyönge sarjadékokat ne felette erőszakos zápor érje, mert őket könnyen letördelhetvén, több kárt mint hasznot fog okozni.

5. A jól írás mestersége felette nehéz mesterség. Ha gondolatod van, mond Buffon, mindaddig vizsgáld, hányd és vesd, meddig nem fénylik; azaz meddig elmédnek képekben, mellékfogalmakban, következésekben, szóval minden oldalaiban világossá nem lesz.

6. «A dal virág: így tanít Kazinczy; ha az, a mit mond, sem a fejhez sem a szívhez nem szól, úgy hogy egyikét vagy másikát hatalmasan illesse; ha nyelve nemtelen,

gondatlan, ha ríme nem tiszta, lábai sánták; ha tartalom és forma nem tesznek egy szép egészt; ha bennünket nem kap ki a mindennapiság köréből szebb poetai régióba, hanem zörgő visító szavaival akar megcsalni — ki fog kapni az ily dalon? Prózát sem tudunk írni, hogy dolgozásaink a bőbeszédűség vétkétől menteknek ítéltessenek, s azért van annyi rossz, annyi szenvedhetetlen dalunk. Ha ki erre meg nincs híva, írjon azon könnyebb nemekben, melyeket Horátz félprózának nevez. Egy hibátlan dal ér annyit mint egy nagy munka. De kiván is annyi izzadást.» — Hasznos intések ifjú verselőinknek s általában sok lelketlen dalférczelőknek, kik bennünket úton útfélen kisértenek.

7. Vannak tudósok, kik Ptolomaeus gályájához hasonlítanak, melynek 100 evezője, 3000 katonája, 400 matróza, 4000 rabszolgája volt; de oly lassú, nehézkes, ügyetlen mozgású vala, hogy tengerre vinni s hasznát venni nem lehetett; csupán arra való volt, hogy mint rendkivüli csoda a nép által bámultassék. — Az ismeretek sokasága s azoknak haszonra fordíthatása között nagy a különbség. Több tudós ember van a világon, mint éles itéletű, mind a mellett, hogy amaz ennek előmozdítója.

8. D'Alembert azt ajánlja az íróknak: ügyekezzenek gondosan elrejteni, mennyibe került munkájok készítése.

9. Lord Byron egy ifjú költőhöz, ki nyomtatásban megjelent verseit neki ajánlá, a következő levelet írta volt, melyet mind szépsége mind tanulságai miatt hazánk íróival közleni nem lesz szükségtelen:

Febr. 20. 1814. — Uram! Foglalatosságim s Londontól néhány nap óta távollétem nem engedék, hogy az úrtól vett munkáért s benne nyilatkoztatott szívességeért köszönetet tegyek. Teljesítem tehát azt ezennel, kérvén az urat, vegye jó szívvel szerencse-kívánatimat mind a munka, mind pedig szerzője iránt. A költemény, úgy tekintve mint ifjú író műve, magas képzeleteket gerjeszt az úr elméje felől, s jövendőre még többet ígér; s én nem

igen emlékezem, hogy valamely írótól első munkát olvastam legyen, mely kedvezőbb jóslatokat hozott volna magában. Nem tudom, van-e szándéka az úrnak költő pályáját folytatni, s azért kérdeni nincs is jussom, de bármely czélt fog az úr természeti idomainak kitűzni, erősen hiszem, hogy ha azok tiszteletes különböztetést nem nyerendenek, egyedül magának foghatja vétkül tulajdonítani. A szerencse szükségképen az önviselettől függ; a hír csak szomorú pótléka lehet a lelkiösmeret szemrehányásinak. De engedjen meg az úr, hogy ily mentori fontos arczczal szólok egy férfiúhoz, ki talán nem sokkal ifjabb nálam; mindazáltal, ha én e tekintetben különös elsőségre nem emelkedhetem is, a sors úgy akarta, hogy igen sokat tapasztaltam, s nem egy, hanem több éghajlat alatt, s hogy igen drága ismereteket vásárlottam, melyek hihetőleg minden másnak hasznosbak volnának mint magamnak. De én az úrhoz csak mint író akartam szólni, s így nem távozhatom el levelem czéljától. — Első, mire egy ifjú írónak készen kell magát tartania, s mit legkevésbbé tud tűrni, a kritika. Én sem tűrhetem. Esztendők s több szerencseváltozások mentek által fejemen, s meg kell vallanom, nem emlékezhetem vissza fájdalom nélkül. Most, miután több nyugalommal lehet meggondolnom a dolgot, úgy találom, hogy bosszúm tovább ment mint a mennyire a felhívás just adott...... Igaz, hogy ifjú valék: ez mentségűl szolgálhatott azok előtt, kiket megtámadtam — önmagam előtt nem. A legjobb felelet minden kritikára ebben áll: jobban írni. Ha ekkor sem akarnak ellenségeink igazságosak lenni, az lesz a világ. Egyébiránt pedig ez által soha se hagyja magát senki elrettentetni.... Ellenkezőkre találni, még nem annyi mint legyőzetni, ámbár a félénk szivű hajlandó a legkisebb bőrkarczolatot is halálos sebnek hinni. Dr. Johnsonnak egy gondolata volt, melyet emlékezetben kell tartani. «Még egy író sem halt meg, úgymond ő, más írásai, hanem egyedül magáé által.» — Kivánnám az úrnak, hogy a legkisebb akadályokra találna; de ha csak-

ugyan akadályokra talál, által fogja látni, hogy rajtok keresztül kell esnie. Természetes az, hogy egy ifjú lángszellemének első gondolata az akadályokat letiporni — oly dolog, melyben szempillantatig valami kedves van, de később másként van az; én e helyt a szerző tulajdon nézeteiről szólok, mit mondjanak vagy gondoljanak mások, az, rám nézve legalább, csak másodrendű gondolat, mert közönséges maximát ebben feltalálni nem lehet. Ismétlem köszönetemet kedves ajándékáért s van szerencsém maradni az úrnak szolgája, *Byron*.

10. A közéletben sokszor mondatik: Gáncsolni könynyű, de jobbat csinálni nehéz. A szóban van igazság, csakhogy azt a kritika ellen felhozni nem lehet, mert teremtő erő s éles ítélő tehetség két különböző idomai a léleknek. Tieck nehezen fogna oly Wallensteint készíthetni mint Schiller, de azért hányan fognak oly jó s nyomós ítéletet írni Wallenstein felől, mint ő?

11. A mi eddigleni kritikusainknál divatban van írókat jó szándékokért is megdicsérni. Szabad legyen erre azon megjegyzést tennem, hogy az ily kritika az írót az emberrel téveszti össze, a mi annál vétkesebb botlás, minthogy épen ezen kritikusaink kiáltozzák minduntalan, hogy a személyt el kell választani az írótól. Lett legyen nekem bármi szép, nagy, dicséretes szándékom: ha munkám, mely által azt elérni törekedtem, silány leve, a kritikának nem érdemlem kíméletét, s még kevésbbé magasztalásait. Szegény író az, kiben csak jámbor szándék van.

12. Senki sem tudhatja, mi fogott volna belőle válni elődei nélkül. Még az is, kivel kritikai villongásban áll, egyike lehetett mestereinek.

13. Kazinczy 1818-ban értekezései egyikében ezt írja: A mi publikumunk nem szokhatik a recensiókhoz, s a tollcsatáktól irtózik; s azt nagyon lehet sajnálnunk. Egy szer sem teheti gondosabbá dolgozóinkat mint az igazságos s olykor éles, csípős recensiók, s a homályban álló dolgok soha sem jutnak inkább tiszta fényre, mint midőn íróin-

kat a vizsgálat alatt az ellenmondás tüze ingerli. A kik a német literatúra történeteivel ismeretesek, tudják, hogy azt a maga lomha csúszásaiból az a pör kapta ki, melyet Bodmer kezde Gottsched ellen, és hogy az öt esztendő alatt többet halada, mint félszázad alatt fogott volna különben. Lehet ellenkezni nemességgel is, s a tollcsaták egyedül akkor gyalázatosak, midőn gyalázatosan viseltetnek a személy, nem az ügy miatt. A rossz írót a járni még csak kezdő gyermekhez hasonlítják, s arra emlékeztetnek bennünket, hogy az ilyen később tanul meg járni, ha botlásiért mindég megverik. A felvett kép nem helyes: én a rossz írót inkább a színjátszóhoz hasonlítnám, a ki vagy azért mert restel tanulni, vagy mivel nem érti, hogy extemporálása a mívelt ízlésű publikumot nem mulathatja, s talán azért is, mert hivatlan szolga Thaliának s Melpomenének templomában, rosszúl játszik; az ilyennel épen nem rossz dolog éreztetnünk, mit érdemel, mert az intés mind magának, mind társainak használ, a publikum ízlését pedig tisztítja. Ne azon legyünk, hogy sok íróink legyenek, hanem hogy jók, s az aegyptusi isten tiszteletét haraggal tekinteni, annak oltárát feldönteni nem vétkes dolog.

14. Pope azt mondá, hogy a költőnek — én általában azt, hogy minden írónak — egyik dicséretre legméltóbb mestersége a törleni-tudásban áll. Ha ezen törleni-tudás nagy mesterségét sokan értenék, úgy csak azon predikátori kritikákra volna szükség, melyeket mind Almási Balogh Pál, mind pedig Sámuel nagyon ajánlanak, de egyik sem gyakorol.

15. A jó könyvet hasznos, sőt szükség többször olvasni, mert ha a tárgy ugyanaz marad is: de az olvasó individuum évenként, hónaponként, sőt naponként változik.

16. Rousseau azt mondá: Ha még oly nagy elmével ajándékozott is meg valakit a természet, az írás mesterségét tanulnia kell. — Becses intés sok magyar íróknak, kik, írói pályára nem készülve, írni mernek.

17. Drydennek sokszor vetették szemére irigyei a plágium vétkét. D. Gorth ezt felelé helyette: Ő úgy teszen mint némely gazdag dámák, kik szegény gyermekeket fogadnak magokévá, hogy szebben öltöztessék őket mint szüléik. — A jó író kezei között a régi gondolat is újjá leszen az előadás bája által. Ha Vályi Nagy Ferencz jobban fordítá vala Homért Kölcseynél, tűrtük volna benne a plágium vétkét is, holott most nemcsak Kölcsey, hanem minden olvasó által keményen rovathatik meg.

18. Én azt kívánnám, hogy a kritikától soha se legyen ment senki. Ez felette nagy előmozdítója az ideák terjedésének. Azonban kiben volna oly kevés önszeretet, ki azt valaha el tudná magával hitetni, hogy oly valamit írt légyen, a mi minden kritikán alúl van, s ki is kívánhatná ezt tőle? Felülállni ellenben minden kritikán: ilyetén álommal csak az igen gyenge itéletű fogja magát kecsegtetni.

III.

1. Ki jó embert akar ismerni, keresse fel azt, kihez szerencsétleneknek van bizodalmok.

2. Ha igazság tartana itéleteket, több dicsérő vers kárhoztatnék örök tűzre, mint gúnyirás.

3. Az igazság olyan mint az ágyú. Elsütni könnyű, de mennyköveit kiállani, midőn ellenünk szegeztetik, igen nehéz.

4. Kinek szíve környékén nagy melegség uralkodik, annak nem lehet tisztán látnia, szinte úgy mint meleg szobából izzadt ablakon által nem.

5. Az igen mézes barátok olyanok, mint az édes bor, melyet nem sokáig lehet tartani.

6. Próbálni akarod barátidat? Beszéld el nekik nyomorúságodat, szükségeidet: melyik ekkor segédkezet nyújt s nem hagy el, az valódi barátod.

7. A tenger, képe a nagy, erős lėleknek, Vélnéd,

hogy a földet kiforgatja sarkaiból, oly iszonyúan dühödnek hullámai, pedig fenekén fel nem zavarható nyugalom van.

8. Mi az emberhez legközelebb van, legtávolabb keresi. Fa árnyéka nyugalommal kínálja, ő pedig elhalad mellette, s nyugalmát síron túl keresi.

9. Korunknak legkegyetlenebb satyrája az, hogy benne az ember képviselője ruha, az érdemé pénz.

10. A szegény falu harangja csak az éhezés és izzasztó munka óráit zengi; de a gazdagnak gyémánt óramutatója a bosszúságnak és unalomnak perczeneteit is híven megjelenti.

11. Az emberek mélyebben hajlanak meg a tele erszény, mint a tele fej előtt.

12. A földön több szerencse van, mint szerencsés ember.

13. Az elménczség csak nyári ruha; az igazság minden évszakban használható öltözet.

14. A szemétdombot hiába takarja be a szerencse gazdag szőnyeggel: kedvetlen illata mindenkor átpárolog.

15. Minden elhúnyt napnak fennjár szelleme, és kísérti az embert, vagy angyalként mosolyogva, vagy fúriaként fenyegetve.

16. A valódi elmét az bizonyítja be leginkább, hogy minden bolondok összeszövetkeznek üldözésére.

17. Az igen nagy szerencse, hogy az okos nem oly könynyen lehet esztelenné, mint a gazdag szegénynyé.

18. Az ember semmiével sincs e világon oly igen megelégedve, mint eszével, s annál inkább, minél kevesebb az.

19. Hogy lehessen ember a világon minden előitélet nélkül, ezt hinni a legnagyobb előitélet.

20. Az emberismeret oly könyv, melyet a szerző gyakran saját vérével ír.

21. Hatalom a szenvedély kezei között nem egyéb, mint égő fáklya az őrült kezében.

22. Ki másnak homályt akar szemére vetni, tekintsen elébb saját belsejébe, ha ott elég világosság van-e. Alkonyban az igen olvasható írás is olvashatatlan.

23. Midőn művészek természetet emlegetnek, mindig alatta értik az eszmét, a nélkül, hogy világosan magok is észrevennék.

24. Így járnak azok is, kik kizárólag a tapasztalást magasztalják: nem gondolják meg, hogy a tapasztalás csak félig tapasztalás.

25. Ha az embereknek csak tizedrésze bírna tűrhető észszel, akkor reménység lehetne, hogy a világon ész fog uralkodni.

26. Ki napjainkban a művészetről írni vagy épen vitatkozni akar, szükség, hogy legalább sejtései legyenek a felől, mit a philosophia korunkban tett és folyvást teszen.

27. Ki egyetlenegy lapból akarna megbírálni egy egész könyvet, azt bolondnak tartanók; az embert pedig egyetlenegy tettből megítéltetni, mindennap tapasztaljuk.

28. Azt jobban szoktuk szeretni, ki bennünket csodál, mint azt, kit mi csodálunk.

29. Ha bennünket belső bíró nem kárhoztat, könnyű szívvel fogjuk hallgatni embertársaink kárhoztatását: ellenben a külső biró feloldozása lever, ha ezen feloldozást a belső inquisitor alá nem írja.

30. Hol csak jéghideg ész uralkodik, ott rémítő keménység, hol pedig csak jó emberi érzések, ott gyengeség van. Legjobb életpálya az, hol a vitorlákat érzés dagasztja, a kormányt pedig ész viszi.

31. Ki ma megvallja, hogy tegnap hibázott, azt bizonyítja, hogy ma bölcsebb, mint tegnap volt: nem kellene tehát annyira vonakodnunk a mentegetőzés, s bocsánatkéréstől.

32. Kit dicséret vagy gáncsolás felfuvalkodottá teszen vagy lever, az épen oly mértékben gyenge, milyenben elbízott az, ki a dicséretet s gáncsot egykedvűleg veszi.

33. Az emberek oly sokat beszélnek a franczia forra-

dalom s annak iszonyúságai ellen: pedig Sulla Rómába menetelekor egyetlenegy nap többet dühödött mint az egész franczia forradalom.

34. Ki rossz emberek társaságában nem tud megmaradni, az még keveset forgott a világban; az pedig, ki az ilyenek társaságát egykedvűleg nézi, vagy tán gyönyört is lel benne, felette sokat forgott a világban.

35. Hogy egy bohó több magához hasonlót tud csinálni, az igen rosszúl van; de még rosszabbúl, hogy egy gaz tíz magához hasonlót csinálhat. Legkevesebb maradandó proselytái vannak az észnek.

36. Hogy a kinek nincs barátja, nem is érdemel azt, talán csak félig igaz állítás; de azt, hogy a kinek ellensége nincs, nem érdemel barátot, meg lehetne bizonyítani.

37. Hol a becsületes ember félni kezd, ott a gaz azonnal felbátorodik, és viszont.

38. Az úgynevezett pártatlanság nem egyéb képtelenségnél. Mindenki csak a maga módja szerint ecclectikus, még a dogmatikus is. Egészen pártatlan csak a tudatlan lehet. De minek is azon kényszerítés, melynek magatokat az objectivitás pajzsa alatt alávetitek? Ismerje mindenki a legjobbat, és tegye annak mértékét a többihez. Mi vált volna Winckelmann Művészettörténetéből, ha ő az ægyptusi művészetet a görögnek mellé rendelte volna? Egy régi történetíró sem pártatlan; mindenik ön meggyőződése szerint pragmatikus. A mostaniak a legfenségesb tárgyon is aggodalmasan fürkészik az árnyékoldalt, csakhogy pártatlanoknak lássanak.

39. A lapidáris stilus képviselője a római charakternek. Nem úgy tetszik-e, midőn Tacitus Annaleseit olvassuk, mintha epitaphiumokat olvasnánk? Egész munkája népének epitaphiuma. Őbelőle lehet Rómát és Xenophonból Görögországot megérteni.

40. Részvétlenség és hanyagság életünk megölő ördögei. Folyvást munkál az indolentia henye mindenhatóságával egyesek, valamint az egész romlásán. Minden erőt,

melyet az akarat és férfiasság adnak, a jónak ezen pusztítója ellen kell fordítanunk.

41. Szegénység és külső nyomások semmi; de borzasztó a nemesnek sorsa, mely őt tehetetlenné teszi, és a köznép kénye alá veti.

42. Ha az ember hibázott, másokra szokott boszankodni.

43. Az ember szerelem nélkül egy ég nélküli tájkép; iparkodás nélkül egy folyótlan vidék.

44. A világ érzeni szokta egy jeles lélek felsőségét; s ezen érzését fitymálásokkal jelenti ki, mert szeretne annak hatalmától megszabadúlni; de csak szeretet és elismerés adnak valódi szabadúlást. (38—44. Feuchtersleben.)

45. Az ostobaság szikláin minden ész hajótörést szenved. Rosszúl tanultakat lehet tanítani: de butákat semmi sem győz meg,

46. Hallgatni legjobb ott, hol az ellenmondás tehetetlenségből ered. Folytatott bizonyítgatások által az ember saját méltóságát áldozza fel.

47. A félreismertetés oly közönséges sors, hogy szinte szégyen annak elviselésében gyöngeséget árulni el.

48. Ne magyarázgassátok önmagatokat, mert a bonczolgatott dolgok nem igen becsűltetnek. Mutatkozzatok messziről is, mert a közelségnek oly hatása van mint a mikroskopnak s a profánus szemeknek, kiknek csak egész arczokat kellene látniok, megmutatja rajtatok még a legkisebb bőrfoltokat is.

49. Nagyságtokat inkább érezze az ember, mint lássa.

50. Ki nem tud egykedvű lenni, legalább mutassa magát annak. Semmi sem erősíti a lelket jobban mint a nyugalomnak erőszakos színlése.

51. Egyike a divatban levő hibásabb képzelődéseknek, hogy a genie, mint az ártatlanság, semmit sem tud maga felől. A genie, épen azért, mert genie, csakhamar észreveszi a maga és mások állását; nem titkolhat el maga elől semmit és így magát sem; általában a genie szellem és

belátás, nem pedig mint oly sokan hiszik, valami csodálatos és rendkivül ügyes butaság.

52. A theoria nem gyökere, hanem virága a praxisnak.

53. Az által ritkán használunk, ha igazságokat mondunk ki, tanításokat osztogatunk: sokkal inkább avval, ha izgatunk, problémákat állítunk, ellenmondásokat gerjesztünk, érzésekhez szólunk. Az utat meg lehet ugyan mutatni, de menni mindenkinek magának kell.

54. Az ember minél inkább korosodik, annál inkább közelít a valóhoz, annál inkább fogynak lángra csapongó hiú képzeletei.

55. A művészet munkái jobbítják erkölcseinket, mert azt mi bennünk jó, felszabadítják, álláspontunkat fölemelik, bensőnket tisztítják. Mi javúlunk, ha a művész csupán saját czéljait tartja szeme előtt, és a tulajdonképi, közvetlen erkölcsi tanításokat anyáknak és a vesszőnek hagyja.

56. Az ember ravaszabb lehet, mint egy másik ember; de nem lehet ravaszabb mindeneknél.

57. A vizsgáló tehetség legnagyobb hibája nem abban áll, ha a czélig nem hatunk, hanem ha azon túl megyünk.

58. Minden valódi genie annyi természeti vidámsággal s élénkséggel bír, mintha a genie meg sem vénűlhetne. A vonások, melyeket az ifjuság egy képzeménydús lelkület táblájára ír, soha sem törlődnek le arról egészen; láthatlan sympathetikus írás az, mely lassanként olvasható lesz a melegség és világosság befolyása által. Hozz egy geniet bizalmas érintkezésbe az ifjúsággal, s ifjú lesz, mint maga az ifjúság.

59. Erős érzelmű, s egyszersmind lángeszű férfiak gyakran féltékenyek saját geniök iránt. Tudják, mennyire különbözik gyakran a genie a szívhez szóló, szerelemébresztő valamitől, s félnek, hogy nem magokért, hanem tulajdonaikért szerettetnek.

60. A szerelemből kötött házasságok gyakran legkevésbbé szerencsések. Az ember oly hévvel eped szerelem, és csak szerelem után; s végre a szerelem is csak egy jó a többi közt.

61. Mindig fiatalok vagyunk, míg fiataloktól szerettetünk.

62. A becsület, mindennapos értelemben, egy röpke, árnyékszerű kisértet, az idő és véleményének visszasugárzása. Az igazság ellenben valami tartós és szilárd, s igazságból származik a valódi, nem hamis, becsület. — Becsület úgy áll az igazságszeretethez mint virág a növényhez — az ennek kifejlése, szülöttje. — Azon becsület, mely nem igazságszeretetből ered, csak festett rongy; — mesterséges rózsa, melyet a társaság divatárusai valódi helyett szeretnének ránk kötni.

63. A szépség kettős áldás; boldogítja azt, ki látja, s azt, ki bírja. — A szépség gyakran következése s oka a jóságnak. Szelíd lélek, szerelemteljes szív gyakran kifejezvék a szemekben, ajkakon, homlokon, s okai lesznek a szépségnek. Más részről azok, kik szerelemgerjesztő tulajdonokkal, szíveket felnyitó kulcscsal bírnak, rendszerint hajlandók a világot boldog szemmel tekinteni, vidám s nyájasnak lenni, reményleni és bízni. Azon csodálatban, melylyel egy szép arczulatnak hódolunk, több bölcseség fekszik, mint a nagy tömeg gondolná.

64. Sokat tesz házastársaknál a szokás varázsereje. A hosszas egyetértés kibékíti őket egymás gyöngeségeivel, hiányaival, hibáival; s a másokkali hasonlítás méltánylani tanítja egymás jobb tulajdonait. Férj és feleségnek több mint egy közös érdeke van, úgy hogy ha az élet hullámi közt bizonyos idő hosszatt hánykódtak, a kezdetben fájdalmas és keserü láncz kényelmessé, s elviselhetővé lesz; s ha egyiknek természete sem kiállhatlan, az a mi kezdetben nyomasztó járomnak tetszett, végre társas kötéllé válik. — Tépni kezdik a körökben fekvő rózsákat, a nélkül, hogy elysiumi amaranthok után sóvárogjanak.

65. A háziságukban legszerencsésb emberek házon kivül is legmunkásbak. Az otthoni önjólérzés megkivántatik az egészséges munkásságra; s a levertség és elhagya-

tottság komor érzelme a legerősb férfit is álmodozóvá teszi. A remete ellentéte a polgárnak, s a házi istenek mindennél jobban lelkesítik az embert.

66. Hibás vélemény, hogy a szenvedélyek az ifjaknál legerősbek. A szenvedélyek nem erősbek, hanem a felettök uralkodás erőtlenebb. Könnyebben gyúlnak, könnyebben láthatók, de nincs annyi erejök, állandóságok, oly központosúlt és tartós energiájok, mint érettebb években. Ifjúkorban szenvedély szenvedélyt ér, s egyik a másikon megtörik, mint habok a sziklán, míg a szív saját zajában lecsöndesűl. Férfikorban a nagy tenger nyugodtabb, mélyebb; csöndje jelenti hatalmát, s hullámzása iszonyúságát, ha a fergeteg feltámad. — Ifjúkorban a szerelem mindig csattogtatja szárnyait, de mint madarak aprílban, nem épít még fészket magának. Hol a reménynek, a nyárnak, oly hosszú pályája van nyílva, ott a mai csalódás helyére holnap új tárgy lép. De ha az élet azon korát értük el, melyben érezzük, hogy a kialudt fény, az elhervadt utolsó rózsa veszteségét semmi sem pótolja többé, a szerelem oly kincsünkké válik, melyet egy fösvény aggodalmas természetével őrzünk s gyűjtögetünk. Némi melancholia, mely a birás örömeivel vegyűl, csak neveli annak ingerét.

67. Európa minden felvilágosúlt országa átmeneti állapotban van. De sehol sincs ez oly élesen kifejezve, mint Francziaországban, melyet az európai polgárosulás tűzhelyének nevezhetni. Itt minden töredékes, határozatlan, s félig fejlődött, a mihez a társalgás szelleme kötve van; a régi romokban hever, az új nincs rendezve. Egyetlen ország, hol az építő elv egyenlépést nem tartott a rontó elvvel. A múlt ki van törölve, a jövő hasonlít távol föld árnyékához förgeteges, hullámzó tengeren.

68. Egy pillantatok az életben halálos gyötrelem, de az élet maga áldás. Az élet egy nagy titok, mely gúnyol minden számolást. Soha sem mondhatni: «A ma nyomorúlt, tehát a holnap is az lesz.»

69. Kora években s ártatlan lelkületeknél sokáig tart, míg a szerelem, ha rögtön ébredt fel, egész tisztaságban s nyiltságban mutatkozik. — A szerelem, első tökéletlen, borongós alakjában, nem egyéb, mint egy tárgyra központosúlt képző erő.

70. Az emberismeret ritka, s ki vele bír, megérdemli, hogy uralkodjék. De ovakodva kell használni és csalhatatlannak nem tartani.

71. Valamint a fejér szín nem szin, hanem minden színek nemléte: úgy az ízlés, nemléte minden olyannak, a mi rút és botránkoztató.

72. Rossz társaság hasonlít az ebhez: azt mocskolja be leginkább, kit legjobban szeret.

73. Ki egy hazudságot mond, nem gondolja mi fáradságos foglalkodásra adta magát; mert azonnal kényszerülve van húsz más hazudságot kigondolni az elsőnek igazlására.

74. A gáncsolat adó, melyet egy ember a többinek fizet azért, hogy szabad legyen jelesnek lennie.

75. Vannak emberek, kik csak akkor hallanak, ha füleik levágatnak.

76. Gyermeknek nincs szükségesebb iskola mint a türödelemé, mert vagy az akaratot kell megtörni a gyermekkorban, vagy a szív fog megrepedni a nagykorban.

77. Illik, hogy az, kire haragszol, méltó legyen haragodra.

78. Egy bálterem! minő színpad, mint elkoptatva regényekben s közéletben! — s mégis a báltermek egészen saját charakterrel bírnak, és saját érzéssel lepnek meg mindenféle lelkületet és kort. — Van valami a világításban, embertolongásban, zenében, a mi a képzelettel s romantikával rokon gondolatokat ébreszt. — Bizonyos kort túl élt emberek előtt melancholikus hely. Feléleszti azon világosb és kellemesb képeket, melyek az ifjúkor csapongó vágyaival összefüggenek, árnyékokkal, melyek

szerelemnek tetszettek, de az nem valának. Számos kora és kedves emlékezeteink vannak összefonva ezen síma pallókkal, fájdalmasan víg zenével, s azon nyugalmas szögletekkel és zugokkal, hol a szív körűl repkedő, de azt mélyen nem érdeklő, beszédek tartattak. Azon komorabb bölcseség korában, mely a szenvedélyeket követi, magánosan és rokonszenv nélkül látjuk az alakokat bolygani, pillangók után, melyek nem vakítnak többé, virágok közt, melyeknek nincs előttünk illata. — Bárhonnét jőjön, de igaz, hogy ezen jelenések legerősben emlékeztetnek az ifjúkor eltűntére! — oly közel érintkezésbe jövünk ott az ifjúi röpke örömekkel, melyek egykor mulattatának, s melyeknek most virága hullott. — Boldog az ember, ki a zengő czimbalomtól s képtártól elfordúlhat, otthoni nyájas szívre s mosolygó szemre gondolva. De kinek nincs otthonuk, — s ezek száma nagy — sehol sem érzik élénkebben remeteségöket, mint ily tolongásban.

79. Minden szerencsétlennek van igénye segedelmünkre. Itt nem szabad kérdeni: megérdemli-e; ő maga-e oka bajának? Itt segéllni kell, és késedelem nélkül.

80. Ki türedelmét akarja gyakorolni, foglalkodjék kertészettel: itt minden várakozás, remény- és türelemből áll. A természet semmit sem tesz elhamarkodva. Ő sikeresek alkot, és sokat, és sebesen, de ovakodva és biztos meggondolással.

81. Semmi sincs szebb és meghatóbb, mint a harag, melyen szerelem sugárzik át.

82. Az embereket előitéleteik- és gyöngeségeikben gyámolítani nem, de kímélni kell.

83. Ha elménczséget mondottál, felejtsd el azonnal: butaság színét viseli, ha ismétled.

84. Geniális emberekkel nehéz viszonyban állni; ők sokat tesznek szabályon kivül.

85. Az emberekről csak holtok után lehet okosan itélni; éltökben nem enged az irígység.

86. Gyöngéd figyelmek finom szívképzést bizonyítanak.

87. Élni annyit teszen, mint egész komolysággal munkálódni.

88. Őrizkedjél a szükségtelen levelezéstől, mint a szükségtelen beszédtől; mindkettő kicsiny bűn, mely nagyobbakra csábít.

89. Rendszerint mást hallanak az emberek, mint a mit mondunk.

90. Az mindenesetre nevezetes, hogy az emberi törekedések egyik osztályában sem lettek az igaznak és szükségesnek elvei oly közönségessé, mint a politikában. Elbámúlunk, ha időszaki s más iratokat olvasunk kortársainkról, kik a státus legfőbb érdekeiről szólnak, mily elismertek- s érvényeseknek találtatnak a gondolkodás legutolsó eredményei, a keserű historiai tapasztalások gyümölcsei. Más kérdés azonban, vajjon ezen elismerések az élettel egybenőve vannak-e, vajjon nem csupán szavaknál maradnak-e, mialatt a cselekvést más érdekek határozzák el? Szomorú valóban, ha azt találjuk, hogy épen ezen osztályban a bölcseség szavával a legborzasztóbb szenvedélyek, a legmélyebb egoismus vértezi be magát, elannyira, hogy aggodalommal kérdhetnők magunktól: fog-e valaha, és mikor, ezen halálos visszavonás csillapodni vagy szűnni?

91. Mint a perzsák a napnak, úgy fognak egykor a népek a művészetnek hódolni.

92. A valódi, itt vagy amott, ha elismertetni nem, éreztetni bizonyosan fog, és ez elég. Semmi sem marad a földön nyom nélkül, jó úgy mint rossz. Minden, vetés és mag az öröklét szántóföldén.

93. Ügyekezzék minden ember saját körében a lehető legnagyobb tökélyre; minden foglalkodás, sőt minden kézmű ezer okkal és lehetőségekkel bír, a legnagyobb virtuositást elérhetni; még az ács is iparkodjék saját mesterségében egyetlen lenni. Maradjon minden ember annál, a

mi hozzá illik, a mit választa, s törekedjék abban mester lenni és maradni. A jelesség és tökély a legalantabb osztálynak, a legközönségesebb foglalkodásnak is becsülést és táplálatot szerez. Ezen ponton az emberek mind egyenlő születésűek, s egy vonalban állanak.

94. Minél tisztábban viseli magát az ember, annál bátrabb; az elpalástolt tekintetek félénkítnek.

95. Erkölcsiség, közigazság s becsületesség egyedül méltó s biztos alapjai kormányok s azok politikájának; a machiavellismus elébb-utóbb vészhozó. Napoleon nem hivé az erkölcsi eszméket, s azok hatalmát a népek fölött — s megbukott! A Bourbonok nem hivék a népszabadság szeretetének erkölcsi hatalmát — s megbuktak! — Szerencsésbek lesznek-e az újabb kétkedők? — Mi messze áll politikai ravaszságtól a politikai bölcseség, s jaj az emberiségnek, ha valaha sikerülhetne a növekvő erkölcstelenítés, az emberek napoleoni elaljasítása által az erkölcsi eszmék erejét megsemmisitni. — Miért lennének a királyok e világon, ha nem azért, hogy általok a magasb erkölcsi eszmék, a nemzetek valódi becsülete, képviseltessenek, védessenek s erősíttessenek? *(Welcker)*.

96. Mi az okosság? mindenek bolondsága! s mi a bolondság? egyesek okossága. Mit neveztek igazságnak? a százados korra jutott csalódást: s mit csalódásnak? az igazságot, mely csak perczig élt. De ha e percz éltünk utolsója, ha nem következik utána, mely csalódásunkból kiragadjon, oh, akkor a percz csalódása örök igazsággá lesz. Szép a hős halála, ki hitért hal meg! Semmiért mindent nyer.

97. Az asszonyok sorsa a társas élet minden műveltebb körében nagy mértékben természetlen és boldogtalan. — A pór és hitvese egyenlő lábon állanak egymással — még arra tekintve is, mit dicsvágyok átkarolhat. Az egyik fél pályája nem gátolja a másikét — hasonlók egymáshoz a teherviselésben, s e teher: foglalatosság. A férj munkája

nem engedi az asszonynak, s nem kényszeríti azt, hogy foglalkodás nélkül legyen. — Így van-e ez a főbb rendűek nejeivel is? a nemesek, státusférfiak, jogtudósok, kalmárokéival? — Nem! ezen hivatalokban a férfiak dolgaik után látnak, melyekkel a nők nem bírnak, hacsak naponként kötéssel s papagájjal nem foglalkodnak. Henyélnek, s henyélve képzelődésöket, szíveiket mulattatják. Szerelmesek s nyomorúk lesznek; vagy erényesek maradnak s halálra unatkoznak a környező végetlen egyformaságban; vagy lelköket, szellemöket s charakteröket kisszerű apróságokra darabolják fel, mert ha meg nem akarnak merevűlni, egyedül ezekhez folyamodhatnak. — Igen! sajátságos átok nyomja e nemet, melyet a férfiak tekintetbe nem vesznek! A nagyra törő nő, egyszer férjhez menve, nem talál pályát dicsvágyának; dicsvágya szétrágja elégűltségét, a nélkül, hogy valamiben pótlék táplálatot lelhetne.

98. A szabadság a sírban is folytatja életét, s növekszik, míg a koporsót szét nem töri. Ezt a sírásók megjegyezhetnék magoknak! *(Bulwer.)*

99. Hogy a szerelem tartós legyen, sok stádiumon kell a vallomás és birtokbavétel közt átvándorolnia. A kétkedés, tartózkodás, első kézszorítás, első csók mind megannyi nyugpontjai az emlékezésnek. Későbbi elhűlés pillanatiban ki kell a léleknek a jóllakott jelenből ragadtatni, s gyöngéd és emelő emlékezések millióinak karába vetnie magát. Ily emlékezések által felifjúl a szerelem. Az állandóságot erőben tartó varázserők minő tömegét, szelíd szemléletek minő gazdaságát játszsza el a szerelem, melynek emlékezése a birtokbavételnél kezdődik.

100. A népek elpirulása nem a szemérmes leányka rózsapirjához hasonlít; haragos és vészjelentő éjszaki fény az.

101. Börne Napoleonról: Költőnek megbocsáthatni, ha csodálja Napoleont, ki maga is költemény, de soha sem bocsáthatni meg a philosophusnak, ha őt szereti. Őt sze-

retni! — Egyebek csak elvehették tőlem a szabadságot, ennek önként oda adhatám azt. Egy hőst szeretni, ki magán kivül semmit sem szeretett, egy szívtelen sakkjátékost, ki az emberiséget faként használta, s játék után elvetette? — Hogy az őrült emberek mindenkor azt szerették legjobban, a mit leginkább kellett volna gyűlölniök. — Valahányszor isten az emberiséget mélyen meg akarta alázni, nagy embereket küldött annak.

102. Sajtószabadság az egy nemzetnek, mi a lelkiösmeret egyes embernek. Valamint ez figyelmezteti az egyént minden jóra s rosszra, a mit elkövetett: úgy a sajtó egész nemzeteket. *(Staelné.)*

103. Kik a nép felvilágosodásától veszélyt várnak, hasonlítnak azokhoz, kik félnek, hogy a mennykő üt a házba, mert ablakai vannak, holott az soha sem az ablakon, hanem csak annak ólom szegélyén vagy a kémény füstjével fut le. *(Jean Paul.)*

104. Az emberben egy mennyei hang lakik, mely által magához az istenséghez hasonlóbb leszen. A könyörületnek szózata ez, midőn szelíden, mint égi dal a tavasz leheletében, lebeg a nyomor sötét üregébe le.

105. A mi minden sírhalomnál gyötör bennünket, ezen gondolat az: «Ah mint akarnám, hogy szerettelek legyen, jó lélek, ha eltünésedet előre tudtam volna.» Oh hogy senki közőlünk, egy holtnak kezét megfogva, nem mondhatja: «Halvány ember, én neked egész tünékeny éltedet megédesítettem; én e te megtört szívednek nem nyújtottam csupa szeretetnél, csupa örömnél egyebet.» Hogy mindnyájan, miután végre az idő, a gyászolás, az élet tele szíveinket nemesebbé tette, hasztalan sóhajtásokkal kénytelenűlünk a sírok halmai alatt fekvőkhöz lépvén felszólalni: «Oh, mért, miután most jobb, szelídebb vagyok, miért most nem bírhatlak, nem szerethetlek titeket — oh, hogy a jó kebel már átlátszó s betörött, és szívvel többé nem bír, melyet most jobban szeretnék, s nemesebben örvendeztetnék meg

mint ezelőtt.» — Mi marad egyebünk még, mint néma bánat, s szakadatlan keserű könnyek? — Nem, marad még valami jobb számunkra: — melegebb, hivebb és szebb szeretet azon szívek iránt, melyeket még nem vesztettünk el.

106. A féltékenység íróban erény, mely fölemeli a középszerűt. — Szeretőknél ezen szenvedély halálos lehet; férjekben rendszerint nevetséges.

107. Bossuet azt mondá: «Képmutató kétféle van, olyan, ki elvből csal meg, és olyan, ki udvariságból. Amazok nekünk, emezek magoknak ártalmasak.»

108. Egy valódi jó barátért nem oly nehéz meghalni, mint nehéz jó barátot találni, kiért érdemes legyen meghalni.

109. A szerelmet ábrázolni épen oly nehéz, mint magát az istent: az a teremtő erő maga; lehelete hívta elő e világot a semmiségből, és ada bele életet.

110. A nő megismerésére alkalmasb eszköz egy órai néma figyelem rá, mint hosszas beszélgetés; mert a nő jobban tud szavain, mint tettein uralkodni.

111. A könyvek közt a zsebkönyvek, a temetések közt a gyermektemetések piperéztetnek fel leginkább. Hihetőleg azért, mert zsebkönyvek és gyermekek még ártatlan korukban meghalnak, s rövid életöket legalább szempillantatra feltünővé akarják tenni a szemnek.

112. A férfiak tizenöt éves korukban minden leányba szerelmesek, húszban sokba, harminczban rendszerint csak egybe.

113. Negyedik Henrik, ki idősbiknek neveztetett, ezt mondá többször: Sokan nagy ismeretekkel birnak, de magát jól senki sem ismeri.

114. Minden nemzetnek saját jelleme van, saját erényei és vétkei, és bizonyos bohóságai, melyek által magát másoktól megkülönbözteti. A különbség még inkább feltünő szokások és fogalmakra nézve. Az európaiak balról jobbra írnak, a zsidók jobbról balra, a chinaiak felülről lefelé:

így van a vélemények és szokásokkal is, melyek egész a vallásig minden népekre kiterjednek.

115. Az érzemények csillagok, melyek csak derült égnél világítanak; de az értelem iránytű, melyet a hajót még akkor is vezérli, midőn amazok rejtvék, s már nem világosítanak.

116. Ártatlanság! csak ha nem ismered magadat, mint a gyermekkori, akkor vagy az; öntudatod a te halálod.

117. A legutolsó és legjobb gyümölcs, mely későn érik egy mindig meleg kebelben: okosság a zsarnok — türelmesség a türelmetlen —, melegség az önző —, és emberszeretet az embergyűlölő ellenében.

118. A jó költő fejedelme az érzelmeknek. Minden nemes kedélyűek alattvalói.

119. Hidd, ha akarod — mond egy török közmondás — hogy a hegyek kimozdúlnak helyeikből, de azt soha se hidd, hogy valaki jelleme megváltozzék.

120. Az erős tölgy századokig ellenáll a viharoknak, végtére ledönti a fejsze és árboczot készítnek belőle. Itt ismét viharokkal daczol mind végiglen. Képe a szilárd jellemnek.

121. A bölcs sebesen hajtja végre, mit hideg vérrel kiszámítva kezdett.

122. Ne higyj annak, ki mindent, mi szép és jó, aranyhoz hasonlít.

123. A túlságos szerénykedés alatt rendszerint titkos gőg lappang.

124. Annyira csodáljuk Anglia alkotmányát! Pedig az, mi e ritka alkotmányt oly nagy mértékben jótékonynyá teszi, a földmívelő, polgár, gentleman honszeretete, nagylelkűsége, függetlensége. E szívekbe, melyek szabadon dobognak, oltsunk csak rabszolgai érzelmeket, s meglátandjuk, mit gyümölcsözendik alkotmányuk szép palládiuma.

125. Nép, mely jogokat még bír, rabszolgaság által

leméltatlanítva még nincs, kész hona, szülőföldé, háza s birtokáért vérét s vagyonát feláldozni, midőn az emberi méltóságából kivetkeztetett rabszolga nem is mozdúl.

126. Egy alkotmánynak sincs tartóssága iránt kezessége, hacsak kevesek élő jogait elismerve, nem az egész nép szívében él.

127. Vagyonosság és erkölcsösség előmozdítják az élet tartósságát.

128. Kis elmék olyanok, mint az alacsony termetű emberkék: hogy észrevétessenek, lábujjhegyre állanak.

129. Tanítsd meg, istenem, az embereket ismernem: így imádkozék egy perzsa király, midőn trónjára lépett; s bölcs vezírje így szóla: keresd azokat, kik téged nem keresnek.

130. Az erény belső szépség, valamint a szépség külső erény.

131. Csak kis lelkek hajlanak meg a nagyság előtt: egyedül az erény csodálatraméltó.

132. A hiúság többnyire szavakban fejezi ki magát, a szerénység hallgatás által.

133. Az elbizottság oly neme a hazudságnak, melylyel a gőg magát csalja.

134. Azok, kik az állodalmat sarkaiból kiemelik, rendszerint elsők szoktak lenni, kiknek az lerogytában fejökre szakad.

135. Ki szerencséje tetőpontjáról lebukik, régi fényét nem tudja elfelejteni. Ki porból emelkedik fel, rendszerint elfelejti, a mi volt. Amazt kínozza az emlékezet, ennek pedig üdvösségére volna.

136. A divat legtermékenyebb anyja a bolondságoknak, hihetőleg mert maga is főfő bohó.

137. Semmisem sem biztosítja a szív nyugalmát annyira, mint a lélek foglalkodása.

138. A történeti Musa elbeszéli, ki pusztítá el ezen mezőket; vajjon nem jobbat tenne-e, ha elmondaná, ki ülteté be s ki tevé termékenynyé?

139. Régi szabály, hogy a szemtelen tud szerénynek látszani, de a szerény nem soha szemtelennek.

140. Különös, úgy mond Lichtenberg, s én mindig mosolygva emlékezem rá, hogy Lavater a korabeli írók orrán többet talál, mint a világ az ő írásaikban.

141. Mi boldogúl élhetne sok ember, ha mások dolgaira oly keveset ügyelne, mint magáéira.

142. Sok ember van, ki csak azért olvas, hogy gondolkodnia ne kelljen.

JEGYZETEK.

Kisebb történeti írások.

E kötetben Bajzának csak kisebb történeti dolgozatai vannak, a nagyobbakból csak önálló mutatványok, nem iratásuk ideje, hanem a történeti összefüggés szerint rendezve, és úgy válogatva, hogy így is lehetőleg teljes képet nyujtsanak Bajza történetírói munkásságáról, különösen annak irányáról és módjáról. Kora ifjuságától fogva szívesen mélyedt történeti tanulmányokba s ennek eredményeit előbb egy-egy fordított vagy átdolgozott czikkben közölte az akkori folyóiratok hasábjain, utóbb nagyobb s önálló tanulmányokat is közölt. Az Athenæum szerkesztése s közben egy ideig a Nemzeti Színház igazgatása aztán sokáig más téren foglalják le idejét; de ezektől szabadúlva, a 40-es évek derekán, néhány éven át egészen régi vágyainak: történeti stúdiumoknak élhet. E másfél évtizedre terjedő munkásság eredményét teljesen felsoroltuk az I. kötet bevezető czikkeiben. Ezeknek csak kis része eredeti, s még kisebb hazai tárgyú; de ezek, u. m. *Gróf Koháry István*, és *A Telekiek tudományos hatása* s a világtörténetiek közül: *Coriolán s a háborgó Róma*, továbbá *Catilina összeesküvése* és az *Eudoxia császárné* czíműek, mely utóbbiakat belevette nagy Világtörténetébe is, a legbecsesebbek közé tartoznak akkori szegény történet-irodalmunkban.

Bajza e nemű munkáit különben irodalmilag — még az eredeti tanulmányokban is — nem a kutatás új eredményei, hanem a történeti anyag kritikai feldolgozása, a történeti elbeszélés művészete teszik nevezetesekké. Ezt nemcsak a föntebb említett kisebb dolgozatokról, hanem négy kötetre tervezett nagy *Világtörténet*éről is elmondhatjuk, melynek I. kötete *Hajdankor* czím alatt közel ezer lapon (1845—7.) jelent meg; a II. kötetnek egy része is elkészült, de ennek kiadása végkép elakadt. (Okait l. alább a *Középkor* cz. jegyzetben.) Ebből a kiadatlan részből itt jelennek meg először mint önálló mutatványok: *A középkor* és *A pápák világuradalma*. Végül egyik, német eredetiből dolgozott munkájából, az *Új Plutarch* (1845—7.) czíműből szintén közlünk néhány mutatványt: történeti

és írói arczképeket, amazok magyar vonatkozásúak, emezekkel Bajza egyéb munkáiban is többször találkozunk.

Bajza egész történetírói munkásságát, hajlamait, tanulmányait, irányát, magas czéljait legjobban megvilágítja a *Hajdankor*hoz írt előszava, melynek általános érdekű részeit mint igen jellemzőket, érdemesnek tartjuk szó szerint közölni:

«A történettudomány ifjúkorom óta kedvencz tanulmányaim egyike volt: de azt szakképen mívelnem mind körülményeim felette nehézzé tevék, mind irodalmi ügyeink azon aggasztó állása, miszerint olvasó-közönségünk minden terjedelmesb és komolyabb tudományos foglalkodásra hidegen tekint, tiltá. Megküzdeni az ellenszegülő akadályokkal, éreztem ugyan magamban kitartó akaratot, de hozzá nem voltak hatalmamban elégséges eszközök; azért lelkembe zárva kedvencz eszméimet, oly irodalmi vállalatokra fordítám parányi erőm, melyek előtt töröttebb ösvény nyilt, melyekre a kor inkább fogékonynak látszott. Minden, mit a történettudományi szakban tehettem, néhány kisebb czikkek dolgozása s fordítások voltak.

Azonban évekig tartó s néha nagy fáradságokat igénylő, a történettudományival nem rokon szakbeli foglalkodások közepett is, soha nem aludt ki lelkemből a vonzalom az egyszer megkedvelt tudománynemhez. Fösvényűl megtakarított időmet folyton és szakadatlanúl ennek szentelém. Készűltem és ismerkedém a mezővel, melyre lépnem ifjúkorom ótai vágyam volt. És ezen tanulmányoknak szánt perczeimet tartom még ma is, ha visszatekintek írói pályámra, éltem legépületesebb és gyönyörködtetőbb szakának. Ifjú képzeletem örömmel andalgott a hajdankor képein, melyeket nagy történetírók mesteri keze ábrázolt előmbe. Mind becses ismereteket, mind szellemi élvet meríték magamnak belőlök, mert tanulságos és felette vonzó az őskorok eseményeinek olvasmánya, maga a celta Ossián is, midőn a zene édes és mély hatását akarja festeni, azt semmi máshoz nem tudja hasonlítani, mint emlékezéshez a hajdankor napjaira. Korommal együtt nevekedett bennem az eltökélés, a történettudományt foglalkodásim főtárgyáúl tenni. De a sors úgy akarta, hogy szándékom teljesülést nem előbb, csak akkor érhete némileg, midőn a hét évig elfoglalt Athenæum folyóirat szerkesztésével felhagytam volt. Azóta e pályára van függesztve úgyszólván egész figyelmem s minden, bár kedvező föltételek alatti felszólításokat is szakomtól idegen irodalmi vállalatokra, mik hosszabb időre elfoglalnának, elhárítėk magamtól.

Ily eltökélés és szándék között lepett meg egy vágyaimmal öszhangzó bizodalmas felhivás. A szilárd vállalatairól ismeretes

Hartleben Konrád Adolf, pesti könyvárus és kiadó, arra szólíta fel, irnék számára egy világtörténetet egészen a Becker hason tárgyú munkája nyomain, de tetemesen megrövidítve . . . . azaz oly olvasmányt a nagy közönség számára, mely ne csupán tanulságos, hanem egyszersmind gyönyörködtető is legyen . . . .

A mily mértékben megörvendeztetett a bizalmas felszólítás, úgy más részről komoly hangulatba tevé az kedélyemet. Örvendettem, hogy régi vágyaim egyikének valósítására eszköz ajánlkozik, és pedig aggodalmai nélkül a könyvkiadással járó nehézségeknek, melyek honunk tudományos pályán foglalkodó iróit oly nagy súlylyal nyomják: de viszont kedvetlenséggel tölté el lelkemet annak meggondolása, hogy oly vállalkozó kiadó is, és a bátrabbaknak kétségtelenűl egyike, mint Hartleben könyvárus, annyira óvakodó a tudományosb vállalatokban, s úgy ismeri a magyar olvasó-közönséget, hogy azt még mindig csak mesterkélt útakon lehet mintegy öntudatlanúl komolyabb olvasmányokhoz csábítani. De engednem kelle a körülmények parancsának . . . . és most kötelességeműl ismerem az olvasót azon szempontra állítani, melyből a jelen világtörténetet tekintenie kell, ha azt méltányosan megitélni akarja.

Világtörténet irójától nem követelhetni józanon azt, mit egyes nép vagy időszak története irójától: hogy minden megközelíthető kútfőket saját szemeivel átvizsgált legyen. Sokan vannak, kik egész életöket vagy annak nagyobb részét töltötték el egyetlenegy időszak vagy nép történetének forrásokbani vizsgálatával. . .". Mit mondjunk ehhez képest a világtörténeti fürkészetre nézve? Mennyivel kevesebb lehetség van itt az események végetlen tengerének forrásokbóli merítésében! Azért világtörténetírót, ki minden kútfőket önitélettel átvizsgált és egészen saját vizsgálatai vezérfonalán írta volna munkáját, még eddig egyet sem ismerünk. . . E tekintetben egyes ember feszített szorgalommal sem tehet többet, mint ha az emberiség életének fő perczeit, a legnevezetesb eseményeket, vizsgálja át a magok forrásaiban önitéletűleg, kisebb fontosságú tárgyaknál pedig más vizsgálók bizonyításain indúl el. A világtörténeti buvárkodásnak még e második, az elsőnél sokkal könnyebb neme is, oly nagy vállalat, melyet magyar írótól jelen körülmények közt nem kivánhatni. Ehhez is egy élet, és pedig számos évtizedekig nyúló s nem csüggedő szorgalom kell, melyeknek fáradságát e hazában sem egyes pártfogók, sem olvasó-közönség elismerése és részvéte nem jutalmazza meg, és anyagi vagy szellemi ösztönök nélkül a puszta öntudat elcsügged, és a legszebb lelkesedés szikrái is lassanként elhamvadoznak. Országos figyelem és pártolás pedig, mit a történettudo-

mányok közel ezer éves alkotmányú nemzettől oly méltán igénylenének, még eddig nem nyilvánítá magát, de könyvtáraink is — mik nélkül a történettudományi fürkészet lehetetlen — igen fösvényűl birnak csak segélyt nyujtani. A magyar írónak tehát a világtörténeti szakban csak két lehetség marad nyitva, vagy külföldi jeles munkákat fordítani, vagy kedvezőbb esetben, a legtöbb hitelt érdemlő második kézből kölcsönzött anyagot állítani össze körülményeink, értelmi fokozatunk és fejlődésünkhöz alkalmazottan. E pályán magát a történettudomány anyaggyüjtő szakát ugyan nem gyarapíthatni, de azért a philosoph fej és lelkes előadó számára koszorúk itt is virúlnak, s a fensőbb történeti kritikának, mely az események lánczolatában az egybeforrasztó erőket keresi, még eléggé szép és gazdag mező nyílik.

Ez utóbbi ösvényt valék kénytelen én is e munkában választani: nem mehetvén az eredeti kútfőkig, második, de hiteles kezekből kölcsönzém az anyagot. Nem kötém magamat sem Beckerhez, sem semmi egyes tekintélyhez, hanem használva mindazon világtörténetírók munkáit, kiket egy vagy más tekintetben alaposaknak ismerek, s kik felett mind az idő, mind a tudományos kritika kimondta kedvező itéleteit, az ő vezérletök nyomán írtam e világtörténetet; szolgailag egészben senkit nem utánozva, hanem annyi szabadsággal használva mindeniket, mennyit az magának mindig veszen, ki önállólag is bir gondolni és itélni. Mit bővebb megfontolás után egyik kiválasztott kalauzomról homályosnak vagy hiányzónak tapasztaltam, a többitől ügyekeztem felvilágítani vagy kiegészíteni, nagy figyelemmel levén mindenkor arra, ha vezetőim egymástól eltértek, hogy én azon ösvényen maradjak, mely a valószinűhöz legközelebb áll, s ekként a világtörténeti fürkészetek eddigi eredményeit okok és következmények kapcsolatában ügyekeztem adni a lehető legnagyobb hűséggel, nem azon czélból, hogy munkám szakértőket oktasson, hanem, hogy a míveltebb olvasókat s az érettebb ifjúságot a világtörténeti ismeretekbe avassam, különösen pedig a történeti tudományoknak, az életbölcseség e biztos és gazdag kútfejének, mely kivált kormányra befolyással biró nemzetnek, mint a magyar, oly múlhatlanúl szükséges, tanulására ébreszszem.

. . . . Az egyszer jól mondottat máskép mondani akarni, azért, hogy új és eredeti legyen, csak az fogja, ki írásával nem annyira használni mint dicskoszorút nyerni törekszik. A jobb világtörténetírók közt talán egy sincs, ki elődeinek dolgozatait egyszer-másszor egészen a szavakhoz tapadásig ne használta volna. A dolgozatok e nemében nem a másoktóli eltérés és különbözésben áll az eredetiség, hanem a czélszerű választásban, ügyes

egybeállításban s általában a fő érdem azon szellemben alapodik, mely az egész munkát átlengi, azon okszerűségben, mely által az események hosszú sora egymásközti egybeköttetésbe hozatik. Az eredetiség e neméhez, úgy hiszem, szabad leszen jelen munkámnak szerény igényeket tartani.

Igazságszeretet, a lehető legnagyobb részrehajlatlanság, voltak az egész munka folytában vezéreim s az összes emberiség érdeke, melynek minden egyéb tekintetet alárendelni kötelességemül néztem, legfőbb jelszavam. Arra azonban, mit némelyek történetíróban keresnek és követelnek: a teljes, tiszta tárgyilagosságra, nem törekvém. Gondolkodók rég tisztában vannak az iránt, hogy a történetírás, valamig csak emberek fogják azt kezelni, nem maradand az alanyiságtól menten s az író egyéniségéből mindig fog valami belevegyülni. «Emberben az érdem észrevétlen és nem akarva is elvek természetét ölti magára, s a hajlamok az ítéletekben is kifejezik magokat» — úgymond Rotteck. Azért nincs is történetíró érdek és részrehajlás nélküli, mert a szívnek örökké fenmaradand befolyása az észre. A régi történetírók a hányan vannak: Thucydides és Xenophon, Sallust és Tacitus stb. hazájok, annak szokásai és honfiaik iránt részrehajló előszeretetet tanusítnak. S e részben általában csak fokozati különbség is lehet. Törekednünk kell a pártatlanság és részre-nem-hajlás lehető legfensőbb fokozatáig emelkedni, mert tőlük teljesen menekedni emberi gyarló kebel nem foghat soha.

Még egyet kell e helyt érintenem. Úgy vagyok meggyőződve — s ebbeli nézetemet nagy példák és nagy tekintélyek világos nyilatkozásai is támogatják — miképen a történetírás azáltal, ha csupán észhez szól s az emlékezetet törekszik gazdagítani ismeretekkel, hivatását csak félszegen és egyoldalúlag teljesíti. Történetírónak a kedélyre és érzésekre s a képzelmi erőre is kell hatni, az akaratot és erkölcsi erőt edzeni, szeretetet lehelni az emberi kebelbe az erény, és gyűlöletet a vétek iránt s lelkesülést gerjeszteni nagy tettekre, s mint egyvalaki Livius tekintélyére hivatkozva mondá, *a történetírásból meg kell tanulnunk ismét történetet és pedig jobbat csinálnunk* . . . . . .

E nézetek tökéltek engem is arra, hogy a mit adok, ne csak alapos, azaz történetileg igaz, hanem élénk, képzeletben és kedélyhez szóló is legyen, s az olvasót ne csak oktassa, hanem minden nemesre és nagyra lelkesítse is. Ügyekeztem tárgyamban, hol helye volt, élénkebb előadás által is lehelni életet, a nélkül azonban, hogy e miatt a történeti valóságon — mi e tudományban leglényegesb — legkisebb csorba ejtessék. Czélom: hasznos és egyszersmind kellemes olvasmányt nyújtani a közönségnek,

mit az imént magyarázott módon hiszek eszközölhetőnek. . . . Pest, júniusban, 1845.»

Pár hónappal előbb, (1845. apr. 21.), midőn már dolgozott a munkán, így ír arról b. Wesselényi Miklósnak: «Engem egy *Világtörténet* írása foglal el egy-pár évre, melyet Hartleben könyvárus felszólítására készítek. Azt hiszem, hogy ilynemű munkával, ha sikerűlend, sokat használhatni és a honnak tisztább kedélyű embereire nem kevéssé lehet hatni. Czélom, e munka által annyi szabad nézetet és elvet elhinteni az olvasó-közönségben, mennyit csak a censura engedend. Gondolhatod, hogy az annyi nem lesz, mennyit te velem együtt óhajtanál, azonban ha csak egy tizede lesz is óhajtásainknak, meg fogja érdemleni a fáradságot.» (L. Bajza Levelei VI. k. Wesselényihez 1. sz.)

Számításában Bajza nem is csalódott. A munka rég érzett hiányt pótolt; előszava, szakavatott tárgyalása, szabadelvű szelleme, emelkedett előadása egyaránt bizalmat ébresztett s kedvező fogadtatást biztosított. Mindjárt az első füzet megjelenésekor sok elismeréssel szólt róla a *Budapesti Hiradó*ban (1846. I. 365—6. sz.) Péczely József, a tudós debreczeni professor, így végezvén ismertetését: «Kiki meggyőződhetik, mikép tartalmasság, helyes megválasztás, hasonló munkák két fő kelléke, eddigi dolgozatában szerzőnek nem hiányzanak, s így folytatva igen becses, igen érdekes és tanulságteljes egészet fog nyujtani; előadása általában véve világos, tömött, nyelve kevés kivétellel hibátlan, könnyen folyó.» Szabadelvű felfogására pedig idézi Bajzának a hindukról mondott következő szavait: «A hindu nép rémképűl áll minden időknek, mint tehet gazdag tehetségekkel megáldott roppant számú népet is, milyen a hindu, élő géppé a papi zsarnokság, mely a szellemet örök sorompók közé zárja, mely korlátolja az ész világának útját s az isteni akarat örök folyamának emberi csalással merészel gátokat vetni.» A szerkesztő csillag alatt ezt jegyzi hozzá: «Ezen butító és alacsonyító befolyása van a zsarnokságnak, vegyen az bármi alakot magára.» Sokkal szigorúbban itél a második (névtelen) biráló, ki ugyanott (Bp. H. 1847. I. 604—610. sz. jún. 6—17.) a 6-ik füzet megjelenése után birálván a munkát, szemére veti Bajzának, hogy az előszóban említett Schlosser «nem baráti vezetője, hanem zsarnok ura», a mennyiben legnagyobbrészt egyszerűen lefordítja a német nép számára akkoriban kiadott ily czimű munkát: «*F. C. Schlosser's Weltgeschichte für das deutsche Volk. Unter Mitwirkung des Verfassers bearbeitet von Dr. G. L. Kriegk. Frankfurt am Main*» (1844—1847-ig 12 füzet.) Állításának igazolására sok pár-

huzamos helyet közöl, melyek csakugyan szószerinti fordítások; de viszont elismeri, hogy közben egyes lapok, sőt egész fejezetek más forrásból vagy a szerzőtől valók; megrója, hogy a sietős fordítás miatt itt-ott egyes elszólások és hibás átszámítások találhatók; végül azt mondja: hogy ne nézze a közönség, eredeti-e, fordított-e a munka, hanem «olvassa ki belőle a jót, mert őszintén megvallja, hogy irodalmunk világtörténetirási mezején — minden szigorúan, de lelkiismeretesen és igazságosan megrótt hibák mellett — helyét megállja.» — Ugyanígy nyilatkozik *Palkovics Antal* sárospataki professor (Bp. Hiradó 1847. II. 641—7. sz.), ki Kazinczy Gáborral bizonyítja, hogy ő már a harmadik füzet megjelenésekor részletesen összehasonlította Bajza munkáját Schlosserével, s arra az eredményre jutott, hogy Bajza főkép Schlosserból fordít, de használja Rotteck s mások munkáit is; megrója Bajzát, hogy «sohasem kölcsönzött pusztán tényeket vagy eszméket, hanem áttevé azokat, a mint találta, a stillel együtt»; de e mellett nagy elismeréssel szól a munka egyes önálló fejezeteiről: «A visszapillantás Görögországra egyike Bajza sikerültebb rajzainak. Remek jellemfestése s bámulatos a görög álladalmaknak általános ismertetésébeni ügyessége.»

Bajza felelni készült a birálatokra, czáfolva a félreértéseket s előszavára hivatkozva, hol felsorolta forrásait s megmondta, hogy nem első forrásokból, hanem másodkézből dolgozott, s ennek okát is adta; czáfolata azonban nem jelent meg. A kézirati fogalmazványból hadd álljanak itt a munka fogadtatásáról Bajza következő szavai: «*Világtörténet*emet az olvasó-közönség várakozásomon fölül kedvezőleg fogadta. Még alig jelent meg az első három füzet, már kiadóm nyilatkozása szerint vevőinek száma elérte az ezeret. Nagy ritkaság Magyarországban komolyabb tartalmú munkáknál, az egy politikát kivéve, s megvallom én csak akkor vártam ily kelendőséget, ha majd egy-pár kötet jelent meg. E kedvező fogadtatás annak bizonyítványa, hogy a munka korszerű, hogy benne el van találva az, mit a közönség várt és óhajta. A hírlapok nyilatkozatai is eddig mind kedvezők s oly tekintélyű férfiú is, mint prof. Péczely József, kit e hazában a legszakértőbbek egyikének kell nyilvánítanunk, igen kedvezőleg birálja azt. S ennyi nyilvános és magán nyilatkozatok után, melyeket hallani szerencsés valék, azon öröm töltötte el keblemet, hogy e munka népszerűséget fog magának kivíni, általa a történettudománynak baráti, pártolói fognak támadni, s ennek következtében írók is többen adandják magokat e szakra, melynek olvasói vannak, s hogy engem más írók könnyen feledékbe fognak sülyeszteni jobb

művekkel, de azon kis önérzetem megmaradand, hogy útat törtem és a történettudománynak proselytákat csináltam.»

Coriolán s a háborgó Róma. (1833.) Először Aurora 1835. 93—170. lp. Másodszor *Összegyűjt. Munkái* 1851. I. k. Harmadszor Toldynál 1861. Negyedszer itt.

A dolgozatnak először az Aurora **1834**-iki évfolyamában kellett volna megjelennie, de a censura eltiltotta s így csak a szép aczélmetszetű kép jelenhetett meg háromlapnyi «képmagyarázat»-tal, melynek végén (317. lp.) így nyilatkozik Bajza: «Ennyit a kép magyarázatára. A történetet kellett vala *e helyt* adnunk okok és következmények pragmatikai fejtegetésével, ha . . . .» Nyilván egyes élesebb kifejezések ellen volt kifogása a censurának. Mennyit szelidített azokon Bajza, kézirat hiányában nem mutatható ki; de valószinű, hogy csak ilyen áron bocsáthatta ki az 1835-iki Aurorában, s ekkor igen kedvező fogadtatásban részesült. A Rajzolatokban (1835. 3. sz.) Csató Pál ismertetvén az Aurorát, így nyilatkozik:

«Bajza az ó-kor történetének egy komoly szakaszát v. pontját, komolyan és híven, de édesen adva elő, szerencsésen bevezette a tudományt a zsebkönyv határiba, s *Coriolán*jában, úgy hiszszük, kedvesebb olvasmányt nyujt a közönség szemeltebb részének, mint bármelyik, honi v. külföldi zsebkönyv csinos románkája.»

Catilina összeesküvése. (1843.) Először a Világtörténet I. Hajdankor 732—3. lp. Másodszor Toldynál 1861. Harmadszor itt.

Eudoxia császárné. Előadta a Kisfaludy-társaságban 1844 jún. 15-én. Megjelent először az *Aradi vészlapok*ban. (Kiadta Császár F. Pest, 1844.) 298—318. lp. Másodszor a Kisfaludy-társ. *Évlapjai* VI. k. (1846.) 193—220. lp. Harmadszor *Összegyűjt. Munk.* 1851. II. k. Negyedszer Toldynál 1861. Ötödször itt.

A középkor itt jelenik meg először. Eredeti kézirata a M. Nemz. Muzeum könyvtárában. — Ez a fejezet bevezetése lett volna a Világtörténet II-ik kötetének, melyből első fogalmazásban vagy épen már sajtó alá készített szöveggel néhány fejezet elkészült, ilyenek: *A középkor* és *A pápák világ-uradalma* cz. fejezetek, továbbá *Theodorich és a keleti góthok, A vandalok, A keleti birodalom, A byzanti birodalom* czíműek. — A vállalat azonban, bár a közönség az akkori viszonyokhoz képest fényesen pártolta,

elakadt, részint Bajza magánviszonyai, részint az akkori közállapotok miatt. Mind a munka történetére, mind akkori irodalmi viszonyainkra élénk világot vet Bajzának egy levél-fogalmazványa s egy hirlapi nyilatkozata. Bajza oly értelmű szerződést kötött kiadójával (Hartleben K. Adolffal), hogy a Világtörténetnek 125 nyomtatott ívnyinél nem szabad többnek lenni; ha több lesz, akkor a kiadó nem fizet érte tiszteletdíjat. Egy ív tiszteletdíját 25 frtra szabták, s így a teljes munka tiszteletdíja 3125 frtra rúgott volna. Bajza azonban az 58½ ívnyi I. kötet írása közben, mely két évig tartott, annyi előleget vett föl a munkára, hogy a hátralevő 66½ ív tiszteletdíjául már csak 405 frtnyi követelése maradt. «Hogy ezen dolgok — írja kiadójának — így állanak és nem máskép, őszintén elismerem, nem Ön az oka, hanem egyedül én, ki akkor, mikor szerződést kötöttünk, magam részére rosszúl számoltam, s meg nem gondoltam, mi sok idő fog kivántatni, míg 125 oly nagy ívet, milyennel a Világtörténet nyomtatva van, elkészíthetek. De ezen most már nem segíthetek. Én nem kivánhatok Öntől nagyobb díjt, mint a mi a szerződésben kikötve van. Ön a szerződéshez kötheti magát és erkölcsileg kényszeríthet a szerződés teljesítésére, de valódilag nem, mert ha nincs miből élnem, akkor kényszerítve sem dolgozhatom. — Tehát mitevők leszünk? kérdi Ön, hogy Ön se károsodjék. Én nem látok más módot, mint vagy azt, hogy Önnek kötelezvényt adok azon summa visszafizetésére, mit nekem előlegezett, és a Világtörténet folytatására mással szerződöm, talán nekem kedvezőbb föltételek alatt, vagy valami jövedelmező vállalatba kezdek, és mellékesen a Világtörténetet irandom, de természetesen igen lassan, mert ez ívek oly nagyok, hogy folytonos munka mellett sem vagyok képes havonként három ívnél többet elkészíteni.» Ezzel az egyenességgel s kölcsönös engedékenységgel — úgy látszik — sikerült kiadójával méltányosabb föltételek mellett kiegyeznie, mert a *Plutarch*ból 1847-ben még két füzet (VII., VIII.) jelent meg s a *Világtörténet* II-ik kötetén is dolgozott Bajza. Csakhamar azonban oly körülmények álltak elő, melyek előbb, — midőn Bajza 1847. július 1-én ismét elvállalta a Nemzeti Színház igazgatását, 1848. július 1-én pedig a *Kossuth Hirlap*ja cz. napilap szerkesztését, — csak késleltették, utóbb a forradalom kitörésével azonban végkép elakasztották a szépen indúlt s közszükséget pótló vállalatokat. Akadtak azonban, kik akár igaz érdeklődésből, akár mivel Bajza iránt ellenséges indulattal viseltettek (s ilyenek mindig nagy számmal voltak), — hirlapi nyilatkozatokban nyilvánosan felelősségre vonták Bajzát történelmi vállalatainak elakadásáért. Bajza — bármennyire el volt — főkép az akkori zavaros álla-

potok között — a szerkesztéssel foglalva: «*Világtörténelem és Plutarchom folytatása iránt*» czím alatt (*Kossuth Hirlapja* 1848. 63. számában, szept. 12.) külön czikkben felel a nyilatkozatra. Bajza czikke mind e munkák kiadásának történetére, mind Bajza gondolkodásmódjára s az akkori időkre igen jellemző lévén, egész terjedelmében közöljük:

«Egyik budapesti lapban «több» magokat «előfizetők»-nek nevezettek által nyilatkozásra szólíttatom: «Kivánom-e folytatni az általam elkezdett és több füzetekig vitt *Világtörténet*et s *Plutarcho*t, vagy nem? Mert e második nem remélt esetben — úgy mondanak — a jogos méltányosság terén hiszik magokat a felszólítók, midőn a kezeiknél levő példányok kész pénzzeli viszszaváltására felszólítnak és figyelmeztetnek.»

«Felhíva érzem magam e felszólításra következőket nyilvánítani. Sem Plutarchom, sem Világtörténetemnek egyetlenegy előfizetője sincs és nem is volt, s így ki pénzeket mint *előfizető* követel vissza, melyeket a két munkára előfizetetteknek vél, akár tőlem, akár a két munka kiadójától, az nemcsak a jog és méltányosság, de még csak az illedelem terén sem marad. Köztudomású dolog, miképen nevezett két munkám füzetenkint jelenik meg és füzetenkint árultatik kész pénzért. Ki mennyi füzet árát lefizeti, annyit kap érette azonnal kezébe, a nélkül, hogy köteleztetnék előre csak egy fillért is letenni. Ha kinek a munka nem tetszik, teljes szabadságában van annak megvásárlását azon füzetnél félbeszakasztani, hol akarja, a nélkül, hogy a kiadó a többi meg nem vásárlott füzetek megvételére őt legkevésbbé is szorítaná. E szerint nincs semmi előfizetés, hanem kész pénzzeli vásárlás. Az igen különös jog és méltányosság volna, ha valaki nyolcz füzetet megvevén és elolvasván, használat után eljőjön visszakövetelni az érettök fizetett összeget. Ily követelésre méltányosan és jogosan felelhetné a kiadó: Jól van Uram, én visszaveszem a példányt, de te viszont nekem fizess általam meghatározandó díjt azért, hogy könyvemet használtad, olvastad, felvágtad s talán el is koptattad.»

«Mi magát a hozzám intézett kérdést illeti, erre válaszom: hogy igenis kivánom mindkét munkát folytatni. Plutarchot annyi füzetig, mennyire kiadómnak magamat szóval köteleztem; Világtörténetemet pedig, míg az bevégezve nem lesz. Hogy a két munka most egy időre félben hagyatott, annak több oka van, melyek közül csak egy-pár fontosbat mondandok el. Oka egyebek közt az, mert a jelen viharos időben, mikor minden ingadoz, mindenki a nap gondjaitól van elfoglalva, könyvet senki sem vesz, sem olvas, s kiadni kész veszteség. Ha a neve-

zett két munkának előfizetői volnának és kész kezekre lehetne számítani, akkor egészen másként állana a dolog, de azok, mint mondám, nincsenek, s meglehet, hogy a most kiadandó füzeteket még azok sem vennék meg, kik «több előfizetők» czíme alatt sürgetnek, talán puszta ingerkedésből, mert magok legjobban tudják, hogy egy fillérrel sem fizettek elő.»

«Magára a *Világtörténetre* nézve van fontosabb ok is. A censura, Istennek hála! el van törölve. Mit annak eltörléseig Világtörténetem II. kötetéhez a *Középkor történeté*ből kéziratban elkészíték, az most, a szabad sajtó korában, teljesen elvetendő és újra dolgozandó. Soha sem bocsáthatnám meg magamnak, s egy valódi történet-barát sem fogná megbocsátani, ha most oly Világtörténetet adnék, mely a censori nyirbálásoktóli tartózkodás befolyása alatt iratott. A sajtó felszabadulása e munkámra nézve a legjobb időben jött, mikor t. i. kész valék a *Hajdankor történeté*vel, melyet meglehetős szabadon lehetett megírni a censura alatt is, s mielőtt a *Középkor történeté*ből, melyet a censura rútúl el fogott vala torzítani, még egy betűm is nyomtatva volna. Én tehát az eddig kész kéziratot elvetvén, mindent újra dolgozom, a mi, úgy hiszem, csak hasznára leend a munkának. Kevesen tudják annyira, mint én, mi csonka története fogott lenni az a középkornak, melyet az osztrák-magyar censura alatt írni lehetett volna; én, ki körülbelől húsz éven át szemeimmel láttam azon borzasztó sáfárkodást, melyet e censura a magyar szellemi világban végbevitt. A katholikus papságnak a sajtó ügyében határtalan befolyása volt, úgy, hogy maiglan azon hitben kell lennem, miképen a censori utasítások Bécsben valahol a ligurianusok kolostorában készűltek. Ezért jelent meg *Történeti Könyvtár*am két első kötete oly rútúl megcsonkítva; ezért kelle belőle, számosb nyirbálások mellett, a *szerzetesek* és *pápákról* szóló czikkeket, mint eretnekséget, kihagyni, s még miután a könyv megszabdalva kijött is, egy fanatikus pap censor által feladatott, mondják, Kopácsy primásnak, és egyik füzetének árultatása eltiltatott. Gondolhatja az olvasó, hogy ily körülmények közt nem lehetett volna megírni a *Középkor történetét* másként, mint a historiát meghamisítva, s dicsérve a pápák és szerzetesek minden tetteit, holott felőlök az igazmondó történetírás minden nagyítni akarás nélkül is borzasztóságokat jegyzett fel.»

«*Világtörténet*em I. kötete, mely az egész *Hajdankort* magában foglalja, kész és nyomtatva is van, s ez már magában véve is egy kerekded egész. Utolsó ívei még azért nem adattak a közönség kezébe, mert nem tesznek hét íves füzetet. Mihelyt a

*Középkor történeté*nek első ívei nyomtatva lesznek, azonnal ki fog adatni.»

«Ezek szerint mind *Plutarch*om, mind *Világtörténet*em be lesz fejezve, ha én is, tisztelt olvasóim is élünk; de kérek egy kis türedelmet, mert az idők nem olyanok, melyekben egy hosszú nagy munkán egész gonddal dolgozni lehetne, de ember sincs sok, ki azt e vésztől hányatott hazában nyugalommal olvasni képes legyen. Henyéléssel senki sem vádolhat. Teszek én is keveset, szolgálok honomnak, a mint tudok, szolgálok tollammal, mert mással nem szolgálhatok, s ügyekszem használni, habár kicsiny körben is, mert nagy dolgok csak nagyoktól telnek. Jóakaratú figyelmeztetést akárkitől szivesen veszek, de bántó beszédeket sem nem érdemlek, sem nem tűrök, s azt hiszem, jogom van humanitást igényelni olyaktól, kiket semmivel nem bántottam, kiket nem is ismerek, milyenek a felszólító urak, — kiknek (mellesleg legyen mondva) álnév alá rejtezni gyávaság volt, mert szólhattak volna nevök alatt is — kik egyszerre, ki sem hallgatva, elég könnyelműek valának sértegetni, ha én oly ingerlékeny volnék, hogy alaptalan beszédeket sértésnek vegyek.»

A pápák világ-uradalma itt jelenik meg először. Eredeti kézirata a család birtokában. —Föltéve, hogy a censura átereszti s megjelenhetik, alkalmasint még nagyobb mértékben magára vonja azok haragját, kik már 1844-ben megjelent mívelődéstörténeti munkájának némely helyét is rossz szemmel nézték. «*Az emberi mivelődés történetei*, melyeket a jeles Kolb után a *Történeti könyvtár* két első kötetében taval közlöttem, s melyért a sötétség fiai, kivált a katholikus papság, átkot kiált rám, alig hinnéd, mily sok szerencsével csúszott át a censurán, s mily sok jó politikai eszmét foglal magában. Ezért van oly jó kelete és ezért zúdult fel a fekete sereg» — írja b. Wesselényi Miklósnak 1845. apr. 21-én. (L. Lev. VI. k.)

Népek vándorlása, keresztliadak és középkor. (Schiller után 1829.) Először Felső-Magyarorsz. Minerva 1829. III. k. 569—581. lp. Másodszor Toldynál 1861. Harmadszor itt.

Néhány vonás Lord Chatam charakteréből. (1829.) Először Tudományos Gyűjtemény 1830. I. 3—23. lp. Másodszor Összegyűjt. Munk. 1851. II. k. Harmadszor Toldynál 1861. Negyedszer itt. — Bajza a külföldön tartózkodó Toldynak 1830. jan. 21-én (L. Lev. VI. köt. 104. sz.) ezeket írja róla: «Két hét előtt

a Tud. Gyűjteménybe egy értekezést írtam, czíme: *Néhány vonás lord Chatam charakteréből,* egy tűrhető compilatio több munkákból s egy-két szabad idea van benne elmondva, s a mit igen csudálunk, Drescher csak némely csekélységeket törlött benne. A többiek közt ezt is eltörlötte: «a vélemények szabadsága egy soha eléggé nem becsűlhető kincse a nemzetnek, egy igen szükséges eszköz arra, hogy a szónok-művészség tökéletre jusson.» Ez az *idea* circiter, de szebben volt mondva, mint itt mondom. Az 1830-i első kötetet ezzel kezdi Vörösmarty.»

Gróf Koháry István. (1831.) Először (Koháry arczképével) Aurora 1832. 1—39. lp. Másodszor Összegyűjt. Munk. 1851. I. k. Harmadszor Toldynál 1861. Negyedszer itt.

A Telekiek tudományos hatása. (1843.) Először a M. Tud. Társ. Évk. VII. 1846. Másodszor Összegyűjt. Munk. 1851. II. k. Harmadszor Toldynál 1861. Negyedszer itt.

Történeti és írói arczképek.

Ezek közől a *Hunyadi János, Gróf Zrinyi Miklós, Thurzó György, Bethlen Gábor, Mária Terézia, II. József* czímű történeti vázlatok, továbbá a *Dante, Tasso Torquato, Camoens, Cervantes, Shakespeare, Milton János, Lord Byron, Molière, Racine János, Marmontel Ferencz, Lessing* I. sz. *Schroeder Friderik Lajos* I. sz. *Tiedge, Schiller Friderik, Goethe János Farkas* I. sz. *Jean Paul, Wieland Márton Kristóf, Körner Tivador, Uhland Lajos János, Rückert Fridrik* czímű életrajzi vázlatok először ily cz. gyűjteményben:

«**Új Plutarch** vagy minden korok és nemzetek leghíresebb férfiai és költőinek arcz- és életrajza. A szöveg német eredetijét magyarázta *Bajza.* Pest, 1845. Hartleben V. A. tulajdona.» A szép aczélmetszetekkel diszített vállalat utolsó füzetei (VII—VIII.) 1847-ben jelentek meg. Az elakadás körülményeit l. feljebb *A középkor*hoz írt jegyzetek közt.

Lessing II. sz. czikk. Először Bajza *Külföldi Játékszíne* (1830.) 99—102. lp. Kazinczy *Galotti Emiliá*jához magyarázatúl. Másodszor Összegyűjt. Munk. 1851. II. k. Harmadszor Toldynál 1861. Negyedszer itt.

Goethe II. sz. czikk. Először Társalk. 1832. I. 34—35. sz. Másodszor Toldynál 1861. Harmadszor itt.

Schroeder II. sz. czikk. Először Bajza *Külf. Játékszíne* (1830.) *A gyűrű* cz. vígj. magyarázatáúl. (L. ezt a II. k.) — Másodszor Összegyűjt. Munk. 1851. II. k. Harmadszor Toldynál 1861. Negyedszer itt.

Dayka Gábor (1834.) Először a Kritikai Lapok 1834. V. füz. 46—54. lap. Másodszor Toldynál 1861. Harmadszor itt.

Megyeri Károly. Először Athenæum 1842. II. 73. sz. 581. lp. *Szebeklébi* álnévvel. Másodszor Összegyűjt. Munk. 1851. II. k. Harmadszor Toldynál 1861. Negyedszer itt. Megyeriről l. még a *Játékszíni Krónika* különböző czikkeit az V. k.

Históriai egyveleg.

A lőpor-összeesküvés 1605. Különös utasítások. Schwarzburgi Katalin. Egy furcsa miniszteri tanácskozás. Először a Felső-Magyarorsz. Minerva 1830. III. 214—226. lp. *Históriai nevezetességek* I—IV. czím alatt. Másodszor Toldynál 1861. Harmadszor itt.

Stuart Mária végórái. (Lingard szerint.) Először a Társalkodó 1832. I. 11—12. sz. Másodszor Toldynál 1861. Harmadszor itt.

A wig és tory párt Angliában. Először a Társalkodó 1832. I. 46. sz. Másodszor Toldynál 1861. Harmadszor itt.

Elmélkedések. Töredékes gondolatok.

A hizelkedő. Először Társalk. 1832. I. 9. sz. Másodszor Toldynál 1861. Harmadszor itt.

A párviadalról. Először Társalk. 1832. I. 20. sz., névtelenül. Másodszor Toldynál 1861. Harmadszor itt. A fejtegetések nem maradtak figyelem és hatás nélkül. Pár nap múlva ugyanis (u. o. 24. sz.) O. aláírással b. Wesselényi Miklós a következő czikkben felel reá;

«*Egy szó a párviadal ügyében.*

Nincs oly tökély, melyhez ne volna némi tökéletlenség csatolva, mint viszont nincs oly rossz, melyből megint valami jó ne fakadhatna. És így általjában mindennek két oldala van. E szerint soha nem fogunk igazságos itéletet valamely tárgyról hozhatni, míg azt csak egyoldalúlag fontoljuk, s az abból háramolható jót vagy rosszat viszonsúlyba nem helyezzük.

Az alapos ellenmondás nemcsak elmebeli erőnk szüleménye, hanem úgy érzem, lelki tehetségink s természeti szabadságunk oly gyakorlása is, mely mióta a szózat emberek közt divatba jött, leginkább élesíté tudni-vágyunkat s valódi értelmességünket.

E szóbeli ellenmondás törzsökanyja az erőhatalom ellenállásának. Számtalan gyengéd, alig érezhető, érthető fonalak szövik e két tulajdont öszve; nem is volna igen nehéz megmutatni, miként hat egyik a másikra, s miként sodrották ez ellenlármázási s ellenállási fogatokba végre egész álladalmunkat, polgári sőt házi szövetségünket számtalan egyformaságokkal, majd engedve, majd tiltva, midőn szeget szeggel mozdítni, szemért szemet kivánni, tulajdonában senkit hatalmasnak nem vélni, erőszakot erőszakkal visszaverni: szabadságnak, emberi jusok, sőt polgári kötelességek talpköveinek vélték; — ellenszólni, ellenállni végre a szabad ember igaza lőn, kizárván másokat, s összeforrott a becsülettel, az igaznak, nemesnek értelmével; — egygyé lett az élet legdrágább javával, a nemzeti szabadsággal. Ennek természetes következésében magokra ruházzák a nemzeti test egyes tagjai az ellenmondás, ellenállás, önvédés igazait, — s ebből erede a középkor igazságszolgáltatásinál is a felek közötti párviadalos pörintézés.

Innen származott végre már akkor, és szinte mostanig terjedt e viadal iránti véleményünk, hogy általa ellenmondási, ellenállási igazinkat feltartjuk, vagy más szavakkal, hogy becsületérzésünket azzal bizonyítjuk be, ha ezen igazunkat vérünk feláldoztával is védni készek vagyunk.

Midőn azonban a Társalkodó 20-ik számabeli értekezés a következések rútsága s a történhető veszélyek rettentőségénél fogváat a párviadalt, s az ezzel egybekötött természeti s polgári igazat, az ellenmondást, ellenállást a társaságból kizárni kivánja: a borzasztó jelenetek által bármily iszonyúra festett képnek másik oldalát egy futó sugárral felvilágosítani azért is kivántam, hogy ezzel épen nem mást, mint — Galilei lábdobbantásaként — ellenmondási igazamat bizonyítsam bé.

Párviadalban ellenét, tán barátját is, megcsonkítni, vagy meg-

ölni, özvegyet, árvát véginségre juttatni, talán egy agg atyának utolsó reményét, egyetlen fiát sírba dönteni — a legborzasztóbb vétkek közé tartozott mindenkor. Bölcs Mátyás királyunk már ezért tiltotta el a perintéző párviadalt, mely törvényt Ulászló ismételvén, csak a katonáskodó király udvara körében, a táborozáskor engedtetett meg az; de mi okból, mi végre? — azt a törvény s történetírók tudatni velünk feledék, ámbár az esetek igazolják, hogy nem birtok, érték, tulajdon, hanem egyedül daliás szerelem, s a vele jobbadán párosúlt becsületérzés viaskodott legyen az ellenmondás s ellenállás ellen. E két fő s már magányosan álló okot végre eldönté Európában a szokás, eltiltá hazánkban dicső Mária Terézia 1752-ben, s azóta mai napig hosszú sorban következett párviadal-tiltakozó rendelésekben, hol számüzés, hol tíz esztendei rabság, hol vagyon- és becsületvesztés, hol végre vérpad-fenyegetőzés rovatott reá birságúl; számtalan bölcs munka pedig éles ellenokokkal mutatá meg, hogy a párviadal rút állatiság, oktalan betyárkodás, s a becsület-megtartásnak vagy szerzésnek leghelytelenebb módja. — Ezeket a törvény, kormány, az ész mondá — számtalanszor ismétlé; nem követése pedig már számtalannak szabadságába, becsületébe, életébe került — — mindazáltal még most is pártolják a legműveltebb nemzetek a párviadalt.

Vajjon hol gyökerezik tehát ezen igen csudás védelme a becsületnek? Talán az emberi természeten mélyen gyökerező ellenmondási vagy ellenállási vágyban? vagy a polgári szövetség valami hibás fogalmában, vagy végre a századok szokási hatalmában; vagy miben másban?

Bármily szempontból vegyük a dolgot, a párviadal nagy csorba még is az emberiségen; nem is találhattam még mellette harczoló jelesb elmefogásra, mint azon állításra, «hogy ezen nagy csorba, bizonyos rend mellett, talán nem oly nagy, mint azon mesterséges szégyengát, mely mögé a legdurvább rendbontó is elbujhatik, ha becsületelleni digressióiból szerencsésen haza tért.» És hogy ez számtalanszor így történend, ne kételkedjünk, midőn naponként tapasztaljuk, hogy garázda sértés, sajnos ellenmondás, melyért törvény boszut nem áll, bíró elégtételt nem nyujthat időnknek hamisan állított szelleme.

A mit az értekezés írója a Szövetséges Országokban okoskodó falövészről példa gyanánt említ, kérdés: ama bölcs valóban létezett-e ott valaha, s ha igen, számláltatott-e a becsületes társaságok legcsínosb vagy elmésb tagjai közé? Mert még azon tökélytől, melyhez mint ideálhoz mindenkor jobban-jobban közeledni szorgos tisztünk; igen távol vagyunk, hogy míg epe, gúny,

izgága s egyéb ingerlék van az emberi természetben s társaságban, addig ember embertársát ne sértené meg soha, a törvény győzne minden egyes esetben, s képes lenne két fél közti apró sérelem iránt tüstént legegyenesb igazságot szolgáltatni.

Tán eljutandnak ily dicső tökélypontra az egykor élendők, de addig is bizonyosan következőnek vélik sokan, hogy azon mocskos szokások: «akárkit megsérteni, az elégtételt az ellenértekezők háta mögé simulva elkerülni, seregesen hallhatólag kicsúfolni az egyest, s midőn az méltó haragjában megfordul, a szikrázó szem s fendörgő korholás előtt gyáván elnémulni, a férfias kihívó szózatra pedig gyalázatosan pad alá bujni, vagy csoportosan lecsépelni a fegyvertelent, s a köz zaj miatt még a felelet terhét is elkerülni» — csak igen hamar eltünnek ott, hol ama kisebb, de annyival biztosabb, mennél czélirányosb, rossztól, a kettős vitától, tarthatni.»

A nagy elmék. Először Társalk. 1832. I. 49. sz. Másodszor Toldynál 1861. Harmadszor itt.

A társalkodási kellem. Először Társalk. 1832. I. 49. sz. Másodszor itt.

Az irók respublicája. Először Társalk. 1832. I. 52. sz. Másodszor itt.

Feltalálás és fölfedezés. Először Athenæum 1837. I. 26. sz. *Széplaky* álnévvel. Másodszor itt.

Praxis és theoria a társaséletben. Először Athenæum 1837. II. 5. sz. *Széplaky* álnévvel. Másodszor itt.

Az aristokratia. Először Athen. 1841. II. 1085. lp. Másodszor Toldynál 1861. Harmadszor itt.

Töredékes gondolatok. I. sz. Először Kritikai Lapok 1831. I. 148—154. lp. — II. sz. Először U. o. 1833. II. 119—128. lp. — III. sz. 1—37. *Gondolatok,* 38—55. *Aphorismák,* 56—142. *Böngészet* czímmel az Athen. 1837—1842. évf. — Másodszor valamennyi Toldynál 1861. Harmadszor itt.

TARTALOM.

Kisebb történeti irások.

Történeti és írói arczképek.

TART

— — — —
kas I—II.
— — — —
Kristóf —
— — — —
os — —
— — — —
— — —
— — —

Histó

vés (1605.
k — —
alin —
eri tanác
rái —
rt Angliá

élkedések

— —
— — —
— —
lem —
ja —
lezés —
a társas
— — —
tok. Ere
— — —